

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА, КЊИГА ДРУГА (1897–1903), 1931.

Садржај

Глава I. Лични режим

I. Програм од 11. октобра. Измирење Краља Александра и Краља Милана – Састављање Ђорђевићеве владе – Краљево писмо од 11. октобра – Постављање Краља Милана за команданта активне војске – Ђорђевићева влада и политичке странке – Скупштински избори – Ристићева политика

II. Ново законодавство. Закон о штампи – о зборовима и удружењима – о општинама – измене у Изборном закону – закон о средњим школама – о народним школама – о црквеним властима – о државним економима – о пољопривредним станицама – други привредни закони – закон о шумама – о земљорадничким и занатским задругама – о индустриским повластицама – о удружењима – о управи фондова – о пензионом фонду чиновничких породица – о позајмици код Народне Банке – Питање нових железница – Развијање пешадиских пукова – Набавка вишеметне пушке – Краљ Миланово старешинство у војсци – Буџети Ђорђевићеве владе – Њени финансиски закони – Порез на зараду – Зајмови Ђорђевићеве владе – Њене финансиске тешкоће – Укупна оцена

III. Спољашња политика. Односи с Русијом – с Бугарском – с Црном Гором – с Турском – Арнаутско питање – Александрови и Миланови погледи на спољашњу политику

IV. Носиоци и противници режима. Краљ Александар – Краљ Милан – Владан Ђорђевић – Режим од 11. октобра – Радикална опозиција – Страна штампа

Глава II. Ивањдански атентат

Атентат на Краља Милана – Преки суд – Гоњење радикала и злостављање притвореника – Министарска криза – Ристићеве савети – Оптужба поднета преком суду – Тајни свежањ – Претрес код преког суда – Држање Русије и Аустрије – Хрдличкина мисија – Пашићева изјава – Пресуда преког суда – Поступање с осуђенима – Русија тражи помиловање – Народна Скупштина о атентату – Последица атентата

Глава III. Краљева женидба

Планови с немачком принцезом – Александрова одлука да се вери с Драгом Машин – Оставка Ђорђевићеве владе – Неуспели покушај с владом Николе Христића – Узбуна јавног мњења – Јовановићева влада – Краљ и официри – Држање Миланово – Покушаји да се Драга популарише и цареву кумство – Историја Александрове љубави – Улога Русије – Какав се Александар показао приликом своје женидбе – Краљица Драга – Мере против Милана и гоњење Драгиних противника – Александров испад против мајке – Објава Драгине трудноће – Држање грађанства и војске – Нов правац у спољашњој политици – Ублажавање личног режима – Састанак Скупштине и осуда Краља Милана – Нови закони: судски – привредни и финансиски – војни – Буџет – Добијање коте за уједињени зајам – Смрт Краља Милана

Глава IV. Априлски Устав

Русија и радикали после Миланове смрти – Вујићева влада, Априлски Устав, и напредњачко-радикални споразум – Главне одредбе Априлског Устава – Странке према том Уставу – Расцеп у радикалној странци – Драгина лажна трудноћа – Питање престолонаследства – Избори за Скупштину и Сенат – Нови закони: о изборима чланова Народног Представништва – о штампи – о зборовима и удружењима – о општинама – о Државном Савету – о средњим школама – о изменама у Казненом законнику – о железницама – о шумама – о задругама за узајамно помагање – о монополу дувана – Буџет – зајам за исплату летећег дуга – Спољашња политика: Споразумевање с Бугарима – Македонски комитет и Светислав Симић – Веридба црногорског кнежевића Мирка – Затегнутост с Аустријом – Односи с Турском и заоштравања арнаутског питања – Руска премоћ у Београду – Борбе у Скупштини – Напади на Краља – Опозициона штампа – Домановићева Страдија – Краљево држање у новим приликама – Ђачке демонстрације у Сенату – Алавантићев упад – Незадовољство међу официрима – Вујић као шеф владе – Напредњачко-радикално трење – Пашићева игра – Краљево нерасположење према радикалима – Одлагање Краљева пута у Русију – Велимировићева влада

Глава V. Враћање на лични режим

Цинцар-Марковићева влада – „Четврта странка” – Борба у штампи – Мартовски метежи – Ко је за њих крив? – Њихов утисак на Краља и на јавно мњење – Државни удар од 25. марта – Скупштински избори – Ламсдорфова мисија – Александрови покушаји приближења Аустрији – Арнаутско и Македонско питање – Александрова ратоборност – Односи између Краља и Краљице

Глава VI. Крај династије

Официрска завера и њени узроци – Почетак завере – Грађански завереници – Питање новог краља и држање Русије и Аустрије – Вођи официрске завере – Политички правац завере – Њен план – Краљева узнемиреност – Погибија Александра и Драге – Оцена Александрове владе – Оцена његове личности

Глава VII. Општи поглед на другу владу Обреновића

Обреновићи – Русија и Аустрија – Политичке странке – Друштвене групе – Вођи и идеје – Закључак

Прилози

(1) Владановштина – (2) Како се поступало с притвореницима за атентат – (3) Тајна Ивањданског атентата – (4) Хрдличкина мисија – (5) Обраћање Краљице Наталије у католичанство – (6) Један разговор с Пером Тодоровићем – (7) Мартовске метежи

11-1344

Влада 1945

Александра Обреновића

од
Слободана Јовановића

књига друга
(1897 - 1903)

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1 КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1
1931.

инд. бр.
15863

ПРЕДГОВОР

У првој књизи овог дела речено је у главноме што је требало да се каже о грађи за историју Александрова доба. Томе би имало да се дода само ово.

Др. Владан Ђорђевић дао је под називом „Крај једне династије“ (1905/6) три књиге грађе и успомена о својој влади која је трајала од октобра 1897 до јула 1900. Алекса Јовановић, који је одменио Ђорђевића на челу владе, дао је податке о својој влади под називом „Министарство Алексе С. Јовановића“ (1906). Последњи Александров министар-председник, ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић није оставио иза себе мемоаре, али његова удовица објавила је у *Политици*, октобра 1926, неке забелешке о његовој влади („Пред 29 мај 1903“).

За последње године Александрове владе, од његове женидбе до његове погибије, важни су записи тадашњег управника града Београда Божа Маршићанина („Тајне Двора Обреновића“, две књиге).

Пера Тодоровић, у свом *Огледалу* (1903/4) објавио је своје успомене које у главноме обухватају исто доба које и Маршићанинови записи. Тодоровић, као „дворски новинар“, знао је много ствари, али своја сазнања казивао је често у слободној приповедачкој форми, тако да је тешко распознавати истинито од измишљенога.

„Двадесет година уставне политике Србије“ (1912) од Стојана Новаковића садрже податке о Александровој женидби, о Априлском Уставу, и о последњим Александровим плановима.

Међу хартијама Ђорђа Симића у Државној Архиви налазе се записи о Ивањданском атентату и о Александровој женидби.

који су вредни пажње. Међу хартијама Јована Мишковића у С. К. Академији налазе се записи о Александровој женидби. Најважнији делови из дневника Вукашина Петровића, који се чува у Државној Архиви, наведени су у Ђорђевићевој књизи „Крај једне династије“.

Живан Живановић у трећој и четвртој књизи своје „Политичке Историје“ приказао је целу Александрову владу. Један од првака либералне странке, најближи политички пријатељ Јована Ристића, и у два маха Александров министар, уз то још и рођак једног од вођа мајског преврата, Живановић је о многим стварима био обавештен из прве руке. Његова политичка историја вреди не само као историско дело већ и као историски извор. Живановићу припада заслуга да је први покушао дати потпуну историју Александрове владе.

Драгиша Васић у својој књизи „Деветсто трећа“ (1925) дао је до сада најисцрпнију и најпоузданију историју мајског преврата. Он се обавештавао код учесника и савременика тог догађаја, и старао се да осветли ствари како са гледишта завереника тако и са гледишта Краља Александра.

Ја сам разговарао с многим личностима које су учествовале у догађајима Александрова доба, и од којих су неке већ помрле. Како сам и сам то доба проживео, то знам доста ствари и по свом властитом сећању. У овој књизи ја сам се ослањао на усмена казивања савременика много више него у ранијим књигама. Ја нисам имао увек овлашћење да се на те савременике позovem, и зато нека тврђења, и ако у ствари основана на озбиљним усменим сведочанствима, могу изгледати недоказана. Број људи с којима сам разговарао, тако је велики да ми је немогуће навести их овде све. Сви су без изузетка били према мени предусретљивији него што сам имао права очекивати, и ја их молим све да приме изразе моје најусрдније захвалности.

Ово дело о Александру Обреновићу ја бих тешко могао саставити да ми министар иностраних дела, г. др. Војислав Маринковић, и његов заступник, министар г. др. Коста Кумануди, нису отворили архиву Министарства иностраних дела, и да ми главни архивар г. др. Војислав Јовановић није стално био на руци. Ја сам им стога веома обвезан.

Г. Павле Стевановић, секретар универзитета, био је добар да се прими вођења коректуре, и тиме ми знатно олакшао посао.

С овом књигом ја завршујем онај низ расправа из наше уставне историје који сам започео још 1912 с „Уставобранитељима“, и ја сам дужан рећи своју захвалност г. Геци Кону, који је истрајао у издавању једног дела протегнутог на тако дуг број година.

Београд, новембра 1930.

С. Ј.

С А Д Р Ж А Ј.

	Страна
Глава I. Лични режим	1
I. <i>Програм од 11 октобра</i> . Измирење Краља Александра и Краља Милана 1 — Састављање Ђорђевићеве владе 2 — Краљево писмо од 11 октобра 3 — Постављање Краља Милана за команданта активне војске 4 — Ђорђевићева влада и политичке странке 5 — Скупштински избори 9 — Ристићева политика 11.	
II. <i>Ново законодавство</i> . Закон о штампани 15 — о зборонима и удружењима 16 — о општинама 16 — измене у Изборном закону 18 — закон о средњим школама 19 — о народним школама 21 — о црквеном властима 24 — о државним економима 26 — о пољопривредним станицама 27 — други привредни закони 27 — закон о шумама 29 — о земљорадничким и занатским задругама 30 — о индустријским властима 30 — о удружењима 32 — о управи фондова 34 — о пензионом фонду чиновничких породица 36 — о позајмници код Народне Банке 37 — Питање нових железница 38 — Размишљање пешаличких пукова 41 — Набавка вишеметне пушке 42 — Краљ Миланово старешинство у војсци 43 — Буџети Ђорђевићеве владе 45 — Њени финансијски закони 47 — Порез на зараду 50 — Зајмови Ђорђевићеве владе 53 — Њене финансијске тешкоће 56 — Укупна оцена 61.	
III. <i>Спољашња политика</i> . Односи с Русијом 65 — с Бугарском 68 — с Црном Гором 72 — с Турском 73 — Арнаутско питање 75 — Александарови и Миланови погледи на спољашњу политику 80.	
IV. <i>Носаоци и пројивници режима</i> . Краљ Александар 83 — Краљ Милан 89 — Владан Ђорђевић 91 — Режим од 11 октобра 93 — Радикална опозиција 94 — Страна штампа 95.	
Глава II. Илвањдански атентат	98
Атентат на Краља Милана 98 — Преки суд 99 — Гоњење радника и заостављање притвореника 102 — Министарска криза 105 — Ристићеви савети 106 — Оптужба поднета преком суду 107 — Тајни свежњак 113 — Претрес код преког суда 116 — Држање Русије и Аустрије 118 — Хрватички мисоја 121 — Пашинћева изјава 123 — Пресуда преког суда 126 — Поступање с осуђенима 128 — Руенја	

	Страна
тражи помиловање 129 — Народна Скупштина о атентату 131 — Последице атентата 132.	
Глава III. Краљева женидба	136
Планои с немачком принцезом 136 — Александрова одлука да се вери с Драгом Машин 137 — Оставка Ђорђевићеве владе 139 — Неуспели покушај с владом Николе Христића 141 — Узуна јавног мињења 142 — Јовановићева влада 143 — Краљ и официри 144 — Држање Миланово 147 — Покушаји да се Драга популаризује и царско кумство 148 — Историја Александрове љубави 151 — Уаога Русије 155 — Какав се Александар показао приликом своје женидбе 158 — Краљица Драга 161 — Мере против Милана и гоњење Драганин противника 165 — Александров испад против мајке 170 — Објава Драгине трудноће 171 — Држање грађанства и војске 173 — Нов правац у спољашњој политици 174 — Ублажавање личног режима 176 — Састајак Скупштине и осуда Краља Милана 177 — Нови закони: судски 179 — привредни и финансиски 180 — војни 183 — Буџет 186 — Добијање коте за уједињени зајам 187 — Смрт Краља Милана 189.	
Глава IV. Априлски Устав	194
Русија и радикали после Миланове смрти 194 — Вујићева влада, Априлски Устав, и напредњачко-радикални споразум 195 — Главне одредбе Априлског Устава 200 — Странке према том Уставу 204 — Расцеп у радикалној странци 206 — Драгина лажна трудноћа 209 — Питање престолонаследства 214 — Избори за Скупштину и Сенат 217 — Нови закони: о изборима чланова Народног Представништва 222 — о штампи 223 — о зборовима и удружењима 226 — о општинама 227 — о Државном Савету 229 — о средњим школама 231 — о изменама у Казненом законнику 234 — о железницама 236 — о шумама 237 — о задругама за узајамно помагање 240 — о монополу дувана 242 — Буџет 243 — Зајам за исплату летећег дуга 245 — Спољашња политика: Споразумевање с Бугарима 249 — Македонски комитет и Светислав Симић 251 — Веридба пригорског кнежевина Мирка 255 — Затегнутост с Аустријом 255 — Односи с Турском и заостравања арнаутског питања 257 — Руска премоћ у Београду 260 — Борбе у Скупштини 262 — Напади на Краља 266 — Опозициона штампа 267 — Домановићева <i>Сарадија</i> 268 — Краљево држање у новим приликама 270 — Бачке демонстрације у Сенату 275 — Алазитићев упад 276 — Незадовољство међу официрима 279 — Вујић као шеф владе 281 — Напредњачко-радикално трење 282 — Пашинићева игра 285 — Краљево нерасположење према радикалима 288 — Одлагање Краљева пута у Русију 290 — Велимировићева влада 292.	
Глава V. Враћање на лични режим	296
Цинцар-Марковићева влада 296 — „Четврта странка“ 300 — Борба у штампи 300 — Мартовски метежи 303 — Ко је да њих крие? 306 — Њихов утисак на Краља и на јавно мињење 310 — Државни	
удар од 25 марта 313 — Скупштински избори 316 — Ламдорфова мисија 321 — Александрови покушаји приближења Аустрији 324 — Арнаутско и Македонско питање 327 — Александрова ратоборност 329 — Односи између Краља и Краљице 332.	
Глава VI. Крај династије	338
Официрска завера и њени узроци 338 — Почетак завере 341 — Грађански завереници 341 — Питање новог краља и држање Русије и Аустрије 342 — Вођи официрске завере 345 — Политички правац завере 347 — Њен план 349 — Краљева узнемиреност 351 — Погибија Александра и Драге 352 — Оцена Александрове владе 359 — Оцена његове личности 362.	
Глава VII. Општи поглед на другу владу Обреновића	365
Обреновићи 365 — Русија и Аустрија 368 — Политичке странке 373 — Друштвене групе 377 — Вођа и идеје 384 — Закључак 389.	
Прилози	396
(1) Владановштина — (2) Како се поступало с притвореницима за атентат — (3) Тајна Ивањданског атентата — (4) Хрдличкина мисија — (5) Обраћање Краљице Наталије у католичанство — (6) Један разговор с Пером Тодоровићем — (7) Мартовски метежи.	

СКРАЋЕНИЦА.

- Васић = Драгиша Васић, Деветсто трећа — мајски преврат (1925)
Живановић = Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Написао Живан Живановић. Четири књиге (1923—1925).
Ђорђевић = Д-р Владан Ђорђевић, Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11 октобра 1897 до 8 јула 1900. Три књиге (1905—1906).
Јовановић = Алекса С. Јовановић, Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8 јула 1900 до 21 марта 1901 (1906).
Маршићанин = Тајне Двора Обреновића. Написао Божо К. Маршићанин. Две књиге.
Недељковић = Историја српских државних дугова од Д-ра Милорада Недељковића (1909).

ГЛАВА I. ЛИЧНИ РЕЖИМ.

Краљ Александар измирио се са својим оцем Краљем Миланом у лето 1897, и већ у јесен те године оборио радикалну владу Ђорђа Симића. Нова влада састављена 11 октобра под председништвом доктора Владана Ђорђевића, трајала је неке три године, и тежила да утврди један нарочити режим. Каква је била основна мисао тога режима, и шта је све урађено за његово време?

1. ПРОГРАМ ОД 11 ОКТОБРА.

Чим се Краљ Александар измирио с Краљем Миланом, то је значило враћање на Миланову политику, која се састојала у томе да управу државе Краљ води сам, без сарадње политичких странака: странке пре а после приграбе сву власт себи, и у место да брину о општим народним пословима, мисле само на своје ситне страначке рачуне и размирице. Таква влада без странака називана је у Двору неутрални режим, а у публици лични режим. У Двору се хтело истаћи да је тај режим чист од сваког партизанства, а у публици, да тај режим служи личној вољи Краљевој.

С неутралним режимом био је учињен већ једном покушај, и то 1894-5. Тада се обелоданило да Краљ Милан, одбијајући странке од државне управе, одбија поглавито, ако не и искључиво; радикале. Што се тиче напредњака и либерала, он их није сматрао као безусловно неупотребљиве у неутралном режиму: требало је само да умере своје партизанство и да се потчине руководству Двора. Краљ Александар имао је више симпатија за напредњаке, а Краљ Милан за либерале: отуда честа трења између оца и сина приликом тих првих огледа с неутралним режимом. У току времена

Миланове симпатије за либерале само су порасле. Јер, када је с пролећа 1895 Александар дошао под утицај своје мајке Краљице Наталије, напредњаци и радикали стали су уз њу у њеној борби против Милана: и под напредњачком владом Новаковићевом и под радикалном владом Симићевом Милану је било забрањено борављење у Србији. Једина странка која је остала Милану верна, били су либерали. Да би их за то наградио, Милан је 1897 намеравао да обнављање неутралног режима обрне у њихову корист. Још с пролећа те године настојавао је да се две либералне групе — група Андоновићева и група Ристић-Рибарчева — измире. И Андоновић и Ристић хтели су измирење, али није хтео Рибарац. Он није разумео да га двор може само уз Андоновића примити. Андоновић је био од главе до пете чиновник, послушан према Краљу као према свом врховном старешини. Рибарац је, по оцени оба Краља, био велики партизан, и имао необуздан, самовољан темперамент. И поред пропалог покушаја либералног измирења, Милан је у јесен 1897, пред повратак у земљу, преговарао с либералима о саставу нове владе. Све што се о тим преговорима зна, то је да су и они пропали, и то опет због Рибарца. Он је јамачио назрео да у тој либералној влади која се спремала под покровитељством Милановим, он лично не би добио оно место које је држао да му припада. Ристић се љутио на Рибарца и упоредио га са дивљим пачетом: кад оно зарони у воду, нико не зна на којој ће страни из воде искочити.

Пошто се није могао погодити с либералима, Краљ Милан се одлучио на једно од онаквих неутралних министарстава с каквима су чињени огледи 1894 и 1895: министарства састављена од напредњака и либерала, али од напредњака и либерала другог и трећег реда који су имали више послушности према Двору него верности према властитој страни. За разлику од Краља Милана, који је испрва био за либералну владу, Краљ Александар био је од почетка за овакву неутралну владу. Милан је осећао одвратност према радикалима, његов син према странкама уопште. Приликом састављања нове владе, између њих двојице избила је извесна несагласност. И један и други имао је своје поузданике и љубимце које је желео увести у владу. Александар је добро назио да влада не буде састављена искључиво од Ми-

ланових људи. Он се слагао с оцем у великим политичким питањима, али није му се подавао потпуно, и није хтео бити уз њега само сенка од владвоца. Милан је успео увести у владу само једног либерала, — Јеврема Андоновића; у накнаду зато тај један либерал добио је најважније министарство — министарство унутрашњих дела. Остали министри били су или напредњаци или људи ван странака. За министра финансија није узет Вукашин Петровић, кога је Краљ Милан најтоплије препоручивао, него Стеван Поповић, који је стајао врло добро код Краљице Наталије. Тиме је Краљ Александар хтео показати да није онако потчињен очевом утицају како се то причало. На чело нове владе постављен је Владан Ђорђевић. Осем кандидата за министра војног, Краљеви вису примили ниједнога од Ђорђевићевих министарских кандидата, и он је у ствари постао председник једне владе коју није сам саставио. Он је изгледао нарочито подесан за шефа једне владе која неће водити страначку политику, него вршити Краљеве заповести. Имао је више административних него правних политичких способности, важио је за вредног и енергичног старешину, био је према Краљу војнички покоран. Сматрали су га за напредњака, али докле су се напредњаци држали махом Краљице Наталије, Ђорђевић се држао Краља Милана, и чак имао глас личног Краљичиног непријатеља. Вољан, ако се може, да задовољи оба Краља, Ђорђевић је на дну душе био већма одан Милану него Александру.

Истовремено с указом о Ђорђевићевој влади објављено је и једно Краљево писмо Владану Ђорђевићу. У том је писму стајало, да је Европа решена да очува мир и да нам стога ништа не смета да сву снагу посветимо „решавању питања која могу осигурати финансијску, привредну и војну моћ Србије“. С бесплодном партизанском борбом ваља прекинути, па се предати озбиљном раду на унутрашњем сређивању и учвршћивању. Мени је, рекао је Краљ, Србија преча од свега. Да би Ђорђевићева влада могла испунити свој велики задатак, Краљ јој је обезбеђивао „све потребно време за успешан рад“.

У Краљевом писму, које је названо програм од 11 октобра, запажено је двоје: (1) Краљ је прописивао влади њен програм, као у време Кнеза Михаила, кад је правац државне политике одређивао сам владалац, а министри били само из-

вршиоци његових заповести и упутстава; (2) у Краљевом програму, на прво су место стављана војна, привредна, финансијска — једном речју, стручна питања. О политичким реформама није било више говора; оне су се скидале с дневног реда и осуђивале као бесплодна партизанска борба.

Сваки се питао, шта је управо Краљ хтео с оном фразом: „Србија преча од свега“. Владини људи тумачили су ту фразу тако, да ради спаса земље ваља раскрстити са странкама — дакле, Србија преча од странака. Радикална опозиција давала је Краљевој фрази овај смисао: Србија треба да се махне велике националистичке политике и прикупи све снаге на своје домаће послове, — дакле, Србија преча од Српства.

Завршна реченица у писму од 11 октобра, којом је Краљ обезбеђивао Ђорђевићевој влади све потребно време за успешан рад, — имала је нарочити значај. Александар је био познат са своје превртљивости и честих промена владе: зато је требало од њега извући јавно обећање да ће Ђорђевићеву владу држати с више постојанства него раније владе.

Један од првих и најважнијих аката Ђорђевићеве владе био је указ којим се на Бадњи дан 1897 успоставила команда активне војске и за команданта одредио „Генерал Њ. В. Краљ Милан“. Милан није више био само гост свога сина, него једна врста савладара. Изгледало је да Краљ Александар задржава за себе само грађанску управу, а војну преноси на свог оца. Милан је сада био везан за земљу дужностима војног команданта; њега није више било тако лако послати натраг у иностранство. После једне болести коју је добио 1895, он је изгледао сит тумарања и провођења по великим варошима. Био се смирио и није више правио дугове. Имао је само ту жељу да се врати у Србију и лати каквог озбиљног посла. Прво се нудио свом сину за министра-председника, после се задовољио и положајем команданта активне војске. Почео је да бели и да губи зубе, добио је озбиљнији и суморнији израз лица, и свог унутрашњег демона, кога уживања нису више разонођавала, покушавао је да забави и замори великим радом.

Зашто је Краљ Александар предао команду над војском свом оцу? Зар се он није сећао основног начела Обреновићевске политике: ко има војску, има и државу... После тог његовог акта радикална опозиција говорила је о његовом

драговољном стављању под Миланово туторство, и у публици ширили су се гласови да ће се син одрећи престола у корист оца.

Код тако прикривена човека као Александар тешко је погодити шта је кад хтео и мислио. Њему је 1897 Милан био неопходно потребан да би се његовом помоћи отарасио радикала, и на крају крајева он је лакше подносио њега у војсци него радикале на власти. Александар је боље разумео и више марио политичке послове него војне, и било му је добро дошло да бригу о војсци пребаци на свог оца, који му је био поузданији од икојег генерала. Уосталом, у колико би Милан био више запослен у војсци, у толико би се мање мешао у чисто политичке послове, које је Александар сматрао за своју област. Довести Краља Милана у Србију као баука за радикале, али у исто време држати га великим војним дужностима што даље од политике, тај се план морао свиђати Александру, који није био ни с ким искрен, па ни са својим оцем.

Публика није разбирала за скривене намере Александрове. Она је видела тај прост факт, да се војска ставља под Миланову команду. Њој се после тога чинило да нема те силе која може Милана отерати из Србије. Његово борављење имало је ту да траје; следствено, имао је да траје и режим од 11 октобра, који је био Миланово дело. Један пријатељ писао је Владану Ђорђевићу о утиску који је начинио указ о Милановом наименовању за команданта активне војске: „Све се ућутало од објављеног указа, и нико нема речи да проговори... У овом акту сви налазе гаранције"... И доиста, од тренутка када је Милан постављен за команданта, свет се смирио и ућутао као да је опсадно стање проглашено. Радикали су изгледали утучени као кад је пред Тимочку буну састављено министарство Николе Христића.

Свет се бојао Краља Милана, али Ђорђевићеву владу није узимао озбиљно. У њој је истина било угледних и способних људи, али ти су људи свој глас стекли и своју способност показали ван политике — у администрацији, у суду, у школи. Ниједан од њих није ван круга својих стручних другова био много познат. Шеф владе Владан Ђорђевић био је цењен међу лекарима као основалац наше хирургије и организатор нашег санитета. Међу књижевницима имао је мно-

гобројна познанства као уредник часописа *Ошавина*. У београдском грађанству прочуо се својим истина кратким, али енергичним и предузимљивим председништвом у београдској општини. У свету политичара он је омаловажаван. Због тога што је ранијих година био дворски лекар, он је важио и у политици за дворског човека; његов долазак на чело владе тумачио се као претварање владе у филијалу дворске канцеларије. У свом животу Ђорђевић је много полемисао, и по жестини личних напада могао се мерити с радикалним и социјалистичким памфлетистима, једним Пером Тодоровићем и једним Драгишом Станојевићем. Ако се још дода његово надувано и разметљиво држање, нарочито онда кад би био на положају, велики број његових непријатеља, који му нису ништа признавали, постаје донекле разумљив. Политичари су говорили о Ђорђевићу и његовом друштву као о једној дворској клици која се држи на власти, захваљујући искључиво Краљу Милану и његовим бајонетима.

Ђорђевићева влада била је наумна да удружи либерале и напредњаке за борбу против радикализма: ни код једне од ове две странке није наилазила на добар пријем. Напредњаци, који су 1896 били растурили странку, покренули су већ идуће године лист *Поглед*, у коме је писао и сам Стојан Новаковић, садруг Гарашанинов у вођству напредњака. *Поглед* је од првог дана стао нападати Ђорђевићеву владу. Новаковић и Ђорђевић били су другови из младости, али Новаковић није одобравао Миланову политику, којој је Ђорђевић служио. У Двору се знало да ће Новаковић бити велика сметња стварању напредњачко-либералне спреге која је имала да вуче режим од 11 октобра. Да би га уклонили из земље, Новаковићу су понудили посланство у Цариграду. Новаковић је понуду примио. Он је правио погрешан рачун. Држао је да ће споразумевање Ђорђевићеве владе с либералима ићи тешко, да ће Ђорђевићева влада морати с тога да на скупштинским изборима помаже напредњачке кандидате, и да ће напредњачка већина која на тај начин буде изабрана, неодступно тражити чисто напредњачко министарство под Новаковићем. Нешто слично десило се 1895, када је Христићева влада, споречкана са либералима, изабрала напредњачку Скупштину, која је одмах оборила Христића и довела на владу Новаковића. Одлазећи у Цариград, Новаковић се надао да ће се брзо одатле

вратити. Његова је погрешка била у томе што није видео да средиште напредњачког отпора против Ђорђевићеве владе лежи у његовој личности, и да ће напредњаци, чим њега више не буде у земљи, подлећи дворским утицајима. И донста, за неколико недеља после Новаковићева одласка било је свршено и с напредњачком опозицијом. Напредњачким чиновницима и напредњачким газдама чинило се сасвим природно да се окупе око једне владе која их штити од њихових старих душмана радикала, и која је вољна да сваку њихову услугу добро изгради. Једна шака млађих напредњака, која је у *Погледу* и даље војевала против Ђорђевићеве владе, разјурена је за трен ока. Једном од сарадника тог листа, који је био војни бегунац из Угарске, запређено је у управи града да ће, ако се не махне писања у *Погледу*, бити протеран натраг у Угарску. Друга два сарадника позвани су на војну вежбу, иако у том тренутку није било вежбе резервиста. После Новаковићева одласка и угушења *Погледа* умро је и напредњачки вођ Милутин Гарашанин (февруар 1898). Ђорђевићевој влади ништа више није сметало да напредњацима натура своју команду.

Либерали, који су држали као у воску да ће они наследили Симићеву владу, били су и изненађени и огорчени када је место њихове владе образована Ђорђевићева влада, у којој су они имали свега једно место. Њихов лист *Српска Застава* писала је да ће либерали „у положају опозиције“ сачекати дела нових министара. *Заставу*, иза које су стајали Ристић и Рибарац, није било могуће онако угушити као *Поглед*. У накнаду за то Ђорђевићева влада гледала је да либералну странку разједини. Министар унутрашњих дела Андоновић увлачио је и у полицију и у општину што је могао више либерала. *Српска Застава* није могла, а, како изгледа, није ни хтела спречавати ову навалу либерала у полицију и у општину, али и поред тога ова је остајала у ставу опозиције према Влади.

Радикална странка објавила је 31 октобра да ће заузети према Ђорђевићевој влади „положај одлучне, али законите и лојалне опозиције“. Ђорђевићева влада, као и неутралне владе од 1894 и 1895, чистила је државну службу од радикала, и на њихова места доводила своје присталице из напредњачке и из либералне странке. Ипак зато код ње се бар у

прво време осећала тежња да задобије за себе поједине радикалне прваке давањем службе и службених мисија. Занимљиво је да се она у првом реду обраћала на крајње елементе радикалне странке, и да је код њих налазила одзива. Јован Ђаја примио је службу у министарству иностраних дела, а Коста Таушановић националну мисију преко границе. Под Симићевом владом, и Ђаја и Таушановић одвојили су се од главнине странке што је она пристала да ради са том владом која је, истина, половином била састављена од радикала, али која је за љубав Круне одгодила решење уставног питања. У Ђорђевићевој влади није седео ни један радикал, и она је не само налазила да решење уставног питања ваља одгодити, него је у опште уставно питање сматрала за беспослицу; по њеном схватању, озбиљни послови били су само војска, привреда, финансије. Сличне понуде као Ђаји и Таушановићу чињене су и Стојану Протићу, али он их је одбио.

Докле је Ђају, Таушановића, Протића гледала да обезбеди лепим начином, дотле се на Пашића Ђорђевића влада окомила свом снагом. *Српска Застава* тврдила је да постоји једно Пашићево писмо које је он као избеглица у Бугарској писао извесној личности у Петрограду, и у коме је „живо пледирао за промену на престолу у Србији с погледом на интересе Бугарске у Македонији“, јер „Македонија је пропала за Бугарску, ако Обреновићи остану у Србији“. Пашић се бранио „да не може да стоји оно што *Српска Застава* тврди“; он ју је позивао да објави његово писмо, али одмах је додавао да су амнестијом збрисани сви његови ранији греси. *Застава* је одговорила да писмо не може објавити због кажњивости његове садржине; нека је Пашић тужи за клевету, па ће она поднети његово писмо суду на увиђај. Пашић није тужио *Заставу*, али је Ђорђевићева влада тужила њега под изговором да у његовом одговору *Застави* има увреде за Краља Милана. Увреда се састојала у томе што је Пашић рекао да је у прошлости „био противу Краља Милана“. Цигло због ове реченице Пашић је осуђен на девет месеци затвора.)¹

¹) О Пашићевом писму које је наводио *Српска Застава* постоје ова казивања. Писмо је писано у јесен 1885 руском министру иностраних дела или руском добротворном комитету. Пашић је предложио да се на место Обреновића постави на српски престо који од великих кнежева ру-

Однос странака према Ђорђевићевој влади био је укратко овакав. Напредњаци после Новаковићева одласка у Цариград ставили су се махом у службу Владе. Либерали, захваљујући Андоновићу, заузимали су полицију и општину, али њихово вођство остајало је и даље у опозицији. Радикали такође стајали су у опозицији, и Влада је с малим изузетцима гонила њихове људе из државне службе.

Ђорђевићева влада, образована 11 октобра, распустила је радикалну Скупштину тек 14 марта и расписала нове изборе за 23 мај. Министар унутрашњих дела Андоновић, по једном кључу који је утврдио с Краљем, узимао је у својој струци на два либерала једног напредњака. Око три четвртине општина допало је либералима. Нова Скупштина, по Владиној намери, имала је да буде либерално-напредњачка, али више либерална него напредњачка. Дајући већину либералима, Влада је задржавала за себе право да пробере међу либералима оне личности које ће ући у Скупштину. Окружни начелници позивани су у Београд да са Краљем и министром унутрашњих дела утврде посланичке кандидате. Када се састао месни одбор либералне странке да избере кандидате за престоницу, министар унутрашњих дела поручио му је кога може а кога не може кандидовати. Када се овако радило у престоници, може се мислити кво су ствари ишле у унутрашњости.

Све три странке биле су одлучиле да уђу у изборе. Напредњаци, под изговором да им је странка растурена, нису издавали изборног прогласа. Они су обигравали око Владе и гледали да измоле што више посланичких места за себе. Влада им истина није давала већину, него само пристојну мањину, али без Владе они нису могли ни ту мањину добити.

По једном казивању, писмо је добио Милан Кујунџић, и предао га Краљу Милану. По другом казивању писмо је добио Јован Ристић, када је 1891 водио Краља Александра у Русију, и он је био тај који је писмо предао Краљу Милану. Када се приметила препирка између *Заставе* и Пашића, Краљ Милан на обзира према Русији није допустио да се Пашићево писмо објави. Зашто су либерали уопште испреквали Пашићево писмо? Говорило се да је Краљ Милан хтео да сруши Пашића, и да су му либерали помагали у томе послу поглавито с тога да би се утврдили у његовој милости и помоћу њега дошли на владу. Ристић и Пашић, од како су се 1892 разишли на питању трећег намесника, били су велики непријатељи и Ристић је могао имати намеру да Пашићу и лично напаости.

Радикална странка у свом изборном прогласу рекла је да улази у изборе у име протеста противу стања од 11 октобра и „убиствене политике“ Ђорђевићеве владе.

Либерали се нису слагали између себе у погледу изборне тактике. Ристић је мислио да се ваља користити добрим расположењем Двора, па откинути за странку што више посланичких места. Када буду једном имали већину у Скупштини, либерали ће лако доћи и до своје владе. Ристић је чинио разлику између Краљевог програма од 11 октобра и Ђорђевићеве владе: програм је примао, Владу одбацао. Краљев програм био је управљен против радикала и радикализма. Зашто би либерали у овом сукобу који се отварао између Династије и радикала пристајали уз радикале? Либерали су увек били династична странка, и ма колико слободоумни, нису терали са својим слободоумљем у демагогију као радикали. Што се тиче Ђорђевићеве владе, она је била сувише слаба за остварење Краљевог програма, јер у правом смислу речи није имала никога за собом. Али баш зато није имало смисла усредсредити нападе на њу. Радикализам је био много опаснији противник.

Ристићева тактика није се свиђала Стојану Рибарцу. Он је истицао да Ђорђевићева влада кандидује само оне либерале за које држи да нису рогати, већ шути. Бојати се да ти шути либерали не постану просто дворска странка која ће слушати сваку владу коју Двор постави, па чак и Ђорђевићеву владу. Рибарац није нагињао радикалима, али радикали нису били на влади него Владан Ђорђевић, и зато је по његовом мишљењу требало у првом реду напасти Ђорђевићеву владу а не радикале, — иначе би изгледало да либерали стоје у потајном савезништву с Ђорђевићевом владом, у којој су преоблађивали напредњаци.

У либералном главном одбору победило је Ристићево гледиште. Изборни проглас либерала, који је саставио Ристић, завршавао се речима: „Напред за срећу Србије, а против радикала!“ Рибарац је, тобоже само за свој изборни округ, издао проглас у коме је тврдио да Влада хоће да од напредњака и либерала „направи булумач по коме би мешала како би се њој свидело“. „Ни са напредњацима ни са радикалима!“, узвикивао је Рибарац. За разлику од Ристића, он је ударао не само на радикале, него и на напредњаке прикупљене око

Ђорђевићеве владе. Већ и иначе љута на Рибарца, Влада је стала чинити такве тешкоће његовом избору у пожаревачком округу, да је он на неколико дана пред гласање сам одустао од кандидатуре. Он се није оцепио од странке, али у њеној управи није више имао великог удела. Странку су у ствари водили Ристић и Андоновић. Онај споразум између Андоновићеве и Ристићеве групе противу кога се Рибарац борио, ипак се остварио. И ако је Андоновић припадао Ђорђевићевој влади са којом је Ристић одбијао сваку солидарност, обојица су прихватили програм од 11 октобра, и гледали да прво уведу што више либерала у Скупштину, па онда, ако је могуће, склоне Двор на чисто либерално министарство.

Скупштински избори дали су овај резултат: 112 либерала, 62 напредњака, 19 неутралаца, 1 радикал. Питање је било да ли ће либерали, имајући већину у Скупштини, умети помоћу ње доћи до своје владе, или ће бити принуђени да служе Ђорђевићевој влади.

Скупштина је држана у Нишу. Као што се и раније радило у сличним приликама, Ниш је одсечен од остале земље: ту није смео доћи ни остати нико ко би полицији изгледао противник постојећег стања. Окружни начелници дозивани су у Ниш да држе под присмотром сваки посланике свога краја. Нарочита је пажња обраћена на либералне посланике. Бенерал Белимарковић, бивши намесник, стари династичар и један од либералних ветерана, бавио се у Нишу као Краљев гост, са задатком да задобија либералне посланике за програм од 11 октобра. Образовање либералног клуба, као уопште образовање посланичких клубова, забрањено је; либерални посланици „виђали су се по ћошковима и шаптали као неки бегунци“¹⁾. Либерално вођство у Београду говорило је, забринуту, да либерални посланици у Нишу личе на „одсечени одред“.

Један од првих закона који је дошао на решавање, био је закон о штампи. Њиме се установљава кауција. Ристић је покушао да на том непопуларном закону изазове опозицију либералних посланика која би дала разумети Краљу да либерална већина може изгласавати непопуларне ствари само својој влади, а не туђој. Уредник *Заставе* Живан Живановић отишао је у Ниш са Ристићевом препоруком да објасни Краљу

¹⁾ Живановић, III, 68.

штетност кауције. Живановић, рђаво примљен од Краља, добио је одмах затим полицијски налог да иде из Ниша. Краљ се бојао његовог подбуњивања либералних посланика. Ристић са београдским члановима либералног главног одбора одлучи онда обустављање *Заставе*. То је био не само протест противу кауције, него такође опомена Краљу да ће либерали, ако не добију своју владу, прећи у опозицију.

Ристићев поступак није нашао одјека код либералних посланика. Они су изгласали закон о штампи, па су продужили гласати и за друге владине предлоге. „Одсечени одред“ био се предао. Без везе са својим вођима у Београду, без свога клуба у коме би се могли договарати, а изложени међутим сталном притиску Двора, либерални посланици, који су махом били троме и мирољубиве газде и домаћини, брзо су попустили. Ако ти људи нису добили своје ministre у Влади, они су добили велики број својих начелника и кметова, и њима је код њихове куће и у њиховом крају било добро. Они су живели у великом страху од радикала и њиховог повратка на власт: њима се чинило да је на крају крајева боље измењарити Ђорђевићевој влади, него обарајући ту владу опет крчити радикалима пут к власти.

Општи је утисак био да је Двор изиграо Ристића и да му је украо његову властиту већину. Рибарац је погодио када је говорио да ће Влада пустити у Скупштину само такве либерале који ће бити њена послушна оруђа.

Либерални главни одбор који је обуставио *Заставу* у јулу 1898, одлучио је у октобру да је поново покрене и да одмах објави да странка „ступа у одсудну опозицију данашњој влади“. Либерална опозиција није била управљена противу режима од 11 октобра, него противу људи који су га представљали. Либерали су желели, да им се да онакво учешће у Влади које би одговарало њиховој бројној снази у Скупштини. Краљ Александар се томе одупро. Он је изјавио да опозиција противу Ђорђевићеве владе није ништа друго него опозиција противу њега лично, јер Ђорђевићева влада врши само његову вољу. Чланове либералног главног одбора јавно је називао вуцибатинама, битангама, лолама...¹⁾ Навлађивао је не само на либералне посланике, него и на друге

¹⁾ Ђорђевић, II, 2.

угледне либерале, а на првом месту на самога Ристића, да се одвоје од главног одбора. Ристић после некога маневрисања између одбора и Двора преломио се најзад за одбор. Ово није ништа помогло одбору; полиција је спречила излазак *Заставе* од прилике онако како је раније угушила *Поглед*. Уредник листа био је „склоњен“ у полицији да се одрече уредништва. Када је нађен други, чвршћи уредник, Влада га је и преко његове воље поставила за државног чиновника, и тиме онеспособила за уредника, пошто по закону о штампи чиновник није могао бити уредник. Најзад је запређено штампари да ће му штампарија бити растурена, машине поломљене, он сам пребачен преко Саве, ако наштампа ма само један примерак *Заставе*... После ових мера противу *Заставе* дошло је растурање либералне странке. Донет је нов закон о политичким удружењима, који је сва дотадашња удружења укинуо. Свака странка морала се поново организовати и поднети статуте на одобрење власти. Пре него је стигла да ступи у одсудну опозицију, либерална странка растурена је законом. Либерали су остали, али њихове странке није више било. Напредна странка растурила се још крајем 1896. Растурене напредњаке и растурене либерале Краљ је могао мешати како је хтео.

Покрај свих разочарења, Ристић је и даље одрживао везе с Двором и надао се да ће једног дана појачати положај либерала у Влади. Почетком 1899, код Краља Александра онајкала се као нека тежња да ублажи српско-руски сукоб, који је изазван Милановим повратком у земљу, и који је појединих тренутака узимао врло озбиљан вид. Ристић је доказивао Краљу да би једна влада у којој би либерали били јаче заступљени, начинила добар утисак у Русији, јер су либерали били познати као русофили. Краљ је у неколико послушао Ристића, и један од либералних првака, Димитрије Стојановић постављен је за министра грађевина. Краљ се убрзо поколебао; Стојановићев захтев да се либералима да јачега удела у Влади, јер „не могу само носити ћугуме“²⁾, био је одбијен, и Стојановић је морао после неколико месеци иступити из Владе. Ристићева идеја да се Краљ преко либерала приближи Русима, била је погрешна. Руси нису више питали, која је

¹⁾ Живановић, IV, 89.

²⁾ Живановић, IV, 94.

наша странка русофилска, — него су питали, која наша странка хоће да тера Милана. Пошто су се либерали били савили око Милана као око свог главног заштитника, то њихово русофилство ништа више није вредило у руским очима.

У Ристићевом односу према режиму од 11 октобра било је нечега противуречног. Он није одобравао његову спољашњу политику, која је била управљена против Русије, а одобравао је његову унутрашњу политику, која је била управљена против радикала. Ристић је био и остао династичан; њега је бацало у бригу руско непријатељство према Милану, које се лако могло претворити у непријатељство према династији Обреновића. Његов је сан био да на неки начин поврати Милану руско благовољење које је он некада — пре двадесет година — уживао. Стар и болестан, он није више разумевао садашњост, и чинио је немогуће напоре да измири оно што се није дало измирити, — Милана и Русију.

Краљ Александар и Краљ Милан остварили су своју давнашњу жељу, растројили су и либералну и напредњачку странку, и од њихових делова скрпили су једну дворску странку. То је била необична странка, — без страначке организације и страначког програма. Између њених чланова није било унутрашњег јединства; што их је спајало уједно, то је заједничка послушност према Двору. Двор није давао да се међу члановима његове странке развија заједнички дух и заједничка снага; он је радио тако рећи са сваким чланом странке посебице. Таква једна група у којој је сваки гледао само себе, није у ствари имала никога за собом, и није значила ништа. Пошто су отурили од себе најјачу странку, радикале, а друге две много слабије странке, либерале и напредњаке, потпуно ујаловили. Краљ Александар и Краљ Милан били су се лишили оне народне потпоре која се кроз странке добија, и велики задатак спасавања Србије који су себи поставили, имали су да врше искључиво својим личним ауторитетом и својом личном памећу.

II. НОВО ЗАКОНОДАВСТВО.

Од времена Кнеза Михаила ниједна влада није имала тако послушну Скупштину као Влада Владана Ђорђевића. Она се тиме користила, и за кратко време донела велики број нових закона.

А) Политички и ујравни закони.

(1) Закон о изменама и допунама у закону о штампи од 9 јула 1898. Његов циљ био је да штампу, озлоглашену као разуздану, мало „уљуди“. Поред овога циља који се јавно признавао, био је и један тајни циљ: искључена потпуно из Скупштине, опозиција борила се противу Владе само још путем штампе; закон од 9 јула избио јој је из руку и то последње оружје. По том закону уредник је морао имати факултетску спрему; више нису били могући они уредници без икакве спреме који су узимани само тога ради да приме на себе одговорност за правог уредника. Одговорност уредника није искључивала одговорност писца, него су обојица одговорали заједнички. За политичке листове прописана је кауција од 5000 динара. Кривице учињене путем штампе застаревале су по одредбама општег казненог законика (изузетно кратка застарелост за штампарске кривице тиме је укинута). Казне нису се могле спуштати испод одређене најмање мере ни онда када је оптужени имао олакшавних околности. Ако би лист био три пута узапћен, и то с одобрењем судске власти, његово даље излажење забрањивало се.

Од свих ових мера Влада је највише полагала на факултетску спрему уредника, јер је држала да ће опозиција имати муке да нађе факултетски спремне уреднике. И доиста, за владе закона од 9 јула, дешавало се да један опозициони лист престане излазити само с тога што на место свога притвореног уредника није одмах нашао другога са факултетском спремом. Кауцију није предложила Влада, него један посланик. Влада је предложила нешто друго, на име, да се лист не сме растурати пре него протече шест часова од како је предан полициској власти на преглед. Стари новинар Пера Тодоровић, који се налазио у Скупштини као владин посланик, рекао је да под таквим условима „штампа апсолутно не би могла да постоји, дневни листови апсолутно не би могли се издавати“, јер новине које би се почеле растурати тек после шест часова не би више биле новине. Да би спасао штампу од овог шесточасовног карантина, он је понудио на место те мере кауцију. Влада је пристала на ову замену, али Скупштина је изгласала кауцију с муком: 125 за, а 100 против. Кауција, непопуларна и код новинара и код јавног мишљења, важила је у то доба као најштетнија мера по слободу штампе после цензуре.

(2) Закон о изменама и допунама у закону о зборовима и удружењима од 17 новембра 1898, с изменама и допунама од 14 јануара 1900. По мишљењу Ђорђевићеве владе, једна од наших највећих несрећа било је то што се народ поцепео на странке, и што је страначки раздор продро и у редове чиновништва. Нови закон о зборовима и удружењима прописао је да државни чиновници, учитељи, свештеници мирског и монашког реда, па чак и лица која примају помоћ из државне касе не могу бити чланови политичких удружења и не могу присуствовати њиховим скуповима. Казне су биле строге, и на пр. чиновник који би се отрешо о овај законски пропис, губио је службу. Представници политичких удружења нису смели „претњом утицати на рад и самостално кретање народних посланика“, и нису смели претњом утицати на грађане „да врше или не врше своја грађанска права“. Овим прописом хтео се умањити притисак политичких странака, с једне стране на Народну Скупштину, с друге стране, на њихове властите чланове. Политичка удружења могла су држати зборове само у Београду и у окружним варошима; страначка агитација по селима какву су завели радикали, није се више допуштала. У начелу, политичка удружења нису била забрањена, требало је само да своје статуте поднесу на одобрење министру унутрашњих дела. Противу министровог решења удружење се могло жалити Државном Савету, из чега је излазило да је одобрење статута министар могао одрећи само из законских разлога, а не по својој слободној оцени. Укратко, политичке странке могле су постојати и даље, али нису могле агитовати по селима и нису могле имати за чланове чиновнике, учитеље, свештенике. После закона од 17 новембра све дотадашње странке растурене су, и њихово поновно оснивање зависило је од министра унутрашњих дела који је имао да им статуте одобри.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о општинама од 21 јула 1898. Главна одлика овога закона састојала се у томе што се председници општина нису више бирали, него постављали, и то по варошима краљевим указом, а по селима претписом министра унутрашњих дела. Влада је тврдила да су, услед разбукталости страначких страсти, за председнике општина бирани у место добрих домаћина такви људи који би требало да буду под полицијским надзором, а не да управљају општином. Раније, председници општина остајали су

на својим положајима по неколико година без прекида; сада су се мењали сваких четири пет месеца. Крајње је време било да за председнике општина, место страначких букача и сеоских ђилкоша, опет дођу добри домаћини и људи од реда и закона, и да се општинска управа спасе од оног растројства које непрестано бирање нових председника собом доноси. Да би се ово постигло, одређивање председника општина пренето је са народа на Владу. Председницима је законом утврђена плата, која се према броју пореских глава пењала од 500 до 2000 динара годишње. Неки су посланици налазили да су ове плате за сеоске општине превелике. Влада је тврдила да су се општински послови чак и у селима јако разгранали: „прошло је оно време када је председник општине служио за пола и за цео цванцик“. „Плата му је онда давана само за депарац кад иде капетану у врлош, и мора да руча у кафани“. Сада се због удесетострученог посла председнику општине морала дати права плата као чиновнику. Нови општински закон довео је председнике општина у потпуну зависност према Влади. Чак ни по општинском закону Кнеза Михаила, који се сматрао као највећма противан самоуправи, председници општина нису толико зависили од Владе; Влада их је онда збацивала, али их није она постављала. Први пут под Ђорђевићевом владом одузето је народу његово старо право бирања кметова.

Скупштина је у главном примала повољно нов општински закон; у њој су заседавали они добри домаћини из чијих редова Влада је намеравала постављати председнике општина; добре плате предвиђене за председнике општина морале су тим посланицима нов закон само још већма омилети. За карактеристику општинске политике Ђорђевићеве владе ваља поменути и то, да је она стала поново груписати села у велике општине какве су постојале до Устава од 1888, а које су под радикалним режимом раздробљене. Један је посланик рекао: „Најпре смо груписавали општине, па их онда разгруписавали; општине су премештане као да би биле на шлајферским колима“.

(4) Закон о окружним и среским скупштинама од 9 децембра 1898. Устав од 1869 није признавао ни окружну ни среску самоуправу. Ако је Ђорђевићева влада ипак зато донела закон о окружним и среским скупштинама, то је било

с тога што је хтела да поједине установе пребаци са државног буџета на окружни, на пр. државне економе, народне школе и т. д. Пошто су се те установе издржавале из окружних приреза, ваљало је имати нарочита тела која ће прирезе одобравати. Ове локалне скупштине нису биране од народа, бар не непосредно; њих су састављали чланови по положају (начелник и његови стручни референти) и изасланици које су у окружну скупштину бирале среске скупштине, а у среску општински одбори. Што се тиче надлежности окружне и среске скупштине, она се састојала мал те не искључиво у одобравању окружног и среског буџета, пошто ни округ ни срез нису уживали у ствари самоуправу. Доносећи закон од 9 децембра, Ђорђевићева влада мислила је само на прирезе које је окружна скупштина имала изгласати за издржање извесних усанова. Изгласавање тих приреза била је чиста формалност. Предвиђени законом ради издржавања државних усанова, ти су прирези спадали у оне нужне, законске издатке окружног буџета који се нису смели одбити.

(5) Закон о изменама и допунама у изборном закону скупштинском од 2 јануара 1899. Тим законом продужено је трајање мандата посланичког од три године на пет. У место да се нов закон примени тек на идућу Скупштину, он је примењен на Скупштину која је изабрана 1898, по старом закону. Противно основним начелима представничке владе, по којима посланици добијају мандат од бирача, чланови Скупштине од 1898 продужили су сами себи мандат. Закон од 2 јануара предложен је на необичан начин. Краљ је упутио посланицу Скупштини, и препоручио тај закон у име „начела сталности и трајашности државних усанова“. Сматрајући тај закон за личну Краљеву жељу, Скупштина га је изгласала једногласно и без претреса. Закон од 2 јануара требао је да учарсти режим заснован 11 октобра 1897, који није био популаран, и који се и поред малаксалости и обесхрабрениости опозиције бојао нових избора. Под тим режимом толико се истицало Краљева претежност над Скупштином, да се Скупштина најзад, престала сматрати као други уставни чинилац; она је постала једна врста краљевог савета, у коме је сваки покушај опозиције добијао значај непатриотске радње; њена једина дужност била да ради у што потпунијој сагласности са Краљем, од кога није било бољег познаваоца државних интереса

Радикално начело о сагласности Крупе и народа било је изокренуто. Радикали су у име тога начела захтевали да Крупа слуша народ; под личним режимом, у име тог истог начела захтевало се да народ слуша Крупу. И кад се једном дошло на то гледиште, онда је било сасвим логично да Краљ, без обзира на вољу бирача, продужи мандат једној Скупштини која се према њему показала послушна.

Б. Просветни и црквени закони.

(1) Закон о средњим школама од 14 јула 1898, с изменама и допунама од 6 јануара 1900. Тим је законом утврђено колико може бити највише средњих школа: свега пет потпуних и шест непотпуних. Потпуне гимназије задржане су две у Београду и по једна у Крагујевцу, Нишу, Зајечару. Укинута је десет гимназија и једна реалка: шест гимназија претворено је од потпуних у непотпуне. У владиним круговима говорило се да су укинуте само оне гимназије које су у своје време отворене без праве потребе, за љубав појединих посланика. Опозиција је замерала што су поукидане гимназије у пограничним местима, где су вршиле не само просветне него и националне задатке. Узимало се да ће услед смањивања гимназија и гимназиских разреда остати без места око шездесет професора и око стотину предавача. Министар просвете Андра Ђорђевић говорио је: „Ми морамо средње школе да сведемо на најужи број. У те гимназије треба да иду они који хоће да се даље школују“, — т.ј. они који се спремају за универзитет. За оне пак који нису помишљали на универзитет, требало је установити нарочите школе које ће их боље од гимназије спремити за практични живот. Према укупном броју љака број матураната био је несразмерно мали; много је њих почињало гимназију, али мало ју је свршавало. Зар то није био најбољи доказ да смо имали сувише гимназија?

Пошто су средње школе имале да служе искључиво као припрема за универзитет, то је у средњим школама заведена школарина: за сваки разред нижег течаја по двадесет динара, за сваки разред вишег течаја по четрдесет динара. Поред тога плаћало се пет динара на име уписнине. Сиромашни ученици одличног учења ослобађани су школарине, али не и уписнине.

На тај начин средња школа мењала је карактер: то није више била школа и за оне који се спремају за универзитет

и за оне који желе само да добију опште образовање; није више била школа и за имућне и за сиромашне. То је била школа само за децу имућнијих родитеља, која су се спремала за универзитет и која су требала дати земљи њену највишу интелигенцију. Када се тако уско схватио задатак гимназија, онда се природно дошло до закључка да има гимназија и сувише.

Једна од омиљених идеја шефа владе Владана Ђорђевића била је, да су гимназије одвратиле омладину од привредног живота и пробудиле у њој амбицију за државном службом. Услед тога добили смо много више кандидата него што смо имали места у државној служби. Са смањењем гимназија умањиће се и број кандидата за државну службу. Школарина ће затворити улазак у гимназије сиротињи, — и тиме уздићи друштвени ступањ чиновништва. Дотадашњи сељак-чиновник, који је надро у школу право из колибе и који се школовао послужујући и дајући часове, тај сељак-чиновник биће потиснут синовима из добрих кућа. Нови чиновнички кадар по своме васпитању и погледима боље ће одговарати једном конзервативном режиму какав је био режим од 11 октобра. Код дотадашњих чиновника-сељака, због сиротовања и злопаћења у младости, остало је увек нешто мржње и горчине према сваком ауторитету и господству.

Питање наставног програма у гимназијама закон од 14 јула оставио је нерешено. Тада се у нас водила борба између присталица класичног и присталица реалног правца. Министар просвете Андра Ђорђевић хтео је да у пракси учини оглед с оба правца. У закону је стога речено да ће се краљевим указом одредити каква ће се гимназија — реална или класична — у коме месту отворити. По министровим речима, у Београду је од две потпуне гимназије једна имала бити класична, а једна реална.

Годишњи испити укинута су. Полагао се само течајни испит по завршетку четвртог разреда ради прелаза из ниже средње школе у вишу, — и испит зрелости, по свршетку осмог разреда, ради прелаза из средње школе на Велику Школу. Плате наставника повећане су, али само завршене.

Врховна власт, која је још од 1863 припадала професорском савету, пренета је, ради строжег реда, на директора гимназије. Њему је дано право и да предмете раздељује међу наставнике.

Закон од 14 јула изазвао је буру незадовољства у оним местима у којима су затворене гимназије; та су се места жалила да је то учињено из страначке освете, што су она бирала радикале за посланике (на пр. Крушевац, Ужице). Предвиђајући то незадовољство, Андра Ђорђевић унео је у закон да се краљевим указом може допустити појединим окрузима, градовима, приватним лицима да о своме трошку отворе непотпуну средњу школу. Неколико варошких општина користило се том законском одредбом да на место укинутих државних гимназија отворе општинске гимназије.

Услед закона од 14 јула број ученика у средњим школама смањено се, за две три године, скоро за трећину: 1898, у средњим школама било је округло 6900 ђака; 1901 само 4600. Философски факултет Велике Школе некада по броју ученика вајјачи, сада је, због смањене потребе за наставницима средњих школа, остао, у појединим одсецима, са јако проређеним бројем ђака. Како са затварањем гимназија није истовремено извршено отварање занатских и трговачких школа, просветни људи побојавали су се да закон од 14 јула не буде тежак удар нанет народној просвети.

2) Закон о народним школама од 26 јула 1898, с изменама и допуњама од 6 октобра 1899. Овај закон изазвала је финансиска невоља: требало је олакшати државни буџет и ради тога основне школе пребачене су са државног буџета на окружни (у варошима, на општински). У државном буџету добивена је тиме уштеда од нека два милиона. Услед закона од 26 јула отежано је отварање нових основних школа; држава је истина задржала за себе право отварања нових школа, али како је њихово издржавање палало на терет округа, оди. општине, држава није могла отворити школу, ако округ или општина није имала од куда да је издржава. Због пребацивања основних школа на окружни буџет, окружни прирез знатно је порастао. Рачунало се да је у Крагујевачком округу без Крагујевца и Аранђеловца школски прирез износио 1.46 дин. на главу, у Аранђеловцу 4.67, у Крагујевцу 3.65, у Нишу 4.21, у Београду 4 дин. Учители су се жалили да се прирез прикупља неуредно, и да стога и они остају без плате.

И ако је издржавање основних школа скинуто са државног буџета, учитеље је и даље постављао министар просвете. И не само то, него је и његов надзор над учитељима

био појачан. На место годишње ревизије уведен је стални надзор. Сваки округ имао је једног надзорника, који је у току године, бар три пута, обилазио и прегледао све школе. Надзорнике постављао је министар просвете, и помоћу њих стегао учитеље чвршће него икада. Закон од 26 јула није ни најмање олабавио везу између основне школе и државе.

Учитељи на својим скупштинама сами су захтевали да се на место дотадашњег „мајског надзора“, који се вршио једном годишње приликом испита, заведе стални надзор. Докле нису установљени окружни надзорници, учитељи су били беспомоћни према општини и полицији, и са снабдевањем школа ишло је траљаво. Била је преко потребна, између министра и учитеља, једна средња просветна власт, која ће пред општином и полицијом са више угледа од учитеља заступати потребе школе. Ту просветну власт представљали су стални надзорници, и они су донста побољшали снабдевање школа. Поред свега тога на установу окружних надзорника гуњало се. Налазило се да ти надзорници скупо стају, да схватају свој посао више бирократски него педагошки, и да у опште ми још немамо људи за добре надзорнике.

Обавезност основне наставе, која је дотле постојала само за мушку децу, заведена је сада и за женску. Рок учења у основним школама сведен је од шест година на четири. Истина, предвиђене су неке продужне школе с роком учења највише од две године. Али те школе нису постојале свугде, него само тамо где би министар просвете нашао за добро да их отвори.

Наставни програм у основним школама постао је нешто практичнији; у сеоским школама давана је поука из пољске привреде; и у сеоским и у варошким школама заведен је ручни рад. Ручни рад био је у моди; од њега се без мало очекивало препорођење нашега друштва и стварање једног новог нараштаја са више смисла за практични живот. Министарство просвете издало је на алат, прибор, материјал потребан за увођење ручног рада око 50.000 дин. Рачувало се да ће општине на исту сврху издати око пола милиона динара. Пре него ђаке, ваљало је учитеље обучити ручном раду; многи од њих већ у старијим годинама имали су да уче дубљење кашика и плетење котарица. На ручни рад морало се обраћати толико пажње да је успех из других предмета био

слаб. Изгледало је да ће из основних школа изилазити деца мање писмености него дотле, али вештија у плетењу котарица.

Учитељи су се жалили да им је новим законом погоршан положај. Нико није могао постати учитељ докле не би две године служио као приправник: на тај начин број година учитељске службе повећан је од тридесет пет на тридесет седам. Повећани су и рокови периодских повишица, и то од четири године на пет. Да би се учитељи привезали за једно место, премештај учитеља укинут је; да би се учитељи привезали за своју струку, учитељске године, при прелазу у другу струку, нису се урачунавале. Министар је добио право отпуштати учитеље и без саслушања Просветног Савета, и то без обзира на њихов број година службе. Учитељице могле су се удавати само за учитеље, — један пропис противу кога су се учитељице узбуниле као противу тиранисања њиховог срца. Тврдило се да су због новог закона учитељи стали бежати из своје струке, коју је, с друге стране, због заведених приправничких година било све теже снабдевати новим снагама. Узимало се да је око 130 школа остало без учитеља. Наша земља ни иначе није имала колико је требало основних школа, чак нас је Бугарска била претекла бројем основних школа. Слабо раширена писменост нашег народа била је опште позната.

Закон од 26 јула установио је нарочиту врсту школа, т.зв. грађанске школе, у које су ступали они који после свршене основне школе нису мислили на гимназију. Учење у тим школама трајало је три године, и није било обавезно. Грађанске школе имале су с једне стране да притврде знања стечена у основној школи; с друге стране, да даду знања потребна будућем привреднику. У грађанским школама на селима тај основни привредни курс имао је више пољопривредни карактер; у грађанским школама у варошима имао је карактер више занатско-трговачки. У сеоским школама учила се управа добара и пољска привреда; у варошким школама, народна економија и књиговодство. И у једним и у другим школама према месним приликама и потребама могао се завести ручни рад као обавезни предмет. Грађанске школе имале су велики задатак да приме у себе сву ону омладину која је била одбијена од гимназија, и да јој отворе вољу и даду прву спрему за привредне послове.

Грађанске школе, и ако се по предметима нису много разликовале од нижих гимназија, биле су слабо посећиване; у једном већем месту, где је ранија нижа гимназија имала преко 150 ђака, новоотворена грађанска школа није их имала ни 40. Навикинут на име „гимназија“, свет, изгледа, није ценио школе које су друкчије називане. Може бити, успеху грађанских школа сметало је и то што нису установљене никакве продужне школе исте врсте. И ако је закон предвиђао отварање грађанских школа и у варошима и у селима, оне су у пракси отворане само у варошима.

3) Закон о изменама и допунама у закону о црквеним властима од 29 јула 1898. За радикалне владе, законом од 27 априла 1890 укинута је шабачка епархија и смањена плата: митрополиту од 25.000 на 12.000, а епископима од 12.500 на 8.500. Закон од 29 јула 1898 обновио је шабачку епархију, и одредио митрополиту на име плате 21.500, а епископима 11.000.

На црквеном пољу учињено је још и то што је измирена стара јерархија са новом. Стара јерархија, то су били они епископи који су се држали митрополита Михаила; нова јерархија, то су били они епископи, који су на своје достојанство дошли после Михаиловог збачења од 1881. Михаило је сматрао за неправилно све што је после његовог збачења чињено, и када је 1889 успостављен, епископи нове јерархије морали су се повући у пензију. Митрополит Михаило умро је фебруара 1898; Влада се тиме користила да измири стару и нову јерархију, и да епископима пензионисаним 1889 наново да епархије. Шабачка епархија обновљена је стога да би се на њу наместио један од тих епископа.

Влада је имала намеру да појача власт епископа која је умањена радикалним законом од 1890, али предлог који је о томе поднела, није могао проћи кроз Скупштину. У црквеним стварима Ђорђевићева влада водила је епископску политику. Она је измирила две епископске странке које су у нашој цркви постојале, повећала епископима плату, и покушала да им појача и власт. Ово повлађивање епископима сасвим је било у духу конзервативне политике Ђорђевићеве владе.

4) Закон о државној архиви од 2 децембра 1898. То је био први закон о државној архиви, и следствено први покушај да се архивска грађа наше нове историје прикупи и сачува.

Министар просвете Андра Ђорђевић није био педагог него правник. У министарству просвете он се пре свега и више свега показао добар администратор. Лако је улазио у ствари, и мишљење које би себи створио, брзо је преводио у дело. Преношење основних школа са државног буџета на окружни није била његова мисао него мисао министра финансије, коме је то требало ради уравнотежења буџета. Смањење гимназија, оснивање грађанских школа, завођење сталног надзора над учитељима, обраћање нарочите пажње на ручни рад, то су биле главне црте Ђорђевићеве просветне политике.

Када је 1894 био министар просвете у Николајевићевој влади, Ђорђевић је хтео на пречац да одвикне просветне раднике од политизирања и гонио је на буљук радикалне професоре и учитеље. Када је 1897 постао наново министар просвете, он је и даље тежио да избаци политику из школе, али радикале није више онако душмански гонио; оне међу њима који су били добри просветни радници, чак је заштитивао, колико је могао, од Двора.

Његове реформе биле су краткога века. Стални надзор није био популаран међу учитељима, нарочито не онако строг какав се за Ђорђевићева министровања вршио. Издржавање основних школа из приреза осећало се као нов намет на народ, тежак и неправедан. Укидање гимназија неповољно је одјекнуло као назадна мера противу интелигенције, и узбунило је сва она места у којима су гимназије укинуте. Грађанске школе нису имале у пракси успеха који се од њих очекивао. После пада Ђорђевићева измењено је готово цело његово просветно законодавство и повраћено раније стање ствари. Али, ако се његове реформе нису одржале, он сам оставио је за собом трајну успомену у министарству просвете. Ранији министри просвете били су махом или политичари или професори. Први су мазили професоре и учитеље, јер су им њихове услуге требале у политичкој борби. Други су више проповедали и поповали него што су управљали. Андра Ђорђевић нити је имао потребе да мазе просветне раднике, нити се губио у

професорским разглабањима; он је управљао министарством просвете исто онако строго и исто онако пословно као што би управљао министарством полиције или министарством грађевине. Од времена Стојана Новаковића никада није било више реда и рада у министарству просвете него под Андром Ђорђевићем.

В. Привредни закони.

1) Закон о државним економима од 3 јула 1898. О унапређивању народне привреде издавано је доста закона, али они су махом остајали мртво sloво на хартији, јер су сви долазили на извршење полицијској власти, која је рад на унапређењу народне привреде сматрала за споредну дужност, а није имала за њ ња потребне спреме. Закон од 3 јула створио је за извршење пољопривредних закона нарочите стручне органе, т. зв. државне економе. Мисао да се ти економии ставе непосредно под министра народне привреде није усвојена; они су добили положај референата за пољску привреду при окружним и среским начелствима, али с друге стране њиховим наредбама призната је иста сила и важност која и наредбама окружних и среских начелника. Државни економии старали су се о тачном вршењу пољопривредних закона, управљали пољопривредним станицама, проучавали пољопривредне прилике свога краја итд.

Закон од 3 јула наишао је на отпор код Скупштине због плата државних економа, које су по мишљењу многих посланика биле превелике. Овај отпор био је тим јачи што те плате нису падале на терет државног буџета, него су се покривале окружним прирезом. У Скупштини је доказивано да је прирез већ дотерао до највише тачке, и да се не може даље повишавати. Влада је морала не само допустити да се у скупштинском одбору скрешу плате економа, него је морала и у пуној скупштинској седници повући предлог по коме су економии за путовање по округу добијали нарочиту дневницу. И ако је министар народне привреде објашњавао да економии морају више бити на путу него у канцеларији, Скупштина није никако хтела да им одобри дневницу јер је наглазила да су њихове плате, чак и пошто их је одбор скресао, још увек врло велике. Код чиновничких плата неутрална Скупштина од 1898 била је исто тако тврде руке као и раније радикалне Скупштине.

2) Закон о пољопривредним станицама од 3 јула 1898. По одредбама овог закона, у року од пет до десет година морала се у сваком округу установити по једна пољопривредна станица. Свака станица имала је угледно имање за све гране ратарства, угледни воћњак, угледни виноград, угледни живинарник, угледни пчеларник итд. Станицом је управљао окружни економ. Уз станицу је постојала практична пољопривредна школа за вежбање земљорадничких синова. Свака општина морала је сваке друге године послати по једног питомца у ту школу. Потребно земљиште и грађевине, и све остало што је требало пољопривредним станицама, давао је округ.

По речима министра народне привреде Симе Лозанића, пољопривредне станице имале су тројаки задатак: 1) да послуже као угледна добра, 2) да буду практичне школе, 3) да чине огледе са пољопривредним новинама (овај трећи задатак у самом закону није истакнут). У нашој земљи малог сеоског поседа осећала се оскудица великих газдинства која би предњачила примером у пољопривредном напретку, и то се често наводило као разлог ниског ступња наше пољопривреде. Таква угледна добра која се у нас нису сама од себе створила, покушавала је сада држава да створи својим законом, а о трошку округа.

3) Закон о унапређењу воћарства од 3 јула 1898. Сви срезови били су обавезани да у року од три године установе по један воћни расадник у коме ће производити и гајити саднице разног воћа и другог корисног дрвећа и шибља. Расадницима управљали су срески економии с потребним бројем воћара. Најмање два пута годишње држани су практични курсеви о подизању и облагорођавању воћа, и на те курсеве свака општина морала је послати бар по два питомца. Трошкови расадника покривали су се из среског буџета. У нашој извозној трговини воће је заузимало све важније место; само од шљива добијало се неколико милиона годишње. Министарство привреде обраћало је стога нарочиту пажњу унапређењу воћарства; како се трудом самих пољопривредника каквоћа воћа споро поправљала, држава се одлучила да на томе послу сама преко среских расадника ради.

4) Закон о унапређењу сточарства од 24 новембра 1898. Да би се зауставило изметање наше стоке која је чинила

главни предмет нашега извоза, радикална влада установила је 1892 велики сточарски завод за целу земљу. Овај средишни завод показао се недовољан; ваљало га је допунити већим бројем мањих локалних завода. Закон од 24 новембра 1898 обвезао је општине да, с изузетком коња, од сваке друге врсте домаће стоке држе потребан број приплодних мушких грла, која су набављана и издржавана из општинског приреза. Преко зиме, нарочито ноћу, ниједан домаћин није смео остављати стоку на пољу, него је морао подићи за њу стаје и кошаре.

У Скупштини су чињене овом закону замерке. Набавка добрих приплодних мушких грла, која су била скупа, значила је нов терет за сиромашне сеоске општине. Исто тако подизање стаја и кошара било је терет за сеоске домаћине. Неки посланици жалили су за старим добрим временом, када се говорило: „Пусти стоку судбини на утрину“. Општинске утрине сужавале су се и нестајале, и потреба је бивала све већа за стајма и кошарама. Овај закон остао је мртво слово на хартији, јер његова примена није била поверена државним економима, него општинским властима.

5) Закон о риболову од 27 јула 1898. То је био први закон о риболову. До тога закона било је казним законом забрањено тровати рибу; иначе риба се могла ловити кад се и како хтело, услед чега је настало њено немилосрдно сатирање. Закон од 27 јула давао је право риболова само ономе који би претходно извадио рибарску карту; риба се могла ловити само у одређено време и на одређен начин.

6) Закон о лову од 16 јула 1898. До тога закона лов је био сасвим слободан, и зато су корисне животиње убијане исто тако као и штетне. Закон од 16 јула тачно је одредио врсте дивљачи које се смеју ловити, као и време и место лова. Сваки ловац морао је имати допуштење надлежне власти. То се није никако свиђало сељаку: без ловачке карте, он није више могао с пушком у шуму; чак је било примера да су сељацима ловци побили керове.

7) Закон о уништавању штетних животиња и биљака од 16 јула 1898. Да би се утаманиле штетне животиње и биљке од којих су страдали воће и усеви, била је потребна сарадња свих привредника истог места. Закон од 16 јула имао је ту сарадњу да уреди. Сви грађани били су дужни да

на позив своје општине узму учешћа у уништавању штетних животиња и биљака; потребне справе и средства давала је општина.

8) Закон о изменама и допунама у закону о шумама од 7 августа 1898, с изменама и допунама од 26 јануара 1900. Закон о шумама, који је радикална влада издала 1891, био је прописао да се разграничење шума има извршити најдаље за две године; оно међутим није извршено ни после седам година; 1892 и 1893 чињени су покушаји разграничења, па се онда стало. На основу закона од 1898, почело се у лето поново с разграничавањем, али је опет посао прекинут. Разграничење је извршено само на два три места, и стало је преко 120.000 динара. За те паре, рекао је министар народне привреде, могли смо купити те планине у којима се вршило разграничавање. Разграничавање је ишло тешко због неслагасице између државних чиновника и заступника локалних интереса. По закону од 1891, већину у комисији за разграничење имали су ови последњи; закон од 1898 дао је већину државним чиновницима; закон од 1900 променио је састав комисија: у место изабраника окружних скупштина, који су дотле заступали локалне интересе, уведени су у комисију народни посланици. Код ових последњих претпостављала се већа ширина погледа, — и да би се имало што више јемства за њихову непристрасност, ниједан народни посланик није учествовао у разграничавању шума свога властитог округа.

Закон од 1898 повећао је плате окружних шумара и подшумара (од 2600 на 4000 и од 1300 на 2000). Министар је тврдио да се иначе неће наћи добри шумари и подшумари, и управа шума спашће на просте пандуре и неписмене људе.

Радикални закон од 1891 био је непопуларан код сељака због тога што је надзор шумара проширио и на приватне забране. Говорило се: „данас сељаку није слободно одсећи кола дрва у свом сопственом бранику који је сам подигао и одгајио или наследио од својих предака“. Дешавали су се чак оружани сукоби између сељака и шумара, и при тим сукобима било је мртвих и рањених. Кад је пред Скупштину изнет закон од 1898, одмах је избила опозиција против онога члана који је утврђивао државно право надзора и над приватним шумама. Министар је ову одредбу морао избрисати, тешећи се тиме да се и без ње, по духу целог

закона, разуме да држави припада право надзора и над приватним шумама.

(9) Закон о земљорадничким и занатским задругама од 3 децембра 1898 и закон о потпомагању земљорадничких задруга од 20 јануара 1900. Закон од 1898 имао је у виду поглавито земљорадничке задруге. Задругарски покрет, започет међу нашим пољопривредницима 1894, потицао је из приватне иницијативе. Прва државна помоћ задругама учињена је 1897, када је из прихода Класне лутрије основан фонд из кога ће се давати задругама зајмови. Све до закона од 3 децембра 1898 правни положај задруга није био уређен. Закон тај, са прописима о оснивању задруга, о њиховој организацији, о односу између задруга и њихових чланова, поставио је задруге на чврсту правну основу. Закон од 20 јануара 1900, поред оне помоћи коју су задруге имале из прихода Класне лутрије, обезбедио им је сталну државну помоћ од 50.000 дин. годишње. „Земљорадничке задруге непрестано су расле, а новчани извори знатно заостајали“; народ је имао много више воље него материјалних средстава за оснивање задруга, и у тој невољи требао је закон од 1900 да му помогне. Без помоћи коју је држава одмах указала задругарском покрету, он се не би могао тако брзо развити: пред светски рат број задруга био је близу 1000¹⁾. Ђорђевићева влада, нарочито њени министри народне привреде Сима Лозанић и Живан Живановић, били су велики пријатељи задругарства, не само из разлога привредних, него и из разлога политичких, надајући се да ће у задругарству наћи лек противу селачког „бесплодног политизирања“.

(10) Закон о потпомагању домаће радности (индустрије) од 16 јула 1898. Министар народне привреде Сима Лозанић, као и радикални министри пре њега, или тачније речено, као готово сви наши економисти његова доба без разлике странака, био је уверен о неопходној потреби подизања домаће индустрије. Као и његови претходници, тако је и Лозанић мислио да подиже индустрију посредством повластица, кад је због трговинског уговора с Аустријом, није могао подизати посредством заштитних царина. Повластице морале су бити широке, иначе се у земљу није могао увући стран капитал,

¹⁾ О овом питању Милх. Аврамовић, Тридесет година задружног рада.

без кога би подизање индустрије ишло тешко. Закон од 1898 заменио је један ранији закон о истом предмету, издан још 1873. Систем оба закона био је исти: какве се уопште врсте повластица могу давати, било је утврђено законом; после је те повластице давала Влада појединим предузећима по своје нахођењу. У току времена повластице предвиђене законом од 1873 постале су недовољне. И ако је закон од 1898 разграњао систем повластица, он је ипак у једној тачки био неповољнији за повластичаре него закон од 1873. „Искључиво право“ избацио је из дотадашњег списка повластица (то није значило да се искључиво право, у опште, није могло добити, него је значило да се могло добити само путем специјалног закона, а не административним путем на основу општих законских прописа). Закон од 1898 хтео је сјединити систем повластица са системом слободне утакмице: повластице су се могле дати неколиким предузећима, па нека се онда она такмиче између себе. То је изгледало законодавцу боље него дати повластице само једном предузећу и створити у његову корист „искључиво право“. Од повластица предвиђених законом од 1898 најважнија била је та, што су се потребе државне (изузимајући војних), окружне, среске, општинске подмиривале првенствено прерађевинама повлашћених предузећа, и то чак нешто и изнад њихове просечне цене на светском тржишту.

Најзанатлија повластица дана на основу закона од 1898 била је повластица за производњу шећера коју је 17 октобра 1898 добио Алфред Хакс и др. Поред других олакшица, држава је уступила своје земљиште на Чукарици за подизање фабрике шећера, а повластичар се обвезао да ће уложити у своје предузеће капитал од три четири милиона. Докле фабрика шећера није подигнута, ми смо сав шећер увозили са стране, и то у вредности једног милиона динара.

(11) Закон о трговачкој академији од 14 јануара 1900. Трговачка школа, која је дотле постојала, подигнута је на ступањ академије. Услед тога ваљало је и од њених слушаца захтевати већу спрему, и у министровом предлогу стајало је да ће се у трговачку академију примати само они који су свршили шест разреда гимназије. Али у Скупштини су тражили да се у интересу сиротиње допусти упис у Академију и само са четири разреда. Између министра и Скуп-

штине начињен је компромис да се могу примати и они који су свршили само четири разреда, али да првенство имају они са шест разреда.

(12) Закон о удружењима од 14 јануара 1900. Последње четврти XIX века у нас су без икакве законске основе стала ницати свакојака удружења. Седамдесетих година јавила су се акционарска друштва, и то новчани заводи; закон о акционарским друштвима начињен је тек деведесетих година, дакле, двадесет година доцније. За акционарским друштвима дошле су деведесетих година земљорадничке задруге; законодавац је у њиховом случају био бржи него у случају акционарских друштава, и четири године после оснивања прве земљорадничке задруге издан је закон који је правно уредио задруге ове врсте. Најзад појавила су се т.зв. укупна и свадбена друштва. То су у ствари била друштва за узајамно осигурање на случај смрти или женидбе-удадбе. Она су се ширила невероватном брзином по земљи, и на пр. за девет десет месеца број чланова укупних друштава претурно је 26.000. То су били махом мали људи, који су доносили друштвима своје сиротињске уштеде; велики успех који су друштва имала, намамио је сељаке да се и они у њих уписују.

Закона о удружењима ове врсте није било. Њихове је статуте одобравала полициска власт на основу закона о зборовима и удружењима, који је био политички закон и није садржавао никакве прописе на основу којих би се могао вршити онакав надзор какав је изискивала природа привредних удружења. У ствари удружења су остављена сама себи.

Уписивање у укупна и свадбена друштва ишло је врло лако. И ако су то била друштва за узајамно осигурање, од њихових чланова нису се тражили никакви услови; није се гледало ни на њихове године ни на њихово здравље. Једино је јемство лежало у томе што се право на посмртнину или свадбарину није задобијало од самог ступања у друштво, него тек после неколико месеца. Да би се људи намамили у друштво, улози су били мали, а т.зв. премија, — посмртнина или свадбарина — била је велика. Уз то се развила и шпекулација. Било је парова који су се пре венчања уписивали у сва свадбена друштва; лакоћа са којом се долазило до мираза, убрзавала је закључивање бракова; никада се

свет није више венчавао него тада. Било је бракова закључених само ради свадбарине; чим би она била наплаћена, брак се разводило. У укупним друштвима стајало је још грђе. Ко год је имао неког старца или бабу у породици, журио се да их упише у укупно друштво, и то у неколико друштава у исти мах. Смрт уписаног старца и бабе очекивала се с нестрпљењем као радосни породични догађај; није немогућно да је, како се причало, у том нестрпљивом ишчекивању по нека баба била и придављена.

У привредним круговима истицало се да су укупна и посмртна друштва проста коцка. Они који поjure с венчањем или чије бабе брзо умру, ти ће дићи велике премије; остали ће изгубити и своје улоге. Од Владе се захтевало да узме у заштиту сиротињу и средњу класу која је улагала своју заштеђевину у та коцкарска предузећа. Закон од 14 јануара 1900 подвргао је укупна и свадбена друштва строгом надзору. Између осталог прописано је да сваки ко жели ступити у друштво, мора то изјавити код суда; није више било могућно пријављивати за чланове друштва старце и бабе који о томе ништа и не знају. Тиме је пресечена најгора врста шпекулације која се у укупним друштвима терала. Министар народне привреде Живан Живановић био је рђаво расположен према свадбеним и укупним друштвима; чак је помишљао да их кратким административним путем растури, али пошто би тако прека мера била рђаво примљена, он је претпоставио да друштва угуши строгим формалностима једног новог закона. После закона од 14 јануара друштва су почела једно за другим пропадати. За њихове чланове то је често значило велику материјалну штету: губитак целе уштеђевине, — и ти оштећени људи, у место да вичу на друштво које им је измамило новац, викали су на Владу као да ова није само убрзала пропаст друштва која је пре а после морала доћи. Погрешка Владе није се састојала у томе што је подвргла друштва строгом надзору и формалностима, него у томе што је прво пустила да друштва узму маха, па онда хтела од једном њихове злоупотребе да пресече.

(13) Закон о изменама и допунама у рударском закону од 27 јануара 1900. До тога закона сви рударски послови били су у рукама начелника рударског одељења, и искључиво по његовом реферату министар народне привреде

доносио је одлуке. Услед оваквог начина рада десила се једна врло крупна омашка, и зато је закон од 27 јануара пренео руководство рударских послова са начелника на један ново установљени рударски одбор при министарству. У исто време смањена је величина рудног поља на које се могло добити право искључивог истраживања, — и то од 1.000.000 кв. мет. на 500.000. Ова се промена правдала тиме што је у току времена вредност рудних поља порасла и што је држава хтела сразмерно томе повећати приходе које је имала од регалног данка на рудна поља.

(14) Закон о управи фондова од 8 јула 1898. Установљена 1862, Управа фондова живела је тридесет и шест година по истом закону, који је 1898 из основе промењен³⁾. У образложењу новог закона говорило се да је Управа фондова промашила свој циљ, да су њена средства „јакко усахнула“, да она није више у стању подмити ни стоти део тражених кредита. При давању кредита Управа се више руководила владиним препорукама него што је гледала на имовно стање дужника. На тим препорукама Управа је, по речима једног посланика, изгубила не неколико стотина хиљада, него неколико милиона динара. Управа није уредно наплаћивала своја потраживања, интерес на интерес гомилао се, и било је примера да се главница утростручила; сопственик зграде није се више старао о њеним оправкама, јер му се чинило да она и није више његова него Управина. На дан првог јануара 1895 сума дуга који није плаћен на време износила је 25.400.508 дин., и од ове суме на неплаћени интерес долазило је 12.093.665. Влада је постављала у Управу фондова оне чиновнике које због њихове неспособности није знала како друкчије да казни, или оне чиновнике које је из партиских разлога хтела уклонити из државне администрације. То рђаво чиновништво уназадило је Управу фондова; она није имала уређено књиговодство, и спадала је у најгоре управљане заводе у целој земљи.

Закон од 1898 дао је Управи фондова аутономно уређење. Њен управник постављао се, ипак, краљевим указом, али на пет година, — уживао је, дакле, бар релативну непокретност и самосталност. Чланове управног одбора није постављала Влада; четворицу бирали су Државни Савет, Касациони

³⁾ О овом питању Vellzar Mitrović, Die Königlich serbische Staats- und Hypotheken-Bank-Uprava fondova.

Суд, Велика Школа, Народна Банка; та четворица бирали су затим још тројицу. Чланови управног одбора одговарали су целим имањем, солидарно, за штету коју би учинили противзаконим или неправилним радом. За чиновнике Управе прописан је испит. Ниједан чиновник није могао бити унапређен, пензионисан, премештен, отпуштен без пристанка управног одбора. Није се хтело да Управа буде једно надлештво по коме вршљају политички утицаји, него се хтело да она буде уређена као приватни новчани заводи који се руководе само пословним разлозима; зато су се управник у неколико, а управни одбор и чиновништво сасвим истргли испод Владиног утицаја. Да би Управа и њено чиновништво били јаче заинтересовани у вођењу послова њима је обезбеђен удео у чистој добити (тантијема). Држава је задржала право постављања контролног одбора. Половина чисте добити по одбитку тантијема припадала је њој.

Раније, процену имања на које се тражио зајам код Управе фондова вршили су сами зајмотрашци. Закон од 1898 прекинуо је с тим погрешним начином рада; процена имања вршила се у будуће преко органа и повереника Управе фондова. Рок зајма за приватна лица није могао бити дужи од тридесет две године; за то време морала се платити и главница и интерес; непрестано одгађање отплате дуга и гомилање интереса на интерес није више било могуће. Чим би дужник пропустио ма само једну отплату, Управа је имала права тражити наплату целога дуга. Извршење наплате из заложеног имања није се више вршило преко полициских органа, који су развличили ствар, него преко нарочитих органа или пуномоћника управних.

Управи фондова замерано је да је давала кредите поглавито варошким газдама, и да је сеоско становништво видело мало вајде од ње. У закону од 1898 предвиђено је да ће Управа фондова давати зајмове окружним, срезовима, општинама. Надало се да ће ове административне јединице, помоћу новчаних средстава добивених од Управе фондова, кренути предузећа која ће користити не само варошком, него и сеоском становништву.

Управи фондова дано је право да, на основу зајмова које је одобравала на залози непокретних добара, издаје заложнице.

Захваљујући новом закону, Управа фондова довела је своје ствари у ред. Ненаплаћена потраживања Управе која су пре новог закона износила 24.000.000 дин., смањена су за пет година на 13.000.000 дин. За то исто време сума дугованог интереса смањила се од 13.000.000 на 6.000.000 дин. Свима тражиоцима зајмови су се давали на време; док је 1899 сума нових зајмова износила 5.000.000, она је 1903 износила 21.000.000. Сума зајмова општинама није била велика. Она је тек од 1903 почела да расте.

(15) Закон о изменама и допунама у закону о пензионом фонду за удовице и децу умрлих чиновника од 27 јануара 1900. Кад је тај фонд установљен 1843, њиме је управљао један одбор чиновника. 1845 држава га узима у своје руке и чини му позајмицу од 25.000 дуката без интереса. 1862, с осталим фондовима, преноси се и пенциони фонд у Управу фондова. Фондовски новац који се дотле давао по 8⁰/₁₀₀ даје се сада према прописима закона о Управи фондова по 6⁰/₁₀₀, и како 1⁰/₁₀₀ задржава Управа на име трошкова око руковања фондом, у фонд улази у ствари само 5⁰/₁₀₀. 1871 повећавају се удовичке пенсије; 1876 држава узима натраг 25.000 дуката које је позајмила фонду и у толико умањује његов зајмодавни капитал. Турски ратови од 1876 и 1877/8 повећавају број чиновничких удовица и сирочади преко обичне мере... Администрација Управе фондова била је у то доба рђава, законски прописи о пензионом фонду такође нису ваљали. На пр. чиновничка удовица имала је права на пенсију, макар њен муж провео само двадесет четири часа у државној служби. То је значило давати пенсију породицама чак и оних чиновника који у ствари нису ништа уложили у фонд. Ванредни женидбени улог чиновника који су се у познијем добу женили, био је несразмерно мали. Величина пенсије била је иста за малобројне као и за многобројне породице... Пенциони фонд налазио се у кризи, од 12.000.000 пао је на 2.000.000; по рачуну министарства народне привреде ниједан чиновник није улагао ни половину оне суме коју је његова породица после примала на име пенсије. Закон од 27 јануара 1900 имао је да спласе пенциони фонд од пропасти. По том закону, Управа фондова није више ништа наплаћивала пензионом фонду на име трошкова руковања. Право на пенсију признавало се удовицама само оних чиновника који су имали 10

година службе (ова одредба начинила је велико озлојеђење међу чиновницима и њиховим породицама). Ванредни женидбени улог за позне чиновничке младожење знатно је повећан. Процент пенсије зависио је од броја лица која су пенсију уживала: већи код многобројних породица, мањи код малобројних... Као што је нови закон о Управи фондова спасао ову установу, тако се исто може рећи да је нови закон о пензионом фонду спасао тај фонд.

(16) Закон о позајмици код Народне Банке од 22 марта 1898 и закон о измени у закону о Народној Банци од 23 јула 1898. Дуго година претресано је питање да ли Банка може на основу златне подлоге издавати не само златне, него и сребрне новчанице. Најзад је решено да може, али да се од овог овлашћења не би чинила злоупотреба, укупан износ сребрних новчаница утврђен је на 25.000.000 дин. О овај пропис огрешила се сама држава. У великој новчаној оскудици, она је законом од 22 марта учинила принудни зајам од 10.000.000 код Народне Банке. Да се услед тога контингент сребрних новчаница не би свео на 15.000.000, закон од 22 марта прописао је да се 10.000.000 позајмљених држави неће рачунати у контингент од 25.000.000, — тиме је у ствари, контингент повећан од двадесет пет на тридесет пет милиона. Ово се повећање сматрало као привремено: у колико би држава враћала зајам Банци, у толико би Банка повлачила из саобраћаја новчанице издате преко контингента од 25.000.000. Закону од 22 марта 1898 брзо је следовао закон од 23 јула исте године, којим се редовни контингент повећавао од двадесет пет милиона на тридесет. Са десет милиона позајмљених држави контингент је износио у ствари четрдесет милиона. Закон од 22 марта хтео је држава, а не Банка; закон од 23 јула хтео је сама Банка. Она је тврдила да контингент од 25.000.000 није довољан за редовне потребе привредног промета, због чега је већ у јуну морала обуставити давање кредита. После закона од 22 марта ажија је скочила од 10⁰/₁₀₀ на 15⁰/₁₀₀, па чак и преко тога. Бојазан је била да држава не продужи правити принудне зајмове код Народне Банке и не претвори сребрну новчаницу у папирни новац. Један наш економист каже да је у времену од 1898 до 1902 растројство наше новчане циркулације достигло вр-

хунац¹⁾. Кривица је била не до Народне Банке, већ до државе, која није поштовала законске прописе о контингенту сребрних новчаница, и од једном подигла тај контингент од двадесет пет милиона на тридесет пет.

(17) Има један посао који је започет под Ђорђевићевом владом, а тек после њена пада завршен. То је оснивање Извозне банке. У привредним круговима често су се чуле жалбе да нашом извозном трговином, на првом месту марвеним, па онда шљиварском и житарском, господаре пештански комисионари, који су наше извознике везали не само посредничким услугама, него и зајмовима. Провизион који су узимали за посредништво, као и интерес који су наплаћивали за зајмове, био је врло велики. Ухваћени у вигове пештанских комисионара, наши извозници морали су ићи у Пешту; правац наше извозне трговине нису више могли слободно одређивати. Министар народне привреде Живан Живановић хтео је нашу извозну трговину ослободити зависности од Пеште. У марту 1900 позвао је на договор извознике, и тада је одлучено да се оснује Извозна банка, која би давала кредите по потребама извозне трговине и вршила комисионарске послове у земљи и на страни. Баш када се требао састати скуп оснивалаца Банке ради коначног утврђивања статута, Ђорђевићева је влада пала. Ипак њеном министру привреде Живановићу припада заслуга да је покренуо питање о оснивању Извозне банке.

(18) Једно од најважнијих питања привредне политике било је питање нових железница. Ми нисмо могли остати на прузи Београд-Врање, с огранком Ниш-Пирот. 1896, за Новаковићеве владе, донет је закон о грађењу тимочке железнице. Ђорђевићева влада закључила је октобра 1898 уговор са Румунијом о пезивању тимочке железнице са румунским железницама на Дунаву. Траса пруге била је израђена; требало је само наши страном друштво које ће узети на себе грађење те пруге, али Ђорђевићева влада није се хтела ограничити на тимочку железницу. Она је имала план да поред те пруге сагради и све остале које су биле потребне. Закон о грађењу и експлоатацији нових железница од 6 децембра

¹⁾ Veitlinr Bakitch, Die bevorstehende Währungs- und Bankreform in Serbien.

1898 предвиђао је поред тимочке пруге (Ниш—Кладово) још једанаест других пруга: Ниш—Прокупље—Турска граница, Београд—Ваљево—Пожега, Сталаћ—Чачак—Ужице, Ужице—Мокра Гора—Босанска граница, Ваљево—Лозница—Босанска граница, Младеновац—Лајковац, Крагујевац—Краљево, Параћин—Зајечар, Дубравица—Пожаревац—Зајечар, Петровац—Велика Паланка, Шабац—Лозница.

Само пруге Ниш—Кладово и Ниш—Турска граница требале су да буду нормалног колосека, све остале уског колосека. Да би се олакшало грађење железница, трошкови око експроприације земљишта пребачени су са државе на округе (те трошкове сносио је сваки округ за ону пругу која је пролазила преко његовог земљишта). Железничка мрежа пројектована законом од 6 децембра 1898 обухватала је све крајеве наше државе и износила од прилике 1100 километара.

Да би лакше нашла друштво за грађење железница, Ђорђевићева влада одвојила је западне и источне железнице. За грађење и експлоатацију западних железница (540 км) дата је концесија, априла 1899, енглеском друштву Калтроп и Маркус (без државне гаранције). Септембра 1899 друштво је известило Владу да због Бурског рата, који је јако потресао енглеско новчано тржиште, као и због Ивањданског атентата, који је шкодио кредиту наше земље, није се могао саставити капитал за наше железнице. Друштво је молило да се почетак радова одложи до маја 1900. Владa је имала утисак да је ствар са Калтропом и Маркусом пропала, и то не због Бурског рата и Ивањданског атентата, него због тога што је концесија дана без државне гаранције. Страни капиталисти нису хтели улагати новац у локалне балканске железнице за које им држава не би обезбедила одређен приход.

За источне железнице преговарало се са две белгиске групе. За грађење пруге Ниш—Кладово Белгијанци су неодступно захтевали државну гаранцију. Грађење те пруге, која је трасирана као пруга нормалног колосека, стало би преко 37 милиона; приходи железнички нису могли осигурати ренту на толики капитал; требало је да држава доплаћује најмање милион динара годишње. За источне железнице уског колосека Белгијанци нису тражили државну гаранцију,

али су тражили рударске повластице. Као с енглеским друштвом за западне железнице, тако ни са Белгијанцима за источне железнице није се постигао споразум.

Министар грађевина Јован Атанацковић, одсудио противан грађењу железница са државном гаранцијом, предлагао је грађење железница у државној режији. Почело би се с оним пругама које би се сигурно исплаћивале: Зајам у колико би био потребан, закључивала би Управа фондова на залози железничких прихода (уз то би и окрузи могли осигурати исплату зајма својим прирезима). По том новом плану све би железнице, због великих трошкова нормалног колосека, морале бити уског колосека. Краљ Милан је сумњао да ми са нашом техничком спремом можемо сами саградити железничку мрежу која је пројектована. По његовом уверењу тај се посао дао свршити само са страним предузимачима и страним капиталом. Атанацковићев план није озбиљно прихваћен. Ђорђевићева је влада и пала, а железничко питање остало је нерешено.

Ђорђевићева влада имала је два министра народне привреде: Симу Лозанића од октобра 1897 до јула 1899, и Живана Живановића од августа 1899 до јула 1900. Ниједан од њих двојице није био ни економист ни привредник; обојица су били професори, и то природних наука. Лозанић, као професор хемије, заинтересовао се прво за рударство, па онда за пољопривреду. Живановић, кога је политика брзо одвојила од професуре, имао је доста веза и познанстава у београдској чаршији. И Лозанић и Живановић били су предни и предузимљиви. Лозанић је нарочито тежио да поправи каквоћу наше пољопривредне производње и да увуче страни капитал у земљу. Живановић је поглавито имао у виду интересе наше трговине. И један и други били су одушевљени за земљорадничке задруге. Ђорђевићева влада издала је много већи број привредних закона него што се могао остварити. Цео њен привредан систем претпостављао је јак државни притисак на општине и округе, којима је стављено у дужност издржавање неких од најважнијих привредних установа. Питање је било да ли се овај притисак, могућан за време личног режима, да одржати и после њега. Од онога што је

Ђорђевићева влада учинила на привредном пољу показало се као најважније и најтрајније: установа државних економа, подизање воћарских расадника, организација и потпомагање земљорадничких задруга, давање повластице фабрици шећера, преуређење Управе фондова... За грађење железница, и ако је то била једна од главних тачака њеног привредног програма, Ђорђевићева влада није учинила тако рећи ништа. Закон о позајмици код Народне Банке, изазивајући пораст ажиге, навео је велике штете народној привреди. Без разгранате железничке везе и са поремећеном валутом, Ђорђевићева влада није била у стању дати нашој привреди онакав полет какав је желела. Водећи аустрофилску политику, Ђорђевићева влада избегла је она периодична затварања угарске границе нашој стоци која су се дешавала под владама националистичког правца. То је била неоспорна добит за нашу привреду.

Г. Војска.¹⁾

Постављен крајем 1897 за команданта активне војске, Краљ Милан је имао од свога сина неограничено овлашћење да ради у војсци шта и како хоће. Он се тиме користио да уради ове ствари:

1) Развио је пешадиске пукове сталног кадра. На место двадесет пукова са по два батаљона, створио је петнаест пукова са по четири батаљона; укупан број батаљона повећан је од четрдесет на шездесет — дакле за 50%. Наш пук, који је испрва имао јачину једног батаљона, па онда јачину два батаљона, добио је најзад своју пуну јачину од четири батаљона. Зато је речено да се под Краљем Миланом кадровски батаљон развио у пук, и тиме кадровска јединица учтвостручена. По ранијој формацији, пук, који је у мирно доба имао два батаљона, допуњавао се у случају рата још са два. Сада, пук је већ у мирно доба имао своју потпуну организацију од четири батаљона; у случају рата, ваљало је само позвати резервисте у већ готове кадрове. Са војног гледишта изгледало је право савршенство имати још пре наређене мобилизације пук потпуно организован за рат.

¹⁾ В. Марко, Революционирање српске војске под Миланом Обреновићем, *Нова Европа*, 11 јули 1927.

2) Увећавање сталног кадра са двадесет пешадских пукова изискивало је сразмерно увећавање старешинског особља. Требало је створити пошто-пото и што пре официре за нове командантске и командирске положаје. Краљ Милан је учинио двоје: с једне стране, умножио је број питомца Војне Академије; с друге стране, скратио је рок учења у тој школи од три године на две. За четири године војна Академија произвела је 500 нових официра. Повећавање броја питомачких места у Војној Академији пало је једновремено са смањивањем броја гимназија. Подмладак који није више могао у гимназију, није пожурио, како је желела Ђорђевићева влада, у грађанске школе, него је пожурио у Академију. Академија је од једном примила у себе масу младих интелектуалаца, и међу њима био је већи процент сељачких синова него раније, када се у Академију пуштао само ограничен број питомца, и када се при њиховом одабирању узимао у обзир и друштвени положај њихових родитеља. Краљ Милан подмладио је и понародио старешински кадар наше војске. Он то није учинио с неким планом, него просто у журби да што пре дође до старешинског кадра који је изискивала нова формација, али та његова журба унела је нов дух у официрски кор.

3) Обраћена је већа пажња на војна вежбања и маневре. Септембра 1898, у околини Крушевца, био је један маневар у коме су учествовале две дивизије, шумадска и моравска, са 30.000 људи. Никада дотле није држан тако велики маневар.

4) Почело је зидање разних војних грађевина, нарочито великих касарни. На те грађевине утрошено је преко четири милиона динара.

5) Главна брига Краља Милана било је наоружање војске. Још за Симићеве владе намеравала се набавити за нашу војску вишеметна пушка малог калибра, т.зв. маџацинка или репетирка. Наша је војска била једна од ових ретких војски у Европи које још нису имале репетирку. У лето 1899 поручено је у једној немачкој фабрици 90.000 репетирки, са 500 патрона на пушку, у вредности од 15.000.000 динара. До јуна 1900 од поручених репетирки примљено је близу 39.000 комада. Поред набавке пушака имала је још да се изврши и набавка топова. 1897, Симићева влада поручила је

44 позициска топа, који су стигли тек у јесен 1900. Краљ Милан намеравао је да набави још 23 батерије брзометних топова (свака од по шест оруђа). Пушке смо били поручили у Немачкој, а позициске топове у Француској; брзометне топове мислили смо да поручимо у Аустрији. Преговори су о томе започети баш у очи слома режима од 11 октобра и Милановог одласка из земље.

У кратко, Краљ Милан је створио двадесет нових пешадских пукова с потребним старешинским кадром и наоружао пешадију репетирком. Његов рад у војсци прекинут је пре него је био довршен. Краљ Милан, да није био принуђен одступити с команде активне војске, продужио би и даље попуњавати наоружање наше војске. Његова је пажња била обрнута сва у томе правцу, и он је говорио само о брзометним топовима; све друге издатке ваљало је оставити на страну, само да се ти топови што пре набаве.

Миланове реформе у војсци стале су много новаца; саме репетирке однеле су 15.000.000; за две године војни буџет скочио је од 14.100.000 на 20.000.000. Једини Краљ Милан својом енергијом и својим ауторитетом могао је изнудити од Владе и од Скупштине оволике суме. У министарским седницама о војном буџету у опште није се смело претресати; имало је просто да се прими оно што буду предложили Краљ и министар војни¹⁾. Скупштина је била навигана да све што се тиче војске усваја без претреса и једногласно; свака опозиција жигосана је као оскудица родољубља.

Докле је Краљ Милан био командант активне војске, у војсци се радило. Обука са новим пушкама задавала је много посла. Уз то су држане вежбе са резервистима. Био је и један маневар, који је значајно велики напор, јер никада дотле није се усред мира видела сабрана толика војска.

У оцени официра, нарочито нижих, Краљ Милан је имао доста сигурно око. Код виших официра сувише је распитивао како стоји са њиховом династичности, и да ли случајно не другују са радикалима: на пр. Радомира Путника, осумњиченог као радикала, стално је отурао од себе. Остављајући антидинастичност и радикализам на страну, Краљ Милан је

¹⁾ Ђорђевић, I, 439.

и у оцени виших официра био доста непристрасан, истичући на прво место оне офицере који су се за време рата одликовали. Његов начелник штаба генерал Димитрије Цинцар-Марковић уживао је глас теориски најспремнијег генерал-штабног официра. Краљ Милан гонио је антидинастичаре и радикале, али из тога не треба извести да је тражио улицице; на против он је волео да се окружи људима од вредности.

Краљ Милан није био војник ни по образовању ни по нарави. Његово интересовање за војску имало је увек нечега дилетантског, и његови противници говорили су да се он забавља војним стварима као неким спортом. Али баш зато што није био стручњак, он се није губио у ситницама и формалностима, видео је одмах главне потребе војске и њима потчинио све остало. Ми смо редовно имали офицере за министре војне, једини грађански шеф војске био је Краљ Милан. Као грађански министри војни, тако је и он мислио о војним стварима само у крупним, управо у најкрупнијим потезима, али како је по својој великој бистрини те крупне потезе добро и чврсто уочио, његова је управа у војсци била одлучнија и сређенија него управа многих стручних министара војних.

Своју дужност команданта активне војске Краљ Милан је узимао озбиљно. Долазио је редовно у канцеларију, и Београђани су га могли свакога дана, скоро у исти сат, видети како иде на дворским колима у београдски град, где му је била смештена команда. Као генерал био је много ревностији на послу него раније као краљ. Та његова ревност утицала је на офицере; сви су се угледали на њега и утркивали ко ће боље и брже испунити свој задатак. Краљ Милан је био врло популаран међу официрима. Осећали су да он воли војску и били су горди да је један бивши краљ пристао примити на себе посао једног генерала. У понашању с официрима био је много природнији и привлачнији него у опхођењу с политичарима, од којих је све нешто зазирао. Имао је ону мешавину старешинског достојанства и доброг другарства која се увек допадала официрима. Његова речитост, са својим непрестаним ракетлама, била је приличнија за војнички него за грађански збор; чак и његова спољашња појава правила је својом стаситишћу и тежином бољи утисак у униформи него у цивилу.

Поред свега другог што је учинио за војску, Краљ Милан дао јој је још и једног популарног старешину, коме за љубав она је била готова на све подвиге и на све жртве.

Д. Финансије.

Ђорђевићева влада правила је два буџета: за 1899 и за 1900. У буџету за 1899, расходи су предвиђени на 68.824.500. Према буџету за 1898 са предвиђеном сумом расхода од 64.670.606, то је значило пораст расхода од неких четири милиона. Влада је тврдила да буџет за 1898, као ни ранији буџети, није направљен искрено: сума његових стварних расхода била је знатно већа од суме његових предвиђених расхода. Гледајући на стварне расходе, буџет за 1899 не само није био већи од буџета за 1898, него је шта више био мањи од њега, и то за 2.400.000, што је без сумње био леп покушај штедње. У идућем буџету, — буџету за 1900, — предвиђена сума расхода нагло је скочила од 68.824.500 на 76.259.244.

Ако су расходи расли, расли су и приходи. Стварни приходи износили су, за 1898, 65.840.204; за 1899, 72.095.997; за 1900, 75.365.229. Ђорђевићева влада могла се хвалити да је за две године повећала приходе без мало за десет милиона.

Гледајући на предвиђене расходе и на стварне приходе у буџетима Ђорђевићеве владе, могло би се мислити да је она 1899 имала вишак од 3.200.000, а 1900 мањак само од једног милиона. Друкчије стоји ствар кад се место предвиђених расхода узму у обзир стварни расходи. Исто онако као и раније владе које је оптуживала за неискреност у прављењу буџета, Ђорђевићева влада предвиђала је у својим буџетима мање расхода него што их је у ствари имала. 1899, стварни расходи нису износили 68.824.500, колико је у буџету предвиђено, него 85.476.976, — а 1900 нису износили 76.259.244, него 84.419.516. Ти стварни расходи превазилазили су стварне приходе, 1899, за 13.380.979, а 1900 за 9.054.287. Докле су приходи достизали 75 милиона, расходи су достизали 85 милиона.

Ђорђевићева влада није уклонила дефицит из буџета, и није поправила финансиско стање. Да је оно тешко, видео је и осећао цео свет. Плате су исплаћиване са закашњењем од два три месеца; чак и посланства на страни примала су плате неуредно. С исплатом војних набавака стално

се натезало. Касе су биле празне, и мисао о државном банкротству, у једном или у другом виду, јављала се опет као у очи Карлебадског споразума.

Главни узрок покварене буџетске равнотеже били су издатци на војску које је Ђорђевићева влада примала без поговора онакве какве је Краљ Милан захтевао. Војни буџет скочио је прво од 14.100.000 на 15.700.000, па онда на 20.000.000. Ова последња цифра казивала је само редовне издатке; поред њих било је и ванредних издатака; узимајући све скупа, и редовне и ванредне издатке, војни буџет за 1900 износио је, по рачуну аустриског војног изасланика, 31.100.000. Издатци на сва остала министарства износили су 32.000.000. Да би се задовољиле потребе војске, кресали су се немилосрдно издатци на све друге потребе. На пр. укинута су вечерње и недељно-празничне школе за трговачку и занатлиску младеж, и ако се на њих трошило само 100.000 годишње; број гимназија смањен је без мало за половину; основне школе скинуте су с државног буџета; сви трошкови нових привредних установа наваљени су на округе... И покрај свега тога буџет је патио од сталног дефицита.

Ваља поменути још једну финансиску невољу, коју је опет узроковао Краљ Милан. Љути што се Краљ Милан вратио у Србију, Руси су нас притегли да платимо све што смо им били дужни. Њихова потраживања износила су око пет и по милиона.

Какве је напоре влада чинила да се извуче из тешког финансиског стања у које је запала?

1) Донет је 20 децембра 1898 закон о државном буџету, који је имао да допуни Устав од 1869, доста оскудан прописима о буџету (на пр. није помињао ништа ни о финансиском закону ни о завршном рачуну). Творац тога закона, министар финансија Вукашин Петровић тврдио је да је јако отежао буџетска прекорачења и ванбуџетске издатке, и да ће се у будуће буџет морати да врши онако како га је Скупштина решила. У ствари, ванредни и накнадни кредити били су могући и по закону од 20 децембра. Ванредни кредити одобравани су „Краљевим указом на основу сагласног мишљења Министарског и Државног Савета“; накнадни кредити одобравани су на исти начин, али без пристанка Државног Савета. Укази и о једним и о другим кредитима достављали

су се Главној Контроли и објављивали у службеним новинама. Устав од 1869 говорио је само о одобравању ванредних кредита, и закон од 20 децембра допунио га је у толико што је поред ванредних кредита предвидео и накнадне кредите. Одобравање ванредних и накнадних кредита било је у главноме ствар Владе; пристанак Државног Савета који се тражио код ванредних кредита, није значајно много, јер чланови тога тела нису били независни од Владе. И ванредни и накнадни кредити могли су се одобравати, и ако се за њих није имало потребног покрића. Све јемство противу Владиних злоупотреба лежало је у томе што су ти кредити морали бити објављени у службеним новинама и достављени Главној Контроли. То је јемство било чисто морално. Влада није смела крити своја одступања од буџета, него је морала изићи с њима пред суд јавнога мњења. Како се мало користи имало не само од закона од 20 децембра, него и од уставних прописа о буџету, види се по томе што је на супрот Уставу један ванредни кредит за војску одобрен без питања Државног Савета, и уз то још у већем износу него што је Устав допуштао. Ако су се хтеле сузбити злоупотребе с ванредним и накнадним кредитима, требало је за те злоупотребе учинити на неки начин Владу одговорном пред Скупштином. Али по закону од 20 децембра Скупштина је била сасвим искључена из одобравања ванредних и накнадних кредита. Закон од 20 децембра био је просто бацање прашине у очи: требало је да изгледа да је Влада строго везана за буџет, и ако то није био случај. Краљ Милан је непрестано тражио ванредне и накнадне кредите за војску; по закону од 20 децембра једина је предохрана од таквих кредита била та што су се они морали објавити у службеним новинама и доставити Главној Контроли (која је као и читачи службених новина имала само да узме ствар из знање). Оваква чисто формална предохрана противу таквог неодољивог насртача на буџет као што је био Краљ Милан била је преко сваке мере недовољна.

2) Ђорђевићева влада напрегла је сву снагу да енергичнијом и вештијом администрацијом повећа принос оних државних прихода који су већ постојали. У место да отвара нове приходе, она је гледала да што више испеди из старих прихода. Њен је успех био неоспоран. Приходи од непосредних пореза, од царина, од монопола стално су расли. На пр.

монополски приходи износили су 1898: 16.800.000; 1899: 19.100.000; 1900: 20.300.000. (узрок овог пораста налазио се у повишавању продајне цене соли и дувана за 25⁰/₀). На име непосредног пореза с државним прирезима наплаћено је 1898: 21.833.952; 1899: 23.676.646; 1900: 25.517.269. Са каквом се строгошћу наплаћивао порез види се по овим другим бројевима: продано је непокретности за порез 1898: 328.904 дин.; 1899: 466.431; 1900: 1.062.368.

Међу мерама за рационалније исцрпљивање постојећих извора нарочито је важан царински закон од 23 јануара 1899. Због несавремености царинског уређења, приходи од царина споро су расли. Министар финансија Вукашин Петровић давао је своју главу да ће те приходе без повећања царинске стопе, простим усавршавањем царинске управе, подићи на већу цифру. Закон од 23 јануара старао се да борбу против кријумчарства начини успешнијом. Он није поштравао казне противу кријумчара, него је боље уредио чување границе. Погранична жандармерија, која је вршила два различита задатка: чување границе и од спољашњег непријатеља и од кријумчара, укинута је. Чување границе и осигурање пограничног становништва од упада споља, поверено је ново установљеној „граничној трупи“, која је била саставни део сталног кадра (уредба од 10 августа 1899). Ради спречавања кријумчарења (и ради вршења санитарско-полицијске службе) установљена је нарочита финансијска стража под непосредном управом министра финансија. Оваква стража била је, по општем мишљењу, сигурнији лек противу кријумчарења него дотадашња погранична жандармерија, којој је борба с кријумчарима била узгредна дужност, и која није стајала под непосредном управом министра финансија. — Нов царински закон обратио је нарочиту пажњу пријавама увезене робе (декларацијама). Раније, увозник је састављао пријаву како је знао и умео, сам одређивао каквоћу робе и сам је подводио под царински став који јој је одговарао. Услед тога погрешке у пријавама биле су неизбежне, и њих је царинарница морала да исправља. Да би се олакшао посао и царинарници и увознику, увозник је, по новом закону, могао тражити од царинарнице да му при састављању пријаве помогне својим упутствима. За лажне или преиначене рачуне о којима се причало да су се доста често подносили уз пријане, увозник се каж-

њавао затвором од три месеца до године дана. Влада је у први мах хтела да се у оваквом случају увозник казни као фалсификатор робијом, али је на повику трговаца одустала од тога. Казна затвора која је ушла у закон, показала се у пракси довољна. Својим мерама противу кријумчара и лажних рачуна, нов царински закон доиста је допринео повећавању царинских прихода.

(3) Ђорђевићева влада није могла избећи стварање нових намета. Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 29 септембра 1899 више је исправљао неправичности старог пореског система, него што је установљавало нове порезе. Учињене су извесне олакшице „пољопривредном сталежу“. На име „сеоска кућа намењена становању пољопривредника, са плацем у величини до 20 ара (2000 кв. м.)“ није се могла „узети у попис и продати за рачун државног пореза“. Окућје сељачко, још раније обезбеђено од приватних поверилаца, било је сада обезбеђено и од пореских тражбина државе. Овакву одредбу предлагала је још Новаковићева влада, али ју је Скупштина одбила, јер се бојала да осећање обавезности порезе не ослаби, ако се противу извесних друштвених редова разрезана пореза не буде смела принудним путем наплаћивати. Закон о изменама и допунама у закону о Грађанском судском поступку од 14 јула 1898 обезбедио је „земљоделцу“ од продаје за дуг (али не и од продаје за порез) нешто од домаће стоке, на првом месту два вола, или два коња.¹⁾

„Мале приватне банке и лица која се стално баве зајмодавачким пословима по исправама са кратким роковима, или купују за новац земаљске производе на зелен“, — те банке и та лица плаћала су у будуће у Београду 2000, а у унутрашњости 1000 дин. годишње на име пореза. Министар финансија Вукашин Петровић објашњавао је да од новог пореза не очекује велики приход за државу, и да га је увео само стога да би сузбио зеленаштво, од кога је поглавито сељак патни. У Скупштини било је сеоских газда који су се бавили зајмодавачким пословима и који су се забринули да се нови порез и на њих не примени. Осем тога сумњало се да се путем

¹⁾ В. Јеленко Петровић, Допуна окућју 1898. *Економиста*, јануар — фебруар 1930.

пореза може зеленаштво сузбити. Спас од зеленаштва лежао је у организовању пољопривредничкога кредита; порез на зеленаше није могао уништити него само поскупити зеленашки кредит. И ако је министар финансија сматрао порез на зеленаше као једну од главних тачака новог пореског закона, тај порез примљен је у Скупштини тек на поименичном гласању, са 123 против 85.

За сваки закључак на берзи био је установљен порез, и то „ако је за готово по 20 пара од 1000 дин., а ако је термински по 2 дин. од 1000 дин. закључене номиналне вредности“. Министар Петровић замерао је берзи да има много више послова с новцем, него са домаћим производима; послове с новцем сматрао је „коцкарским занимањем“, које је доприносило порасту ажије, и које је ваљало путем нарочите порезе сузбијати. Као и порез на зеленаше тако и порез на берзанске закључке имао је више морални значај, него финансијски. Како је дошло до примене овог пореза, берза се узбунила и обуставила рад. Влада је онда одложила примену овог пореза „до даље наредбе“.

Лични порез уједначен је. По старом закону, он се делио према имућности пореских обвезника на пет класа. По новом закону, на име личног пореза плаћало се с главе на главу по шест динара, и на сваки динар непосредног пореза још по пет пара. Изузимајући овај доплатак од пет пара, лични порез био је један исти и за богате и за сиромаше. То изједначавање испало је на штету сиромашнијих класа, које су по новом закону плаћале више него по старом закону, а у корист имућнијих класа, које су плаћале мање.

Закон од 29 септембра 1899 служио је у главноме политичким циљевима: обезбеђујући пољопривреднику окућје од продаје за дуговани порез, ударајући порез на зеленашке банке и на берзанске закључке, Ђорђевићева влада хтела је обележити своју пореску политику мерама за које је претпостављала да ће бити популарне. Иначе конзервативна, та је влада показивала у пореској политици извесну демагошку црту (и ако у свом демагоштву није била сасвим доследна, јер је на пр. прописе о личном порезу променила на штету сиромашних класа).

За разлику од закона од 29 септембра 1899, закон о порезу на зараду од 14 јануара 1900 требао је да створи др-

жави нове приходе. Пре тога закона, септембра 1899, био је заведен прирез на обртци порез, као намет на трговце, од кога се очекивало око два милиона динара. Аустро-угарски фабриканти од којих су наши трговци довлачили робу, осетили су се тим законом погођени у својим интересима; они су се пожалили својој Влади, и под притиском из Беча ми смо морали укинути прирез на обртни порез. После тога паљало је на другој страни наћи она два милиона која је тај прирез имао да донесе. Враћајући се из Беча, где је чинио узалудне напоре да спасе прирез на обртни порез, министар финансија Вукашин Петровић склопио је у возу, на брзу руку, један закон о порезу на зараду. Он је разлагао Скупштини да ће прирез на обртни порез, као и порез на капитал уложен у радњу бити укинута, и да порез на зараду треба држави да накнади што би на укинутим пореским облицима изгубила. Трговци неће плаћати скоро ништа више него што су већ плаћали. Трговци којих је било међу посланицима, доказивали су на против да ће плаћати три до пет пута више. У ствари, министар финансија рачунао је да на место 2.800.000 дин., колико су заједно давали порез на капитал уложен у радњу и прирез на обртни порез, добије помоћу пореза на зараду четири милиона динара. Али свој рачун министар није откривао посланицима.

По закону од 14 јануара, порез на зараду плаћали су сви који раде какву било радњу на добит. Радње су подељене на две групе: оне у којима се долази до добити поглавито новчаним средствима, и оне у којима се долази до добити поглавито умном и телесном снагом. У првој групи, плаћало се од укупне (брutto) зараде: у Београду 10⁰/₀, у окружним варошима 7⁰/₀, у осталим местима 5⁰/₀. У другој групи, плаћало се: у Београду 7⁰/₀, у окружним варошима 5⁰/₀, у осталим местима 3⁰/₀. Новчани заводи плаћали су 6⁰/₀. На сваки динар овог пореза дометало се 75⁰/₀, на име сталног државног приреза и личног пореза. Трговци су се жалили што је противно начелима финансиске науке порезана *укупна* зарада, и тврдили су да су пореске стопе превисоке; министар их је тешио да ће од чисте добити плаћати само 2⁰/₀, што зацело није било претерано. Трговци су гуњали и даље, и у знак незадовољства отказали су трговачку забаву, која је требала да буде тих дана када је закон о порезу на зараду обнародован.

Почетком марта министар финансија издао је распис о томе како ће се израчунавати зарада коју ваља порезати. За полазну тачку узимао се пријављени капитал. Та се сума множила онолико пута колико се пута у дотичној радњи капитал обртно годишње. Добивени производ делио се код неких радњи са 10, а код неких са 100: добивени количник сматрао се као зарада коју је ваљало порезати. На пр. један житарски трговац пријави 50.000 дин. капитала. Та се сума множила са три, јер се узимало да се у радњама са земаљским производима капитал обрне три пута годишње. Добивени производ од 150.000 делио се за тим са 10, и количник од 15.000 представљао је зараду коју је ваљало порезати. Или једна банкарска радња пријави капитал од 20.000. Та се сума множила са 10, јер се узимало да се у банкарским радњама капитал обрне десет пута годишње. Добивени производ од 200.000 није се делио са 10, као у радњама са земаљским производима, него се делио са 100. Количник од 2000 представљао је зараду коју је ваљало порезати.

Министров распис озлоједио је трговце још више него закон од 14 јануара. Они су заграјали да је расписом промењен закон: о тим множитељима и делитељима помоћу којих је министар израчунавао зараду, није било ни помена у закону. У место појединачног оцењивања зараде, како је предвиђено у закону, распис је навео пропењивање по врстама радњи, без обзира на разлике које су постојале између појединих трговаца који су се бавили истом радњом. На пр. за сваког житарског трговца који је пријавио капитал од 50.000 претпостављало се да је тај капитал обртно три пута и да је на њему зарадио 15.000. Лична вештина и лична срећа није се узимала у обзир. Колико се пута у којој врсти радње капитал обрне, министар је у своме распису узимао просто од окв-

Закон од 14 јануара прављен је са жељом да се помоћу пореза на зараду добије око четири милиона. После се видело да четири милиона неће бити довољно да покрпе рупе на буџету, и министров распис подешен је тако како ће се место четири милиона истерати пет.

Трговци нису давали да их министар стрижке како му кад треба. Противу разреза извршеног на основу његовог расписа почеле су стизати жалбе. Једва депутација послана је Краљу. Београдска чаршија претила је затварањем дућана.

Пред овим трговачким покретом Влада је попустила. Наредан је нов разрез при коме су учествовали и заступници трговачког удружења. Првобитно, на једну групу од 517 београдских трговаца разрезано је око 2.000.000 дин. При поновном разрезу, та је сума сведена на 780.000. Рачунало се да услед овог смањивања, порез на зараду неће дати ни пет ни четири милиона, него од прилике три и по. У ствари добивено је 2.600.000.

Ђорђевићева влада није хтела ударати нове порезе ни на сељаке ни на чиновнике. По њеном мишљењу, и сељаци и чиновници били су већ доста оптерећени; једини трговци нису плаћали онолико колико су могли, и зато је Ђорђевићева влада покушала да на њих свали терет нових пореза. Али трговци су залармали, и Влада је морала вршити смањење оног пореза који је на њих разрезала.

Међу наметима које је Ђорђевићева влада установила, био је и један прирез који је износио 6% од непосредног пореза и који се имао употребити на војне грађевине.

(4) Финансиско питање Ђорђевићева влада није могла решити без једног зајма. Мањак у буџету узроковали су војни издатци, и то посебнице издатци на наоружање. На репетирке ваљало је дати око 15.000.000, и тиме није било све свршено, јер после репетирки долазили су брзометни топови. Ови издатци нису се могли покривати из редовних прихода, па маколико се Влада упињала да из редовних прихода извуче све што се може. Без зајма није било ни мислити на наоружање. Али закључење зајма није било лака ствар, — нарочито не за Ђорђевићеву владу. Француски новчани трг, најбогатији капиталом, био је за њу тако рећи затворен. Русија је била у најбољим односима са Француском, и она се тиме користила да поквари све покушаје које је Ђорђевићева влада чинила у Паризу да дође до зајма. Остављајући је без пара, Руси су хтели да ускоре њен пад и одлазак Краља Милана из земље.

Одбијена од француског новчаног трга, Ђорђевићева влада упутила се на немачки. Али ни ту није постигла ништа: ту су били засићени нашим хартијама, и нису много веровали у трајашност Ђорђевићеве владе.

Немогући закључити зајам на страни, Ђорђевићева влада закључила га је у земљи. То је био зајам код Народне Банке

од 22 марта 1898. Он је износио 10.000.000 динара, и имао се отплатити у року од десет година. Банки је просто стављен нож под грло: ако не би учинила држави зајам, држава би се морала решити на једно од двога: или да удари на заложене монополске приходе, што би значило обустављање плаћања страних поверилаца, или да, поред новчанице Народне Банке, створи једну државну новчаницу, која би се морала издавати без металног покрића и која би, као сваки папирни новац, упропастила нашу валуту. Пристајући да држази учини зајам, управни одбор Народне Банке намеравао је да сазове збор акционара, пошто је одобравање таквог зајма спадало у надлежност збора. Влада то није дала: она се ставила на гледиште да је зајам код Народне Банке закључен у облику закона, и да за извршење закона није потребан ничији приставак, па ни приставак акционара Народне Банке; у крајњем случају, закон ће бити извршен силом, како се већ закони извршују, када се наиђе на отпор. Пред овим претњама, управни одбор Народне Банке попустио је; али баш због тога што збор акционара није одржан, постало је свакоме јасно да је државни зајам код Народне Банке један принудни зајам. У пословном свету завладао је страх од инфлације која је могла наступити због тога што су се стали пуштати у оптицај читави милиони нових новчаница, које нису изазвале потребе привредног саобраћаја, него невоље државне благајнице. Ажија је од једном скочила од 2.¹⁸ на 2.³⁰ по наполеондору. Кроз неколико месеца она се подигла на 3.²⁵.

Зајам код Народне Банке „употребљен је на подмирење редовних потреба, мањим делом на исплату нових привремених подужница, и тек у незнатној суми на исплату благајничких записа, као летећих дугова ранијих година“.¹⁾

После зајма код Народне Банке, Ђорђевићева влада узела је поново тражити један већи зајам на страни. Бечки кабинет, а нарочито заједнички аустро-угарски министар финансија Венијамин Калај били су јој при томе на руди. Бечки кабинет руководиле су у првом реду политичке побуде: као што нам је Русија кварила зајам да би оборила режим од 11 октобра, који је сматрала за режим Краља Милана, тако је Аустрија, да би тај режим одржала, помагала нам да зајам

1) Неделковић 222.

закључимо. Исправа је било речи о једном великом зајму који би ишао до 60.000.000 динара. Услов је био да се поверилачким банкама, међу којима је прво место заузимала бечка Унион банка, уступи експлоатација наших железница, и уз то још да им се продаду и неке наше шуме. Обвезнице зајма не би издала наша држава, него оно друштво које би се ради експлоатације железница образовало: зато овај зајам не би оцетретио наш буџет никаквом годишњином.

Уступање железница било је не само непопуларно, него управо озлоглашено у земљи. Не само Ђорђевићева влада, него ни Краљ Александар није смео наићи на тако што. У место великог зајма од 60.000.000, закључен је један у пола мањи зајам од 30.000.000 номиналних. Ми смо од овога зајма примили само 10.032.971 ефективних, одн. 11.500.000 номиналних. Остатак зајма нисмо никада добили. Зајам је био закључен код бечке Унион банке. Најтеже је ишло са његовим гаранцијама. Ми смо нудили трошарину и вишкове монополских прихода. Банка се није овим задовољавала, већ је захтевала да се годишњива зајма обезбеди првенственим правом наплате из бруто прихода железничких. Пре потписивања уговора о зајму морали смо донети закон од 9 јануара 1899 о баштенским железничким књигама и хипотекарним правима на железнице: тражбине из зајмова закључених после 9 јануара 1899 „у цели експлоатације железнице“ имале су првенство „над свима чак и раније заснованим тражбинама“, — и ако се отплата зајма не би тачно вршила о роковима, поверилац је могао „удејствовати секвестрацију заложених железница“. У том случају управа и експлоатација железница прелазала је на једно лице именовано од поверилаца. Изгледа, Унион банка није напустила мисао о узимању управе и експлоатације наших железница у своје руке. Надала се да ми нећемо моћи одговорити обвезама из новог зајма, и да ће се онда она, путем секвестрације, дочепати наших железница.

Зајам Унион банке назван је железнички експлоатациони зајам (закон од 11 јануара 1899), и ако је из тог зајма само незнатна сума од 335.640 утрошена на потребе државних железница. Наши ранији повериоци, којима је Карлсбадски споразум дао право залогe над нашим железничким приходима, сматрали су да је то њихово право повређено железничким експлоатационим зајмом од 1899, пошто се из тих

истих железничких прихода Унион банка могла наплатити пре свих ранијих поверилаца. Ради умирења поверилаца од 1895, закон од 2 октобра 1899 дао им је у залогу место железничких прихода приходе монопола жигица и цигар-папира.

Десет милиона колико је свега примљено од Унион банке, било је сасвим недовољно за сређивање наших финансија. Ђорђевићева влада покушавала је да закључи још један много већи зајам. Преговарала је и с немачким банкама и с Унион банком. Немачке банке наваљивале су да им уступимо железнице: у њих се већ тада опајала тежња да Балканске и Малоазиске железнице доведу под немачки утицај. Унион банка пак наваљивала је да поруџбину брзометних топова уступимо аустриским фабрикама. Услови немачких банака чинили су се Ђорђевићевом влади немогући, због нашег јавног мијења које се противило давању железница странцима. Одбијајући услове немачких банака, Ђорђевићева влада морала је примити услове Унион банке, која јој је остала још једини могући зајмодавац. У начелу, она је пристајала да поруџбину брзометних топова уступи аустриским фабрикама, и преговарала је с Унион банком само још о курсу новог зајма. Али баш кад су преговори били у пуном јeku, Ђорђевићева је влада оборена.

Велики зајам на страни, потребан ради сређивања наших финансија, Ђорђевићева влада није стигла да закључи. У недостатку тог великог зајма, она се помагала малим привременим позајмицама код наших и код страних банака. Како је било то задуживање на парче, показују ова два примера.

(1) Код београдске Трговачке банке начињен је на подлози 4% обвезница прво један зајам од милион динара, па онда, како се чини, један зајам од 1.600.000. Ти зајмови учињени у сребру претворени су доцније у злато, и то на тај начин што је министарство финансија за износ главне суме и интереса зајма продало Трговачкој банци злато. То је била привидна продаја: министарство није имало злата за продају, него се само задуживало код банке за извесну суму злата. Како је министарство „продавало“ банци злато испод просечног курса, банка је имала лепу зараду на ажији; када се та зарада додала интересу и провизији, онда је стварни интерес изнео преко 18%, а не 8% како је било уговорено. Зајам код Трговачке банке лично је на зеленашке зајмове.

(2) Код бечког банкара М. Русо начињен је зајам од 6.300.000 по курсу 79%, и с интересом 7% у напред. Као јемство зајма служили су бонови државне благајнице и врх тога обвезнице 4% зајма. Зајам се отплаћивао из вишкова монополских прихода. Од номиналне суме зајма која је износила 6.300.000, државна благајница стварно је примила 4.977.000. Стварни интерес зајма није, дакле, био 7%, него преко 28%.¹⁾ Услови бечке банке Русо били су још већма зеленашки него услови београдске Трговачке банке.

И ако није бежала од зеленашких услова, Ђорђевићева влада није налазила код банака онолико новца колико јој је требало. У невољи стала је трошити фондове. Оружни фонд, који је за 1896, 1897, и 1898 износио 1.564.653, није утрошен на наоружање већ на неке друге војне потребе. Мањак проузрокован тиме у оружном фонду, покривен је из кредита за 1899. Закон од 6 октобра 1899 овластио је министра војног да инвалидски фонд, у износу који буде достигао на дан 31 децембра 1899 (243.500 у злату и 3.600.000 у сребру) може утрошити на „прешне војне потребе“. Закон од 29 јануара 1900 исто тако овластио је министра војног да може потрошити 3.000.000 динара који су припадали фонду за подизање апсанских завода. С овим изузимањем инвалидског и апсанског фонда стајала је у вези и једна погодба закључена између Владе и Трговачке банке. Место готовине тих фондова Влада је примила од Управе фондова њене упутнице које су се исплаћивале постепено у одређеним размацима. Желећи да те упутнице одмах претвори у готов новац, Влада их је продала Трговачкој банци по курсу од 90%. У исти мах сребро на које су упутнице гласиле, Влада је, опет код Трговачке банке, разменила за злато, и то по курсу вишем од просечног. Уз то банка је имала зараде на интересу и провизији. Њена укупна добит износила је 1.285.764, или у процентима 19%.

Са финансијским тешкоћама Ђорђевићева влада борила се до свог последњег дана. Она није постигла буџетску равнотежу: обе буџетске године за које је она одговарала — 1899

¹⁾ Нелељковић, 243.

и 1900 — показују дефицит, узрокован прекорачењем кредита и ванбуџетским издатцима. Тај дефицит принуђавао ју је на задуживање; у немогућности да закључи сталан зајам који јој је требао, она је правила на све стране привремене позајмице, — и летећи дуг непрестано је растао.

Ђорђевићева влада имала је два министра финансија: Стевана Поповића од октобра 1897 до новембра 1898, и Вукашина Петровића од новембра 1898 па све до пада Ђорђевићеве владе у јулу 1900. Поповић је обележио своје министровање зајмом код Народне Банке, који је отклонио прве финансиске тешкоће Ђорђевићеве владе и дао јој времена за тражење лека нашем злом финансиском стању. Осем зајма код Народне Банке, који је био очајничко средство, Поповић није учинио ничег важнијег, и ограничавао се на просто администровање. По струци педагог и професор рачунице, он је у управу министарства финансија уносио рачуниске тачности и професорске педантерије. Краљ Милан је говорио за њега да зна само рачуницу, и то нижу, и да би могао бити само добар благајник. Он је морао одступити, јер по општем мишљењу није био довољно окретан и досетљив.

Његов наследник Вукашин Петровић обећавао је Народној Скупштини да ће финансије довести у ред без понећавања пореза, простим преуређењем финансиске администрације. Нов царински закон са својим мерама против лажних рачуна и против кријумчарења био је његово дело. У прикупљању државних прихода имао је чврсту руку, и без сумње показао је више административне вештине и енергије него многи од његових претходника. Али наше финансиско питање није било такве природе да се дало решити само добром администрацијом. На супрот обећању датом Скупштини, Петровић је морао повећавати порез. Његова најзнатија новина у пореској области, порез на зараду, погађао је само трговце, јер Ђорђевићева влада у чиновнике није хтела, а у сељаке није смела да дара. Главна махна тог пореза била је његова произвољност: у место да га подешава према пореској снази трговачког реда, Петровић га је подешавао према потребама државне благајнице. Та произвољност толико је узбунила трговце да је Петровић морао смањивати већ извршени разрез пореза. Као с пореском реформом, тако ни са зајмом на страни Петровић није имао успеха. Он је, истина,

водио преговоре о железничком зајму с Унион банком, али тај зајам остварен је само делимично, и после тога Петровић је ударио у трошење фондова и у привремене позајмице, под више или мање зеленашким условима код банака другог и трећег реда. Он је живео од данас до сутра, служећи се често простим сарафлуком, који је, по правилу, испадао на штету државне благајнице, као на пр. када је продавао злато Трговачкој банци по ниском курсу, а куповао га од ње по високом курсу. У својим успоменама Влади Ђорђевић хвали Вукашина Петровића као човека од идеја. Он је без сумње имао идеја, али то су биле идеје једног човека коме треба новаца пошто пото, и који, да би ту тренутну потребу задовољио, прима лака срца најтеже обвезе за будућност. На пр. једна је од његових идеја била да се установе државне новчанице без покрића, и да се пет милиона тих новчаница размени више или мање насилно код Народне Банке за зпечеће злато и сребро. Срећом, ова идеја, која се чак Краљу Милану учинила опасном, није усвојена. У свом говору Петровић је имао онај потпуно сигуран тон, дрзак и наметљив, с којим трговачки агент препоручује своју робу; та његова шарлатанска речитост обмањивала је не само народне посланике, него и његове другове у влади, који су га сматрали за финансиског чудотворца. Уверење је постојало да је он кадар створити новац ни из чега. Међутим, у последње време, он је новац добијао од зеленашких банака, упропашћујући државни кредит ради тренутног олакшања државне благајнице. Добар познавалац наше државне администрације, Јеврејин по крви и пуи јеврејског сарафског духа, Петровић је имао више окретности и мајсторије него плана и идеја.

Финансиске тешкоће Ђорђевићеве владе биле су узроковане војним захтевима Краља Милана. Ти захтеви били су тако велики да се из редовних прихода нису могли покрити; морао се правити зајам. Русија, терајући инат Милану, кварила нам је зајам у Француској. Ми смо се обратили на немачке и аустриске банке. Оне су постављале као услов да им уступимо железнице. Нама је зајам требао ради наоружања, — набавке пушака и топова. Према томе, ако смо хтели снабдети војску пушкама и топовима, морали смо предати главна саобраћајна средства Тројном савезу. Питање

зајма постало је дипломатско питање првог реда. Краљ Милан, Стеван Поповић, Вукашин Петровић пристајали су на услове немачких и аустријских банака. Краљу Милану чинило се безопасно предати железнице Немцима и Аустријанцима, када је наш интерес и онако да се будућег светског рата боримо уз Тројни савез, а не уз Двојни споразум. Поповић и Петровић стављали су се на чисто финансијско гледиште. До једног већег зајма ми смо могли доћи само тако, ако бисмо се решили да железнице уступимо странцима. Без зајма наше финансије нису се могле средити; боље је било жртвовати железнице, него извршити државно банкротство.

Краљ Александар и сви остали министри осем Поповића и Петровића били су противни уступању железница странцима. Они су знали да је то уступање непопуларна ствар, и бојали су се једне буре у јавном мишњу која би загрозила целом режиму од 11 октобра. Осем тога Краљ Александар није хтео да се онако безусловно веже за Тројни савез како је то саветовао његов отац.

Противници Миланови проносили су гласове, да он стога наваљује да се железнице уступе странцима, што мисли да на том послу заради два три милиона. Да је Милан био подмићен од страних банака, о томе доказа нема. По свој прилици, он је био искрено уверен да не можемо набавити пушке и топове док не будемо дали железнице странцима. Њему се чинило да ће код сваког зајма за наоружање стране банке тражити некога јемства да наше ново оружје неће бити употребљено против њихових властитих држава. За владе Краља Петра, радикали су извршили наоружање војске из зајмова закључених у Француској; ти зајмови постали су могућни тек пошто су радикали обрнули нашу спољашњу политику у правцу Двојног споразума. Исто тако као радикали, Краљ Милан везивао је једно за друго питање наоружања, питање зајма и питање општег правца наше спољашње политике. Разлика је била само у томе што су радикали нагињали Двојном споразуму, а он Тројном савезу.

Краљ Александар који је био противан уступању железница, одобрио је доцније да се с Унион банком почну преговори о зајму за наоружање, и ако је Унион банка захтевала да се набавка наших топова изврши код аустријских

фабрика. У недостатку наших железница, наше наоружање имало је да дође под надзор Тројног савеза.

Због тога што Краљ Александар није давао железнице странцима, Ђорђевићева влада није успела закључити зајам потребан за наоружање. Краљ Милан није допуштао да се наоружање одлаже, и трошкови наоружања морали су се покривати и без зајма. Напор Ђорђевићеве владе да то учини, узроковао је дефицит који је просечно износио око десет милиона. С таквим дефицитом, који је имао за последицу трошење фондова и гомилање летећег дуга, није било ни мислити на сређивање наших финансија.

Ђ. Укупна оцена.

Основна мисао режима од 11 октобра била је да ми морамо раскрстити с парламентаризмом, ако смо ради да државну управу људски уредимо. Странацка борба, коју је парламентаризам распршио, свела је цео јавни живот на јагму око власти. Свака странка, када би се дочепала власти, сматрала је за прву и последњу дужност да истера из државне службе своје противнике и на њихова места доведе своје присталице. Да би задовољила своје бираче, Влада је распала државни новац на ситне локалне потребе, губећи из вида крупне државне послове. Странацка борба и мада локална политика угушиле су државну идеју.

Један од узрока што се наш јавни живот овако извитоперио, лежао је у рђавом уређењу наставе. Школе су давале само ону спрему која се тражила за државну службу; сеоско становништво, у недостатку пољопривредних школа, слало је децу у те искључиво чиновничке школе; сељачки син, после свршеног школовања, није се враћао пољопривреди, него је гледао да се угура у чиновнике, и услед непрестане навале сељачких синова на државну службу, добило се најзад више кандидата него што је било места у државној служби. Наша странацка борба није у ствари била ништа друго него утакмица тих нагомиланих чиновничких кандидата. Опозицију су подржавали они који нису успели да се наместе у државној служби, и који су свим силама радили противу Владе која их није хтела ухлебити. Три странке које су у нас постојале, то су била у ствари три чиновничка кадра, која су се само

с тога тако душмански гложила што се у државној служби нису могла сва три истовремено запослити.

Да би се ово зло пресекло, ваљало је саставити владу способних људи без обзира на страначка обележја. Та влада одабрала би према себи чиновништво, које би награђивала само према ревности показаној у служби, и коме би забранила политизирање. Основне школе по селима претвориле би се у практичне пољопривредне курсеве; половина гимназија преуредила би се тако како би омладину спремала за практични живот, а не за државну службу. У државној управи поново би се обратила пажња на оне велике задатке које су страначке владе занемаривале. Буџет, поремећен страначким распикућством, довео би се у равнотежу. Војска, о којој странке нису водиле рачуна, јер војници нису бирачи, појачала би се и преуредила. Главна брига била би управљена на привредно унапређивање земље: докле год не изађемо из примитивности и сиротиње, ми не само не можемо културно напредовати, него не можемо, јер то иде с културом заједно, доћи ни до праве политичке слободе.

Ови погледи опомињали су донекле на погледе Кнеза Михаила, који је такође прогонио политичке странке и хтео да влада са ванстраначким чиновништом. Али, и то је чудно, ови погледи опомињали су донекле и на погледе Светозара Марковића, који је доказивао да се чиновништво намножило више него што га народ може плаћати, и да је крајње време да се поред политичког уређења стане мислити и на привредно уређење земље. Марковић је говорио о смањењу чиновничких плата; Ђорђевићева влада говорила је о смањењу гимназија, које су биле школе за чиновнике. Марковић је хтео да привредно уређење земље буде покренуто и вошено самоуправним телима. Ђорђевићева влада потраживала је тај посао за централну власт, али и Светозар Марковић и Ђорђевићева влада слагали су се у томе да ми имамо сувише чиновништва и да смо занемарили привредна питања.

Ђорђевићева влада трајала је две и по године и нешто јаче. Шта је за то време учинила за остварење свог програма?

Она је забранила чиновницима да се баве политиком и обећала је да ће при постављању и унапређивању чиновника гледати само на способност. Али, како сам Владан Ђорђевић признаје у својим успоменама, његова влада под при-

тиском Двора отпуштала је и такве чиновнике који су били несумњиво способни, али који су потказани једном или другом Краљу као велики радикали или као опасни противници династије. При постављању и унапређивању чиновника, Двор је гледао прво на династијаштво, па онда на способност, — исто онако као што су раније страначке владе гледале прво на партизанство, па онда на способност. Рат странкама био је, истина, оглашен, али то није сметало да се од „осведочених пријатеља династије“ ствара једна нова, „дворска“ странка, која је постепено освајала државну службу.

Да би се чиновништво одбило од политике, ваљало му је пре свега зајемчити сталност. Докле је год чиновницима висео над главом § 76, по коме их је Влада могла отпустити и без њихове кривице, просто по свом ћефу, — докле су се чиновници морали улагивати Влади и служити њеним политичким рачунима. Ђорђевићева влада помишљала је на један нов закон који би зајемчио чиновницима сталност. Краљ Александар одупро се томе. Он се бојао да чиновнике са зајемченом сталношћу неће моћи држати на узди. Према томе Ђорђевићева влада није учинила скоро ништа за одвајање чиновника од политике.

Ђорђевићева влада јако је смањила број гимназија и завела у гимназијама школарину; на тај начин мислила је принудити омладину да ван државне службе, у практичном животу, тражи свој позив. С друге стране, она је завела пољопривредну наставу у основним школама, установила пољопривредне станице и воћне расаднике, што су све била средства за ширење привредних знања у народној маси. Поред привредних знања, за подизање народне привреде тражио се такође капитал и саобраћајна средства. За организовање пољопривредничког кредита, који би пружио сељаку потребан капитал, Ђорђевићева влада учинила је само то, што је земљорадничким задругама обезбедила сталну државну помоћ. За развијање саобраћајних средстава Ђорђевићева влада није учинила ништа. Један њен предлог о сувоzemним јавним путевима пропао је у Скупштини због установе чувара друмова, која се народним посланицима није свиђала. О грађењу нових железница она је спремила велики план, по коме је целу земљу ваљало покрити железничком мрежом. Овај план остао је неизвршен: без државне гаранције, страна друштва

нису се примала грађења наших железница, а државну гаран-
тију ми нисмо смели због злог финансиског стања обећати.
Ђорђевићева влада морала је одустати од грађења нових
железница, и ако је то била главна тачка њеног привредног
програма.

У финансиској управи, она је показивала много чврстине
и знатно је повећала државне приходе. Ипак зато није постигла
буџетску равнотежу. Војска је гутала све вишке прихода, и
тражила још и преко тога. У недостатку једног већег зајма,
Влада је покривала дефицит привременим позајмицама, које
су својим непрестаним порастом и све тежим и тежим усло-
вима шкодиле државном кредиту. Да смо уступили железнице
странцима, ми бисмо добили зајам довољно велики и за гра-
ђење нових железничких пруга и за наоружање војске. Али
уступање железница било је тако непопуларно да Владан
Ђорђевић и другови нису смели примити за њ одговорност.

За Ђорђевићеве владе највише је урађено у војсци, где
је Краљ Милан био неограничени господар. Његова главна
дела била су набавка нове пушке „репетирке“ и стварање
нових пукова. Он је оставио иза себе једну војску која је
трошила трећину државног буџета и изгледала боље уређена
него држава.

Војни и привредни програм Ђорђевићеве владе нису
један с другим стајали у складу. Трошећи немиле на војску,
та је Влада остајала без средстава за остварење свог при-
вредног програма. План о грађењу нових железница морала
је напустити; нове привредне установе које је стварала, бацала
је на терет окружног или општинског буџета; из државног
буџета није могла ни паре за њих одвојити. И ако је издала
масу привредних закона, уредаба, правилника, упутстава, она
је на пољу привредне политике мало постигла, јер су јој
новчана средства недостајала.

На примеру Ђорђевићеве владе јасно су се обелоданиле
тешкоће с којима је млада српска држава имала да се бори
у свом развоју. Њен тежак и несигуран спољашњи положај
наметао јој је велике војне издатке. Њена примитивност и
сиротиња тражила је не мање велике издатке на пољу при-
вредне политике. Државни буџет није могао истовремено
поднети и једне и друге издатке. Ваљало нам је бирати
између двога: или ћемо занемарити због војске привредне

задатке, или ћемо због привредних задатака занемарити војску.
За Краља Милана избор није био тежак; он је потребама
војске потчињавао све остало. Ђорђевићева влада, доведена
и подржавана Краљем Миланом, морала је да га слуша. И ако
је имала израђен велики програм привредне политике којим
се у свакој прилици дичила, она је од тог програма врло
мало остварила, — и своје главне резултате имала је да
покаже не у погледу привредног него у погледу војног уре-
ђења земље.

III. СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА.

I

У мају 1897 углављен је између Русије и Аустрије спо-
разум, да држе постојеће стање на Балкану, и да се не мешају
у унутрашње послове Балканских држава. Прву тачку спора-
зума обе силе вршиле су поштено; то исто не може се рећи
и за другу тачку. И ако су се обвезале на немешање у уну-
трашње послове Балканских држава, Русија и Аустрија радиле
су испод руке да утврде свој утицај у Београду и у Софији,
и то једна на штету друге.

Аустриска дипломатија била је не само незадовољна,
него чак и узнемирена националистичком политиком коју је
у нас, у времену од 1895 до 1897, водила прво Новаковићева,
па онда Симићева влада. Из Беча су саветовали Краљу Алек-
сандру да питања спољашње политике остави Великим силама,
па да се сав посвети унутрашњем уређењу своје земље, на
коме је имало још много да се ради. Изгледало је да је Краљ
Александар приликом састављања Ђорђевићеве владе имао на
уму ове аустриске савете. У његовом писму од 11 октобра
стајало је да је спољашњи мир обезбеђен напорима сила, и
да се стога можемо бавити „унутрашњим консолидовањем“.

Новаковићева и Симићева влада, које су се због своје
националистичке политике биле јако приближиле Русији,
имале су неприлика с Аустријом. Ђорђевићева влада одмах
је објавила да ће се „подједнако наслањати на све европске
државе“. Опозициона штампа питала је, како је могуће бити
са свима силама подједнако добро, када су силе подељене
на две супарничке групе, — с једне стране Двојни спо-
разум, а с друге Тројни савез... Хотели да буде с целим
светом добро, Ђорђевићева влада остаће најзад без прија-

теља... У ствари, говорећи о подједнаком наслону на све силе, та је Влада хтела навестити да се неће онако искључиво наслањати на Русију као Новаковићева и Симићева влада. Краљ Милан аукао је Краља Александра на аустриску страну. Краљ Александар налазио је да ваља остати на једнаком растојању и од Русије и од Аустрије па се користити час Аустријом против Русије, час Русијом против Аустрије. Да је зависило само од њега, наша спољашња политика, под Ђорђевићевом владом, постала би нешто независнија од руских утицаја, али не би се обрнула сасвим против Русије. Ако се после промене од 11 октобра од једном у српско-руским односима осетила крајња затегнутост, та затегнутост није потицала од нас него од Руса. Руси су били заклето притивници Краља Милана. Свака наша Влада која би била с њима добро, морала је самим тим бити с њима рђаво.

Још од осамдесетих година, у Петрограду се држало за Краља Милана да је просто оруђе Аустрије, преко кога се она спрема да једног дана припоји себи Србију. Он је 1891, и то за добре паре, дао руском цару реч да неће више долазити у Србију; ту је реч већ 1894 погазио; од то доба не само његова политичка него и његова приватна личност постала је Русима мрска.

Режим од 11 октобра оглашен је у Русији за Миланов режим, и она је одмах почела против њега борбу.

Децембра 1897 руски цар примио је у аудиенцију претендента Петра Карађорђевића. То се свугде тумачило као знак да је Русија, због Милана, дигла руке и од Александра, и да је готова првом згодном приликом отворити династиско питање у Србији.

Под Симићевом владом Бугари су захтевали од Порте пет нових владика, и то у Кукушу, Мелнику, Струмици, Битољу и Дебру. Руски амбасадор обећао им је своју потпору, али под условом да одустану од Битоља и Дебра. Руси нису више пуштали Бугаре на десну обалу Вардара: та река требала је да буде на неки начин граница између српске и бугарске сфере у Македонији. Чим је образована Ђорђевићева влада, Русија је обрнула други лист. Она је помогла Бугарима да добију владике у Струмици, Битољу, Дебру, — пустила их, дакле, преко Вардара, у ону област коју је дотле сама обележавала као српску сферу.

Русија је почела да нас стеже и на финансиском пољу. Као савезник Француске, она је имала утицаја на париски новчани трг, и када је Ђорђевићева влада ту затражила зајам, она је, због Русије, била одбијена. У исто време, Русија нас је притисла да јој платимо све што смо јој дуговали. Ми смо имали код ње три зајма, начињена 1867, 1876 и 1890. Зајмови од 1867 и 1890 употребљени су на наоружање, а зајам од 1876 на финансирање турског рата. Зајам од 1890 био је само привидан зајам; он је требао да прикрије један поклон у оружју који нам је Русија дала. Јбуга на Краља Милана, Русија је сада и тај привидни зајам огласила за стварни. Укупна сума коју смо дуговали по три руска зајма, износила је преко пет милиона динара. Русија је потраживала целу ту суму још почетком 1898; ми смо је исплатили тек 1899, из зајма закљученог код Унион банке¹⁾.

Овом обрту у руском држању према нама одговарало је и понашање њених дипломатских представника у Београду. Убрзо по образовању Ђорђевићеве владе, Русија је кренула свог посланика из Београда и оставила посланство на отпавнику послова. Тај „дипломатски штрајк“ трајао је од октобра 1897 до јуна 1898. Тада долази у Београд за руског посланика Жадовски; у место да се с његовим доласком ствари побољшају, оне су се погоршале. Већ приликом предаје акредитива он се замерио Краљу Александру, коме није било право што Жадовски није у свом говору поменуо Србију нарочито, него је говорио само у опште о Балканским народима. Он није тражио аудиенцију код Краља Милана. Због тога Краљ Милан није присуствовао дворском ручку у част Жадовскога, — и од позваних официра сви су се, осем оних у дворској служби, извинили. После три дана оба Краља кренули су у Ниш; од свих дипломата само Жадовски није изишао да их испрати. Извештаји које је слао својој Влади, писани су по обавештењима која му је давала радикална опозиција и која он није проверавао. Његови извештаји разликовали су се од чланака у радикалним новинама само тиме што су радикалне новине, због закона о штампи, морале бити

¹⁾ По рачуну управе државних дугова (Недељковић, стр. 228) исплаћено је четири и по милиона. Владан Ђорђевић (II, 128) тврди да је исплаћено пет и по милиона.

уздржљивије у нападима на Двор и на Владу. У септембру 1898, Жадовски прекида личне односе с председником владе Ђорђевићем и не поздравља се више с њиме на улици. Краљ Александар потом изјављује да ће у будуће примати Жадовског само онда, када буде имао да му нешто саопшти по налогу самога цара. Новембра 1898, цар Франја Јосиф свраћа пажњу руском министру иностраних дела графу Муравјону на безобзирно понашање Жадовскога, али ова опомена остаје без дејства. Жадовски је уклоњен из Београда тек фебруара идуће године, услед јавне увреде коју му је нанео Двор тиме што га, изузетно од свих дипломата, није позвао на један свечани ручак. После тога руско посланство опет је остало на отправнику послова. Тај отправник послова, Павле Борисовић Мансуров гледао је на режим од 11 октобра очима радикалне опозиције као што је и Жадовски гледао, али у односима с Двором и Владом одржавао је бар спољашњу учтивост.

Било је јасно да се српско-руски односи неће поправити све докле се Милан буде бавио у Србији. Руска дипломатија покренула је Миланово питање у Бечу. Она га је оптуживала да спрема нове авантуре на Балкану и да га, у интересу „постојећег стања ствари“, зајемченог руско-аустријским споразумом од 1897, ваља што пре удаљити из Србије. Аустрија је побијала руске оптужбе, али Русија је ућутала тек онда када је аустријски цар изјавио да лично јемчи за исправност Милановог држања.

Прихватајући претендента Петра Карађорђевића, пуштајући Бугаре на десну обалу Вардара, држећи у Београду једног посланика који је врчао и на Краља Милана и на Владу од 11 октобра, Русија је чинила притисак на Краља Александра, кога је хтела пошто пото одвојити од његовог оца. Александар одолевао је том руском притиску, али на дну душе му није било право, што су наши односи с Русијом постали тако непријатељски.

II.

У то време Бугарска и Црна Гора стајале су под руским утицајем. Између нас и Бугара било је неслагања у македонском питању; између наше и црногорске династије било је потајног супарништва. Чим је Русија стала ударати на нови

режим у Србији, Бугарска и Црна Гора такође су се осмелиле према њему.

С Бугарском је још Симићева влада имала муке. И поред писменог споразума који су начинили с нама у фебруару 1897, Бугари су настављали против нас борбу у Македонији. Они су нам отели цркву у Куманову и побили у Битољском и Солунском вилајету неколико људи који су се заузимали за отварање наших школа. Симићева влада трпела је ове бугарске насртаје; Ђорђевићева влада није хтела да их трпи, — и када ти насртаји, поред свих наших протеста у Софији, нису престали, Ђорђевићева влада узела је да споразум од 1897 више не важи¹⁾. Од краја 1897 до почетка 1899 у српско-бугарским односима владала је крајња раздраженост, која је рађала сукоб за сукобом.

Прво сукоб Наумов. Бугарски агент у Скопљу Наумов жалио се да су му, на пролазу кроз Србију, нестали из пртљага службени акти. Распис који је Софиска влада Упутила о томе посланствима на страни био је тако увредљив за нас, да је Краљ Александар говорио о могућности прекида дипломатских односа. Други сукоб десио се поводом некога Морфова, кога је Бугарска влада намеравала послати у Београд као војног аташеа. Наша влада одбила је да прими Морфова, јер га је побркала са његовим братом жандармским капетаном, који је био уплетен у Стамболовљево убиство и о коме смо били извештени да спрема атентат на нашег Краља. Трећи сукоб тицао се нашег војног аташеа у Софији. Бугарски министар војни расписом је забранио бугарским официрима дружбу с њиме, — и тај распис није ни најмање тајно, него га је чак доставио страним посланствима.

У току ових сукоба, и ми Бугарима, и Бугари нама приписивала смо ратоборне намере. Бугари су истицали велику и ујурбану активност која се опајала у нашој војсци од постављења Краља Милана за њеног команданта; наше маневре с јесени 1898 Бугари су схватили као изазивање и претњу њима упућену. Ми смо се бранили да не мислимо нападати ми Бугаре, него они нас. Наводили смо као доказ писање њихове штампе и прикупљање њихове војске на нашој граници. То прикупљање војске јамачно није било случајно, јер

¹⁾ Ђорђевић, I, 134.

је поводом ње и Бугарска влада учинила представку у Петрограду.

Изгледа да смо у овом узајамном олтуживању и ми и Бугари били савршено искрени. Наш војни аташе у Софији јављао је у јуну 1898, да му по свему изгледа да је код Бугара „рат противу нас решена ствар“.¹⁾ Бугаре је противу нас узбунио поглавито Жадовски својим извештајима. Августа 1898, он је писао у Петроград да је знатан део српске војске прикупљен на источној граници, и да је тој војсци, само последње недеље, послано четрнаест вагона муниције. Уз то је помињао и неке ратоборне беседе Краља Милана. Жадовски је био погрешно извештен, и доцније је морао сам исправљати своје нетачности, али докле то није учинио, у Софији је владало уверење да ћемо их ми напасти.

У ствари, ми на то нисмо мислили. Касе су нам биле празне, и наоружање није било довршено. Брзометни топови, поручени у Француској за Симићеве владе, нису били стигли; пушке репетирке нису биле још ни поручене (прва поруџбина биће учињена тек у лето 1899). Шта би Краљ Милан радио после довршеног наоружања? Да ли би онда заратио с Бугарима? Њега је још увек тиштала Сливница; он је у кругу својих верних признавао намеру да је покаже... Увиђао је да рат с Бугарима не би ни у случају победе проширио наше границе, јер то не би дала Русија, али наша победа показала би Бугарима да морају рачунати с нама, — и ко зна? из српско-бугарског рата, говорио је Краљ Милан, могао је изаћи српско-бугарски савез... Све су то били планови будућности; у садашњости Краљ Милан није намеравао ништа против Бугара.

Бугари су, вероватно, били потакнути од Руса да ради застрашивања новог режима у Србији звецкају мало сабљом. Осем тога они су могли с разлогом претпоставити да се наше војне припреме започете с таквим замахом од Краља Милана тичу на првом месту њих, и да им стога најобичнија мудрост налаже да нас нападну пре него што бисмо довршили своје наоружање. У бугарским војним круговима озбиљно се претресало о рату „из предохране“ против нас.

Српско-бугарски рат није лежао ни у руском ни у аустријском интересу. Он је могао отворити цело Источно

¹⁾ Ђорђевић, I, 503.

питање и обелоданити сву супротност руских и аустријских интереса. Ма колико да су потајно једни против других радили у Београду и Софији, ни Руси ни Аустријанци нису се усуђивали да кваре постојеће стање ствари на Балкану: у том погледу и једни и други били су верни споразуму од 1897. Чим је српско-бугарски сукоб заоштрио се, из Беча и Петрограда пожурили су се да задрже Србе и Бугаре од сваке непромишљености, — и раздраженост која се осећала у српско-бугарским односима, одмах се ублажила.

Почетком 1899 образована је нова бугарска влада за коју се говорило да није подложна руском утицају. Ми смо се користили тиме да се приближимо Бугарима. Како је баш у то време умрла бугарска кнегиња, Краљ Милан је отишао у Софију да на погребу кнегиње заступа свога сина. Краљ Милан био је забринут арнаутским покретом у Старој Србији против нашег народа; због тог покрета наши односи с Портом постали су рђави, и Краљу Милану чинило се да ми не смемо истовремено затезати и према Турцима и према Бугарима. С друге стране ширили су се гласови о неком бугарско-црногорском савезу који је могао бити управљен само против династије Обреновића: ми смо морали правити се према Бугарима љубазни и попустљиви, ако нисмо хтели да их сасвим отерамо у наручје црногорског кнеза, старог непријатеља Обреновића. И врх свега још Краљ Милан имао је потребу дати Аустрији и Русији јавног доказа о својим мирољубивим расположењима према Бугарској.

У Софији, Милан је водио разговоре с кнезом Фердинандом и његовим министром Грековом о поправци српско-бугарских односа. Први знак те поправке био је тај, што је 22 фебруара, приликом свечаног пријема у нашем Двору, бугарски посланик примљен заједно с осталим посланицима; дотле је он приман одвојено, и то због Турака, који нису допуштали да се вазална Бугарска ставља на исту ногу с независним државама. Поправка српско-бугарских односа трајала је само неколико месеца. Крајем године, Патријаршија је изабрала за скопљанског владика Србина Фирмилијана. Бугари су одмах стали радити на порти да се Фирмилијану не издаје берат. Порта се поколебала, и Фирмилијан, изабран од Патријаршије, остао је непотврђен од Султана. И Краљ Александар и министар иностраних дела Ђорђевић говорили

су оштро бугарском посланику да се због Фирмилијановог питања српско-бугарско пријатељство може поново покварити. Владан Ђорђевић, у необузданој срдитости, претио је ратом; срећом, бугарски посланик није узео његову претњу озбиљно. Фирмилијаново питање потврдило је још једном да је због Македоније наш споразум с Бугарима тежак чак и онда, када бисмо и ми и они били иначе споразуму склони.

Црногорски кнез Никола, чим је опазио руско непријатељство према режиму од 11 октобра, почео је бушкарати против династије Обреновића. Ђорђевићева влада жалила се да је Цетиње постало прибежиште свих непријатеља династије: на пр. Ранко Тајсић избегао је у Црну Гору, и према осуђен од наших судова за јатаковање, удостојио се части да буде примљен од црногорског кнеза. У Софији, једна црногорска насеобина, заштићавана од руског посланика, ковала је, по признању саме бугарске владе, завере против Краља Милана. Загранична српска штампа била је пуна напада и грдњи на режим од 11 октобра и на Краља Милана лично; сва та новинарска паљба која се једновремено осула из неколико разних места — Новог Сада, Загреба, Дубровника — изгледала је да следује истој команди; по неким знацима, команда се та налазила на Цетињу.

У пролеће 1899, кнез Никола и кнез Фердинанд састали су се у Абацији и имали један поверљив разговор коме је присуствовао само руски посланик на Црногорском двору. Одмах за тим у односима Црне Горе и Бугарске настала је таква срдачност да се у новинама поговарало о њиховом савезу. Како се упоредо с њиховом међусобном срдачношћу осетила хладноћа и једне и друге државе према Србији, то се претпостављало да ће оштрица бугарско-црногорског савеза бити окренута против нас. Да је кнез Никола доиста нешто покушавао, и да ти покушаји нису били сасвим безбедни, види се по томе што је аустријски цар Франца Јосиф, у јесен 1898, упозорио на његове покушаје руског министра иностраних дела графа Муравјова. Сва та Николина радња била је и остала подземна: јавно, он се понашао према Српском двору, ако не сасвим, а оно доста исправно. Ми, међутим, на његова потајна непријатељства одговарали смо отвореним нападима. Краљ Милан, пун неког болесног неповерења према Црногорцима као да би му било суђено пасти од црногорске

руке, — наредио је да се Црногорцима забрани даље досељавање у Србију, и да се укине државна помоћ свим црногорским ђацима. У мају 1898 кнез Никола изјавио је жељу да на путу за Софију сврати у Београд: његова жеља није прихваћена. Почетком 1899 наш цетињски посланик одлази на дуже одсуство, и после неког времена Народна Скупштина из разлога штедње, брише из буџета кредит цетињског посланства. Прећутно, између нас и Црне Горе извршен је прекид дипломатских односа.

III

Пријатељство с Турском било је једна од главних тачака у програму спољашње политике Ђорђевићеве владе. За министра председника Владан Ђорђевић постављен је са положаја цариградског посланика, и по образовању његове владе, он је отишао у Цариград да лично преда опозивна писма. Он је ту дочекан с великом пажњом и изузетним почастима. У разговору са Султаном изнео је наше жеље, у неколико тачака: 1) да Фирмилијан, администратор скопљанске епархије, постане што пре владиком; 2) да се Србима врати кумановска црква, коју су им Бугари отели; 3) да се отворе српске школе у Велешком крају; 4) да се бугарин Пандуров, помоћник косовског валије, замени Србином Петром Костићем; 5) да се сагради железничка пруга Феризовић—Призрен—Сан Ђовани ди Медиа, која ће се код Куршумлије везати за српским железницама; 6) да се постављање нових бугарских владика одложи на неодређено време... Шта смо за све ово ми нудили Порти? Владан Ђорђевић изјавио је нашу готовост да закључимо с њоме војни савез за одбрану, о коме је било говора још 1894, приликом доласка Краља Александра у Цариград.

У начелу, Султан није одбијао ни један од наших захтева. Три наша захтева — постављање Фирмилијаново, збачење Пандурова, отварање велешких школа — Султан је издвојио с обећањем да ће их испунити у року од десет дана. Један нацрт војног савеза био је израђен у Султановом двору, — и Ђорђевић је то сматрао као главни успех свог цариградског пута.

По његовом повратку у Београд, и он и Двор и Влада, на и јавио мишљење које је нешто начуло, очекивали су с нестр-

пљењем истек десетодневног рока. Рок је прошао, а ниједан од наших захтева није испуњен. О војном савезу није више било ни помена. Бугари су добили нове владичанске берате, за које је Ђорђевић захтевао да се одложе на неодређено време. У место бугарских берата, наши захтеви одложени су на неодређено време.

Ђорђевић је онда покушао да, смањујући број наших захтева, убрза њихово испуњење: њему је требао макакав успех да не би изгледало да се вратио из Цариграда празних руку, више или мање изигран Портом, која га је обасипала празним почастима. Све наше захтеве Ђорђевић је свео на двоје: 1) повраћај кумановске цркве, коју су нам Бугари отели, и 2) постављење Фирмилијана за скопљанског владуку.

Али с испуњењем и овако смањених захтева ишло је тешко. Од како је Султан обећао да ће Фирмилијаново питање решити у року од десет дана, протекло је не десет дана него десет месеца, — и тада, место Фирмилијановог владичанства, Владан Ђорђевић добио је писмо Султановог секретара о томе како је Султан „милостиво питао за његово здравље“. После пет шест месеца Ђорђевићу је стигла нова порука од Султана: Султан је изгубио „многољубљену тетку“ Аадиле Султану, и заповедао је свом београдском посланику да о томе извести и српског министра-председника. Ђорђевић је, иначе, био склон да преувеличава значај личне пажње која му је чињена од Султана. Овога пута и њему је постало јасно да је та лична пажња само мелем за његове дипломатске неуспехе.

Најзад, после дугог чекања, Фирмилијаново питање стало се приближавати своје крају. Октобра 1899 Патриаршија је изабрала Фирмилијана за владуку, и требало је само још да и Порта тај избор потврди. Али код Порте ствар је запела. Бугари су се узбунили против Фирмилијановог завладичења и узели да прете. Да би их колико толико стишао, Султан је одложио до бољих прилика потврду Фирмилијановог избора. Ђорђевић је саветовао Краљу Александру да се обрати на Султана личним писмом. На Краљево писмо Султан је преко свог посланика одговорио усмено, да мора водити рачуна и о расположењима Бугара. Фирмилијан је остао, дакле, у том неодређеном положају владике изабраног, а непотврђеног. Својим обраћањем на Султана, наш Краљ само

се изложио једном нељубазном, готово увредљивом одбијању. Тим поводом аустриски посланик изразио се о Владану Ђорђевићу као о „турбулентном министру“ чија дипломатија није увек вешта.

Као Фирмилијаново питање, тако и питање кумановске цркве решено је само упола. Црква коју су нам Бугари отели, остала је и даље у њиховим рукама; за нас је имала да се подигне нова црква. Треба још поменути да је отварање наших школа у Велешком крају било одобрено: тиме су исцрпени сви успеси Ђорђевићеве владе на пољу македонске политике. Они су били знатно мањи него успеси Новаковићеве и Симићеве владе, — и то се објашњује просто тиме што су Руси ускратили Ђорђевићевој влади ону потпору на Порти коју су давали Новаковићевој и Симићевој влади. Место руске потпоре Ђорђевићева влада трудила се да добије аустриску потпору, али Аустријанци се нису за нас онако својски заузимали као Руси, — и у македонским стварима њихова реч на Порти није вредила онолико колико реч руска. Видећи да су Руси дигли од нас руке, Порта није журила с испуњењем наших захтева. Она нам је попуштала у дужим размацима времена, и само по мало, — тек да нас не би сасвим одбила од себе, и да се не би замерила Аустрији. Те мале уступке које је с муком пабирчила, Ђорђевићева влада покушавала је да пред јавним мњењем надува. И ако је Владан Ђорђевић имао велику вештину стављања у излог и осветљавања својих и најситнијих успеха, слабост његовог положаја на Порти била је јасна целом свету.

IV

За Ђорђевићеве владе, отворило се између нас и Порте једно ново питање које је потисло у позадину сва остала питања и изазвало кризу српско-турских односа. То је било арнаутско питање. Када су се после грчко-турског рата (1897) арнаутски добровољци повратили кући, они су, онако наоружани, стали пљачкати и убијати ненаоружано српско становништво. Испред арнаутских зулума наши људи бежали су са породицом и малом преко границе, у Србију. Гонећи српско становништво, Арнаути су ударали и на нашу јужну границу. Дуж те границе били су насељени Црногорци који су се и у својој ранијој постојбини крвили с Арнаутима: отуда на нашем

југу учестани погранични сукоби. Српско-турска граница није више била сигурна; чарке су се понављале периодично. Упади Арнаута на наше земљиште, и избеглице из Старе Србије, чије је издржавање падало на наш терет, постали су трајно зло. У мају 1898 наша Влада покреће на Порти арнаутско питање. Она говори о зверствима Арнаута над нашим сународницима у Старој Србији, набраја неких сто случајева насиља и пљачке, и захтева извиђај посредством мешовите српско-турске комисије. Порта пристаје на мешовиту комисију, али њен комисар, кад је стигао на лице места, почиње извиђај сам, без нашег изасланика. На какав је начин, и у каквом духу водио извиђај, види се по његовом извештају, у коме се постојање арнаутских зулума просто пориче, и све наше жалбе одбацују као неосноване. Ми продужујемо и даље прикупљати податке: само у току 1898 убијено је 23 лица, рањено 20, извршено 49 разбојништва и отимачина, 12 силовања и отмица. Исељавање у Србију не престаје: фебруара 1899 прелази на нашу страну 118 лица са стоком и покућанством. Говори се да поједине арнаутске старешине приређују зверства да би нагонили Србе на исељавање и приграбили њихову напуштenu земљу. Поред тога фанатична мржња на Србе рађала је жељу да се турска граница према Србији очисти од Срба, као што је српска граница према Турској била чиста од Арнаута. Изгледало је да у Старој Србији предстоји или истребљење Срба или њихово исељење.

На непрестане ноте наше Владе о арнаутском питању Порта се није ни освртала. Увиђајући да сама не може ништа, наша Влада помишљала је да затражи помоћи у Великих Сила. Од тога нас је одвратио аустриски министар Голуховски. По његовом мишљењу обраћање на Силе не би нам ништа вајдило, јер Русија, због Краља Милана, омела би свако дипломатско посредовање у нашу корист. Владан Ђорђевић помишљао је онда на војне мере. Он је предлагао Краљу Александру да приликом маневара који су имали да буду у јесен 1898, начини војну демонстрацију на српско-турској граници. Краљ није смео да се упушта у тако озбиљну ствар без припита Аустрије; Голуховски, који га је одвратио од обраћања на Силе, одвратио га је и од војне демонстрације. Наши консули у Приштини и у Скопљу препоручивали су да се нашем народу у Старој Србији дотури оружје, па нека се само

брани од Арнаута. Краљ Александар посумњао је да та мисао није дошнута нашим консулима од њихових руских колега, који би желели да нас сасвим заваде с Портом. Наоружање нашег народа није извршено, него је продужено и даље писање нота.

Ми не само нисмо учинили ништа за спасавање нашег народа у Старој Србији, него нисмо ни нашу властиту границу обезбедили од Арнаута. Наша погранична жандармерија није бројила више од 1420 људи, — и на пр. на простору од Прибоја до јужно од Врања, који је хватао око 340 километара, имали смо само 758 људи; арнаутске повреде границе биле су према томе лака ствар. Почетком јуна 1899 Арнаути, потпомогнути низамима, упадају у наше земљиште јужно од Лесковца; једну караулу заузимају, другу пљачкају и пале; три села опкољавају. Ми смо принуђени кренути на њих два батаљона стајаће војске. Ствар је тако озбиљна да Порта упућује у Београд свог берлинског амбасадора Тефик пашу да се споразуме с нашом Владом. Он потписује с њоме један протокол о мерама које ваља с наше и с турске стране предузети ради мира на граници. После тога ми растурамо пограничну жандармерију и место ње стварамо „граничне трупе“, које улазе у састав стајаће војске. Чини се покушај и са заједничким српско-турским патролама. Крчење шуме и расељавање пограничног становништва, што се у протоколу такође препоручивало, није извршено. С пролећа 1900 арнаутски упади понављају се, и у току две недеље гине петоро наших чувара границе.

Да би се разумело турско држање у арнаутском питању, ваља знати да Порта, не само није хтела, него није ни могла задовољити наше захтеве. У Старој Србији углед њених власти био је сасвим пао. Њени органи нису могли доспети ни до места своје дужности, докле не би ухватили бесу с арнаутским поглавцима. Како је Порта могла притегнути Арнауте да не чине зулуме, када их више није држала на узди? Стара Србија била је одметнута област, — Арнаутлук, како се тада говорило. Царске власти нису значиле ништа; арнаутске поглавце са својом мартинком били су једини чувари реда.

До отварања арнаутског питања, ми смо у главном били с Портом добро. Нисмо тражили од ње ништа друго него

школе и владике у Македонији помоћу којих ћемо бранити нашу народност од бугарске пропаганде: по ту цену обећавали смо бити Султану најмирољубивији и највернији суседи. Порта, истина споро, задовољавала је наше захтеве, и стога е изгледало да ће се туркофилски правац утврдити у нашој спољашњој политици. Арнаутско питање поколебало нас је од једном у нашем туркофилству. Докле смо у Македонији имали да бранимо наш народ од побугаривања, у Старој Србији имали смо да га бранимо од арнаутског истребљивања. У нашој борби против Бугара, Порта нам је, поред свег оклевања и врдања, била у главном на руци, али у нашој борби против Арнаута, она је макар и невољно подржавала Арнауте. Краљ Милан био је уверен да ће нам Порта у сваком питању попустити пре него у арнаутском, јер је лична гарда Султанова била састављена од Арнаута. По његовом мишљењу, ваљало је трпети и чекати докле се не доврши наоружање наше војске; после тога видећемо... То је већ наговештавало не само напуштање дипломатског пута у арнаутском питању, него и напуштање дотадашње туркофилске политике. Та политика, добра за одбрану народних интереса у Македонији, показала се рђава за одбрану народних интереса у Старој Србији. И ако су оба Краља, као и њихов министар иностраних дела, били стари туркофили, они су силом прилика обрнути против Турске. Оно пријатељевање с Турцима које је започело 1885 — године бугарског рата — долази у кризу 1898, с првим нашим нотама о арнаутским зулумима.

V

Једина сила с којом је Ђорђевићева влада остала до краја у добрим односима, била је Аустрија. Што је Русија већма нападала режим од 11 октобра, тим је и Ђорђевићева влада више имала потребе да тражи заштите у Аустрије. Кад је Русија успела да нам затвори француски новчани трг, ми смо морали хтели не хтели да закуцамо на врата немачких и аустријских банака, а код тих банака, препорука аустријске владе била нам је неопходно потребна. Зајам код Унион банке израдио нам је аустро-угарски министар финансија Калај. Извештен да ми стојимо пред финансиском пропашћу, па следствено и пред падом режима од 11 октобра, Калај је управо

натерао Унион банку да нам да паре. То је у ствари био политички зајам намењен одржању аустрофилске владе у Србији.

Ми смо, за тим, молили Аустрију да она, место Русије, постане наш заштитник код Порте. Аустрија је радила за нас у Цариграду како у питању кумановске цркве и скопљанског владике, тако и у питању арнаутских зулума. И не само у Цариграду, него и иначе она нам је била на услузи. Она је мотрила на Бугарску, и кад јој се учинило да Бугари траже кавге с нама, из Беча је дана врло озбиљна опомена кнезу Фердинанду. Аустрија је мотрила и на кнеза Николу, о чијим нас је рођењима тачно извештавала. Радикална штампа била је у Србији јако стегнута; у толико безобзирније радикали су нападали режим од 11 октобра у војвођанским листовима. Угарски закон о штампи био је врло слободуман; ипак, колико се у границама закона могло, Угарска влада сузбијала је радикално писање у прекојавској штампи.

У привредном погледу, Аустрија је била према нама врло пажљива, и за Ђорђевићеве владе није се десила ниједна забрана нашег сточног увоза у Угарску. Наше свиње, за Новаковићеве и Симићеве владе сваки час болесне, постале су за Ђорђевићеве владе неочекивано здраве.

Како се Ђорђевићева влада одужила Аустрији за њене услуге и љубазности? Пре свега, није шуровала с Русијом, и није настављала националистичку политику Новаковићеву и Симићеву. Патриотски листови *Ускок* и *Херцеговачки Гласник* угушени су, уредник *Херцеговачкога Гласника*, пореклом Херцеговац, протеран. Писање наше штампе о Хабзбуршкој монархији стављено је под строг надзор; више није било чланака ни о уједињењу Српства ни о народном незадовољству у Босни и Херцеговини. Избеглице из те две области нису више дочекиване шумно и свечано. Државна помоћ одузета је оним избеглицама које су је дотле уживале. Наш национализам пригушен је у ућуткан; Аустрији је то било доста.¹⁾

¹⁾ Ради потпунијег познавања спољашње политике Ђорђевићеве владе ваља поменути да је у току 1899 било између нас и Грца разговора о разграничењу сфера у Македонији. О овом покушају није ништа продрло у јавност, и Владан Ђорђевић учинио је у својој књизи само неке магловите наговештаје. По службеним актима, све шта је било у ствари. Месеца јуна 1899 краљев секретар др. Михаило Милићевић бавио се у Атини и водио преговоре с председником Грчке владе Теотокисом и грчким министром ино-

VI

Ни Краљ Александар ни Краљ Милан нису били много задовољни нашим спољашњим положајем. Краљ Александар ухватио се за Аустрију по нужди, што га је Русија својом непомирљивошћу натерала на то. Он је једва чекао прилику кад ће опет моћи да ради истовремено и с Русијом и с Аустријом. Руски напади на Краља Милана задавали су му бриге, јер је све више изгледало да су Руси решени да због Милана мењају династију у Србији. Кришом и од свог оца и од Владана Ђорђевића, он је тражио начина да се удобри Русима. Фебруара 1899 мислио је озбиљно да избаци из владе Владана Ђорђевића, на кога се у Русији много викало, и да у влади начини више места либералима, који су још увек важили за руску странку. У последњем часу Краљ се предомислио, али баш и да је остварио своју намеру, није вероватно да би Русе задовољио. Они нису захтевали главу Владана Ђорђевића него главу Краља Милана.

За разлику од свог сина, Краљ Милан је био убеђени аустрофил, али политику коју је тада Бечки кабинет водио, он није одобравао. Између Беча и Петрограда постојао је од 1897 споразум којим се обезбеђивало постојеће стање на блиском Истоку. Краљу Милану нису годила оваква руско-аустријска споразумевања; сва његова антируска политика била је срачуната на супарништво и сукоб Аустрије и Русије. Он је желео да Аустрија сасвим потисне Русију с Балкана; само тако могла је Србија добити Македонију, коју су Руси намењивали Бугарима, и само тако могла се одржати династија Обреновића, коју су Руси непрекидно поткопавали. Све

страних дела Атосом Романосом. Гранична линија између наше и грчке сфере у Македонији повучена је овако: Дебар, Велес, Штип, Радовиште припади су нама; Струга, Охрид, Битољ, Крушево, Прилеп, Серез, Солун припади су Грцима. Грци су нам давали владике у Призренској, Скопљанској и Велешко-Дебарској епархији. У накнаду за то, ми смо укидали консулате у Серезу, Солуну, Битољу. Преговори су се разбили у последњем часу. Грци нису хтели да нам владичанске столице у Призрену, Скопљу, Велесу ујемче „за сва времена“. Обећавали су да ће увек радити да се те владичанске столице попуне Србима, али, по њиховом мишљењу, Патријаршија се не би хтела обавезати да она места уступи једном за свагда Србима. Краљ Александар захтевао је неодступно да нам се Призрен, Скопље, Велес обезбеде не само за садашњост него и за будућност. Грци су тај захтев одбили, и због тога споразум од 1899 није потписан. У преговорима с Гр-

докле је трајао споразум од 1897, Краљ Милан је био осуђен на нерадњу, али ако на пољу спољашње политике није могао ништа предузимати, он је навалио да бар за време тога за-тишја што боље спреми нашу војску. Не може се рећи да је у тим војним припремама подстицан и бадрен од Аустрије. И ако није имала ништа против тога да ми нашу војну снагу развијамо, она је ипак, бар у ово време о ком говоримо, — време министровања графа Голуховскога, — више волела да се ми бавимо привредним, а не војним стварима. Миланов милитаризам није био аустриска идеја, него чисто његова. Он је био сав прожет уверењем да једног дана мора доћи до руско-аустриског рата, да у том рату Србија мора узети што већег удела, и да тога ради мора бити војно што спремнија.

Владан Ђорђевић, који је имао да руководи спољашњом политиком режима од 11 октобра, нашао се у једном положају који је не само био врло тежак, него није одговарао ни његовим личним својствима и способностима. Режим од 11 октобра имао је у Русији опасног противника, који нам је и посредно и непосредно стварао тешкоће и неприлике. Наша дипломатија морала је бити врло обазрива и уздржљива; међутим, баш те особине недостајале су Владану Ђорђевићу. То је био човек од првог покрета, готов, по речима Краља Александра, „одмах да се бије и да плане“. Пред тешкоћама и нападима одмах је предлагао крајње мере, о којима обично није био довољно размислио, и које су требале више да даду

цима Ђорђевићева влада учинила је много веће уступке него што би наше јавно мишљење одобрило; зато је цела ствар држана у највећој тајности, — и о тој ни Владан Ђорђевић није рекао скоро ништа у својој књизи. 1892, наши преговори с Грцима разбили су се зато што нисмо хтели жртвовати Битољ; 1899 жртвовали смо не само Битољ, него такође Охрид и Прилеп. Углавном, ми смо 1899 уступили све оно Грцима што смо и 1912, пред Балкански рат, уступили Бугарима. Држање Ђорђевићеве владе може се разумети само тако, ако се има на уму велика важност коју су у то време наши поантичари приписивали нашој националној цркви у Македонији. Они су држали да успех наше радње у Македонији зависи углавном од тога да ли ћемо и ми добити своју самосталну цркву по образцу Бугарског егзархата. За образовање самосталне цркве тражили су се, пре свега, три владике; зато смо ми били готови да ради три владике, који би се у згодном часу оценили од Цариградске патријаршије, напустимо бар тренутно све оно што је наша пропаганда обухватала јужно од Велеса.

одушке његовом гневу, него да послуже ствари. Као стари новинар и памфлетист, имао је рђаву навикку да увреде одмах праћа, и то с интересом. Руски посланик Жадовски понашао се тако као да је имао задатак да нас дражи и изазива. Ако је тај задатак донста имао, он није могао пасти на подеснијег човека него што је био Ђорђевић, који се дао одмах од прве изазвати, и неки пут на његове убоде иглом одговарао ударима маља. Жадовски је једном рекао да је незгодно за Србију што има два краља, „те други подрива ауторитет првоме краљу, који би у интересу Србије требало да је самодржавни владалац“. Ђорђевић је одмах плануо: „можда би по интересе Србије било боље да она при своме васкрснућу, када се још налазила на патриархалином ступњу развића, није била приморана да постане уставна држава, али зато нису криви Срби, него г. Бутењев, који је као царско-руски амбасадор, заједно с Портом, октроисао новој српској држави прву уставност, иза које је настала бесплодна партијска борба, у којој је Србија изгубила драгоцених пуних педесет година...“¹⁾ Због незграпности једног руског дипломате, почети одмах еређати целу руску дипломатију, и њу учинити одговорном за све наше политичке кризе, — то зацело није био пример ни великог такта ни велике вештине. На тај начин Жадовсков испад према нашем Двору одмах је био покривен и извињен нашим много већим испадом противу Русије и целе њене политике још од времена Кнеза Милоша па до последњих дана.

Али не само према Русији него ни према другим силама Ђорђевић се није понашао с потребном хладнокрвношћу. Као што је већ поменуто, Бугарској је у једној прилици пр.тио ратом, а противу Турске предлагао Краљу војну демонстрацију. Чак с Аустријом хтео је изазвати сукоб на питању обртног пореза. Аустрија је, на основу трговинског уговора, приговарала том порезу; Ђорђевић је у њеним приговорима видео мешање у наше унутрашње законодавство и повреду и нашег државног и његовог личног достојанства. Узвикивао је да Аустрији ниља показати да се ми не дамо од ње „сецати“ (он је употребио још непристојнији израз). Стишао се тек када му је Краљ, сасвим мирно, поставио питање, да ли можемо примити и издржати царински рат с Аустријом.

¹⁾ Ђорђевић, I, 447.

Страни дипломати знали су да је Владан Ђорђевић, како је аустриски посланик говорио, „турбулентан“, и гледали су му много кроз прсте. Уосталом, последњу реч у питањима спољашње политике није имао он, него Краљ Милан и Краљ Александар. Иако млад човек, Александар је страним дипломатима изгледао смишљенији и тактичнији од Владана Ђорђевића. Тамо где је његов помажни министар хтео да кида, Краљ је покушавао да крпи.

Под режимом од 11 октобра, главно питање наше спољашње политике био је Краљ Милан. Русија се упињала из све снаге да га отера из Србије. Захваљујући нешто Аустрији, а нешто и својој властитој одлучности, он се одржао у Србији, — и то се могло сматрати као наш дипломатски успех над Русијом. У једном тренутку изгледало је да ће Краљ Милан својим радом у војсци изазвати рат с Бугарима. Рат је тај избегнут не толико нашом вештином колико мирољубивошћу аустриске и руске дипломатије. У македонским стварима, наши успеси, под Ђорђевићевом владом, нешто су успорени. Много више него тај застој нама је шкодило отварање арнаутског питања; оно је било пуно претње за народну будућност и водило нас је право у рат с Турском. Онај национализам којим се одликовала спољашња политика Новаковићеве и Симићеве владе, ишчезао је из спољашње политике Ђорђевићеве владе, која је сузбијала националистичке струје и није се освртала на јавно мињење. Што је у ње имало национализма, то се вије огледало у раду министарства иностраних дела, него у раду команде активне војске, где се неуморно преправљала и усавршавала наша ратна машина.

IV. НОСИОЦИ И ПРОТИВНИЦИ РЕЖИМА.

I.

Режим од 11 октобра био је Краљев режим: пошто су странке довеле земљу до пропасти, Краљ је узео да је спасава.

Своје право на владу странке оснивају на вољи бирачкога тела. Своје право да земљу спасава, ако је потребно, и на супрот Уставу, Краљ Александар оснивао је на историској мисији Обреновића.

Под режимом од 11 октобра развија се култ династије дотле невиђен у нас, без мало налик на византиско обожа-

вање владоца. Оснивач династије Милош Обреновић проглашава се за „великога“, диже му се споменик у Пожаревцу, и установљава се његов орден. Четрдесетогодишњица Св. Андрејске Скупштине, која је успоставила династију Обреновића, прославља се свечано. Поједине гимназије називају се именима чланова династије: гимназија Краља Александра у Београду, — Милоша великога у Крагујевцу, — Кнеза Михаила у Пожаревцу, — Краља Милана у Нишу, — Господара Јеврема у Шапцу, — Господара Јована у Чачку. На све могуће начине буди се династиско осећање у народу; после толико година народ треба да се поново одушевљава за Обреновиће као што се одушевљавао 1858, и треба да приступа Краљу Александру с истом патриархалном покорношћу са којом је приступао Кнезу Милошу.

Краљ Александар узимао је Милошеве начине непосреднога разговарања и договарања с народом. На нишкој скупштини од 1899 и од 1900 Краљ води све сам. У Ниш је дозвано неколико окружних начелника ради упућивања и обучавања посланика. Дан је миг да се неће трпети никаква опозиција, па чак ни образовање клубова. У оскудици клубова где ће се припремати скупштинске одлуке? Нигде на другом месту него у самом Двору. Ту је сваки дан петнаест до двадесет посланика наручку, и Краљ им опширно разлаже шта имају да говоре и како имају да гласају. Тешко ономе ко би се огрешио о Краљева упутства: он се позива у Двор на грдњу и уводи у списак противника династије. Један посланик који је у исто време био и председник општине, збачен је са председништва општине само стога што је у Скупштини говорио против неког владиног предлога. Ако би успркос свему избила у Скупштини јача опозиција, Краљ би позивао к себи незадовољне посланике да им објасни ствар. Он је имао дар говора, није га мрзило да исту ствар неколико пута понавља, расправљао је са самопоуздањем и лакоћом и о ономе што је знао и о ономе што није знао, — и та његова објашњавања с посланицима замењивала су клупске седнице којих није било.

Скупштина је у главnome била послушна. Закони су често примани без претреса и јединогласно. Једанпут, у мало и буџет није изгласан по тако кратком поступку. Никад није Скупштина с већом лакоћом решила већи број закона.

Краљ Александар уживао је у свом вођењу Скупштине, и није допуштао да му се други мешају у тај посао. Владан Ђорђевић, који је имао беседничке сујете, држао је у неколико прилика велике громке говоре у Скупштини. Ови изливи Ђорђевићеве речитости нису били по вољи Краљу; он је опоменуо свог министра да говори што мање.

У Краљевом саобраћању са Скупштином испољавала се његова аутократска природа. Он је волео да разговара, па чак и да ћаска са скупштинарима, али њему није никако ишло у главу да скупштинари имају права не усвојити његово мишљење. Он је имао једну своју теорију о парламентаризму: требало је да буде Скупштина, и на тој Скупштини требало је о свему претресати, али, на крају крајева, имало је да се изгласа оно што Краљ хоће. Његов парламентаризам, то је била Скупштина без опозиције. Покушаји појединих посланика да створе неку опозицију, чинили су се Краљу готово акти буне или велеиздаје.

Ђорђевићева влада и њене присталице преуносили су Краља Александра као великог мајстора у вођењу Скупштине. Он је доиста имао неке вештине. Питања која су стајала пред Скупштином, није много проучавао, али је умео брзо да ухвати у чему је ствар, — и у препиркама имао је диалектичке окретности. Треба само имати на уму да под тадашњим режимом убеђивање народних посланика није било тако тежак посао. Изабрани од полиције а не од народа, посланици се нису осећали сигурни у својем положају и нису смели да противурече Краљу. Краљ је прибирао податке о посланичким кривицама и неискривостима; знао је тачно, како је сам говорио, колики се реп за киме вуче. Чим би који посланик узео да се пред Краљем јуначи, Краљ би му припретио да ће извући из фијоке његове кривице и неискривости. И посланик је морао да „повије шију“ (опет један Краљев омиљени израз).

Своју надмоћност над народним посланицима Краљ није злоупотребљавао. Кад би Владини предлози наишли на право велико незадовољство, Краљ је обично попуштао. Он је наредио да се одустане од закона о јавним путевима, који је у Скупштини био непопуларан. Исто тако, по његовој жељи, ублажен је и порез на зараду, који је озлоједио трговце. Александар се, без велике невоље, није залзгао за врло непо-

пуларне ствари: у томе погледу није лично на свог оца, који је радо пркосио свету. Може бити, Александру није толико оскудевала кураж колико убеђење. Хладан и циничан, он се тешко загревао и за шта; није осећао у себи подстрека за праву велику борбу; у место да ломи тешкоће, он их је обилазио или одлагао ствар до бољих прилика.

Његова политичка радња није се ограничавала на Скупштину; он је правео два велика путовања по народу: 1899 обишао је западну, а 1900 источну Србију. То су била права агитациона путовања: Краљ је објашњавао програм од 11 октобра и нештедимце ударао по радикалима. У Краљевој околини с усхићењем се говорило о Краљу као о извршном говорнику за масу, који је задао радикализму смртни ударац. Оне су хвале биле претеране. Краљ је и пред највећом гомилом говорио без снебивања, с великом лакоћом и течношћу, али то га је баш охрабрило да своје говоре држи неспреман. У њима је стога било много понављања, и једна сасвим некраљевска неодмереност израза. Неки његови напади на радикале нису се по речнику ништа разликовали од тадашње петпарачке штампе. Прави говорник за масу није био, јер му је оскудевало одушевљење. Краљ Милан, у оскудици правог одушевљења, имао је одушевљење бар глумачко. Краљ Александар говорио је на монотон, готово немаран начин; чак ни онда, када је грдио, он није падао у ватру, — и слушајући га како мирно сипа погрде, људи су се питали да ли је он потпуно свестан домашаја својих речи.

У додиру с народом много му је вредило његово доиста необично памћење физиономија, имена, породичних односа. У томе се могао чак такмичити с Краљем Миланом, за кога се причало да познаје целу Србију. Ко год би приступио Краљу Александру, био је сигуран да ће га он одмах познати, ако га је ма само једном пре тога видео. Са те своје особине, као и са свога непрестаног љубазног смешења испод покулених полузатворених очију, он је у први мах чинио утисак пријатног доброћудног човека.

Потпуно миран и сигуран када се обраћао на масу, љубазан, готово љубак када је разговарао с појединцима, Краљ Александар почео је добијати, независно од своје политике, једну врсту личне популарности.

Какви су били његови односи с Ђорђевићевом владом? Он није волео да у влади има јединства, „утурао се између министара, раздвајао их у пословима, везујући свакога само за своју вољу“. Ако би затекао два министра у разговору, одмах би још с врата запитао: „А, шта сте то разговарали?“¹⁾ Министарске састанке и договоре, којима не би и он био присутан, није трпео. Такве састанке министри су крили од њега, скупљајући се по виноградима тобоже „на ћевап“. Ниједног члана владе није много марио, и ниједном се није поверавао. Још је највише ценио министра унутрашњих дела Јеврема Андоновића; остали министри чинили су му се недорасли свом задатку. Према шефу владе Владану Ђорђевићу био је споља љубазан; у ствари није марио ни њега, јер је држао да је Ђорђевић више одан његовом оцу него њему самом. Ђорђевић је волео да се хвали како пада на нос од посла и како је упропастио здравље „у служби Краља и отаџбине“. Међутим, Александар је с потсмехом писао својој пријатељици Драги Машин да је Ђорђевић болестан само стога што се на дворским ручковима редовно преједе. Он му није изгледао ни врло озбиљан ни врло паметан, и једном га је чак назвао „надутим сваштарем“.

Краљева неискреност и притворност према министрима прелазила је обичну меру. Крајем 1898 он је спремао промену владе; нова Влада била би састављена од „способних људи без разлике странака“, под председништвом „дворског радикала“ Мих. Кр. Ђорђевића. За све то време, докле му је спремао пад, Краљ је обасипао Ђорђевића знацима свог поверења. Ђорђевић није имао ни појма о Краљевим намерама, — и још се чудео свом шефу пресбирова, што је пропустио опорези вести бечке штампе о нашој министарској кризи.

Краљево понашање према министру финансија Вукашину Петровићу такође је било карактеристично. С пролећа 1900 београдски трговци јавно су се ускомешали због пореза на зараду, који је на њих ударен. Да би одвратио од себе гнев трговаца, Краљ пусти преко својих људи глас у чаршију, да ни он не одобрава Петровићу што је тако оптеретио трговце. Петровић онда поднесе оставку, али Краљ га склони да оставку повуче, и изречно му обећа да ће једној трговачкој

¹⁾ Живановић, IV, 195.

депутацији, која се јавила за аудијенцију, ставити у изглед само у општим изразима неко олакшање. Кад је депутација изашла пред њега, он је стао говорити о попусту од 45 до 50%. У исти мах, дворски лист *Мале Новине* оспу ватру на Петровића. Петровић поднесе оставку и по други пут, али га Краљ и овог пута, истина мало теже, одговори од оставке. Петровићу је остало жао на Краља, и он се јадао пријатељима да је Краљ непоуздан, колебљив, па чак и нелојалан.

Краљ је радо збијао шалу с људима: „некако је гледао цео свет и све људе са некакве комендијашке стране. На једном се устављао Краљев поглед што је ћелава, на другом што се овако или онако држи“. Као на остали свет, Краљ је гледао и на ministre: једном од њих „рекао је у свом обичном шаловитом тону, да би га дивљаци у сласт појели, како је пун и округао“.¹⁾ О њиховом личном достојанству није водио рачуна. Увређен од краљевог секретара једним писмом „какво ваљадз никада до сада није написао један државни чиновник шефу владе ни у којој држави“,²⁾ Владан Ђорђевић поднео је оставку. Шта му је Краљ одговорио? Окренуо је све на шалу и запретио Ђорђевићу затвором од петнаест дана, ако не повуче оставку.³⁾ И Ђорђевић ју је повукао, без иједне речи извињења од краљевог секретара. Без искрености и пријатељства према својим министрима, Краљ није ни сам од њих очекивао искрености и пријатељства, и само новчаним поклонима у једном или у другом виду гледао је да их привеже за себе. Министру председнику давао је новаца за ручкове и забаве, министру просвете за лечење очију, министру финансија за покривање некаква мањка његова брата. И ако је привидно према министрима био учтив и љубазан, у целом његовом понашању ипак се осећало неко непоштовање и омаловажавање.

Пошто је, с једне стране, спречио образовање скупштинских клубова и узео на себе сама претходно обавештавање Скупштине, — и пошто је, с друге стране, спречио министарске договоре и радио сам са сваким министром понаособ, Краљ Александар уздигао је политички значај Двора

¹⁾ Живановић, IV, 193.

²⁾ Властите Ђорђевићеве речи.

³⁾ Ђорђевић, III, 156, 162.

изнад политичког значаја Владе и Скупштине. Сви су се важнији послови свршавали непосредно с Краљем, и чинило се да дворска канцеларија постаје прва власт у земљи као у доба Кнеза Милоша.

II

Докле је Александар прикупљао код себе сву грађанску управу, Милан је прикупљао сву војну управу. Постављен за команданта активне војске, он је унео сав свој краљевски углед у ту дужност; под његовом управом, војска се начинила држава у држави; биле су, тако рећи, две владе: једна на Теразијама, где су се налазили Двор и главна министарства, — друга у београдском граду, где су се налазиле канцеларије Команде активне војске. Чланови владе нису се смели мешати у војна питања, — на пр. нису смели претресати војни буџет и постављења у војсци. Утицај војске, напротив, осећао се и у грађанској управи и у грађанском животу. Грађанске власти потпуно су стављене у службу војске, и морале су њене послове свршавати пре свих осталих. Власт војне команде над резервним официрима проширена је: они су стајали под њоме и онда када нису били под заставом. Ако би који резервни официр у свом обичном грађанском животу онезадовољио чиме било Краља Милана, њему се одмах поручивало да он није само грађанин него и официр, и да као такав одговара пред војном командом. Један новинар, због некаквог написа који се није свидео Краљу Милану, добио је наредбу да му, у униформи резервног официра, изиђе на рапорт. Неки млађи напредњаци и радикали, који су писали и говорили против режима од 11 октобра, били су као резервни официри позвани на војну вежбу на неодређено време. Закон није знао за овакве појединачне позиве резервиста, него само за позиве по групама, али по схватању Краља Милана резервни официр био је прво војник, па онда грађанин, — и зато је и у грађанском животу стајао под надзором војне команде, која га је могла позивати на војну вежбу и појединачно на име казне.

Не само резервни официри, него и обични грађани опомињани су стално на своје војне дужности; ради тога је, између осталог, уобичајено да се војна застава проноси свакодневно уз музику улицом. Из Команде активне војске ширио

се један касарински дух, који је требао да ојача код грађана свест о војним дужностима, а ослаби свест о грађанским правима. У војсци су били одушевљени Краљем Миланом; грађанство је осећало његову команду као једно стезање колико оносно толико и непотребно.

Као све врло јаке организације, тако је и Команда активне војске тежила за проширењем делокруга. Она је тражила да се у њен делокруг пренесе питање о насељавању јужне границе, пошто је оно било у вези са чувањем и сигурношћу границе. Исто је тако захтевала да се њој повери и управа над нашом школом и црквом у Турској, пошто се кроз школу и цркву у неколико припремало земљиште за доцнију војну радњу. И сам Краљ Александар био је узнемирен овом тежњом Команде активне војске да приграби к себи послове грађанске управе.

Између Александра, свемоћна у грађанској управи, и Милана, свемоћна у војној управи, публика је чинила упоређења. Милан је мање мислио на жене и новац него раније; постао је озбиљнији и вреднији, и одликовао се у војној управи одређеношћу погледа и одлучношћу извођења. Његов снажни замах оскудевао је његовом сину. Поред све своје ране зрелости и поред свег свог мудровања, он је био човек осредњих духовних способности. Обазривији, а млитавији од Милана, он је чинио мање погрешке од њега, али је постигавао и мање успехе. Према Милану, који је био сав пламен, и имао нечега чаролиског, Александар је изгледао неисказано хладан и прозачан. Отац је био још младић; син је био већ старац.

Како су се њих двојица слагали између себе? У погледу општег политичког правца, слагали су се потпуно: обојица су били подједнако уверени о потреби таквог режима као што је био режим од 11 октобра. У питањима методе они су се због разлике темперамента разилазили. Плаховит и борбен, Милан је јуришао на противника и хтео да га сатре. Потуљен и сплеткаш, Александар је покушавао да изигра противника. Александар је предао војску свом оцу, али је тим суревњивије задржавао грађанске послове за себе. Он није саопштавао Милану све своје планове и намере; није му давао да намешта своје људе по државној служби, — и одвајао је оштро своје присталице од Миланових. Између два

Краља долазило је на личним питањима до честих и жестоких сукоба; неки пут љут на сина, Милан је одлазио у гостионицу на ручак. Односи између њих двојице нису били онако складни како је споља изгледало. Александар није мислио да киди с Миланом, али је тежио да га затвори у што тешњи круг чисто војних послова. У том погледу значајно је да је сваки покушај проширења делокруга Команде активне војске ударао о његов отпор.

III

Ни Краљ Милан ни Краљ Александар нису радо гледали покрај себе самосталног човека, и тежили су да начине од министара своје секретаре. Краљеви су одлучивали, министри само извршивали. Владан Ђорђевић стајао је код Краљева нешто боље од осталих министара, али и он је више имао положај врховног старешине дворске канцеларије него првог министра.

Ђорђевић је имао велику радну снагу и необичну даровитост, али више за техничке него за политичке послове једног министра. Био је брз и неуморан на послу, умео да пише, умео да говори, умео да представља, — био добар и за рад у канцеларији, и за препирке у Скупштини, и за мисије на страни, па чак и за банкете и параде. У најбољем смислу речи, био је „употребљив за све“, и Краљеви нису могли изнети подеснијег министра за разрађивање и извршивање својих наредби.

Његови другови у Влади жалили су се на једну његову махну која му је, поред све његове бистрине и вредноће, сметала да буде добар министар. Та се махна састојала у томе што је према Краљевима био претерано послушан, — послушан тако као да би им био ордонанс, а не министар. У историји свог министровања коју је сам написао, Ђорђевић, напротив, истиче своју несавитљивост према Краљевима, и као доказ наводи оставке које је у више прилика подносио. Занимљиво је, међутим, да је све те оставке, под једним или другим изговором, тргао натраг. Дурновит и сујетан, он је, обично, давао оставку онда кад би му се учинило да Краљеви нису према њему пажљиви, — и зато је једна њихова лепа реч била довољна да оставку исто тако лако повуче као што ју је лако и дао. У великим политичким питањима он је

готово редовно попуштао Краљевима; ово је после објашњавао тиме што је као резервни официр био научен на војничку покорност према Краљу. У једној прилици чак је наговештавао да би, у цивилу, био може бити отпорнији, али се случајно десило да је пред Краља изишао у униформи санитетског пуковника. Војнички обучен, он је морао на све Краљево наређивање одговорити по војнички: „Разумем!“ На овај наиван начин Ђорђевић је признавао и сам да му је пред Краљем недостајала она самосталност коју је као одговорни министар требао да има.

Његови противници нападали су га као врло властољубива човека који врши све што му се нареди само стога, што зна да ни Краљ Милан ни Краљ Александар не трпи својеглаве ministre. Ђорђевић је без сумње био врло властољубив, али његова послушност према Двору не објашњује се само његовим властољубљем. Треба узети у обзир још и један његов интелектуални недостатак. Тај човек тако бистар и тако даровит био је готово потпуно лишен суда. Он није мислио својом главом. Врло упечатљив, врло способан да уђе у туђе мисли и да их даље сам развија, он је своје погледе обично примвао од оне средине у којој се кад кретао. Да би и себи и другима посведочио своју оригиналност, он је у изражавању тих позајмљених идеја био тако одсечан, тако безобзиран, тако захуктан као што то само један нововерник може да буде. Нешто од тог његовог претеривања, које је требало да прикрије његову оскудицу оригиналности, опажа се и у његовом стилу, који обилује суперлативима и усклицима, и у коме се неки пут слабост разлога спаја с великом живошћу, управо дрскошћу израза. Дух несамосталан, Ђорђевић је пред идејама које су долазиле од крунисаних глава био за један степен још упечатљивији и некритичнији него иначе. Његова послушност према Двору није потицала само од нечврстине карактера, него још и од духовне неоригиналности: она је била полу послушност полу подражавања.

И ако је мало имао стварне власти, Владан Ђорђевић радо је давао себи изглед осионог господара. Тежак и горјазан, он се љуљао улицом сав надут од силе и господства, није одговарао на поздраве, или би само дотакао палицом обод од цилиндра. На своје чиновнике осецао се као каплар на рекруте. У Народној Скупштини, и ако је то била једна од

најпослушнијих скупштина, имао је, по речима аустриског посланика, држање звероукротитеља, као да се налази у једном револуционарном скупу који само један диктатор својим гласом, својим покретом, својим бичем може савладати. На државним свечаностима, у пуковничкој униформи, сав блистав од силног ордења, прсат и напућен као человођа војне музике, он је одмах падао у очи. Нико у режиму од 11 октобра није толико свраћао пажњу на себе нити дизао толику грају. Збуњена његовим бубњима и таламбасима, публика је уобрази-зала да он носи цео режим на својим плећима, — и називала га је чак нашим Стамболовом.¹⁾

IV.

Режим од 11 октобра био је чврст и строг. Свет је не само поштовао власт, него је се и бојао. Наредбе њене вршиле су се брзо и тачно. Реда је било. Хајдучија скоро ишчезла.

Режим од 11 октобра није био популаран. Немајући више да се боји ни штампе ни Скупштине, власт се осилила. Народ се нарочито жалио на кметове, који нису више бирани него постављани, и који су знали да, докле је полиција с њима задовољна, народ им не може ништа. Друго зло од кога је народ патио под режимом од 11 октобра, били су велики намети. Порез на сељака, истиня, није повећаван, али је прирез непрестано растао. Основне школе пребачене су са државног буџета на окружни, што је изазвало пораст приреза за два милиона и више. Из приреза покривали су се издатци свих нових привредних установа створених Ђорђевићевом владом. Из приреза се издржавала, облачила и наоружавали стална полицијска жандармерија. Из приреза су се зидале нове касарне и све те многобројне прирезе плаћао је један исти народ.

У Рудничком округу полицијска власт склонила је окружну скупштину да сагради Краљу дворца код Таковског грма. Откупљено је од околних баштиника десет хектара земље за дворца; за грађевину је издато 100.000 динара, а за намештај 60.000. Песак и остали материал вукао је народ кулуком, и вредност кулучких надница процењена је на 50.000 динара. На Таковски дворца дизао се народни вапај као некада на Јеринино Смедерево.

¹⁾ В. прилог I.

Говорило се да се чиновништво, чим је угушен надзор јавног мњења, стало кварити. Кварења је, без сумње, било, али не тако много. Највише се викало на ministre, као да су они диспозициони фонд и кредит на канцелариске трошкове развукли на своје личне ствари. Стоји то да су они одатле плаћали дипломатске ручкове, министарска кола и коње итд., — али ти издатци нису спадали у њихове личне ствари него у трошкове представљања. Њихова је кривица била у томе што су на потребе представљања трошили, путем вирмана, више него што су по буџету смели: то се може сматрати као распикућство, али не и као кварење. Има два случаја која треба нарочито поменути. (1) Случај министра просвете Андре Ђорђевића, коме је лечење очију у Бечу плаћено из диспозиционог фонда. Ђорђевић је отишао у Беч на Краљеву навалу, уверен да трошкове његова лечења Краљ узима на себе. Краљ, без његова знања, пребацио је те трошкове на диспозициони фонд. — (2) Брат министра финансија добио је из диспозиционог фонда једну повећу суму, од прилике онолику колико је био и неки мањак који је он имао да покрије. Помагати државним новцем неуредном чиновнику да накнади штету учињену држави, то је доиста било нешто јединствено. Али и ова ствар учињена је са знањем Краљевим. Он је намерио гурао ministre у неисправности и злоупотребе, „да би их имао у цепу“. Кварење, у колико га је било под режимом од 11 октобра, имало је свој узрок у Краљу Александру, који је у кварењу као и у насиљу гледао једно средство владе.

Режим од 11 октобра растурио је политичке странке. Навике и укуси политизирања нису од једном искорењени, али многи неборбени људи одбили су се од политике, када су видели да власт гони политичаре. Извесно политичко стишавање настало је. Говорило се да је страначка борба млађење празне сламе и да ваља гледати свога посла.

Под режимом од 11 октобра нису страдале све странке подједнако. Напредњаци и либерали прибили су се уз владу — ако не сви, а оно њихов већи део. Радикали су остали једини противници режима. Бити противан режиму, сматрало се терати опозицију самом Краљу. Краљ Александар називао је радикале опасном антидинастичком странком, и

хтео их је све истерати из државне службе. Чиновници не само нису смели гласати за радикалне кандидате (гласање је било јавно), него нису смели одлазити ни на радикалне забаве; неки од највиших чиновника бачени су у пензију, чим се чуло за њихово присуство на једној радикалној забави. Било је примера чак да су чиновници отпуштани само због дружбе с радикалним првацима. Радикални лист *Одјек* изилазио је с муком; његови су уредници често затварани, и његово излажење често забрањивано. Око књижевног листа *Звезда*, под уредништвом Јанка Веселиновића, окупило се неколико млађих радикала, који су заобилазним путем алузија и алгорија нападали на Владу. То прикривање политике књижевним завојем био је знак да отворена новинарска борба противу Владе није више могућна.

Радикална опозиција, искључена из Скупштине, а спутана у штампи, ударила је потајним каналима и прибегла недопуштеним средствима. Она се ухватила за рускога посланика Жадовскога, и преко њега, који је њена казивања примао дословно, оцрнила у Петрограду режим од 11 октобра као најстрашнију тиранију коју је Србија запамтила. Радикали су радили на прекиду дипломатских односа између Русије и Србије; по њиховом уверењу, такав неуспех на пољу спољашње политике Ђорђевићева влада не би преживела. У место прекида српско-руских односа дошло је до опозивања Жадовскога: то је био тежак удар за радикале, којима је Жадовски био главно оружје против режима од 11 октобра.

Ђорђевићева влада, која је стегла домаћу штампу, није могла исто тако стегнути и страну. Француски листови, надахнути руском дипломатијом, били су од првог дана рђаво расположени према режиму од 11 октобра, и радикали су могли противу тог режима чак у *Temps* у писати. Главни посредник између радикала и француске штампе био је Милован Миловиновић, професор права, члан Симићеве владе, и један од сарадника *Одјена*. Српска штампа у Угарској, Хрватској и Далмацији, нешто под утицајем радикала нешто под утицајем кнеза Николе, нападала је из дана у дан династију Обреновића, износећи противу ње и лаж и истину. Од времена из време јављали су се памфлети, који су штампани на страни, и убацивани у Србију кријумчарским начином. У једном памфлету штампаном у Берлину под насловом *До лудила!*,

говорило се о Краљу Александру као о тврдоглавом блесану који болује од кичмене мождине. У другом памфлету, *Демон Србије*, изобличен је Краљ Милан. За полазну тачку узето је његово писмо Краљици Наталији писано крајем 1892, које га је показивало у ружној боји и као владоаца и као човека. Милан је у томе писму причао на дугачко и широко о својим коцкарским дуговима, залоženим драгоценостима, и женским историјама. Рекао је између осталог и то, да Краља Александра ваља учити да не верује Србима и да свој спас тражи у женидби са богатом туђинком. На основу тога писма, писац *Демона Србије* цртао је Милана као потпуну моралну пропалицу, која злоупотребљује положај Краљева оца и вуче собом и Краља и Србију у бездан. *Демон Србије*, штампан у 50.000 примерака, растурио се по целој земљи. Његов писац био је један од млађих радикала, београдски адвокат Љубомир Живковић.

Било је још два три памфлета ове врсте. Кроз све њих провлачила се иста мисао: династија Обреновића почела се изметати; она нема више ни родољубља ни морала; решена да преда и прода земљу Аустрији, она је постала опасна за народну будућност, — и противу ње је све — чак и буна допуштена.

Новинарски чланци и памфлети, који су излазили на страни противу режима од 11 октобра, садржавали су неки пут очигледне неистине и претеривања. На пр. да је Милан дошао у земљу са намером да дигне неколико милиона; да је у Влади одлучено уступање шума и железница Аустрији; да је Милан намеран збацили законитог сина Александра и посадити на престо ванбрачног сина Обрена; да је стање у земљи горе него икада, и да народ само чека једнога вођа који ће га повести у буну.

Сликајући овако црним бојама стање у Србији, противници режима од 11 октобра хтели су, како изгледа, спречити закључење зајма и сломити режим на финансиским тешкоћама. Хтели су, исто тако, пробудити код народа сумњу у трајашност режима и охрабрити га на борбу. Најзначајније било је то, да је уз Милана све више нападан и Александар, и да се као крајњи циљ борбе противу режима од 11 октобра све јасније означавала промена династије.

У овим нападима стране штампе радикали су узимали великог учешћа, али нису били њихови једини покретачи. За

Карађорђевића се не да утврдити, али за кнеза Николу је сигурно да је делао упоредо с радикалима. И ако су кроз страну штампу претили буном, радикали нису чинили никакве припреме за буну. Крајем маја 1898, на састанку београдских чланова радикалног главног одбора, одлучено је да се народ позове да не плаћа више порез. Ова одлука није извршена: пошто су је донели, београдски радикали тргли су се од ње.

Ђорђевићевој влади светило се што је слободну штампу угушила. Спречавајући отворене часне нападе домаће штампе, она је навукла на себе подмукла клеветања страних написа, који су се кришом уносили у земљу и од којих је било тешко бранити се. Да би умањила дејство напада стране штампе, Ђорђевићева влада нагонила је домаћу штампу да режим од 11 октобра хвали и велича. У страниој штампи, наше стање описивано је као никада горе; у домаћој штампи, описивано је као никада боље. У страниој штампи, пљувало се на Милана и Александра; у домаћој, кадило се обојници. Ово залагање домаће штампе за режим од 11 октобра није начинило никакав утисак на страни, јер се знало да домаћа штампа није слободна. Лишена слободе, домаћа је штампа била неспособна да напада Владу, али исто тако била је неспособна и да је, у случају потребе, брани.

Укратко, режим од 11 октобра изгледао је овако. Сва власт у Двору, — али у Двору два Краља: један, господар грађанске власти; други, господар војске; обојица подједнако самовољни, и један према другоме неповерљиви. Министри покупљени са разних страна, без међусобног јединства, више краљевни секретари него прави министри, са једним председником који само глуми шефа. Скупштина, изабрана под полициским притиском, навијана у своје раду лично од Краља, начињена простом машином за изгласавање закона. Политичке странке растурене. У земљи ред и рад, али испод тог реда и рада потајно незадовољство народа због велике стеге и тешких намета. Главна радња опозиције пребачена преко границе, у страну штампу, са непрестаним нападима на Владу, који се све више обрћу и против династије.

ГЛАВА II. ИВАЊДАНСКИ АТЕНТАТ.

I.

На Ивањдан 1899, око шест и по по подне, Краљ Милан са својим ађутантом, мајором Николом Лукићем, враћао се у отвореним колима из града. На улазу Кнез Михаилове улице, неки непознат човек избаци четири револверска метка у правцу његових кола. Краљ је окрзнут само мало по плећима, а ађутант рањен лако у раме. Одмах после два прва метка, Краљ Милан је искочио из кола још у покрету, и пао ничице на земљу. И ако већ рањен, мајор Лукић такође је искочио из кола, и с исуканом сабљом повијао атентатора.¹⁾ Атентатор је побегао чак до Савског пристаништа, скочио у воду, али је одмах био извађен.

Атентатор се звао Ђура, управо Стеван Кнежевић; рођен је у Босни, и имао двадесет пет година. Служио је војску, и био неко време запослен у Краљевом купатилу на Сави. По изласку из војске, примљен је у ватрогасну чету београдске општине. У тренутку атентата био је без службе. Није имао никаквих личних побуда за атентат. Чинио је утисак простог и тупог човека који је могао бити свачије оруђе. Али чије?

Краљ Милан, чим се подигао после свог пада из кола, стао је пред искуљеним светом викати, да зна „да су инспиратори овог насртаја на његов живот Пашић и његови другови“.²⁾ У том тренутку, Кнежевић није био још ни ухваћен, а камоли саслушан.

¹⁾ Овако по казивању самога Краља Милана, В. Ђорђевић, II, 308. Има казивање једног очевидца, да Краљ Милан није пао из кола, него је чучнуо иза кола, и да је Лукић с исуканом сабљом остао у колима.

²⁾ Ђорђевић, II, 308.

Први испит над Кнежевићем учињен је у управи града. Његова казивања управник Риста Бадемлић саопштавао је у Двор, парче по парче, телефонски. Све наредбе то вече полиција је добијала непосредно из Двора. Министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић отурен је на страну као сувише „тром“ за овако изузетне прилике. Према првим исказима Кнежевићевим, његови наговарачи били су пензионисани пуковник Влајко Николић и начелник округа подринског Живко Анђелић. О учешћу радикалних првака у атентату није се имало никаквих наговештаја. Али, према Милановом већ створеном уверењу да су атентат припремили Пашић и другови, — из Двора је још то вече наређено да се затвори Пашић и сви они радикални прваци који су се у последње време истицали својом опозицијом, као Коста Таушановић, Стојан Протић, Љубомир Живковић, прота Милан Ђурић.¹⁾ Затварало се просто по непровереним утисцима и произвољним нагађањима Краља Милана: мислило се, главно је не дати радикалним првацима да умакну; докази ће се већ после наћи.

У хартијама притворених радикала било је несумњиве потврде да они осуђују режим од 11 октобра и да су непомирљиви противници Миланови, али није било доказа да су учествовали и у атентату. Милан је остајао при своме, да су радикали прави проузроковачи атентата, да о томе мора имати доказа, али да се до тих доказа не може доћи обичним путем. Ваља прогласити напредно стање и преки суд. „Наш свет се боји преког суда, па ће већ са тога похитати да даје доказе, које сада у редовним приликама крије“.²⁾

Преки суд употребљавао се обично противу хајдучије и противу буне. Истина, 1868, убице Кнеза Михаила стављене су пред преки суд, али то је било стога што је Намесништво малолетног Кнеза Милана држало да без застрашивања не може спасти династију Обреновића, од које је остао само један четрнаестогодишњи дечко. После неуспелог атентата Кнежевићевог, положај династије није био очајан као после погибије Михаилове. Њен положај био је исти онакав какав 1882 после неуспелог атентата Јелене Марковић. Тада преки суд није заведен.

¹⁾ Наредба за Пашићево затварање издата је, како нагледа, још пре него је Кнежевић саслушан.

²⁾ Ђорђевић, II, 327.

Министри су осећали сву неприличност преког суда и бојали се рђавог утиска који ће он учинити не само у земљи него и на страни. Они су се колебали неколико дана, али под притиском Краља Александра и Краља Милана морали су најзад пристати на преки суд. Министри нису ни иначе имали отпорности према Краљевима, — најмање пак сада када су Краљеви били у пренадраженом стању и недоступни разлогу. Ипак, министри су успели да се надлежност преког суда ограничи на град Београд и округ подунавски, у место да буде проширена на целу земљу, како су у први мах Краљеви тражили.

Краљ Милан је био дубоко уверен да су радикални прваци умешани у атентат, и то као оруђа Русије, која је одлучила да га пошто пото смакне. Ако он одмах после атентата не утуче радикалну странку у главу, Русија ће се послужити њоме и за друге атентате, који ће се ређати све дотле докле један не успе. Од њега није захтевати да стоји непрестано на нишану Русије. Ако не може згазити Русију, може згазити њена оруђа, радикале: њих бар држи у рукама. Преки суд узбуњује може бити нежније савести, али кад његови противници, који су противу њега употребили једног убицу, не бирају средства, зашто би их бирао он?

Указ о преком суду начинио је и у земљи и на страни рђав утисак. Мислило се да је преки суд установљен стога што се против притворених радикала нема озбиљних доказа. Из тога се даље изводило да је атентат само изговор за обезглављивање радикалне странке. Међу радикалима се говорило да је цео атентат удешен од самог Милана да би се оправдале крајње мере противу њихове странке. Они су пустили у страну штампу вест да је Кнежевић Миланов најамник, који је само привидно гађао, и да у ствари нити је Милан окрзнут, нити његов ађутант рањен.

Какав је утисак указ о преком суду начинио на страни, може се судити по томе што су једнога дана од 84 страна листа која су стигла у Београд, забрањена 42, — дакле, равно половина. У нападању и грдњи Краља Милана предњачили су руски листови; одмах за њима, због тадашњег руско-француског пријатељства, долазили су француски листови. Аустро-угарска штампа држала је страну Милану, али ни она нија одобравала преки суд. *Пестер Лојд* писао је: „Ван

редно стање са повратном силом у једној правној држави јесте бесмислица и изгледа не као последња помоћ него као дело некога који пати од лудила гоњења...“ Енглеска штампа, која је уз инат Русима била прилично наклоњена режиму од 11 октобра, слагала се с аустро-угарском штампом. *Тајмс* је писао: „Мада се не може спорити да прави кривци треба да искусе сву строгост закона, ипак се јавља зебња да Српска влада не употреби ову прилику за стварање кривица и подметања веленздајничких намера у највећим размерама. Велика би погрешка била учињена, ако би се, без најубедљивијих доказа, цела једна странка, која је толико пута била на влади, жигосала као краљеубилачка...“

Укратко, за свој покушај да судским путем сатре радикализам, Краљ Милан није добијао окуражења ни из Беча ни из Лондона. Он је сам себе запетљао. Да би лакше доказао кривицу радикала, он их је ставио пред преки суд, али на страни нико, чак ни међу пријатељима Краља Милана, није веровао у непристрасност преког суда; чим се чуло да ће такав суд судити радикалима, то се узело као знак да о њиховој кривци нема правих доказа. Требало је, као што је рекао *Тајмс*, изнети „најубедљивије доказе“, ако се хтело да осуда радикала, и поред преког суда, буде одобрена од европског јавног мњења. После указа о преком суду Краљ Милан отежао је себи, у место да олакша, доказивање радикалне кривице.

II.

Ислеђење по делу атентата трајало је нека два месеца. Иследник је ишао свакодневно у Двор на реферисања и ту примао упутства за даљи рад. Било је знакова да је атентат удешен од руске тајне полиције, која је имала седиште у Букурешту, и чији се делокруг простирао на цео Балкан. Тајна полиција царистичког режима служила се нихилистичким методама, и имала је не само сву бесавесност нихилиста у избору средстава, него и сву њихову вештину у заметању трага. Наши вследници, који су свој занат испекли следећујући кривице сеоских пустахија и паланачких лопова, нису били дорасли за борбу с руском тајном полицијом, која је представљала највишу интелигенцију злочина. Краљ Милан држао је да само он може похватати њене трагове, који су ишли

вијугавим и испреpletаним стазима, и све испод земље. Он је имао машту великоварошког полицајца, био у стању на основу два три факта склопити цео догађај. Али, кад је ушао у ствар, он је видео да полициска машта није довољна; требало је још и пара; без новаца, и то великих новаца, податци о тајној позадини атентата нису се могли прибавити. Наша Влада није имала нарочити кредит за ислеђење атентата; испрва се грицкао диспозициони фонд министарства иностраних дела; кад се видело да то не иде, отворен је решењем министарског савета нарочити кредит за подмиривање ванредних трошкова изазваних атентатом. Кредит је износио 100.000 динара, — и са тим парама, које нису биле велике, Краљ Милан, као врховни иследник, почео је лов на руску полицију.

Још пре него је ислеђење завршено, — тако рећи сутра дан после атентата, настало је гоњење радикала у маси. Поред оних радикала који су притворени, био је велики број других на које је власт била кивна, али их није хтела спроводити суду, него је свршавала с њима кратким административним путем. Они су отпуштани из службе, осуђивани на домаћи затвор, протеривани из земље. Осуђивање на домаћи затвор и протеривање из земље вршено је без писменог решења, усменом поруком полиције. За отпуштање из службе пристанак надлежног министра није се тако рећи ни тражио. Указ је био написан у Двору: Краљ га је потписао, и тек онда позивао се министар да га премапотпише. И министар га је редовно премапотписивао, јер, по речима Владана Ђорђевића, премапотпис није се могао одрећи „већ готовом указу који је Краљ већ потписао“.)

Ситнији радикали отпуштани су из службе и стављани под полициски надзор који је неки пут ишао до домаћег затвора. Крупнији радикали уклањани су из земље. Бишши радикални министри и саветници добијали су, као какве скитнице, полициску наредбу да у одређеном року морају отићи из Београда. За кратко време, у Бечу се створила читава насеобина радикалних избеглица. И пошто их је све отерала у Беч, наша полиција стала се бринути да они, прикупљени и озлојеђени, не кују ту неке завере.

*) Ђорђевић, II, 554.

Шта је било с оним радикалима који су после атентата позатварани? У Србији се шепутало, а на страни отворено писало и говорило, да се с њима поступа нечовечно, и да се они свакојаким мукама принуђавају на признање кривице коју нису учинили. У стране новине продрле су такве страховите приче о зверствима београдске полиције да је изгледало да ће чак и турска зверства над Јерменима, о којима се тих година много говорило, бити бачена у засенак. На пр. један чешки лист јављао је како се сваке ноћи, по личној наредби Краља Милана, баца у Дунав по неколико затворених радикала: то је изгледало исто тако језиво као она потопљавања која је вршио Карије у Француској револуцији.

По причању самих притвореника, њима доиста није било лако, и ево у чему су се њихове муке састојале.

Постељне ствари сваки је притвореник морао сам себи набавити. Ко је имао породице или пријатеља, тај је имао и постељних ствари; иначе све време притвора одлежао је на даскама или на бетону, према томе да ли је био смештен у обичну собу или у бетонску ћелију. Првих дана више или мање сви су притвореници лежали на даскама или на бетону, јер и они који су имали породицу у Београду, нису могли првих дана добити везу с њоме.

Као с постељним стварима, тако је било и с храном. Ко је имао некога да му шиље храну из вароши, тај се хранио како тако (ни тај се није хранио сасвим добро, јер су чувари имали наредбу, да му од свега јела само једно дају; све остало задржавано је за жандарме и њихове старешине). Кома се храна није слала из вароши, тај је имао да живи о пола хлеба што му је полиција дневно давала, — и то тако за све време притвора, који је трајао два месеца и дуже.

Неки притвореници, не сви, жалили су се да нису имали довољно воде, — чак првих дана нису је имали никако. Како изгледа, већина притвореника добијала је довољно воде; вода је ускраћивана само онима које је полиција хтела мучењем натерати на признање, или онима који су се споречкали са чуварима.

Најгоре је било прва два три дана, када су притвореници били остављени и без постељних ствари и без хране и без воде. После се њихов положај поправио, премда је и тада било притвореника који су лежали на голом бетону и живели

о пола хлеба. Они притвореници који су сматрани за сумњиве и опасне, одмах су оковани у тешко гвожђе. И сада треба замислити, тих првих најгорих дана, једног притвореника стегнутог у синџир, на голом бетону, без воде на јулској врућини...³⁾

Док је у хелијама управе града било стегања у гвожђе и запомагања од жеђи, Београд је имао свечан изглед, и био пун народа као за време великих државних празника. Светковало се спасење Краља Милана од атентата. Куће окићене заставама, благодарење у цркви, у вече бакљада коју носи „цвет грађанства“, па онда депутације из престонице и из унутрашњости, које, кад су једном почеле, нису више престајале. Није било тога реда, тога позива, тог удружења које се није осетило побуђено или коме није било наређено да пошље депутацију. У депутацијама виђали су се не само напредњаци и либерали, него још и радикали, — и то прваци странке, који су хтели тиме одбити од себе сумњу да су и они умешани у атентат.

Краљеви су водили тачно рачуна о томе, ко је долазио на честитање, а ко није. Примали су депутације врло свечано, и држали им свима један исти говор: атентат је дело радикала, и зато ваља бирати између династије, која је створила државу, и радикала, који, радећи противу династије, раде и противу државе. Опазивши у једној депутацији бившег радикалног министра Михаила Вујића, Краљ Милан га је напао због неког његовог приватног писма у коме је стајало од прилике то, да у Србији жари и пали Краљ Милан. Модар од гнева, Милан је пиштао; Вујић, који се, у сали пуној света, ипак издвајао својим врло високим стасом у оквиру једног прозора, бранио се покретима руку, јер до речи није могао доћи. Један од династичних трговаца из београдске чаршије довикивао је Вујићу: „Проклет да си“! Узвик тај прихваћен је још од понеког, и у гужви која је настала, изгледало је да може бити свашта од Вујића.

Поред свих барјака, бакљада, и клицања, — код света, нарочито код млађе интелигенције владало је тешко и суморно расположење. Нико није одобравао атентат, али нико није одобравао ни оно што је после атентата власт чинила. Нико

³⁾ В. прилог II.

није одобравао нападе Двора на радикале, чија кривица још није била судски доказана; нико није одобравао завођење преког суда, и нико није одобравао нечовечно поступање полиције с притвореницима. О тим нечовечностима причало се много више него што је било у ствари, — на пр. да притворенике бију ноћу и да се њихов јук чује чак на улици, да се чине припреме за њихово ослепљивање итд.

Био је пристигао нов нараштај интелигенције који није подносио овакве сверености: ти млади људи имали су тање нерве него њихови стари, и нису знали за ону фанатичну приврженост према династији која је у њихових старих била јача и од обзира човечности. С друге стране, преки суд и поамност Краља Милана утерали су неки луд страх у људе; страх је тај обузео и омладину; она није смела изразити гнушање које је према радњи власти осећала, и то неизражено гнушање притискивало ју је страховито... Главна полиција, са задајем пијаце одмах уз њу, са мрачним и знојавим жандармским лицима на свом улазу, са свим оним тајним шапатам о страхотама и ужасима иза њених сурих зидина, — главна полиција добијала је изглед једне источњачке мучионице, која нас је стављала у исти ред с Авганистаном и Мароком... Омладина се осећала посрамљена и унижена до испод скота; ако су притвореници подносили физичке муке, она је подносила моралне. Бадава су Краљеви говорили да ваља бирати између династије и радикала. За омладину се питање постављало друкчије: хој је изгледало да има да се бира између династије, с једне стране, — човечности и правде, с друге стране. Ово расположење омладине имало је утицаја и на друге. Морална атмосфера, сред које је имало да почне суђење за атентат, била је све мање повољна за династију.

III.

Ивањдански атентат изазвао је делимичну промену владе: 30 јула одступили су министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић и министар народне привреде Сима Лозанић. Андоновићу су краљеви замерали да се у ванредним приликама после атентата држао више као судија него као полицајац. Тражио се енергичнији човек, и за новог министра унутрашњих дела постављен је Ђорђе Генчић. Генчић је почео свој

политички живот у Скупштини од 1889, као један од главних говорника либералне мањине, — мање речит од Рибарца, али насртљивији од њега. За разлику од Авакумовића и Рибарца, он је пришао неутралном режиму од 1894, и узимало се да припада групи независних либерала коју је предводио Андонић. Када је 1895 дошло до разлаза између Краља Александра и Краља Милана, Генчић је, од свих независних либерала, најодлучивије стао на страну Краља Милана, и његова политичка будућност зависила је после тога од политичке будућности Краља Милана. Дарнут Генчићевом одашошћу, Милан је имао добро мишљење још и о његовим полициским способностима, — нарочито, од како је 1894 Генчић, као управник Ниша, ухватио неког опасног руског нихилиста. Због тог свог подвига он се чинио Милану сасвим подесан за министра унутрашњих дела после атентата, када је ваљало терати траг руске тајне полиције, којој је, како се мислило, атентатор служио само као оруђе. Врло висок, врло кошчат, врло витак, са мргодном черкеском главом, Генчић је имао смеле и брзе начине, и могао бити исто тако врло безобзиран као што је могао бити и велики кавалер. За младости бавио се дуже времена на страни, и то највише у Русији: у његовој спољашњости и држању опажао се један кичошлук и једна кичељивост више туђинска него наша. Имао је доста непријатеља, који су говорили о њему као о опасном лакташу и опсенару, али имао је доста и пријатеља, који су уверавали да је он, поред свега разбацавања, у основи честит и одважан. Сада, на положају министра унутрашњих дела, имао је да покаже од каквог је управо кова.

У министарству народне привреде Симу Лозанића заменио је Живан Живановић. Живановић се бавио доста привредним питањима и имао многобројна познанства у београдској чаршији, али он није из тих разлога начињен министром. Он је узет у владу стога што је био најприснији политички пријатељ Јована Ристића. Ристић је био највеће име међу тадашњим политичарима, и имао за собом неколико деценија борбе и заслуга за династију Обреновића. Двор је, после атентата, осећао потребу да опет привуче Ристића к себи.

Ристић, међутим, био је више мртав него жив. Тога жарког лета, у својој лепој великој кући близу Двора, он се гушио од сипње. И ако је целога века живео смотрено и

умерено, био је у највећој мери склеротичан; наша сурова политичка борба, у којој је хтео пошто потподржати прво место, изнурила га је пре времена. Он се примицао крају, и Двор је журио да се у тешком положају после атентата користи још последњи пут саветима тога старог пријатеља династије. Један од министара, Вукашин Петровић, имао је дужност да га обилази и да, ако је могућно, од њега обамрла ишчупа још коју мудру реч. Ристић, који је једва говорио, давао је на постављена питања писмене одговоре, и његове цедуље ношене су брже боље у Двор.¹⁾ Краљеви су питали, шта да раде с притвореним радикалима; доказа о њиховом учешћу у атентату има, али Русија не да њихове главе. . . . Ристићеви одговори били су кратки и немилосрдни. Он је саветовао највећу строгост, и наводио из свог искуства језиве примере. . . . Када је 1877 стрељан Јеврем Марковић, Русија се љутила као и сада што се љути, али та је љутња била на прошла. . . . После погибије Кнеза Михаила стрељано је четрнаест људи, и то је спасло династију. . . . Ристић није био крволок, него човек трезвен, умерен, пун дипломатског такта и вештине, само по крајњој нужди свереп. Али време у коме је живео било је бездушно и криво: време узајамног истребљивања две на смрт завађене династије. На дну његовог искуства сталожило се грко уверење, да у нашем јавном животу сила чини све, и да има тренутака када се мора бирати између двога: или убити или бити убијен. Своју политичку судбину и славу свог имена он је неповратно везао за династију Обреновића; њему се чинило да двапут умире, када је при измаку живота видео династију у опасности, и у последњим врстама које је његова клонула рука могла још написати, командован је онакав плотун какав је раније оборио Јеврема Марковића и убице Кнеза Михаила.

IV.

Иследник по делу атентата противу Краља Милана, Василије Симић, завршио је своју оптужбу 20 августа; двадесет трећег умро је Јован Ристић, а двадесет седмог почео је претрес код преког суда.

У оптужби се тврдило да је Ђура Кнежевић само оруђе једне завереничке дружине, која је намеравала убити Краља

¹⁾ Аустријски посланик видео је оригинале цедула.

Милана, јер је држала да ће онда и Краљ Александар морати отићи из земље. За новог владоца Србије дошао би Петар Карађорђевић.

Кнежевића су наговорили на атентат Влајко Николић, пуковник у пенсији, Пера Ковачевић, чиновник београдске општине, Михаило Димић, ликерџија, и неко непознато лице које се, лажно, издавало за Петра Карађорђевића. Кнежевић је са картом Влајка Николића отишао у Шабац начелнику округа подринског Живку Анђелићу, који је такође био у завери. Анђелић му је дао пасош, и Кнежевић је, заједно с оним непознатим, који је код Панчева ушао у лађу, отпутовао у Букурешт. Ту је одведен прво код Антонија Урошевића, железничког гостионичара, па онда у нечији приватан стан, где га је дочекао неки Рус, који му је дао 2000 наполеона у вишецима, — и то 1000 за њега, а 1000 за остале заверенике¹⁾. Уз то му је дао и нека писма за Влајка Николића. Кнежевић се кренуо патраг заједно с непознатим, који је код Земуна изишао из лађе. У очи атентата Кнежевић је имао последњи састанак и договор с Николићем, Ковачевићем, Димићем и непознатим.

Тај круг у коме се Кнежевић кретао, није ни бројем ни важношћу својих чланова био довољан да сам понесе цело велеиздајничко предузеће. Иза тог првог круга завереника морао је постојати и један други, много шири. Тај други круг чинили су несумњиво радикални политичари. Од 11 октобра 1897, радикали су узели непријатељски став према династији. Њихов *Одјек* забрањен је не мање него тридесет и пет пута због увреде Краљева и због дражења народа на непослушност. Велики број брошура који се после 11 октобра почео штампати на страни противу династије, морао је свакоме пасти у очи; те брошуре справљане су махом у радикалној кујни. Једну од њих, *Демон Србије*, где се за Краља Милана вели да је „најневаљалији човек, до костију покварен“, ту брошуру писао је главом Љубомир Живковић, власник *Одјека*. Код појединих радикалних првака нађена су приликом претреса писма, скице чланака, забелешке у којима се о Краљу Милану говори готово на исти начин као и у поменутим антидинас-

¹⁾ Ови златници нису нађени ни код Кнежевића ни код осталих завереника. Напротив, Кнежевић је у тренутку атентата био без новца.

тским брошурама. Што је још важније, нађена је једна одлука београдских чланова радикалног главног одбора од 28 маја 1898, да се народ подстиче на неплаћање пореза: подстицати народ на невршење једне од основних грађанских дужности, то је већ почетак буне. Најзад, ухваћен је и неки Димитрије Крезовић, из Плеваља, повереник Петра Карађорђевића и Ранка Тајсића, који је донео радикалним првацима поруку с Цетиња да се спреме за буну, јер ће ускоро црногорске чете упасти у Србију. Крезовић је наводио да су пред њиме поједини радикални прваци предсказивали скору буну и Миланову погибљу.

Поред атентатора Кнежевића и његовог ужег друштва, коме су припадали Влајко Николић, Пера Ковачевић, и Михаило Димић, државни тужилац оптуживао је још и ове радикалне прваке: Ранка Тајсића, проту Милана Ђурића, Љубомира Живковића, Стојана Протића, Косту Таушановића, Николау Пашића, и Апу Станојевића. Уз њих је ишло и неколико мање важних личности, међу којима су Димитрије Крезовић, и неки Радомир Милинковић Алавантић имали да представљају карађорђевићи састојак завере.. Сви ти људи оптуживани су за велеиздајничко предузеће, јер су учествовали у атентату на Краља Милана. Милан, истина, није више био владајући краљ, али његовим убиством насилно би се променио „закони ред наследства“, а по § 87 Казненог законика, свако предузеће које је ишло на то да се закони ред наследства насилно промени, сматрало се као велеиздаја и кажњавало смрћу.

То је у главном Симићева оптужба. Из ње треба одмах избацити онај део који се оснива на Крезовићевом казивању. Сам Симић у завршном говору пред преким судом, затим Владан Ђорђевић у својим успоменама, па и Краљ Александар у једном приватном писму, обележавају Крезовићева казивања као непоуздана. На суочењу пред преким судом оптужени су одмах ухватили Крезовића у лажи, и он је уопште на све присутне чинио утисак лажног сведока. Владином комисар Настас Антоновић писао је доцније да је сведоштво Крезовићева била „лажљива“, и да на основу ње нико није био осуђен¹⁾

¹⁾ Димитрије Крезовић звао се правим именом Риста Павић, и није био из Плеваља него из Берања; он је доцније причао Љубомиру Живковићу, да су га Настас Антоновић и Риста Балемлић, па и сам председник преког суда Лазар Поповић „говнили да терети невинне људе“; Антоновић му је чак „давао описе оних људи са којима је имао Крезовић да се суочава“ (Жив-

У Симићевој оптужби најубедљивији изгледа онај део који говори о антидинастичким расположењима радикалне странке. Да су радикали сви од реда мрзили Краља Милана, и да је писац *Демона Србије* изразио њихове присне мисли и осећања, о томе не може бити сумње. Међу радикалима било је немирних духова који су помишљали на буну и промену династије, и тражили везу с Цетињем, где је Ранко Тајсић већ био избегао. Помирљива политика коју су према Двору водили Никола Пашић и Сава Грујић, докле је Краљица Наталија била у земљи, изгубила је сваки разлог кад је Наталија отишла, а Милан дошао: од тога тренутка умеренији елементи странке морали су уступити испред неумеренијих, — у толико пре што ти умеренији елементи нису умели саветовати странци ништа друго него стрпљење и веру у Русију. У новинарској борби вођеној иза границе против режима од 11 октобра главног удела имали су радикали, и у тој борби узиман је на нишан не само Краљ Милан него и Краљ Александар... Све су то биле опште познате чињенице, и на основу њих државни тужилац могао је с правом закључити да су у радикалној странци антидинастички осећаји толико набујали да њу није више било тешко навући на пут завере и атентата.

Али ако је оптужба, с једне стране, изнела масу писама и чланака радикалних који су дисали силном мржњом на Милана, она, с друге стране, није могла утврдити везу између радикалних првака и атентатора. Једина личност за коју би се још могло претпоставити да је служила као спона између радикалних првака и Кнежевића, био је пуковник Влајко Николић. Он се познавао са Пашићем: 1893, када је Пашић био посланик у Петрограду, Николић је био уз њега као војни

кочићев говор у Народној Скупштини 23 јануара 1902). Помилван тек после Александрове погибије, Крезовић је учинио „исповест“ код Јаше Томића, уредника новосадске *Заставе*, као да је једне ноћи био одведен из затвора у Двор код Краља Милана, који му је обећавао златна брда, ако буде сведочно овако како му се каже (*Застава*, 18-21 јуни 1903). Радикална штампа, која је његове сведочење код преког суда сматрала за пресну лаж, примила је његову „исповест“ за сушту истину, и осудила је пред судом историје Краља Милана на основу исказа тог истог Крезовића, на кога се у своје време жалила да је радикалне прваке пред преким судом сасвим лажно теретио. Ја лично имам утисак да је Крезовић исто тако мало веродостојан у својим „исповестима“ као и у својим исказима код суда.

аташе. У јесен 1898, Пашић и Николић десили су се на истој лађи: Николић је правно излет до Градишта, Пашић је ишао у Пожаревац на издржавање казне по једној штампарској кривници. Да би избегао сусрет с Пашићем, Николић се затворио у кабину. То му није помогло ништа: Краљу Милану достављено је да је Николић пратио Пашића. Не испитујући ништа даље, он је дозволио Николића, здерао му пред испуљеним официрима нараменице и одличија, бацио га у пензију, па му чак и сина истерао из Војне Академије. Николић је имао и сувише личног разлога да мрзи Краља Милана. Он је познавао атентатора, а познавао је и некоје од радикалних првака, и није изгледало невероватно да је атентат удесио он у договору с радикалним првацима. Али ова претпоставка није се дала утврдити никаквим доказима. Николића је теретио само атентатор Кнежевић. Он пак мењао је своје исказе неколико пута. — и једанпут пред преким судом, а други пут пред само своје погубљење, опорекao је све што је рекао против Николића. Између осталог, он је тврдио да му је Николић дао препоруку за Живка Анђелића: та препорука није нађена међу Анђелићевим хартијама. Мишљења о Николићу била су подељена. Полиција га је сматрала за „потмулог хајдука“, који је сасвим кадар да води једну заверу. Његови лични познаници тврдили су да је то, испод страшног изгледа брката јунака, једна добричина и млитавко. Доцније, кад су радикали дошли поново на владу, и када је он био добро виђен као жртва Ивањданског атентата, Николић се показао много способнији за канцелариске послове него за политичке... Ако се одбаци Николић,⁴⁾ онда с њиме нестаје сваке везе између атентатора и радикалних првака, и

⁴⁾ Један полицијски чиновник, који је био у управи града кад је доведен Кнежевић, прича ово. Кнежевић, који је сам себе равно у врат, тешко је говорно, и није хтео ништа да каже. Око њега су се искупили полицијски чиновници и жандармски официри, и навлазили на њега час један час други да каже, ко га је наговорио. Сваки је желео да он први имама од Кнежевића признање, па да одмах отрчи у министарство или може бити чак и у Двор на муштулук. То више није дачило на испитивање окривљенога, него на ону грају коју у кафани око играча шаха дижу гледаоци. У тој галами један жандармски официр, капетан Марко Циниар-Марковић окупи Кнежевића: „Ђуро, кажи, наговорио те је Влајко Николић“. Ђуро, коме је ово задругарско саслушавање морало већ досадити, промрља најзад: „Јесте, Влајко Николић...“ То је био почетак његових исказа против Николића.

тврдња државног тужиоца да је атентат радикално дело, остаје без основа.

Узмимо сада да Николић и радикали нису били умешани у атентат, ко је онда стајао иза Кнежевића? Истрага је утврдила Кнежевићев додир само с оним друштвом из Димићеве ликерџинице, и затим са Живком Анђелићем. Од оног друштва из Димићеве ликерџинице, осем једног јединог, сви остали, по Кнежевићевим исказима, само су га наговарали на атентат; у припремама атентата нису узимали удела. Само један члан друштва, онај који је пратио Кнежевића у Букурешт, био је активнији, али ко је био тај човек, остало је непознато. Кнежевић није му знао име. Полиција, према Кнежевићевим исказима, наишла је на једну личност која се пред атентат врзала између Земуна и Београда, али траг њен брзо је изгубила. Осим тога непознатог, у оптужби се помињу још две особе које би биле умешане у припреме атентата: једна је Живко Анђелић, начелник округа подринског, а друга, онај Рус који је у Букурешту разговарао с Кнежевићем. О томе Русу, који је стајао ван домашаја наших власти, нема ближних података у оптужници. Анђелић пак пађен је у својој жељи обешен баш у очи почетка претреса. Пошто полиција није успела добавити ни оног непознатог ни онога Руса, Анђелић је био једини који је суду могао рећи тајну атентата. С његовим ишчезнућем та је тајна постала неразрешива.

Оптужница није осветлила позадину атентата. Она је у ту позадину стављала радикалну странку, али Влајко Николић, који је требао да веже атентатора за радикалну странку, није сам стајао у тешњем додиру са атентатором, и ако га је нешто мало познавао. Права позадина атентата, која се кроз оптужницу тек наслућивала, била је тајанствена и мутна. Поред једног непознатог Руса у Букурешту и једног непознатог Србина који је ницао час у Београду, час у Земуну, а није становао по свој прилици ни у једноме од ова два места, — поред те две магловите личности оцртавала се потпуно јасно и разговетно само слика подринског начелника Анђелића. Тај једини завереник чија се истоветност дала утврдити, нестао је с овог света пре него што је своје друштво одао, и пре него што је објаснио од куда он, представник власти, у завери. Ако су онај непознати Рус и онај непознати Србин изгледали тајанствени, Анђелић је изгледао неразумљив.

У Двору се причало да оптужница није потпуна. Поред онога што је у њој изнето, било је и других података који се из дипломатских разлога нису смели објављивати. Шта се све налазило у том тајном свежњу аката, Краљ Милан је саопштио мајору Хрдлички, аустриском војном аташеу. Пре свега утврђена је истоветност оног Руса из Букурешта. То није био нико други него главом пуковник Грабов, шеф руске тајне полиције за Балкан. Снимљен је његов стан у Букурешту; снимак показива Кнежевићу, и Кнежевић одмах рекао да је то кућа у којој је он био и примио новац за атентат. Осем тога утврђено је да је драгоман руског посланства у Београду Мамулов наговарао слугу посланства Стевана Лацковића да убије Краља Милана. Све ово признао је Лацковић у једном писму које је на шест дана пред атентат писао из Софије једном рођаку у Србији. То писмо ухватила је полиција на пошти¹⁾.

То је био сав тајни свежањ. Из њега би се дало извести да је пуковник Грабов био главни приређивач атентата. Мамулов је, вероватно, за његов рачун тражио човека који ће убити Краља Милана, као што је вероватно и онај непознати за његов рачун нашао Кнежевића. Како је Живко Анђелић упао међу Грабовљеве агенте, то се из тајног свежња није видело. Цела ова претпоставка о Грабову, ако и није била довољно доказана, имала је у себи бар нечега вероватнога: Грабов није крио своју мржњу на Милана, и није био човек који бира средства у борби с противницима.

Тајни свежањ, који је могао донекле башити сумњу на Грабова, није садржавао ничега на основу чега би се уз Гра-

¹⁾ По казивању државног тужиоца Василија Симића, Лацковић је после атентата доведен у Београд. Он је тврдио да га је Мамулов наговарао на атентат, али не против Краља Милана, већ против Краља Александра. Риста Бадемаћ писао је 4 јула Владану Ђорђевићу: „Онај Стеван каже, да га је Мамулов нудио, да баца бомбу на *Краљеве*“ (Ђорђевић, II, 371). Вукашин Петровић, који је лично саслушавашао тог истог Стевана Лацковића, забележио је у свом дневнику под трећим јулом, да је Стеван казивао, да му је Мамулов нудио новаца да убије *Краља Милана*... (Ђорђевић, II, 357). — Владан Ђорђевић (III, 94) сумњичи поред Мамулова, и руског војног аташеа Таубеа. Таубе је ваљда био непријатељ Краља Милана, али нема доказа о његовом састајању и договарању било са Кнежевићем било са Лацковићем. Он је и Краљу Милану изгледао прло сумњив, и то поглавито због свог шушкања с радикалима.

бова могли осумњичити и радикални прваци. Али Краљ Милан, чим је видео да се атентату може приписати руско порекло, одмах је узео да је самим тим доказано и радикално учешће у атентату. Његово је резонување било просто. Између Русије и Обреновића приметна се борба на живот и смрт. У тој борби радикали су стали потпуно на страну Русије, — према томе, близу је памети да ће Русија за извршење својих планова против Обреновића тражити у првом реду помоћи и сарадње код радикала. То није сасвим случајно да се Влајко Николић, руски васпитаник и пријатељ Пашићев, познавао с атентатором. У осталоме, да ли и колико има правних доказа о учешћу овог или оног радикалног првака у атентату, то је споредна ствар. Пристајући уз Русе онда када су Руси повели борбу против народне династије, радикали су добили велеиздајнички начин мишљења и осећања. Да нема ничега другог, сам тај чин да је радикалима једна страна држава постала дража од народне династије, заслуживао би да буде кажњен. Цела странка, наравно, не може бити кажњена, али могу бити кажњени њени прваци, један Пашић и један Таушановић, који су у осталоме и навели странку на службу туђину. Ивањдански атентат јесте догађај од огромног политичког значаја, који се не сме посматрати с уског правног гледишта. То није обичан злочин: то је обртна тачка у борби Русије и династије. Ако династија буде послала на Карабурму Пашића и Таушановића, то ће бити за цео свет доказ да су бар на српском земљишту Обреновићи јачи од Русије. Иначе створиће се уверење да је чак на српском земљишту Русија постала толико јака да сме против династије приређивати атентате које династија не сме да казни. Династија која не сме да се брани од својих непријатеља, у пола је изгубљена.

Резонување Краља Милана било је више политичко него правно, али оно је потицало из искреног уверења да су атентат спремили Руси, и да уз Русе за њ одговарају морално и радикали. Руси су нашли човека који ће пуцати на Краља Милана тек пошто су радикали по целом народу разгласили Краља Милана за „Демона Србије“.

Своје гледиште на атентат Краљ Милан није успео приметити јавном мишљењу. Пре свега, учешће Грабова у атентату није било откривено јавном мишљењу; истина, у оптужници

говорило се о Кнежевићевом путу у Букурешт и о његовом виђењу са неким Русом, али из обзира према Русији Грабовљево име није поменуто. У недостатку Грабова, општа пажња прикупила се на Крезовићу, који се издавао за повереника Кнеза Николе и Петра Карађорђевића, и на Живку Анђелићу, за кога се и раније поговарало да је карађорђевац: атентат није, дакле, изгледао руско масло него карађорђево. У току претреса Крезовић се понашао тако да се могло претпоставити да он није агент ни Кнеза Николе ни Петра Карађорђевића, него агент наше полиције. Анђелић се убио још пре почетка претреса: и ако је његово самоубиство утврђено лекарским прегледом, публика је сумњала да се он убио сам, — и како је он могао бити убијен само од полиције, која га је држала у притвору, питање се постављало, каквог је рачуна полиција имала да уклања Анђелића са света? Анђелићеве везе с атентатором биле су несумњиво утврђене, пошто је он био тај који је атентатору дао пасош за Букурешт. Али како је Анђелић био човек с два лица — с једне стране, полицајац у служби Обреновића; с друге стране, карађорђевац по својим присним осећајима, — то су се и његове везе с атентатором дале двојачко тумачити. Он је могао с њиме нешто плести било за рачун карађорђеваца било за рачун полиције. У првом случају, полиција га је морала чувати као очи у глави, јер његови искази на суду имали су да даду главни доказни материјал противу карађорђеваца. Само у другом случају, ако Анђелић није радио за рачун карађорђеваца, него за рачун полиције, полиција је могла имати разлога да запуши за увек уста Анђелићу. Али какве су то биле тајне које је Анђелић знао, а полиција хтела да прикрије? Када су већ размишљања пошла тим правцем, онда је био могућан само један закључак: као год што је полиција употребила Крезовића као оруђе против радикала, тако је полиција, преко Анђелића, хтела и Кнежевића употребити као оруђе. Другим речима, Крезовић је био лажни сведок, а Кнежевић лажни атентатор. Цео атентат удесила је полиција да би само створила радикалима велеиздајнички процес у коме би њихови прваци изгубили главе. Нико боље од Анђелића није знао како је цео атентат једна велика ујдурма: зато што је то знао, он је морао да иде с овога света.¹⁾

¹⁾ В. прилог III.

Претрес код преког суда водио се јавно, у присуству и наших и страних новинара: због стране штампе, која је сумњичила непристрасност преког суда, Влада је дала његовој радњи најширу јавност. У току претреса положај оптужених постао је јачи него положај тужилаца. Оптужба је била као сапета тиме што није смела да удари на Грабова, кога је сматрала за главна кривца. Живко Аићелић, који је био кључ целе завере, нестао је. Крезовић је својим лажним исказима поколебао веру и у оне наводе оптужбе који су били основани. Одбрана, на против, имала је неколико јаких удара и вештих потеза. Љубомир Живковић, писац *Демона*, држао се не само куражно него изазивачки: он је говорио као да не би био пред судом него на збору, и његова одважна реч имала је код публике великог одјека. Публика, која је после атентата видела и сувише кукавичлука и удвориштва, била је жудна грађанске куражи. Стојан Протић, врло присебан, побио је једну од главних тачака оптужбе. У оптужби се јако наглашавала одлука београдских радикала о позивању народа да не плаћа порез. Протић је одговорио да кад неко одрече плаћање пореза, то се не сматра као кривично дело, него се онда порез наплаћује принудним начином. Оптужба је обележила атентат на Краља Милана као велеиздајничко предузеће којим се ишло на то да се закони ред наследства престола насилним путем промени. Адвокат Милан Мостић оспорио је да се атентат на Краља Милана може сматрати као велеиздајничко предузеће. Велеиздајничког предузећа има само у случају атентата на владаноца или на престолонаследника. Краљ Милан није више владалац, — а није ни престолонаследник, јер по уставним прописима престолонаслеђе иде с оца на сина, а не са сина на оца. Атентат на Краља Милана није се, према томе, могао сматрати као покушај да се промени ред престолонаследства, — следствено, није, у законском смислу, био велеиздајничко предузеће. Мостићева правничка досетљивост начинила је на публику исто тако јак утисак као Живковићева куражна речитост. Изгледало је да на главним тачкама одбрана потискује оптужбу, и да Краљ Милан, маколико се упињао, не може кривицу радикала доказати.

Општа морална атмосфера, која је владала у то време ина страни и код нас, била је повољнија за одбрану него

за оптужбу. У то време, у Француској било је на дневном реду обнављање процеса капетана Драјфуса, о коме се веровало да је невино осуђен за достављање војних докумената Немцима. Јавно мињење целе Европе заинтересовало се за његову судбину, и међу интелектуалцима избила је права буна против старе теорије државног разлога, која је у изузетним приликама допуштала ради спаса државе осуду невиног човека. Прво правда, па онда држава, — то је постала „крилата реч“ баш у време Ивањданског атентата. Докле се из Двора једнако поручивало да ваља спасавати династију ма на какав начин, дотле је интелигенција, под утиском Драјфусове ствари, стајала на гледишту да је главно не осудити невинне људе, — а династији шта да Бог...

Када једна династија стоји добро у народу, атентати против ње изазивају такав излив народног гнева да се уз криве жртвују и некриви; колективни народни гнев угушује појединачно осећање правде. Напротив, када династија стоји рђаво у народу, атентати против ње не изазивају гнев већ неверицу, — и у том хладном скептичком расположењу бране се уз некриве и криви. У време Ивањданског атентата Обреновићи нису били врло популарни: отуда и код публике толико бриге да радикали не буду на правди Бога осуђени. У Двору се знало да је температура династичких осећања доста ниска, — и чинило се све могуће да се она подигне бакљама, депутацијама, краљевим говорима. Код војске имало се успеха: код чиновништва већ мање; грађанство и народ остали су у главном хладни.

И ако је претрес код преког суда све више добијао изглед моралне победе радикала, Краљ Милан је остајао чврсто при томе да Пашић и Таушановић морају бити осуђени на смрт. Једном изречена, та би пресуда била и извршена. Ради безбедности династије било је потребно створити страх код људи. Кад људи буду видели да лете главе противника династије, они ће од једном постати династији верни, јер неће више смети да јој буду неверни. За извршење своје намере Краљ Милан није предвиђао унутра никакве тешкоће: и судије и министри били су његове добре слуге, — али тешкоће су се одједном појавиле споља.

V.

У Петрограду није се веровало у озбиљност атентата. Држало се да је ствар намештена или надувана да би се уништила радикална странка. Руски отправник послова слао је из Београда извештаје о нечувеном терору, и предсказивао погубљење радикалних првака. Руска влада морала је узети у одбрану радикале, који су једини имали снаге и куражи да се одупру Милану: пропашћу радикалне странке, Русија би изгубила своје главно средство борбе у српској политици.

За разлику од Руса, Аустријанци су држали да је атентат озбиљна ствар, и да су радикали доиста имали у њему удела. По аустријском сазнању, радикали нису радили на своју руку, него у споразуму с неким руским агентима. Аустријанци су се слагали с Краљем Миланом да, ради безбедности династије, радикале који су умешани у атентат ваља примерно казнити; између Аустријанаца и Милана била је само ова разлика: Милан је хтео да се радикали казне у крајњем случају и без доказа; Аустријанци су тражили колико толико доказа. Иначе, они су били исто тако решени да бране углед и безбедност династије Обреновића, као год што су и Руси били решени да бране главе радикалних првака. И то је било сасвим разумљиво: ако је радикална странка водила руску политику, династија Обреновића водила је аустријску.

Русија је одмах обелоданила своје гледиште на Ивањдански атентат. Цар није честитао Краљу Милану спасење, и када је наш посланик у Петрограду, ђенерал Сава Грујић опозван због свог радикализма, цар му је дао један велики орден. У исти мах отпочела је и дипломатска радња Русије у корист притворених радикала. Њен министар иностраних дела граф Муравјов мислио је исправа на заједнички корак Великих сила, али је од ове намере одустао, и место заједничког корака Сила предложио заједнички корак Русије и Аустрије. По споразуму од 1897, те две силе имале су да бране постојеће стање на Балкану. Својим понашањем после атентата Краљ Милан могао је врло лако отворити династичку кризу у Србији; зар таква криза не би значила промену постојећег стања на Балкану, које су се Русија и Аустрија обвезале да бране? Њихова је дужност стога била да саветују у Београду „умереност“, и да одвраћају од претераног и не-

оправданог гоњења радикала које би раздржило народ против династије. . . Муравјов је говорио да на српском питању споразум од 1897 има да издржи „огњено кушање“: ако Аустрија не прихвати руски предлог, споразум од 1897 показаће се лишењ сваке практичне вредности.

Аустроугарски министар иностраних дела, граф Голуховски одбијао је руски предлог. Он је наводио да је још пре тог предлога Аустрија из властитих побуда саветовала у Београду умереност. Те савете она је, по руској жељи, поновила. Русији све то није доста: она говори још и о заједничком руско-аустријском кораку. Али такав корак, учињен јавно, у службеној дипломатској форми, изгледао би мешање у унутрашње ствари Србије: како би се то слагало са споразумом од 1897, који је искључивао свако мешање Русије и Аустрије у унутрашње ствари Балканских држава. . . У осталоме, циљ је тог споразума био спречити Балканске државе да не улећу у спољашње авантуре. Опасности нема да ће поводом Ивањданског атентата Краљ Милан увући земљу у какву било спољашњу авантуру.

Русија је хтела да спасава радикале таквим дипломатским притиском који би оштетио углед династије. Аустрија, из обзира према Русији, хтела је умеравати бес Краља Милана, али на такав начин да не оштети углед династије. Зато је место дипломатског притиска узимала другу, много блажу методу, — методу поверљивих савета.

И ако се Русија и Аустрија нису могле споразумети о заједничком кораку код Српске владе, између те две Силе разговори и објашњавања трајала су и даље. Брзо се обелоданило шта је Русији главно. Она се бојала да Краљ Милан не погуби Пашића и Таушановића, и била је решена да то на какав било начин спречи. Пашић и Таушановић били су стубови радикализма и русофилства у Србији: њихова погибиња имала би за последицу растурање радикалне странке и сломила би руски утицај у Србији: ниједна српска странка не би више смела поћи за Русијом, ако би се Русија показала немоћна да чак једног Пашића и Таушановића заштити од Миланове освете. И зато чим су чули да се у Београдском двору озбиљно помишља на погубљење Пашић-Таушановићево, Руси су поручили у Беч да би таква мера изазвала код њих неодољиву узбуну јавног миљења. Аустријски амба-

сатор у Петрограду Ерентал потврђивао је да руско јавно мињење, које уопште није веровало у стварност атентата, не би мирно отрпело погубљење Пашић-Таушановићево; цар и његова влада сувише су слаби да би се могли одупрети узбуни јавног мињења; панслависти би отели маха, и ко зна да ли би се под њиховим нападима и критикама споразум од 1897 могао одржати? Граф Голуховски био је, истина, вољан да чува углед династије Обреновића и да јој чак помогне у савлађивању радикализма, али њему је исто тако било стало и до тога да споразум од 1897 одржи. Ради одржања тог споразума, он се одлучио да заједио с Русијом спасава Пашића и Таушановића. Аустрија и Русија, које дотле нису могле ускладити своју дипломатску радњу у Београду, сложиле су се одједином у Пашић-Таушановићевом питању.

Краљ Александар и Краљ Милан од почетка су стрепили од посредовања Сила у питању атентата. Да би отежали своје везе с дипломатским телом, они су крајем јула отпутовали у Ниш. У свом говору Нишлијама Краљ Александар осуо је ватру на радикале: ти су се људи понашали као последњи зликовци, и Краљ не сме бити према њима мека срца: место милосрђа, праведна и заслужена казна!.. Оваквим изјавама Краљ је унапред стављао себе у моралну немогућност да попусти Силама, ако би се оне стале заузимати за радикале. Његов говор Нишлијама више се тицао Великих сила него нашег света.

Међутим, аустроугарски посланик, барон Шисл доставио је нашој влади поруку графа Голуховскога, да погубљење Пашић-Таушановићево мора изостати, јер би то покренуло Русију на акцију. Ову поруку Влада је одмах доставила Краљу у Ниш. Из Ниша је одговорено, да Краљ захваљује Аустрији на саветима, али да је он дужан водити обзира и о своме народу, који захтева највећу строгост. Краљ је прочитао оптужницу; неће бити више од четири пет смртних осуда; међу осуђенима на смрт биће само Пашић, а не и Таушановић.

Питање се, дакле, свело на једног Пашића. У Нишу се сматрало да сви радикали могу бити поштеђени, само Пашић не, јер на његовом питању има да се види: ко је управо господар Србије, — Обреновић или Руси. Голуховски је упорно бранио Пашића и Таушановића: сви радикални прваци могу бити стрељани, само та двојица не, јер ствари су се тако

сплеле да с њима двојицом пада и руско-аустриски споразум од 1897.

Пошто поверљиви савети нису помагали, аустриска дипломатија употребила је јача средства. Лист Бечке владе *Fremdenblatt* донео је чланак, да кривица радикалних вођа није доказана, и да Ивањдански атентат не сме бити изговор за уништење радикалне странке. Јавно, пред целим светом, Аустрија се одрицала учешћа у борби коју је Милан, поводом атентата, повео против радикала.

Наш Двор и Влада нису се још били повратили од овог удара, када су добили један много тежи. 3 септембра, на неколико дана по почетку претреса код преког суда, а пре него ће пресуда бити изречена, аустриски војни аташе, мајор Хрдличка допутовао је у Ниш. Он је показао и једном и другом краљу једно писмо графа Голуховскога управљено аустриском посланику у Београду. У том писму, које је носило датум 31 августа (по старом), Голуховски је рекао да претрес код преког суда, бар у колико је објављен у новинама, чини утисак тенденциозног политичког процеса против радикала. Кривица Пашића и Таушановића тако је мало доказана да би њихово стрељање изазвало буру незадовољства у Европи, јер је јавно мињење због скорашњег Драјфусовог случаја постало врло осетљиво у стварима правосуђа. Србија и њена династија биле би „боикотиране“ од Европе. Аустрија би морала променити своју политику према Србији, и не би јој могла показивати дојакошњу наклоност.

Мајор Хрдличка био је прво код Краља Милана. Милан је праскао, претио оставком; најзад се смирио и рекао да неће говорити свом сину против жеља графа Голуховскога. Код Краља Александра Хрдличка је наишао на мање отпора. Александар је највише замерао аустриској дипломатији због чланка у *Fremdenblatt*-у, јер, после тог чланка, сви њени савети, маколико били пријатељски, морају имати изглед једног притиска који се врши над Србијом. Краљ није налазио да Таушановића ваља осуђивати на смрт; са Пашићем је ствар стајала друкчије: то је био врло опасан човек. Ипак, кад је граф Голуховски навалио да се и Пашић поштеди, Краљ ће послушати Голуховскога.

Аустрија је чувала углед наше Владе колико је могла. Голуховсково писмо није однео у Ниш њен посланик, него

њен војни аташе, за кога се могло претпоставити да је отишао по војним, а не по политичким пословима. Голуховсково писмо прочитано је Краљевкма, али никаква писмена представка није упућена Влади. Све је ишло не може бити поверљивије и смотреније. Али целу је ствар покварио чланак у *Fremdenblatt*-у. Као што је Краљ Александар умесно напоменуо, чланак је тај обелоданио целом свету оне савете које нам је догле Аустрија давала у четири ока, — и чим су обелодањени, ти савети добили су значај једног притиска.¹⁾

Ово није био први пут да је Аустрија остављала Краља Милана на цедилу. 1885, она га није подржала до краја у његовој борби против Бугара; 1899, није га подржала до краја у његовој борби против радикала. Оба пута жртвовала је Миланове интересе обзирима које је дуговала Русији. 1885 била је везана за Русију Тројецарским савезом, а 1899 била је за њу везана споразумом од 1897. У то време Аустрија је одгађала рат с Русијом и тражила начина да се с њоме ма само привремено погоди. Због тих руско-аустријских погодби, Краљ Милан, кад код је хтео сатрти радикале, који су били руска странка, осетио је да му руку задржава Аустрија, и ако се он надао да ће најпре код ње наћи наслона у својој борби противу руског утицаја на Балкану. Докле је год трајало руско-аустријско погађање, Краљ Милан није смео затезати према Русији, па следствено ни према радикалима, онолико колико је затезао. Због тог његовог затезања Аустрија га је пре а после напуштала, — и остављен сам себи, он је морао да се повлачи, као да би био полупобеђен. То се најбоље видело 1899, када се због Аустрије морао одрећи свог великог плана да погубљењем Пашића обезглави радикалну странку.

VI.

После Хрдличкине мисије Краљ Милан се нашао скоро у очајном положају. Осуда на смрт Пашића и Таушановића није више била могућна. Не осудити бар Пашића на смрт, било је исто толико колико и признати да је сва повика на радикале била неоснована, и да је цео преки суд био неуспели покушај да се радикали на силу Бога уплету у атентат. Изгледало би да је Двор хтео, али није могао обезглавити

¹⁾ В. прилог IV.

радикалну странку. Његова немоћ била би посведочена, и његов би углед пао на најнижу меру.

Краљ Милан, кад би се нашао у очајном положају, или би сасвим клонуо духом, или би на против показивао грозничаво напрегнуту и ужурбану досетљивост. Овога пута он није клонуо духом, него је за трен ока дошао на мисао да понови исту ону игру коју је 1885, после Сливнице, огледао. Тада је отишао у затвор радикалном вођу Пери Тодоровићу, и од њега затражио помоћи у својој невољи. Овога пута, он је затражио помоћи од Николе Пашића, али у место да му оде у затвор сам, он му је послао министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића. Тај исти Пашић, коме Милан није укинуо главу само стога што није могао, требао је да буде употребљен за спасавање Милановог угледа.

Генчић и Пашић били су земљаци. Пре него што је дошао у милост код Обреновића, Генчић је имао с Пашићем разговора о промени династије. Ти разговори створили су неку потајну везу између њих двојице, и они су могли један с другим говорити без увијања.

Генчић је тражио од Пашића „да пружи Краљу излаз из тешке ситуације“, да призна да су радикали својим дојакосњим радом могли изазвати неповерење Круне, и да обећа да ће се радикали у будуће чувати сличних погрешака... А ако и сада, када је живот свију радикала у Краљевим рукама, радикали ипак остану упорни, и буду одрицали очевидне погрешке, онда ће Краљ стећи уверење да радикалима нема поправке, „и наредиће да падне до дванаест глава њихових“.¹⁾

Пашић је разумео шта се од њега тражи. Седмог септембра у свом завршном говору пред преким судом, он је изјавио да са гледишта Казненог законика није крив, јер није имао учешћа у атентату, али, ако се узме ствар с политичког гледишта, онда има неке његове кривице, и он је рад да ту кривицу призна. Он је крив што као вођ радикалне странке није сузбијао антидинастичке елементе којих је у странци било; он је крив што је пустио „да странка по својој бујности скрене и изиђе изван граница лојалности и оданости“;

¹⁾ Пашићев чланак „Пред преким судом“, у *Уставној Србији*, 14 Јула 1903.

он је крив што није спречио оне увреде које су у *Одјеку*, органу радикалне странке, стално наносиле Краљу Милану. Осем тога он није на време схватио значај обрта од 11 октобра, и није видео да после тога нема више места за страначку борбу, и да радикалну странку ваља распустити. У кратко, као човек, Пашић није био крив за атентат и није заслужно казну, али као вођ странке он је учинио такве погрешке да се још пре атентата био одлучио на повлачење из политичког живота.

Када је после неколико година објашњавао у штампи своје држање пред преким судом, Пашић је рекао да је Двор још пре атентата био решен да му узме живот, и да би га преки суд за цело био осудио на смрт, да он није дао изјаву која се од њега искала. Али он се није бојао само за себе, него и за странку. Преки суд није имао довољно доказа о антидинастичности радикалне странке, али не треба мислити да се њена антидинастичност уопште није дала доказати. Међу радикалима било је доста њих који су на своју руку, без знања и допуштења странке, радили такве ствари које су не само њих, него и друге који нису били криви, могле отерати на Карабурму. Пашић се стога одлучио да призна оно што се видело, и што се није могло одрицати, да би на тај начин што боље прикрио оно што се није знало и што је тек имало да се открије. Тим заметањем трага спасао је не само своју главу, него и главу својих другова.

То је углавном Пашићево објашњење. Има нешто што он није знао у тренутку својих разговора с Генчићем, — а то је да се Двор склонио на преговарање с њиме тек онда када се Аустрија, на одлучан начин, успротивила његовом стрељању. Његова је глава већ била спасена онда када је он држао да има тек да је спасава својом изјавом код преког суда. Генчић и Пашић налазили су се у положају два играча који један другом имају да погоде карте. Генчићу није било тешко погодити да Пашић дрхти за свој живот: његову забринутост и утученост запазили су сви који су га видели на преком суду. Пашићу је било много теже погодити да се и Двор, у чије је име Генчић говорио, налази на муци: у затвору, он није могао знати шта се дешава на пољу. Генчић је задржао онај одвећ сигуран и смео став с којим је и иначе наступао, — и на пр. предочавао је Пашићу могућност погуб-

љења неких дванаест радикала. Пашић није прозрео Генчићево опсенарство, — да ли стога што је Генчић добро играо, или стога што је Пашић, у својој утучености, изгубио моћ проматрања и оцењивања, то је што се не може рећи.

Пашићева изјава на преком суду спасла је Двор. Према току претреса, јавно мишљење и у нас и на страни имало је утисак да су оптужени радикали потпуно невини, и да је њихово стављање под суд дело политичке освете Краља Милана. Али баш тада када је изгледало да ће, ако не судски, а оно морално, Краљ Милан изгубити свој спор с радикалима, устаје Пашић и каже, да радикали нису тако невини као што изгледају, да међу њима доиста има антидинастичких елемената, па чак ни да његово лично држање није било сасвим беспрекорно... Оба Краља, и Милан и Александар, били су се у својим говорима толико затрчали против радикала да, ако њихов вођ Пашић не би био осуђен на смрт, то би се тумачило само на два начина: или да Краљеви нису знали шта су говорили, — или да Краљеви, због Русије, нису смели са својом одмаздом против Пашића терати од краја... Изјава Пашићева била је добро дошла да накнадно потврди основаност Миланових и Александрових испада против радикала, — и не само то, него је још пружала врло zgodно објашњење, зашто се над Пашићем неће изрицати смртна казна: није Двор попустио под руским притиском, него је био тронут Пашићевим признањем и покајањем.

Код јавног мишљења Пашић је са својом изјавом прошао не може бити горе. У публици се држало да је због општег утиска који је претрес код преког суда учинио и у нас и на страни, изрицање смртне пресуде над Пашићем потпуно искључено, — у толико пре што је и Русија легла сва да Пашића спасе. Његов положај нико није ценио као врло опасан: када се он, и покрај тога, прудио ничке пред Обреновићима, цео је свет видео у томе знак крајњег кукавичлука. Његов говор о антидинастичким елементима у радикалној странци изазвао је гнушање, као Пашићев покушај да се одавањем и потказивањем другова ископрца из опасности. У први мах није се знало, али се доцније рашчуло да је Пашић, после изјаве на преком суду, упутио Краљу Александру једно писмо у коме је поједине своје другове и поименце оптуживао. У том писму, које је носило датум 8 септембра, он је озна-

чавао као „противнике Круне“ Ранка Тајсића, Љубомира Живковића, Стојана Протића, Косту Таушановића, Јована Ђају, проту Милана Ђурића. У другом једном писму без датума означавао је као „противнике династије“ Драгишу Станојевића, Јакова Ненадовића, и Младена Марковића.¹⁾ Услед тога на Пашића се заграјало са свих страна: њега су ружили као човека без труни моралног достојанства и моралне куражи, који се на муци не показује јунак него кукавица. 1883, када је планула Тимочка буна, он је једини од свих београдских чланова радикалног главног одбора побегао преко границе и избегао преки суд; 1899, када су и њега с осталим радикалним првацима ухватили и затворили, он је, да би себе сачувао, теретио своје најближе другове као „противнике Круне“. Он је постао најнепопуларнији човек у целој земљи; највећу меру јавног презирања коју један политичар може искусити, он је искусио.

VII.

Пресуда преког суда изречена је 13 септембра. Само атентатор Ђура Кнежевић и Ранко Тајсић осуђени су на смрт. Како је Тајсић још пре атентата избегао на Цетиње, стрељање је извршено само над Кнежевићем. Тајсић је био стари противник династије Обреновића, и можда је ковао на Цетињу неке завере, али пред преким судом њега је теретио само Крезовић, коме се није могло веровати.

Преки суд нашао је да су, поред Кнежевића и Тајсића, још и ова лица умешана у атентат: Влајко Николић, Петар

¹⁾ Садржина Пашићевих писама даје се по кљивању др. Ђоке Николића, коме је та писма показивао Краљ Александар. О Пашићевим писмима било је говора у *Одјеку*, 6 јула 1905, на шта је Пашић одговорио, 7 јула, у *Самууправи*. Писмо од 8 септембра писано је пре пресуде преког суда, која је изречена тек тринаестог. Према томе, оно је могло допринети какво блажој осуди Пашићевој тако и строжој осуди оних његових другова које је он означавао као „противника Круне“, и који су сви, осем једнога Ђаје, стајали заједно с њиме пред преким судом. И *Одјек* и др. Николић помињу још и једно Пашићево писмо писано 10 августа. У том писму Пашић није оптуживао другове, али се упињао на све начине да скине са себе одговорност за радњу радикалне странке, која се није држала оног умереног правца који је он препоручивао. Ово писмо јачачно је и дало Краљу Милану подстрека да, после Хрличкине мисије, покуша преговоре с Пашићем. Потпуни текст Пашићевих писама није објављен нигде, — ни у *Одјеку* ни у *Самууправи*.

Ковачевић, Михаило Димић, прота Милан Ђурић, Димитрије Крезовић, Атанасије Урошевић, Радомир Милинковић Алавантић, Љубомир Живковић, Ђорђе Новаковић, Иван Павићевић, и Стојан Протић. Сва та лица осуђена су за дело велеиздаје на двадесет година робије. И Влајко Николић и Петар Ковачевић и Михаило Димић осуђени су поглавито стога што су позивали атентатора Кнежевића: Ковачевић и Димић знали су се с њиме добро, Николић нешто мало. Противу проту Ђурића навођени су Крезовићеве искази, везе с некојим карађорђевцима, и један разговор вођен на осам девет година пре атентата о томе како би Обреновиће ваљало свргнути с престола¹⁾. Кривица Стојана Протића састојала се у томе што је био уредник *Одјека*, у коме су оба Краља често нападана. Љубомир Живковић био је писац *Демона Србије*, и од њега је потекао онај предлог о позивању народа на неплаћање пореза. Ни за једнога од ових људи учешће у атентату није било доказано. Њихова се кривица само претпостављала због њихових познатих карађорђевских симпатија или због њиховог осведоченог непријатељства према Краљу Милану. Резоновало се овако: атентат зацело није извршен без претходног договора о преврату: ко је други могао у тим договорима учествовати него они који су писмено или усмено нападали династију?

И Пашић и Таушановић издвојени су из овог велеиздајничког круга. Пашић је осуђен на 5 година затвора што није јавио власти да се ради Краљу Милану о глави, — а Таушановић на девет година затвора што је речима нападао династију. Таушановића је теретио Крезовић, и у његовим рукописима нађена су нека размисљања о Краљу Милану у очевидно непријатељском духу. Пашић је после изречене пресуде одмах помилован²⁾. Његов присни пријатељ Аца Станојевић

¹⁾ Прота је о томе разговарао са Гарашаниновим рођаком Радојем Радојловићем. На суочењу са Радојловићем прота је порицао све. Ја сам уверен да га Радојловић није лажно теретио, јер свој разговор с протом причао је мени још пре Ивањданског атентата.

²⁾ Убрзо по изласку из затвора Пашић је добио из државне касе 40.000 динара на име накнаде што је пре неких пет година неправилним начином отпуштен из државне службе. Формално, Пашић је могао имао право на пензију, али публика није о томе водила рачуна. Она је била слабљивена да онда, кад његови другови издржавају робију, Пашић шета слободан и још добија нешто и у готовом.

ослобођен је пресудом преког суда као невин: то је, изгледа, тражио Пашић, када се с Генчићем погађао.

Пресуда преког суда поклапала се у главном с Пашићевом изјавом. Узело се да Пашић није лично учествовао у атентату, али да је у радикалној странци било „противника Круне“, као Ранко Тајсић, прота Ђурић, Љубомир Живковић, Стојан Протић, који су могли учествовати у атентату, — и сви ти осуђени су као велеиздајници, — један на смрт, остали на двадесет година робије.

Случај Таушановића издвајао се за себе. У Пашићевом писму од 8 септембра, Таушановић је такође уврћен у противнике Круне; Двор га је сматрао за још опаснијега противника од Живковића и Протића; ако поред свега тога он није осуђен на робију као велеиздајник, него само на затвор за много мању кривицу од велеиздаје, — та релативно блага осуда објашњује се само заузимањем Русије и Аустрије. Те две силе помињале су у својим представкама само два радикална првака поименце: Пашића и Таушановића.

Пресуда преког суда, сама по себи строга, извршена је једном суровошћу која је прелазила у нечовечиост. Ево шта ће о томе доцније причати усред Скупштине један од осуђеника, адвокат Иван Павићевић: „Они (т.ј. тадашњи власници) скинули су невино осуђене људе голе, забрањивали им да носе чак и своје кошуље, и отерали су их у влажне тек дозидане апсане крагујевачке, где су их мучили зимом и глађу, где им нису дозволили да се обуку топло, где им нису дозволили да за свој новац купе хлеба, где су морали да раде послове које никад до тада нису радили, и где им није дозвољено да отварају ни прозоре хапсанске само зато да би што више удисали покварени ваздух плесивих, мемљивих и влажних апсава. Најзад, они су спровели своје жртве у кладовске томруке, натоварене са стварима на леђима, оковане ланцима и опкољене читавим редовима жандарма, спроводили их онако како су некада Турци своју рају спроводили. И у то време они су расељавали њихове фамилије, они су истеривали децу тих жртава из школе и насељавали их по разним крајевима Србије... С болом у души напомињем... да је са осуђеницима за једно чисто политичко дело далеко горе поступано но са најдрљим злочинцима у земљи, и да политички кривци у Кладову нису имали ни онолико права колико су имали оби-

чни злочинци осуђени за разбојништва, паљевине и убиства. Политичким кривцима затвореним и зазиданим у тамне и влажне подземне рупе Кладовског града, без огрева и осветљења, није давато ни онолико хране колико следује најдрљим робијашима. Осуђеницима у кладовским томруцима надзорна власт није дала ни довољно сламе за простирку, и кад им је у почетку дала мало сламе, она је била влажна, покупљена испод коња војничких. Они су ишли тако далеко да нису имали према осуђеницима призрења ни кад су били тешко болесни; они су ишли тако далеко да нису дозволили болесним осуђеницима да направе ни завештање о својој имовини. И за све то време ови су осуђеници, противно закону, били у самој касарни под чувањем војника.“¹⁾

Краљ Милан није одустајао од своје првобитне намере да поводом атентата да добру лекцију радикалима. Кад већ није могао ништа Пашићу, он се искалио бар на проти Ђурићу, Љубомиру Живковићу, Стојану Протићу²⁾. У робијашком белом сукну, са звекетом букагија, они су у по дана спроведени „на издржавање казне“, — и с њима, у њиховој тамници, поступало се, као што излази из Павићевићева причања, још горе него с обичним злочинцима. Од Тенкине завере, када су неки од најугледнијих саветника и бивших попечитеља начињени преко ноћ робијашима, — није још било примера да један режим овако сурово и бездушно поступа са својим противницима.

VII.

После изречене пресуде преког суда, руски отпавник послова Мансуров саопштио је нашој Влади да је изванредна строгост пресуде учинила врло мучан утисак у Русији, и да је желети да ту строгост Краљ ублажи својим помиловањем. Министар председник Ђорђевић одговорио је да он не зна Краљеве намере, али ако Краљ буде хтео помиловати осуђенике, Влада ће му саветовати да то не чини, јер би радикали били тиме окуражени да продуже своју агитацију.³⁾

¹⁾ Народна Скупштина, 23 јануара 1902.

²⁾ На проту су се нарочито окомила. Он је рашчињен после изречене пресуде, и није му допуштено да се пред полазак на тамновање види ни са својим сином.

³⁾ Ми се овде држимо аустријских извора: Владан Ђорђевић (III, 13 и даље) приказује ствари нешто другачије. По њему, Мансуров је говорио,

Мансуров је по том поменуо да ће отићи на одсуство и оставити за собом једног секретара, али не као *chargé d' affaires*, него као *chargé des affaires*, — једног секретара, дакле, који ће бити прост чувар архива. То је значило полупрекид дипломатских односа.

Русија је сама, без Аустрије, учинила у Београду корак за помиловање осуђених радикала. Аустрија, после Хрдличкине мисије, није хтела да се даље меша у питање атентата. Њен министар Голуховски изјавио је у делегацијама да је помиловање радикала наша унутрашња ствар која се Аустрије не тиче. Крајем 1899 Краљ Александар био је у посети код цара Фрање Јосифа, и цар се није ниједном речи дотакао помиловања радикала.

Русија је међутим држала то питање отворено. Говорило се да ће потпуно прекинути дипломатске односе с нама, али дотле није дошло. Мансуров, који је септембра отишао на одсуство, вратио се новембра на дужност. Знакова је било и сувише јасних да Русија није заборавила преки суд и осуду радикалних првака. Почетком 1900 она нам је упутила ноту у којој је наводила да јој још нисмо исплатили све што смо јој били дужни; по њеном рачуну, сума неисплаћеног дуга износила је око два милиона дивара, и исплату овог остатка Русија је тражила енергичним начином. Убрзо после пресуде преког суда синови претендента Карађорђевића примљени су у Петрограду на школовање; у априлу 1900, када су питомци кадетске школе пролазили испред цара, он је изазвао из строја најстаријег претендентовог сина, дао му руку, и питао га за његову породицу. Нико ни код нас ни на страни није сматрао да је ова царева пажња према Петру Карађорђевићу случајна и безначајна.

Наш Двор увиђао је да пре а после мора попустити у питању помиловања радикала, ако је рад ублажити затегнутост у српско-руским односима, која је, што се више продужавала, бивала све опаснија за династију. Двор је тражио

истина, о мучном утиску који је пресуда преког суда учинила у Русији, али није саветовао помиловање осуђених радикала. Ђорђевић се сам дотакао тог питања и рекао да је помиловање искључиво право Круне, у чију се употребу Влада не може мешати, и ако се он лично нада да ће Краљ помиловати осуђенике „чим се сталоже таласи узбуђења“.

само згодан тренутак када се помиловање могло дати без штете по углед Краљев. Било је као утврђено да ваља сачекати Краљеву женидбу, за коју се рачунало да ће доћи у скором року.

Народна Скупштина, која се састала на десетак дана после пресуде преког суда, потпуно је одобрила „све мере које су услед богомског злочина Ивањданског морале бити предузета“. Приликом претреса адресе народни посланик Алекса Поповић, некадашњи председник напредњачке Скупштине, осудио је руску штампу због њеног писања о атентату, па се уз руску штампу дотакао и руске дипломатије, коју је прекорео за Сан Стефански уговор и учинио одговорном за оставку Краља Милана. Ја верујем, рекао је Поповић, да је Русија свемоћна и да нас може уништити, али је сила Божија још већа, и она ће казнити неправду коју нам браћа Руси чине. Поповић је отишао сувише далеко, и министар председник Ђорђевић морао је узети реч да би објаснио да се Поповићева беседа не тиче свих Руса, него само оних који су нам путем штампе учинили неправду. Иначе Ђорђевић је призивао Поповићу да му је беседа „пуна махом тачних, истинских успомена“.

Народна Скупштина изгласала је неколико закона изазваних бригом за сигурност династије. Закон од 5 октобра 1899 о допуни и измени устројства централне државне управе установио је у министарству унутрашњих дела поверљиво полициско одељење. То је у ствари била тајна полиција са задатком да брани династију од будућих завера и атентата. Законом од 6 октобра о изменама и допунама Казненог законика поштрене су казне за насиље и увреду учињену Краљу и члановима Краљевског дома. Предузеће противу живота кога било члана Краљевског дома кажњавало се као велеиздајничко предузеће смрћу: ова заштита коју су по дојакошњим прописима уживали само Краљ и престолонаследник, проширена је на све чланове Краљевског дома посебно због Краља Милана, јер он није био ни краљ ни престолонаследник. Створена је једна нова кривица која се састојала у уменом или писменом одвраћању људи од вршења уставних права и дужности; међу уставним дужностима изречно се помињала дужност плаћања пореза. Очевидно, имала се на уму она одлука београдских радикала о позиву народа на неплаћање пореза

о којој је било говора на преком суду. Ове две измене учињене у Казненом законнику биле су на јаснија потврда да се, према законским прописима који су важили у време Ивањданског атентата, атентат на краља-оца није могао сматрати за велележајничко предузеће, као што се ни позивање народа на неплаћање пореза није могло сматрати за кажњиво дело.

Поред ових закона ваља поменути још и један предлог који је био поднет Скупштини, да „уз Његово Величанство Краља Милана свагда иде довољна војничка пратња“.

Све што се дешавало после Ивањданског атентата било је дело Краља Милана и Краља Александра, али за све то министарство Владана Ђорђевића примило је одговорност на себе, а Народна Скупштина накнадно благословила.

VIII.

Ивањдански атентат имао је крупних и трајних последица. Ево у чему су се оне састојале.

(1) После атентата Краљ Милан је наумио да стрељањем Пашића и Таушановића обезглави радикалну странку. Ову намеру он, због Русије и Аустрије, није могао извршити, али ако Пашића и Таушановића није убио физички, он је покушао да их убије морално. Пашић, после своје изјаве на преком суду, био је одбачен од своје странке као недостојан да јој буде вођ. Људи су се склањали од њега као да би био губав; и оно мало пријатеља што му је остало, одржавало је везе с њиме готово кришом. Што се тиче Таушановића, једна злоупотреба коју је учинио у своје време као управник Београдске задруге, била је у марту 1900 откривена накнадно. Он је узео из трезора три стотине неуплаћених акција Београдске задруге, утиснуо на њих факсимилни потпис једног члана управног одбора, и zaloжио их у своју корист код новчаних завода у Новом Саду и Загребу. Да је Таушановић zaloжио ове акције, то је ван сваке сумње утврђено. Он се бранио да је акције са већ удареним факсимилним потписом добио на послугу од једног члана управног одбора, и да није знао да оне не представљају никакву вредност. Али, како своје наводе није успео доказати, суд га је осудио на три године робије, и он је жигосан у очима света као фалсификатор. Као год и Пашић, тако је и он изгледао политички мртав: на Пашића се викало због недостатка политичког морала, а на Таушановића због недостатка приватног морала.

(2) У врховима радикалне странке настало је превирање. Старији и умеренији елементи странке били су утучени и саблажњени оном „комедијом правде“ коју су видели на преком суду. Они су говорили да у земљи где нема суда и закона политичка борба није могућа; ту не остаје за исправног човека ништа друго него да се повуче. Млађи и борбенији елементи доказивали су, напротив, да баш зато што је у нас тако зло стање, добар грађанин не сме да се извлачи из политике, него треба да истраје у борби за правни поредак. Ти млађи и борбенији елементи нису хтели да знају за старе вође, које су кривили за млитаво вођење опозиције пре атентата и за кукавичко држање после атентата. Нови нараштај странке признавао је за вођа Љубомира Живковића, који, истина, није био тако искусан и mudar државник као Пашић, али је био бољи јунак од њега. У тешким и опасним временима која су настала, кураж је била потребнија од памети.

(3) Свет је био преплашен преким судом, и та је преплашеност трајала чак и после пада режима од 11 октобра. Преки суд, који је радио скоро три месеца, није судио само оптуженима за атентат и велележају, него је судио и већем броју других лица чија се сва кривица састојала у томе што су у приватним писмима и разговорима ружно говорили о Краљу Милану. Нису се кажњавала дела, него речи, па чак и помисли; примера је доиста било да су људи кажњавани за оно што су забележили у свој дневник, који нису показивали никоме. Преки суд од 1883 осудио је нише људи на смрт него преки суд од 1899, који је на смрт осудио само двојицу, и то једнога од њих у одсуству. Али суд од 1883 судио је за учешће у једној буни, чије се постојање није дало спорити, док је суд од 1899 судио за кривце слабо доказане или чак и измишљене: свет се препао од његове произвољности, а не од његове строгости. Увреда Краља Милана постала је нарочито кривично дело које је човек могао учинити не знајући ни сам како, — једним шапатом, и једном помисли; изгледало је да ће се људи као у доба Тиверија и Нерова потрзати на одговор чак и за снове.

Поред преког суда, и Влада за свој рачун истраживала је и гонила противнике постојећег стања. Према њима сматрала је да јој је све допуштено. Она их је разјуривала из државне службе, затварала их код њихових кућа заједно са

њиховом породицом, наређивала им да одмах, остављајући све послове, иду из земље. Ове мере Влада је чинила, не тражећи много доказа о кривици својих жртава. Обична достава да неко „радикалише“, или да се с радикалима дружи, била је довољна да упропасти човека: страх од „жбира и шпијуна“ залегао се у свачију душу. Уз радикале дрхтали су и нерадикали: управо сви они који нису били забележени као велики династијаша и стубови режима од 11 октобра имали су да стрепе од изненадних удара власти. Та стална стрепња исцрпљавала је људе нервно, и они су изгледали лишени сваке отпорности. 1900 Краљ Александар путовао је по Источној Србији, и у том леглу радикализма дочекао је тако одушевљено као да се враћа после победе над непријатељем.

(4) Интелигенција се својим самосталнијим делом обрнула против режима од 11 октобра. Гонити своје противнике преким судом и помоћу лажних сведока, то је био један начин борбе који је интелигенцији изгледао противан основним појмовима права и морала. О Краљу Милану она је говорила као о једном човеку који пати од лудила гоњења, који је ради своје личне сигурности подвргао целу земљу источњачкој тиранији и постао главна сметња нашег културног напретка. Углед режима од 11 октобра био је проигран. Пошто се наоружао диктаторском моћи под изговором да му је то потребно ради подизања привреде и војске, режим од 11 октобра употребио је ту диктаторску моћ на упропашћивање својих противника радикала. Правни поредак био је из темеља заљуљан, и та штета није се дала накнадити оним успесима које је режим постигао на пољу привредном и војном, и који нису имали ничег изузетнога. Као режим Кнеза Михаила после Мајсторовићеве завере, тако и режим од 11 октобра после Ивањданског атентата дошао је у кризу, јер је повредио правна осећања интелигенције.

(5) Ивањдански атентат нахудио је режиму од 11 октобра не само у земљи него и на страни. Ми нисмо успели уверити страну штампу о учешћу радикала у атентату: не само руско-француска штампа, која је била непријатељски расположена према Краљу Милану, него и немачко-аустриска штампа, која је према њему била пријатељски расположена, остала је под утиском да су радикали осуђени на правди Бога, у име неког државног разлога, који је у ствари био династички

разлог, или, тачније речено, разлог личне сигурности Миланове. Бечки лист *Neue Freie Presse* писао је да нас је пресуда преког суда избрисала из реда цивилизованих држава. Да писање стране штампе није било лишено сваког практичног значаја, Ђорђевићева влада могла се уверити када је после преког суда покушала закључити зајам, и одмах наишла на велике тешкоће.

(6) Краљ Милан остао је уверен да је Ивањдански атентат био плод једне озбиљне и опасне руске завере; после тог неуспелог покушаја противу његовог живота имали су да дођу и други, још боље припремљени покушаји; Руси су били решени да га гоне до истраге, — исто овако као што су у Бугарској гонили Батенберга и Стамболова. Тешко ономе ко се усуди поћи на Балкану барјак против Русије! Он ће бити свргнут с престола као Батенберг или искасапљен на сред улице као Стамболов, . . . У вечитом страху од руских завера, Милан се осећао недовољно заштићен нашом полицијом која му се чинила неспретна и невешта. Тражио је да се све доставе које је полиција добијала, шиљу њему; обртао их је са сваке стране, и упињао се да ухвати прве знаке нових завера на хоризонту. Раније његова је мисао била да ће Руси употребити против њега Црногорце; сада је држао да ће употребити Македонце; његови погледи нису више били обрнути ка Цетињу него ка Софији, — и добар део његовог времена одлазио је на та полицијска истраживања и домишљања.

Стање после атентата било је стање општег страха: страх доле у народу од власти и њених зулума, — страх горе у Двору од нових руских атентата. Публици је изгледало да између Милана и Русије почиње последње рвање; нико није сумњао да ће Русија, тај колос од царевине, пре а после бречити Милана о ледину, али сваки је дрхтао на помисао каква чуда и покор Милан може учинити у свом последњем напору самоодржања.

ГЛАВА III. КРАЉЕВА ЖЕНИДБА.

I.

Женидба Краља Александра била је једна од главних брига Краља Милана, као што је била и једна од главних брига Краљице Наталије. И Милан и Наталија уносили су у ту женидбу своје политичке рачуне. Наталија је гледала да ороди свога сина с руским двором; када није могла добити за њ руску принцезу, она се задовољавала и црногорском, јер је црногорска династија стајала код Руса у великој милости. Милан је гледао да свог сина ожени немачком принцезом; на тај начин династија Обреновића, па с њом и Србија, била би коначно привезана за Тројни савез. Наталија, приликом свог бављења у Србији 1895/6, није имала среће са својим женидбеним плановима. Сада је дошао ред на Милана да он проба срећу.

Краљ Александар, заљубљен у Драгу Машин, није озбиљно мислио на немачку принцезу, али није хтео да квари оцу вољу, и пуштао га је да му тражи младу у Немачкој. После Ивањданског атентата и Милан и Ђорђевићева влада навалили су да се са Краљевом женидбом што пре сврши. Ивањдански атентат показао је да је династија окружена непријатељима; Краљ Александар мора што пре добити наследника, иначе један револверски метак може учинити крај не само њему него и династији Обреновића... Почетком 1900 Краљ Александар је изјавио да се коначно одлучио на женидбу са немачком принцезом. Принцеза на којој се избор његовог оца зауставио, била је Александра од Шаумбург-Липе. То је била једна од мањих принцеза, без мираза, али како су се аустриски и немачки цар занимали за њен брак са српским

краљем, изгледало је да ће јој они саставити мираз. Аустро-угарски министар иностраних дела, граф Голуховски замољен је не само од Краља Милана, него и од Краља Александра да посредује између нашега Двора и кнежевске куће Шаумбург-Липе: ово посредовање аустро-угарског министра показивало је најбоље велики политички значај који се Александровој женидби придавао. У јуну 1900 Краљ Милан са писменим овлашћењем свога сина имао је да доврши претходне преговоре; он је то учинио; после тога остало је само да се момак и девојка виде. То је требало да буде августа у Карлсбаду. Краљ Милан је нестрпљиво очекивао синовљу веридбу: тек после тога могао би одахнути душом, јер утицај Тројног савеза, а и његов лични био би потпуно обезбеђен у Србији.

У публици се мало знало о свему овоме, и како су и Краљ Милан и први министар Владан Ђорђевић били отишли у стране бање, то се мислило да скоро неће бити никаквих крупнијих новости. Режим од 11 октобра, који је како тако претурнио преко главе Ивањдански атентат, чинио се учвршћен бар за неко време.

Осмога јула, по подне, сасвим из небуха, пуче прво глас да је Влада дала оставку, па онда да се Краљ Александар верио са Госпођом Драгом Машин. Службене потврде није било ни за један ни за други глас, али пред кућом Драге Машин обрела се од једном стража: по томе се закључивало да је глас о веридби истинит.

И доиста, докле је Краљ Милан спремао на страни женидбу свога сина са принцезом од Шаумбург-Липе, његов син спремао је истовремено своју женидбу са Госпођом Машин. До трећег јула нико ни од Владе ни од дворског часништва није био посвећен у његове намере. Тога дана он се поверио маршалу двора мајору Љубомиру Лешјанину; по Лешјанинову савету, поверио се још и своме секретару др. Војиславу Вељковићу; и Лешјанин и Вељковић одвраћали су га од женидбе. Петог јула Краљ је разговарао са начелником Команде активне војске, генералом Димитријем Цинцар-Марковићем: од њега је, после три дана ломљења, ишчупао обећање да ће га помагати¹⁾. Шестог јула Краљ се обратио на министра

¹⁾ Овако је забележено у дневнику Вукашина Петровића, вид. Ђорђевић, III, 612. Уловница генерала Цинцар-Марковића, у забелешкама објав-

унутрашњих дела Ђорђа Генчића: код њега је ударио исто онако на отпор као код Вељковића и Лешјанина. Седмог јула Краљ је разговарао са заступником председника министарског савета Вукашином Петровићем, који му је, и ако се није договарао са Генчићем, говорио исто онако као и Генчић. Тог истог дана Краљ је имао на вечери три ђенерала: Јована Мишковића, Драгутина Франасовића, Михаила Срећковића. Пошто им је саопштио да је његова женидба са Драгом Машин коначно одлучена, питао их је да ли може на њих рачунати. Мишковић, његов негдашњи васпитач, одговорио је да може, „јер га воли као своје дете“. Срећковић се изражавао неодређено, „али у пријатељском духу“. Франасовић је рекао да његова нога неће више прекорачити дворски праг.¹⁾

Краљ Александар ишао је смотрено и полако: уводио је људе једног по једног у своје планове, говорио са сваким у четири ока (она три ђенерала саставио је на вечеру, како изгледа, тек пошто је прво са сваким посебно разговарао). И Вукашин Петровић и Ђорђе Генчић причали су да их је Краљ, пре него што ће им рећи своју тајну, терао да му се закуну на икону да га неће одати. Краљ је гледао да обезбеди себи потпору дворских часника, ђенерала, чланова владе. Од чланова владе кушао је прво оне које је држао за Миланове људе, Генчића и Вукашина. За Владана Ђорђевића мислио је да ће заједно са Краљем Миланом бити противан његовој женидби са Драгом, и већ је тражио новог министра председника: тиме би се објашњавало што је већ шестог јула у вече Никола Христић био у Двору. Један дан раније Краљ је позвао депешом неколико посланика из народа, које је вероватно као и министре и ђенерале хтео унапред придобити за женидбу. Отпор, на који је наишао код министара и дворских часника, није га поколебао, јер после разговора са ђенералима Цинцар-Марковићем, Мишковићем, и Срећковићем осећао се са војском сигуран. Седмог јула у вече написао

љеним у *Полицици* 1926, тврди напротив да се Цинцар-Марковић до краја одупирао Краљевој женидби. Нама се Петровићево казивање чини вероватније, јер Цинцар-Марковић није приликом Краљеве женидбе стављен у пензију, заједно с оним ђенералима који су се женидби противили и тиме навукли на себе Краљев гнев. За Петровићево казивање има потврде у забелешкама Ђорђа Симића и у извештајима аустро-угарског посланика.

¹⁾ По забелешкама ђенерала Јована Мишковића.

је своје оцу у Карлсбад једно писмо у коме је и њему рекао све. То је писмо требао лично да однесе пуковник Ђирић, главни Александров помагач приликом првоаприлског преврата. Краљ Александар јамачно није тражио од она родитељски благослов, него га је стављао пред свршени чин.

Међутим радња противу његове женидбе већ је отпочела. Шестог јула, одмах после разговора са Краљем Александром, Генчић је депешом позвао Краља Милана натраг у земљу. Везан заклетвом према Краљу Александру, Генчић није извештавао Краља Милана шта је у ствари, него је само наговештавао неку „неизбежну опасност и катастрофу“. Генчићеву депешу Милан је имао седмог јула ујутру: да је одмах кренуо на пут, могао је осмога бити у Београду. У место тога Милан је одговорио Генчићу да без знања и воље Краљеве не може доћи.

Вукашин Петровић, после разговора с Краљем, није ништа јављао Милану, него је сазвао министарску седницу за осми јули. Кад су министри чули да Краљ хоће да се жени Драгом Машин, они су одлучили дати оставку. Председник министарства Владан Ђорђевић, који се налазио на путу из Мариенбада у Париз, извештен је депешом. Ђорђевић је из Луцерна одговорио да се придружује оставци својих другова, — и продужио је пут за Париз.

Краљ Александар, када му је оставка поднета, није је одмах уважио, него је позвао министре на ручак. При уласку у Двор, Генчић је чуо од првог ађутанта пуковника Леониде Соларовића да је Краљ набавио претење и поручио свештеника. Генчићу је синило кроз главу да Краљ намерава још тог дана извршити веридбу. Повукав собом министра грађевина потпуковника Боривоја Нешића, Генчић појури у стан Драге Машин. Остали министри одоше код Краља на ручак.¹⁾

Генчић је саветао Драгу да она сама спречи свој брак са Краљем. Он јој је предлагао да се склони у његов виноград,

¹⁾ Ја сам се овде држао Генчићева усмена казивања. Вукашин Петровић тврди да је цела Влада решила да Генчић и Боривоје оду до Драге и да је наговоре да она сама спречи ту монструозну Краљеву женидбу, а ако она на то не пристане, да је спакују и пребаце у Земун* (Ђорђевић, III, 605). Ова ми тврдња не изгледа вероватна: преке мере лежале су донекле у карактеру Генчићевом, али не и у карактеру осталих министара, а највише у карактеру Вукашина Петровића. Од почетка кризе, Петровић се понашао тако као да би желео извући се што пре из догађаја.

одакле би после била пребачена преко границе. Она је послушала Генчића само у пола. Побегла је из свога стана, али не у Генчићев виноград него код неке своје тетке. Генчић је сувише брзо поверовао њеном обећању. Изгледа, Драга није бежала из свога стана од Краља, него од министара који су је морали уплашити говором о пребацивању преко границе. Враћајући се у Двор, Генчић је рекао инспектору министарства унутрашњих дела Настасу Антоновићу да нареди команданту жандармерије да опколи Двор, и да ни самога Краља не пушта напоље. Докле не би уклонио Драгу из земље, Генчић је хтео заточити Краља у Двору. Над извршењем овако смелог плана Генчић је требао сам лично бдети, али он се за извршење свога плана ослонио нешто на Драгу, која је имала сама да му дође у виноград, а нешто на свог инспектора, који је требао да стави у покрет команданта жандармерије. Инспектор није учинио оно што му је Генчић наредио, исто онако као што ни Драга није отишла у Генчићев виноград, него се сакрила код своје тетке.¹⁾

Генчић и Нешић стигли су с великим закашњењем на Краљев ручак. Краљу се њихово закашњење учинило сумњиво; он је одмах наредио да се види како је код Драге, и када му је јављено да Драге нема у њеном стану, он узе Генчића собом у своју канцеларију. Вукашин Петровић, који је с осталим министрима остао у другој соби, вели у свом дневнику ово: „Не потраја дуго, чусмо некакву ларму, из које познасмо глас Краљев и Генчићев. Потрчасмо сви и нађосмо Краља у клозету, а на вратима од истог испречио се Генчић, обојица у најраздраженијем стању.“²⁾ Пошто се Краљ вратио у већма краљевски положај, свађа између њега и Генчића раширила се у свађу између њега и свих министара. Краљ је био преко мере љут на ministre, али није показивао ни најмање страха од њих: то је била љутња господара на послугу која се од једном показала непослушна. Поцепао је оставку Владе, и наредио Вукашину Петровићу, као заступнику министра председника, да прокламацију о његовој веридби пошаље у Државну штампарију. „Пробајте да је не штампате!“ рекао је бесно. По-

¹⁾ Видети код Јовановића, стр. 125, казивање Настаса Антоновића. Оно се у појединостима не подудара са казивањем Генчићевим.

²⁾ Борђевић, III, 604.

том је сео са дежурним ађутантом у кола и одвезао се у Драгин стан. Био је у генералској униформи и носио је собом прстење: било је јасно, чим пађе Драгу, вериће се с њоме.

Шта су после његовог одласка министри чинили? Они су се разишли. Министар просвете отишао је Митрополиту да му говори да се он као црквени поглавар одупре Краљеву браку. С друге стране Вукашин Петровић послао је прокламацију у Државну штампарију са потребном наредбом за њено штампање. Ово што је чинио Петровић није се слагало с оним што је чинио његов друг из просвете. Министри су се били помели и ишли у раскорак.

Краљ није застао Драгу у њеном стану, али је без много труда сазнао где се склонила. Она је одмах доведена натраг и прстенована. Од тога тренутка носила је назив „светле веренице“. Тек после свршеног прстеновања Краљ је уважио Владину оставку. Он је јако желео да некоје од старих министара узме у нову владу, да не би изгледало да је стара влада сва до једнога човека била противна његовој женидби. У писму којим је известио ministre да им је уважио оставку, „резервисао је себи право“ да „некога од њих“ употреби опет за министра. Министар правде Ђорђе Стевановић и министар народне привреде Живан Живановић морали су му обећати да ће ући у нову владу. Вукашин Петровић, пошто је оставка владина уважена, сетио се најзад Краља Милана, и послао му депешу о свему што се десило.

Ноћу између осмог и деветог јула нова влада образована је под председништвом Николе Христића, с којим се Краљ вероватно још седмога споразумео. Те исте ноћи стигла је и депеша од Краља Милана. Он није одобравао брак свога сина и давао је оставку на положај команданта активне војске. Краљ Александар, који је зебао да Милан не покуша војском спречити његов брак, био је сав срећан што Милан прекида своје везе с војском. Помоћу једне владе којој је био на челу стари строги полицајац Никола Христић, и потпуно сигуран са војском којом није више командовао Краљ Милан, Александар се могао с разлогом надати да ће отклонити све сметње које су још стајале на путу његовој женидби.

II.

Деветога јула Краљев положај од једном се погоршао. Христић и његови другови били су се преко ноћ предомислили, вероватно под утиском депеше Краља Милана. И поред Миланове оставке, мислило се да он још није казао своју последњу реч, и људи су се бојали да се у кавзи оца и сина не нађу између два жрвња. Краљ Александар, који је пре неколико часова имао нову владу, није је више имао. Без једне владе која ће примити одговорност за његов брак, његов брак није био могућан.

Међутим службене новине објавиле су прокламацију о веридби, и одзив публике био је не може бити гори. Сви су се питали: Шта би Краљу? Он је имао двадесет четири године, његова вереница тридесет шест¹⁾. Он је био краљ, она удовица једног малог инжењера... Њен отац свршио је у лудници, мајка била пијаница... У њеној прошлости било је свачега: млада удовица са бедном пенсијом, она је хватала „пријатеље“ који ће је помагати; сам Краљ, пре него вереник, био јој је такав пријатељ. Што је најгоре, са првим мужем није имала деце, и држало се да их не може ни имати.

Противу нове краљице били су и људи и жене. Људи су праскали на „јалову удовицу“ која ће угасити династију, жене су сиктале на „Госпа Драгу“, коју су памтиле као удовицу са шездесет динара пенсије, у отрцаној сукњи и искривљеним пипелама: зар њу да љубе у руку као краљицу? Никада!

У својој прокламацији Краљ је чинио све могуће да Драгу од своје неприлике начини својом приликом. Он је помињао њенога деду Николу Луњевицу као „једнога од главних помагача Милошу Великом при стварању данашње Србије“. Стари Луњевица био је ручни девер Милошу Обреновићу и као богат марвени трговац, ако није војевао у устанку, бар га је новчано помагао. Ради уздизања Драге, Краљ је хтео на силу начинити Луњевицу војводом (та му је титула дана у писму којим је министарство иностраних дела известило страна посланства о Краљевој веридби.²⁾ У колико је он

¹⁾ По подацима Управе фондова, Драга је рођена 1854, а не 1866, како је објављено у Државном календару.

²⁾ У том акту стајало је да се Краљ Александар верно с Г-њом Драгом, ћерком пок. Панте Луњевице, укуком „славног војводе Николе Луњевице“.

преувеличавао заслуге Николе Луњевице, у толико их је публика умањивала, — није му признавала никакав значај у устанку, правила од њега простог марвеног трговца. Исто тако Краљ је узалуд означавао у прокламацији Драгу њеним девојачким именом Луњевице; за цео Београд она је била и остала не Драга Луњевица, него Драга Машин, — и то име Машин вукло је за собом не само успомене на њеног првог мужа, које је Краљ желео истрти, него је вукло успомене и на њена властита удовичка поклизнућа која Краљ није сва ни знао.

Власт није чинила ништа противу узбуве јавнога мњења, из простог разлога што владе више није било. Стари министри, како су дали оставку, престали су долазити у канцеларију; нова влада није била састављена, и није се знало да ли ће се и када саставити. Власт се није мицала, јер није било никога да јој издаје наредбе и упутства; из својих побуда није смела ништа: залажући се за Краља Александра, она се замерала Краљу Милану, а још није било сигурно да Милан неће једнога дана банути у Београд. Људи су приметили ову узетост власти; хуљења Краља и његове „светле веренице“ нису престајала; сав Београд био је на улици и у кавани; гомиле се скупљале и комешале као у дане великих демонстрација.

Краљеви нерви, сред ових тешкоћа, попустили су потпуно. Он који се иначе умео савлађивати, сада се разбацавао и праскао као полулуд. Ипак свој главни циљ није губио из вида, и упорио је радио на саставу нове владе. Требало му је пошто пото осам људи који ће као одговорни министри пристати да га венчају с Драгом. Отпор митрополита Инокентија био је сломио у току деветога јула, али шта му је то вредило када владу није могао саставити? У први мах тражио је за шефа нове владе једног човека са великим именом, али ниједан од познатих политичара није хтео примити на себе одговорност за његову женидбу. Девети, десети, једанаести јули прошли су у узалудним преговорима око састава владе. Изгледало је да у целој земљи нема осам људи који пристају да венчају Краља са Драгом Машин, и да ће Краљ морати или дати оставку или одрећи се Драге. Ноћу између једанаестог и дванаестог јула влада је, најзад, састављена. Председник владе био је Алекса Јовановић, председник Апелационог суда, који је као судија и као правни писац

имао леп глас, али који је у политици био нов човек, и који је са свога скромног и повученог живота био слабо познат широј публици. Око тог мирног судије који никада није био у политичком вртлогу, Краљ је поређао као чланове владе неколико виших чиновника који су могли бити добри шефови одељења, али од којих нико није имао онога угледа који се тражи од једног министра. Министар војни био је један потпуковник; министар просвете један млад адвокат, који је недавно изишао из државне службе са чином секретара министарства. Јовановићево министарство чинило је утисак једне владе у којој се начелници и секретари играју министара. Не могући да обрлати ниједног од старих вештих политичара, Краљ је стао хватати или мирне неискусне људе који нису умели да се одбране од његовог налетања, или оне ловце положаја који су сматрали за њар да буду министри ма само двадесет четири сата. Публика је дочекала Јовановићеву владу с омаловажавањем и потсмехом, али и с извесним огорчењем, јер, маколико лишена личног угледа, та је влада, самим тим што се могла саставити, извлачила Краља из неприлике и пружала му могућност да оствари што је наумио.

За све време докле се Краљ мучио око састава владе, противници његове женидбе, тако многобројни, чинили су упорне напоре да га ма у последњем часу од женидбе одврате. Људи су му долазили, и то људи од положаја, министри и ђенерали, — и говорили му без увијања да је његова вереница обична блудница. Један му је чак рекао да ју је у своје време и он имао, и то за суму која није била велика. Једанаестог јула једно изасланство трговаца молило га је тако рећи на коленима да не узима Драгу. Један од трговаца изјавио је да он лично никада не би имао образа да се њоме ожени; други опет причао је о њеним болестима које су је онеспособљавале да буде мајка.

Сав овај говор, маколико непријатан, па чак и увредљив, није Краља много узбуђивао. Друга једна ствар њега је чинила нервозним, а то је врење које се осећало у војсци. Ниједан од ђенерала није се хтео примити за министра војног. Краљ се љутио што ђенерали не разумеју да је њихова војничка дужност примити положај министра, кад им то Краљ, њихов врховни заповедник, нареди. Венерали су сматрали да се њихова војничка дужност простире само на војне послове,

и не и на политичке. Између Краља и ђенерала долазило је до бурних сцена. Вукашин Петровић забележио је једну од њих у свом дневнику. „Угледавши у авлији дворској ђенерале Милована Павловића и Лазу Лазаревића, Краљ гракну на њих тако да се на далеко чуло: — Зар сте ви ђенерали? Кукавице сте ви. Доле сабљу, доле кокарду.“¹⁾... Са својим првим ађутантом пуковником Леонидом Соларовићем Краљ је водио сталне препирке; Соларовић је имао врло опорну искреност, и кресао му је такве ствари да је по Краљевом казивању заслуживао стрељање... Питање Краљеве женидбе претресало се по свима командама београдског гарнизона. Нико од официра није одобравао Краљеву женидбу, али докле су пеки налазили да је дужност официра да нешто учине противу женидбе, други су налазили да официри нису позвани да се у те ствари мешају. Сви официри београдског гарнизона били су позвани у Двор за 12 јули у девет изјутра. Речено им је да Краљ жели чути шта официри мисле о његовој женидби, и да они треба да му своје мишљење кажу сасвим слободно. Да ли је на овај официрски плебисцит Краљ наговорен од ђенерала, који су као последње средство противу његове женидбе смислили једно наступање официрског тела? Или, из страха од Краља Милана, Краљ Александар сам је дошао на мисао да ступи у додир с официрима и покуша да их одвоји од свог оца? То је остало нерасветљено, као што је остало нерасветљено и то да ли је у Краљевој наредби донста стајало да се официри позивају у Двор да „Краљу по срцу и души кажу, одобравају ли његову женидбу“, или су Краљеве речи биле изврнуте. Као што је речено, официри су позвани у Двор за 12 јули; ноћу између једанаестог и дванаестог састављено је Јовановићево министарство; министар војни потпуковник Милош Васић објаснио је Краљу да је незгодно „да официри узимљу учешћа у одобравању или неодобравању његове женидбе.“²⁾ И зато, када су дванаестог јула официри изашли пред Краља, он им није постављао никаква питања, него им „без икаква увода прочитао текст војничке заклетве из правила службе, и одмах за тим одлучним тоном рекао да је његово право да се жени оном

¹⁾ Ђорђевић, III, 642.

²⁾ Васићем забелешка, наведена код Јовановића, стр. 39.

коју је он изабрао, и да у то његово лично питање нема нико права да се меша".¹⁾ Збуњени овим неочекиваним обртом, официри нису знали у први мах шта да раде. Настао је тајац. Питање је било, ко ће га први прекинути: они официри који су били противни Краљевој женидби, или они официри који нису хтели да се у ту ствар мешају. Један пуковник из ове друге групе узвикнуо је: „Живео!“ Овај узвик једном избачен, прихваћен је још од неких, премда без великог одушевљења. Краљ је брзо изашао из дворнице, и покушај официрског протеста био је изигран. У место да се обелодани да официрски кор не прима Драгу за краљицу, обелоданило се да официрски кор, везан војничком заклетвом, мора сваки Краљев поступак поздравити са „Живео“.

Краљу Александру било је лако ућуткати протест официра, јер покрет који се међу њима јављао, није био руковођен. Не само нижи, него ни виши официри нису ни једног тренутка помишљали да из властите иницијативе предузму ишта озбиљније противу Краљеве женидбе; њима је војна дисциплина допуштала највише то, да се противу женидбе изјасне на случај да их сам Краљ упита за мишљење. Друга би ствар била, ако би се Краљ Милан од некуда појавио. Александар је био, истина, краљ, али Милан је био командант активне војске, — и што би он наредио, то би се морало извршити. Другим речима, официри би били готови угазити и у насилно спречавање Краља од женидбе, али под условом да то буде обучено у форме војне дисциплине и извршено под руководством највише војне команде. Из тог разлога, и они официри који су били најодлучнији противници Краљеве женидбе, као на пр. пуковник Леонида Соларовић, чекали су повратак Миланов, па да пођу напред; на своју руку нико није смео ништа. Милан је ишчекиван чак и после образовања Јовановићеве владе и неуспелог покушаја официрског протеста. И на пр. један од генерала предао је 13 јула аустриском посланству једно хитно писмо за Краља Милана. У писму је стајало да Милан, ако се буде вратио, може рачунати на трупе.

¹⁾ Антонije Антић у *Политици*, 27 октобра 1926. — У ово време говорило се да је министар војни Васић дао Краљу Александру мисао да официре, у место сваког објашњавања, просто опомене на њихову заклетву. По усменом казивању Васићевом, Краљ Александар је сам дошао на ту мисао.

Ако официрски покрет није успео, то је просто стога што у правом смислу није ни почео, а није почео стога што Милан није дошао да се на његово чело стави. Милан, који је, као командант активне војске, држао целу ситуацију у рукама, дао је одмах оставку на командантски положај. Он је журио да оставка буде уважена још од старе Ђорђевићеве владе, и називао је то историском услугом коју је та влада његових личних пријатеља имала још да му учини. Овој депеши следовала је друга једна, којом је Милан молио Ђорђевићеву владу да му пошаље унапред апанажу за идући месец август, и ако је тада био тек почетак јула. После једне историске услуге Милану је требало учинити и једну новчану услугу: чак и у овој прилици он није могао да своје велике историске акте не замрља малим новчаним питањима. Пошто је одмах од прве одбацио од себе команду активне војске, која је била његово главно оружје, он је дотрчао из Карлсбада у Беч, да се код Аустро-угарске владе обавести шта би требало чинити: по својој старој навици, он се у невољи хватао Аустрији за skut. У Бечу је добио овај дипломатски одговор: да је из Карлсбада отишао право у Београд без свраћања у аустро-угарско министарство иностраних дела, Аустрија би га својски подржала у његовој радњи противу синовље женидбе; овако, она је доведена у незгодан положај, јер ако би се он појавио у Београду после једног разговора који је имао у аустро-угарском министарству иностраних дела, Русија би то тумачила као аустриско мешање у унутрашње ствари Србије, — мешање кога су се и она и Аустрија одрекле споразумом од 1897. После овог одговора Милан је изгубио и оно мало воље и куражи што је имао за неку радњу. Он је седео у своме хотелу, кукао за сином и династијом, љутио се и беснео на своје присталице у Србији што ништа не чине противу Драге, и ако је целом свету било јасно да је почетак сваке радње противу Драге имао да дође од њега, и ни од кога другог. То су му говориле и његове присталице, које су долазиле да га виде у Бечу. Од њихових прекора он се бранио тиме да би било неприродно да отац устаје на сина, и да он после своје оставке на престо не може чинити подвиге претендента. По свему изгледа, Краљ Милан био је уздржан од доласка у Србију како својим рђавим тако и својим добрим особинама. Доћи у Србију и ставити

се на чело војске против свога сина краља, то је био акт пун одговорности и опасности, који је премашао Миланову и физичку и моралну кураж. Под ударима судбине он се обично показивао малодушан, — и његова пораженост после синовље веридбе јако је личила на његову пораженост после Сливнице. Али овога пута Милан је био уздржаван не само кукавичлуком него и једним благороднијим осећајем. Он је волео свог сина. Вест да његов син у кога је стављао све своје наде и амбиције, узима за жену своју милосницу, та вест заболела је Милана до срца. Он је пао на земљу и урликао од бола... Хистеријски напади плача понављали су се и доцније; он се чак ни на улици није могао уздржати од суза. Поремећен, готово избезумљен родитељским болом, он није имао оне присебности и одлучности која се тражи за велика предузећа: могао је само да седи код куће и да нариче над својом тужном судбином.

III.

Пошто је саставио како тако нову владу и пресекао како тако роптања официра, Краљ Александар, свестан рђавог утиска који је његова веридба учинила, тражио је начина да тај рђав утисак, ако је могуће, изглади. Требало је у корист његове веридбе изазвати једну струју јавног мијења; радикали као највећа странка имали су највише утицаја на стварање јавног мијења, и Краљ је почео да се осмејкује на радикале. Од њега била је још далеко мисао да радикалима да власт; за овај мах чинило му се доста, и сувише, ако прекине гоњења радикала која су почела са режимом од 11 октобра, а врхунац достигла у време Ивањданског атентата. Оног истог дана када је објављен указ о образовању Јовановићеве владе, објављен је и указ о помиловању радикала осуђених због Ивањданског атентата.¹⁾ Радикалима је поручивано да их је равније Краљ због свог оца гонио и хапсио; сада када његовог оца нема више, и Краљево понашање према радикалима биће милостивије.

Ако је с једне стране своју женидбу приказивао као добит за радикализам, Краљ ју је с друге стране приказивао као добит за национализам. Ма шта се иначе мислило о Драги, њој се

¹⁾ У први мах нису пуштени сви осуђени на слободу. Некима је казна само ублажена, и тек 11 септембра, на дан Краљине Драге, сасвим опрштена.

није могло спорити да је чиста и права Српкиња, унука једног нашег човека из другог устанка. Да је било по Милановој вољи, Краљ би се оженио немачком принцезом, која би коначно довела Србију под утицај Тројног савеза. Одупирући се свом оцу, Краљ је спасао нашу политичку самосталност. Боље је имати за краљицу жену из народа, него једну принцезу која ће служити туђину.

Јавно мијење стало се колебати. Чули су се гласови: „Хиљаду пута боље је што узима од наше горе лист, него да је довео какву чепу из Шванске. Сркињу, брате, јакако, као што је и он Србин, и као што смо и ми Срби!“¹⁾ Противници Краља Милана радовали су се што се, најзад, нашао неко да и старом господару доскочи. Радикали му нису могли ништа, Русија му није могла ништа, док не дође једна жена која за трен ока одува из Србије првог Краља после Косова и команданта активне војске! И било је људи који су у свему томе видели прст Божји... Изгледало је да заједно с Миланом одлази из Србије и онај режим стеге и притиска који је он оличавао, и који није био дотежао само радикалима него и нерадикалима. И нису били ретки они који су умовали да је Драга мање зло од Милана, јер од Драге може патити само Краљ, а од Милана је патила цела земља.

Политичке странке израчунавале су политичке последице које Краљева женидба може имати. На први глас о женидби Ђорђевићева влада пала је; то је био знак да се политичка срећа обрће од странака које су ту владу потпомагале ка странкама које су јој давале отпора. Странке које су је потпомагале, то су били напредњаци и Андоновићеви либерали; странке које су јој давале отпора, то су били радикали и Авакумовић-Рибарчеви либерали. Чим се ситуација мало разбистрила, ове две странке почеле су се приближавати Двору. Они елементи који су се колебали између странака, чекали су да виде који ће од два краља надјачати, па одмах к њему да потрче. Првих дана, докле се веровало да ће се Милан вратити у земљу и са војском покварити Краљеву женидбу, колебљиви елементи изјављивали су се противу женидбе. Али када се видело да Краљ Милан не долази, колебљиви елементи стаали су да се мире са Краљевом

¹⁾ Маршићанин, I, 13.

женидбом као са свршеним чином. Најзанимљивије је било држање оних политичара који су били познати као ваздашњи пријатељи династије Обреновића. Једни су очајавали као да је Краљ својом женидбом угасио династију, и нису више хтели да знају за њега. Други су доказивали да се пријатељи династије морају скупити око Краља Александра, јер поред свих својих погрешака он је једини Обреновић који још остаје.

Ако се изузме случај протеривања Краљице Наталије, београдске госпође нису се ни у једном политичком питању толико чуле колико у питању Краљеве женидбе. Оне нису гледале ни Милана ни Александра, него само Драгу: да Драга може постати краљица, њима није ишло никако у главу: њено закраљичење београдске госпође сматрале су за своју личну срамоту. После београдског гарнизона, београдско друштво било је главно легло Драганих противника, — и многи од оних који нису отишли у Двор да се поклоне Драги, имали су за тај леп став да захвале не својој куражи, него своме страху од своје жене.

Краљ Александар имао је у својој игри једну ствар коју је чувао за последак. Четрнаестог јула службене новине донеле су саопштење да је тринаестог јула руски отправник послова Павле Мансуров честитао Краљу Александру веридбу, и да је после тога био на честитању и код „светле веренице“. Осамнаестог јула објављена је још крупнија новост: руски цар примио је да буде нашем Краљу венчани кум.

После овога цела Краљева женидба, па с њоме и сама Драга, добила је други вид. Драга, о којој је Краљ Милан говорио да не би пристала за жену ни једном нареднику бандисту, удостојила се части да јој на венчању руски цар кумује. Зар то није доказивало да она није тако црна као што се причало? Краљев брак са Драгом, испрва исмеван као велика будалаштина, постао је, захваљујући царевом кумству, исто онакав важан политички догађај какав је требао да буде и његов брак са принцезом Шаумбург-Лине. Та немачка принцеза требала је да нас веже за Тројни савез; Драга је успостављала наше старе везе са Русијом, које је Краљ Милан насупрот народним жељама раскинуо. Питање није више било: ко је за Драгу, — него питање је било: ко је за Русију... Чим се питање тако поставило, не само радикали, него и остали наши националисти нису се устезали да поздраве Краљеву женидбу

као један чин његовог ослобођења од Краља Милана и од аустриског утицаја.

Царско кумство Краљ Александар обесио је на највеће звоно. Четрнаестог јула изјахао је у логор и саопштио трупама честитку рускога цара. Седамнаестог, у Топчидеру, где се искупило „које од разних депутација из народа које од београдског грађанства око 10—15.000 душа“¹⁾, Краљ је извео пред гомилу руског отправника послова Павла Мансурова и похвалио се царевим кумством. Краљева женидба претварала се у празник српско-руског братства, — и „кум Павле“, како је Београд назвао Мансурова, бацао је у засенак и Краља и његову вереницу. Под окриљем рускога цара, венчање Александра и Драге, које је испрва имало да се изврши на брзу руку и скромно, извршено је 23 јула са великим свечаностима као да би било, не само Краљева лична радост, него још и велика народна слава.

IV

Свој брак са Драгом Краљ је годинама из потаје припремао. Он се заљубио у Драгу почетком 1895, када је долазио код своје мајке у Биариц, где се Драга находила као дворска госпођа. Његова милосница она је постала, како изгледа, тек с пролећа 1897. У јесен те исте године иступила је из службе Краљице Наталије да би се могла настанити у Београду крај Александра. Њена веза с Краљем брзо се прочула, али готово нико није јој давао нарочите важности, јер готово нико није предвиђао да ће се та веза завршити браком.

Ствар је, међутим, од почетка била врло озбиљна. Од велике преписке вођене између Александра и Драге пре њихова венчања много је што шта пропало, али из онога што је остало види се јасно да је Александар од првога дана мислио на брак. Он је био тек у двадесет првој години, и Драга је била прва његова велика љубав. Његова писма нису ни много слаштена ни много чулна; што она изражавају, то је безгранично обожавање: Драга је „анђелак“; она га је „научила да верује Бога,“ и он код ње највише воли „њену нежност“. Има писама која су сва испуњена дугим детињастим тепањима: она је „његово женче, његова лутка, његова бела тица,

¹⁾ Јовановић, 49.

његова даста, његов живот, његов алам камен, његова кокица, његово анђелче, његово срце, његова душа, његова срна, његова женица, његова зеница, његова канарина, његова рајска тица, његов бели цвет, његова верна љуба". Све ово илизано једно за другим, без предаха, на истој страни истога писма. Краљ Александар важио је за човека без срца; у свом политичком раду имао је и сувише рачуна, и волео је да сплеткари. У писмима која је писао Драги, показује се сасвим друкчији: нежан до мекуштва и искрен до наивности. Драга Машин, старија неких дванаест година од њега, увела лепотицај и извежбана милосница, чинила се Александру сјајна и чиста као ни једна друга жена, — његова „рајска тица“ и „бели цвет“. Немогуће је бити већма заслепљен својим осећајима.

Пуи љубави која се пресипа, Александар је био још жудан и породичног живота. Његов отац и мајка због своје непрекидне свађе и супарништва оставили су га у његовим највежњим годинама без топле породичне средине. Он је одрастао у суморној самоћи своје ћачке ћелије. Никакво чудо према томе, ако је доцније, првом приликом, покушао да мимо оца и мајку створи себи нешто налик на породични круг. Уз Драгу он је пригрлио и сву њену породицу, њене три сестре и њена два брата. Новембра 1899 јавља јој да би волео да му њена сестра Цаја пише: „Апсолутно нећу да чујем да ме титулира „Величанство“ или макако званично: то нећу. Она мени није поданица. Она је твоја сестра, и према томе мени врло близак род.“ Од Луђевица хтео је на силу да начини себи ону породицу која му је недостајала, — и он, иначе тако неповерљив, предавао се управо безазлено Драги, њеним сестрама и браћи, који за њега нису осећали ни искре љубави, него гледали у њему главни згодитак своје животне лутрије.

Александар је имао родитељски нагон необично развијен. Волео је децу и желео да их има. Још 1897, на самом почетку везе с Драгом, он јој пише да би највише волео да има с њоме „једно мушко и једно женско и још једно треће да Бог сам избере кога ће пола бити“... И та жеља детета понавља се скоро у сваком писму са једноликошћу једног припева... „Видео сам у Пироту два дивна детета, и мислио сам: О Боже! Боже! дај ми да и ја добијем два таква анђелића.“... „Пошаљи ми бебе бепче, јер ми је мораш дати,

животе мој лепо и бели. Помисли, кад га метемо у колевкицу и оно нам се смеши и пружа ручице“... Он просто вапије за дететом, моли се Богу да га добије: „Ових дана, стоји у једном његовом писму, молио сам се још већма но обично.“

Александар непрестано је наваљивао на Драгу да му да дете; она није смела признати да му не може учинити по вољи, него се изговарала и заваравала га како је знала и умела. Њена су писма скоро сва погубљена; из Александрових писама само се тек понешто може назрети о томе шта му је она говорила. У једном писму он вели: „Али знаш што ми је ужасно жао: жао ми је за бебу. Да ли је могуће да сам га покварио... Ах, срце, сад ти мораш пазити и не правити то трећи пут, јер кад смо могли онда, знак је да је могуће да га начинимо...“ С овим треба довести у везу оно што је причао приликом своје веридбе. Тада је говорио да је потпуно сигуран да ће са Драгом имати деце, и да не може допустити да она која је већ два пута стављала због њега живот на коцку, учини то и трећи пут. Према овоме изгледало би да се Драга, за време своје трогодишње ванбрачне везе с Александром, не мање него три пута правила бременита: када му је трећи пут призвала бременитост, он је одлучио да се с њоме венча. Александар је тврдио да је она два пута стављала због њега живот на коцку: то би значило да је, по његовом уверењу, она два пута побацивала (она је због својих женских болести, ишла на страну на лечење, и није јој било тешко уверити Александра да се склања на страну због побацивања). Али зашто би она побацивала, када је Александар тако жељно ишчекивао дете од ње? По оном његовом писму које је горе наведено, изгледало би да је она бар једно од своја два побацивања објашњавала неком његовом кривцом. Краљ Александар имао је један органски недостатак, и како је био прилично необавештен о физиологији брака, Драга је могла сву кривицу за своје тобожње побачаје бацати на њега и тај његов недостатак. Јамачно, она му није говорила да он због свог недостатка не може уопште имати деце, него само да мора добро пазити. Сиромах млади краљ, тако жељан деце, пао је у руке жене јалове а лукаве, која му је дете једнако обећавала, и навек место порођаја приређивала лажни побачај, — и тај побачај који је тобоже могао њу стзти главе, стављала њему на терет.

Колико је год био наиван у односима са Драгом, толико се Александар показивао препреден, када је требало отклонити оне многобројне сметње које су његовој женидби стајале на путу. По речима једног аустриског дипломата, он је у службу својих полних прохтева ставио све своје способности политичког сплеткаша. Главни противник његове женидбе са Драгом био је Краљ Милан. Он је запазио да се његов син сувише заплео са Драгом, и имао је с њиме објашњавања и свађе, — али да предузме нешто одлучније противу Драге, Милан није смео. Бојао се да не прође као Краљица Наталија, која је морала прекинути са сином зато што се споречкала са његовом милосницом. Краљ Милан имао је нарочитих политичких разлога да што пре ожени Краља Александра немачком принцезом; уз те политичке разлоге њега је руководио још и један разлог приватне природе: држао је да само законита жена и деца могу скинути с Александра оне чини које је милосница на њега бацила. У место да отвореним јуришем избацује Драгу из положаја, он је гледао да је одвоји од Краља помоћу једне младе краљице коју би што пре довео у Двор. Слаба тачка овога плана била је та што Краља, докле је год трајала његова веза са Драгом, није било могуће оженити. Његово одвајање од Драге ваљало је ставити пре, а не после његове женидбе. Како Краљ Милан није увидео тако просту ствар? Изгледа, Краљ Александар био му је замазао очи: он није одбијао његове предлоге о немачкој принцези, дао му је писмено овлашћење за преговоре са њеном породицом, чак је о тој ствари и сам говорио с аустриским министром Голуховским. И немачки и аустриски двор били су обавештени о Александровим корацима код кнежевске куће Шаумбург-Липе, — и маколико неповерљив према своме сину, Милан није могао ни помислити да ће Александар терати са својим претварањем тако далеко да уз њега обмањује још и два страна двора. И тако се десило да Милан крене у иностранство као Александров проводација за немачку принцезу управо онда, када је Александру ради веридбе са Драгом било преко потребно Миланово уклањање из Србије.

И ако је његова женидба с Драгом потицала из сасвим личних побуда, Краљ Александар је унапред израчунавао сву политичку добит коју може из ње извући. Знао је да ће се

с оцем завадити за дуже време, и да ће због тога морати да мења и онај правац који је његов отац у спољашњој политици представљао. Њему се тај правац није ни иначе свиђао. По његовом мишљењу, Краљ Милан се толико захуктао са својим аустрофилством да је потпуно изгубио поверење Русије: само његово бављење у Србији Русија је сматрала као изазивање, и премда је она правила разлику између њега и његовог сина, ипак борба коју је водила противу Милана, постајала је са своје жештине опасна и за Александра. Краљ Александар, да би умилостивио Русију, био је готов на велике уступке, али она није захтевала ништа мање него ковачан одлазак Миланов из Србије. Брак са немачком принцезом чинио се Александру због Русије врло незгодан. Русија би сматрала да је он прешао у логор њених непријатеља, и окомила би се на њега исто онако као и на његовог оца: династиско питање било би онда отворено у Србији. Узимајући све то у обзир, Александар је нашао да своју женидбу са Драгом треба начинити полазном тачком једног приближавања Русији. Та женидба која је истим ударом отклањала од Србије и немачку принцезу и Милана, морала је бити за Русију пријатно изненађење.

Ако је Краљ Александар мислио на Русију, мислила је и она на њега. Она није губила наде да га једнога дана отргне од оца. То није било тако одавно да је Краљици Наталији било пошло за руком да место Милана она завлада Александром. Александар је био колебљив и поводљив; једна мало вештија личност могла га је обрнути поново противу Милана. Тражећи такву личност у најближој Краљевој околини, Руси су се у недостатку Краљице Наталије зауставили на другој једној жени, на Драги Машин. Краљ Милан причаће доцније да је Драга била „прост руски агент“¹⁾. Има једно писмо Краљице Наталије²⁾, у коме се каже да је Драга била управљана из руског посланства: прву везу с њоме ухватио је

¹⁾ Борџенић, III, 688.

²⁾ Писмо је ово писано Г-њи Јелени Ристе Данића 21 марта 1901 (оно није ојављено). Главно место гласи: Le plus triste dans tout ceci, c'est que le Roi qui croit avoir fait un mariage d'amour, n'a été que victime d'une intrigue politique. Il paraît que dès 1899 le col. Taube avait noué des relations avec la Draga pour gagner le Roi. Mansouroff a continué... et la donzelle prenait toutes ses inspirations à la Légation de Russie.

војни изасланик барон Таубе, и то 1899; Мансуров је ту везу даље неговао, и Руси, који редовним дипломатским путем нису могли Милану ништа, узели су најзад да га руше помоћу милоснице његова сина. Александар, који није ни слутио о Драгиним односима с руском дипломатијом, примао је као њене личне и сасвим искрене савете оно што му је она, научена Русима, говорила... Од 22 октобра до 17 децембра 1899 Краљ Александар провео је у Мерану заједно са Драгом. Он је ту много више него у Београду био у њеном друштву, и као што јој је доцније признао у једном писму, ту је sazрела његова одлука да је узме за жену. У Мерану он је примио посету познатог руског дипломата Извољскога, који је тада био посланик у Минхену. Извољски је без сумње поновио Александру старе руске савете да Милана ваља искључити из српске политике, и да ваља помиловати радикале осуђене због Ивињданског атентата. Шта је њему Александар говорио? Пошто је већ био тврдо решен на женидбу са Драгом, није немогуће да се већ тада упустио у неке преговоре с Русима... Када је дошао тренутак његове веридбе, он је обавестио Мансурова једнога од првих; Мансуров је виђен у Двору још шестога јула, дакле на три дана пре службене објаве веридбе; он се није одупирао том Краљевом акту, али држање Русије учинио је зависним од његових политичких последица. Није пропустио ни ову прилику да саветује помиловање радикала, — и управо уцењивао је Краља: ако хоће да Руси благослове његов брак, он мора поправити односе с радикалима, руском странком. На руску учену, Александар је одговорио својом ученом. Одмах после оставке Ђорђевићеве владе поставио је Мансурову питање, да ли би руски цар хтео да му буде венчани кум... Другим речима, он пристаје да се поново подвргне руском утицају, али тражи да Руси царским кумством даду његовој невести онај углед који она није имала. Мансуров се обавештавао код радикалних првака Ђорђа Симића и Андре Николића о томе какав би утисак царево кумство начинило. Радикални прваци умовали су као политичари. Краљева женидба могла се одобрити, али под овим условима: успостављање уставности, помиловање осуђених радикала, удаљавање Краља Милана за увек из Србије.¹⁾ Разговор између Мансурова и радикалних првака

¹⁾ Забелешке Ђорђа Симића о женидби Краља Александра.

био је десетого јула, дакле на три дана пре него ће он честитати у царево име Краљеву веридбу.

Да се руски цар ограничио на ово честитање, то би се још и дало разумети. Александров брак био је, истина, неприличан, али Русија имала је нарочитих политичких разлога да се томе чини невешта. Цар се међутим није ограничио на уобичајене честитке, него је пристао да Александру и кумује. Кумовање је извршено без параде, на начин, не само скроман, него готово постиђен, без нарочитог царског изасланика, преко отправника послова Мансурова, који је био у чину секретара посланства. Ипак, ма на како неупадљив начин, руски цар допустио је да га умешају лично и присно у љубавну историју Александра и Драге, у којој му доиста није било места. Ово се тако мало слагало са царским достојанством, и тако је изненадило свет, да су се људи питали да ли је цар знао ко је Драга, и коме он управо кумује? Руска дипломатија на Балкану често је радила на своју руку и доводила неки пут своју владу, па и самога цара у незгодан положај. И на пр. ону депешу коју је цар послао поводом веридбе Краља Александра, Павле Мансуров није саопштио сасвим онако како је она гласила. Цар је слао „своје најискреније жеље за срећу Њ. В. Краља Александра“. Ни реч „честитања“ ни реч „брак“ нису биле употребљене. Мансуров је нашао да реч „срећа“ употребљена у царском тексту, може се узети и у једном ширем смислу као „срећа породичног огњишта“; на основу тог тумачења он је у царево име честитао Краљу Александру изречно његову веридбу. Аустриски посланик приметно е Мансурову да је натоварио на себе велику одговорност. Он је одговорио да у оваквим приликама Влада оставља понешто и увиђавности свога представника на лицу места... По својој личној увиђавности он је после честитања код Краља био и на честитању код његове веренице. О Драгиној прошлости није јављао ништа у Петроград, јер је претпостављао да се ту, из извештаја његовог претходника, зна све што треба. Праву и потпуну историју Драгину цар је у ствари сазнао тек доцније, и то од аустриске дипломатије, од црногорских принцеза удатих на руском двору, и од Краљице Наталије. Испрва он је држао да Драга истина није Краљева прилика, али да као унука „војводе Луњевице“ и као бивша дворска госпођа има угледан положај и беспрекоран глас.

У догађајима Александров: женидбе Павле Мансуров играо је лично важну улогу. То је био човек у наочарима, броњаст и сплетен, налик на професора. Његова је спољашњост била варљива: Мансуров је припадао оној врсти руских дипломата који под лажном доброћудношћу прикривају стрмоглаву козачку смелост. На Балкану, Русија је поред своје службене дипломатије имала и своју тајну полицију. Њена службена дипломатија била је цепидлачка и свечана као дипломатија које било Велике силе; њена тајна полиција имала је нечега nihilистичкога у својим методама. Између службене дипломатије и тајне полиције кретала се једна средња група људи, као барон Таубе и Павле Мансуров, који су формално припадали службеној дипломатији, али су имали додира и с тајном полицијом. Та средња група могла би се назвати тајном дипломатијом, јер је ишла скривеним путевима и није много бирала средства. И Таубе и Мансуров били су врло добри знанци шефа тајне полиције Грабова. За Таубеа се говорило, али без правих доказа, да је умешан у Ивањдански атентат. И за њега и за Мансурова, са много више разлога, сумњало се да су нешто плели са Драгом: видећи Александра у њерим виговима, они су њу хватали у своје: ако тајна полиција није презала од злочина, тајна дипломатија није презала од сплетке. Ма колико да су се разликовале по својим средствима, и службена дипломатија, и тајна дипломатија, и тајна полиција стремиле су истом циљу: рушењу Краља Милана. Случај је хтео да у тренутку Александрове веридбе на челу руског посланства у Београду не буде један човек из службене него из тајне дипломатије. Један потпуно исправан дипломат увидео би исто тако као и Мансуров да је Александрова веридба са Драгом најстрашнији удар који се могао задати Милану, али један потпуно исправан дипломат имао би бар скрупула да у ту веридбу уплиће своју владу. Мансуров је имао тако мало скрупула да је у ту веридбу увлео не само руску владу, него и руског цара. Људи без скрупула готови су да ради коначног успеха сакрију истину не само од оних противу којих раде, него и од оних за чији рачун раде.

IV.

Краљ Александар био је сав радостан кад се његово венчање с Драгом извршило. Радовао се не само као љубавник, него и као политичар. Осми јули, дан његове веридбе-

чинио се њему самоме његово политичко ремек-дело, још лепше изведено него први април. Хвалио се да је надмудрио и свог оца, и своју владу, и све Драгине противнике, којих је била читава војска. Том списку надмудрених могла су се додати и два цара, немачки и аустриски, могла се додати кнежевска кућа Шаумбург-Липе, и могао се додати аустриски министар иностраних дела граф Голуховски. Све те владоце, министре и дипломате Александар је заденуо за појас, и то му је чинило толико задовољства да га нећ више није могао сакрити.

Без сумње, у борби за Драгу, Александар је показао много вештине; али та се вештина није састојала у томе што је умео да своје праве намере прикрива до последњег часа, него се његова вештина састојала у томе што је умео да своју женидбу веже за један политички обрт. Његову женидбу узету саму за се није одобравао нико, али политички обрт, који је Александар спремао заједно са својом женидбом, имао је својих присталица у великом броју, и ти људи дали су се склонити да Краљевоу женидбу приме због њеног политичког значаја. Одмах од првог дана Краљ Александар ставио је наше политичаре пред овај избор: или Драга, која нас ослобађа Милана и аустриског утицаја, или немачка принцеза, која учвршћује Милана и аустриски утицај. На тај начин, сви противници Милана и Аустрије, који су чинили већи и борбенији део јавног мњења, повучени су и преко своје воље на Драгину страну. Мисао да својој женидби да оштрицу противу Милана и Аустрије, била је чисто Александрова. Напуштен осмог јула и од министара и од дворских часника, он више није имао саветника, и све своје акте и говоре смишљао је сам. Он је увек волео да ставља људе у процеп, гонећи их да уз нешто пријатно приме и нешто непријатно. По тој навици поступио је и осмог јула, — с том разликом само, што је место појединача ставио целу земљу у процеп.

И ако је Александрова вештина била неоспорна, он је ипак више изгубио него добио у очима света. У догађајима његове женидбе његова деспотска нарав сувише се испољила. Он је и раније приређивао „изненађења“ и државне ударе, али их је навек правдао вишом политичком нуждом. Овога пута он је могао извијати али није могао сакрити, да је сав-

лом направио само ради приватне потребе. 11 октобра 1897 објавио је да му је Србија преча од свега; 8 јула 1900 показао је да му је једна жена, — и то каква жена! — преча од Србије. И другим владоцима дешавало се да се заљубе у неприлику, али они су или своју љубав угушили или су сишли с престола. Александар није учинио ни једно ни друго, него је ради задовољења љубавне ђуди изазвао једну од најтежих криза у нашем државном животу: прави деспотизам није онај који насилним начином ради за државу, него онај који личне прохтеве ставља испред државних интереса. Најгоре је код Александра било то што није изгледао свестан својих поступака: он није умео да разликује између својих личних прохтева и државних интереса. У том погледу његово понашање према противницима његове женидбе било је карактеристично: он их није жигосао као своје личне непријатеље, него као „издајнике“. Бити противу Драге, значило је бити противу њега; бити противу њега, значило је бити противу државе.

Уз његов деспотизам испољавала се и његова оскудица моралног стида. Њему је у очи говорено да је Драга блудница; двојица тројица рекли су му да су је и они имали за паре. Он је све то слушао са неврловатном равнодушношћу, као обичан министарски реферат. Чак му се омакло да каже: „Свако чудо за три дана“. Једнога од оних политичара који су га уверавали да је Драга блудница, позивао је убрзо за тим да уђе у „свадебно Министарство“, — тако су речи тога човека учиниле мало утиска на њега. Било му је свеједно шта свет говори, — не стога што се био уздигао изнад просечног морала, него стога што је у моралним стварима патио од неосетљивости испод просечне.

Горе може бити од свега другога било је то, што је Александру недостајало баш оно што је политичару најпотребније: сигурно осећање и тачна оцена стварних чињеница. Он је потцењивао отпор који је његова женидба изазвала, и његову праву природу није ништа разумео. Он је држао да тај отпор потиче искључиво из страха од Краља Милана, а не из уверењених моралних осећаја. Он није веровао у постојање моралних чинилаца: народ, јавно мњење, морална уверења и скрупуле, све су то за њега биле празне речи. По његовом мишљењу, људи су се руководили искључиво ситним материјалним интересима, — и пошто је владала држзо и

бич и зобницу, он је могао радити с људима шта је хтео. Александар је говорио: „Ја могу да кажем за ову белу махраму да је црна, па ће цео свет повикати да је црна“. На ређивао је да се из Београда и из унутрашњости шиљу депутације које ће њему и Драги честитати веридбу. Те изнуђене депутације, обелодањујући препокорност нашега света, обесхрабриле су и оне који су испрва били најодсудније противни веридби, и у толико Александар је, са свога гледишта, имао право. Али је његова погрешка била у томе што је од једног тренутка почео и сам веровати у искреност тих наређених депутација. Он није хтео више чути да је Драга непопуларна, и да народ не одобрава његову веридбу. Опипљен клицањем навитих депутираца, веровао је тврдо да је народ с њиме и дели његову радост. Пошто је натерао људе да за белу махраму кажу да је црна, он је уз њих и сам поверовао да је махрама црна. Није осетио да се уживљује у један свет привидности и обмана у коме га, на крају, чека пропаст као свакога који затвори очи пред стварношћу.

Првог априла Краљ Александар уздизан је до неба као млад политички геније. После осмога јула нико више није говорио о њему као о политичком генију, јер је постало и сувише јасно да је то само један деспот, и то, што је најстрашније, деспот слеп, који не разликује своје личне потребе од државних, не разликује морално од неморалнога, не разликује „службене лажи“ од правог стања ствари.

V.

Краљица Драга није била само жена свога мужа, него савладарка. Краљ Александар је био заљубљен у њу до оне највише мере, када жена изгледа не само врхунац лепоте, него и врхунац памети и доброте. Није се мицао од ње, и ништа ни у политичким стварима није хтео чинити, без њеног припита. Један стран дипломат овако описује свој пријем код краљевског пара. Александар и Драга седели су на истом дивану, сасвим једно уз друго. Ни пред тим странцем Краљ се није могао уздржати од миловања своје жене. Много озбиљнија, Драга би од времена на време гурнула Краља лактом да би га опоменула на пристојније понашање. Страни дипломат имао је утисак да Краљица потпуно влада Краљем, и да се он држи према њој као стидљив дечко који се боји да не

учини што не треба. То је опис из првих месеца брачног живота Александра и Драге. Влахо Буковац, њихов сликар, који их је проматрао много доцније, забележио је ово. Драга поступа с мужем као са бебом. Он једе само оно што му она наспе. Ево једног разговора између њих: — Сашо, лане мој, данас не те Г. Буковац сликати. — Не могу данас: имам министарску седницу. — Министри могу и други пут да дођу. — Ама нећу! — Али кад ја хоћу, ваљда ћеш и ти хтети. За све време, докле буде сликао, бићу уза те. — За све време бићеш код мене? — Да, за све време бићу уза те...

Са неспособности да разликује своје приватно од државнога, Краљ Александар претворио је своју љубав према Драги у државни култ. Њено се име давало пуковима, школама; селима. Њена браћа и сестре били су непрестано у Двору, у свечаним приликама ишли су одмах иза краљевског пара као да би били чланови владалачког дома. Драгин дан славио се као државни празник, са већим свечаностима него Краљев дан.

Та Драга, чије је царство настајало, каква је била? Њени непријатељи били су је без мало прогласили за јавну женску, као да је Краљ није познао на двору своје мајке, него у каквом поћном локалу. У ствари, она је била жена из доброг друштва, али ровашена. Из више чиновничке породице, она је за своје време била добро васпитава. Њен друштвени положај био је такав да је Краљица Наталија држала да је може узети за дворску госпођу. Пошто је иступила из Краљичине службе, она је живела на великој нози, имала приступа у страним посланствима и у министарским кућама, изгледала велика госпођа. Али њена прошлост није била сасвим беспрекорна. Од смрти свога мужа, па до ступања у службу Краљице Наталије, имала је један одсек живота тежак и ирачан. Иза мужа, који је млад умро, остала је с малом пенсијом. Она се мучила и злопатила; најзад нашла једног „пријатеља“, који ју је издржавао. Кад ју је он оставио, нашла је другог, — и премда је увек желела да свом „пријатељу“ постане венчана жена, то јој некако није полазило за руком. Било је тренутака, када је у недостатку сталног пријатеља морала ићи од човека до човека, али и тада била је обазрива, — хватала странце и људе из бољег света. Умела је избећи скандале, али није умела сачувати здравље,

— и није више могла бити мајка. Ако не друкчије, а оно по тајнама свога тела била је блудница. Чим је ступила у службу Краљице Наталије, Драга се променила: отада ниједна више историја; ниједан од дворских часника није је, могао добити; чак Краљ Александар, када је први пут покушао, избачен је напоље, и дуго времена удварао се „безнадежно“. На повраћању доброг гласа Драга је радила постојано, и у томе је скоро успела. Њени ранији доживљаји, познати једном ограниченом броју, стали су се заборављати; да је хтела могла се удати поново, и сва њена прошлост била би покривена и извињена пристојношћу њеног новог брака. Али Драга није умела да се умери у свом успеху: уместо да се уда за кога од виших чиновника или официра, она се дрзнула да пође за самога краља. То је био тако велики скок да је својом неочекиваношћу морао узбунити цео свет. Као раздрмани и тргнути из заборава, људи су се стали сећати свега што су о Драги знали и слушали; сав њен ранији живот са својим мукама и брукама одмотавао се поново у разговорима каване и улице, — и што су се њени стари греси више препричавали, то су се и све јаче преувеличавали: најзад је изгледало да је Драгу цео Београд имао. Она је још колико јуче имала изглед велике госпође; сада од једином, када је покушала да се маши круне, она је добила изглед јавне женске. Као по неком неумитном закону, чим се појавила у сјају престола, сенка њених старих греха нагло је и огромно порасла.

1900, када се венчала за Александра, Драга је имала тридесет и шест година. Поред свег удешавања и намештања наученог у Паризу, — из близа, и на дневној светлости, чинила се увела. Трагови негдашње лепоте још су се видели: очи округле као вишње, с дубоким погледом испод дугих трепавица, усне мале као усечене, тело пуно и необично бело... Нос подужи, при крају затубаст, са криоцима кзо запаљеним казивао је жену својеглаву. У физиономији било је нечега неправилног и узнемиреног, са знацима изметања. Имала је одвећ јаке кукове и готово се њихала у ходу. Говорила је гласно, са живим покретима јужне жене; смејала се ретко, и њен смеј звонио је лажно.

Докле није постала краљица, Драга је имала не само углађености, него и вештине у понашању, и први утисак који је остављала, био је углавном добар. Када је постала краљица,

она се у том необичном положају испољила као наша обична жена. Сва своју породицу, браћу и сестре, и ако нису били ни мало спремни за дворски живот, покупила је око себе: права српска жена са јаким породичним осећањем која све своје вуче собом. Пазила је на сваку пару, лично прегледала дворске рачуне, циганчила се око најпотребнијих издатака. Новац који јој је Краљ давао сваког месеца за њене личне потребе, није трошила, него остављала на страну: и Краљ Александар био је чуваран, али она није била само чуварна, него гврдница. Волела је да чини, али не о свом трошку, него о државном, — и непрестано је досађивала министрима да ухлебе њене кумове и пријатеље. Разбирала је шта се о њој говори; није подносила неповољне оцене; одмах је трчала Краљу и тражила да је заштити од душмана. Мешала се у сва питања, и лична, и политичка; мотрила је на то коме ће се дати служба и унапређење; никако јој није ишло у главу да може добити службу и унапређење неко ко њој није хтео доћи на подворење. Уз свог оца окружног начелника и уз свог првог „пријатеља“ који је био уредник политичког листа, затим из разговора које је као дворска госпођа имала прилике да слуша, она је добила нешто мало појма о политици и казивала је своје мишљење врло одрешито. Као жене уопште, била је у политици нестрпљива; држала да се одсечношћу може све постићи. Када је једном било говора о нашим финансиским невољама, она је узвикнула: „Шта ту ваздан!? Смањите чиновницима плату за 10%, па мирна крајина!“. У понашању према људима није умела да нађе став краљице: или сувише љубазна, готово понизна према онима који су јој требали, или, кад је хтела показати своје краљевско достојанство, — неприродна, напућена, покондирена. Да би прикрила све што јој је недостајало да буде права краљица, она се правила „краљица Српкиња“, која уводи у Двор „народни дух“. У Двору није више било ни раскоши ни етикете, али ни господства; Двор је постао мало боља грађанска кућа; изгледало је да су се Луњевице увалиле у неко велико наследство, остајући и даље Луњевице. У свечаним приликама није знала ништа боље, него да се појављује у неком нарочитом руву, валик на свештеничке одежде, направљеном нарочито за њу, по обрасцу рува наших средњовековних властелиника. „Краљица Српкиња“, она је хтела изазвати успомене на царицу Милицу; у ствари, тако

прерушена, опомињала је на београдску глумицу Нигринову у комадима из народне историје; њено на силу краљевање личило је на машкаре.

VI.

Лишена идеја, Краљица Драга, и ако се мешала у политику, није могла утицати на њу, бар не непосредним начином; посредно, она је утицала врло много, јер је у прво време по својој женидби Краљ Александар мислио само о томе, како ће Драгу обезбедити од њених противника, и како ће је омитети народу. У његовим очима главни противник Драгин био је Краљ Милан, за кога је још увек држао да може једнога дана банути у Београд и покушати нешто с војском. Краљ Милан намеравао је да се настани у Бечу, Александар се одмах онеспокојио: Беч је био тако близу... Краљ Милан је отпутовао ради приватних послова у Букурешт: Александру се и то чинило сумњиво. Он је највише волео да Краљ Милан буде што даље од Србије, и то у неком месту где ће га држати као таоца. Била му је дошла једна луда мисао која казује само величину његова страха: зашто Султан не би позвао Краља Милана у Цариград, и ту задржао тобоже као свог политичког саветника? Нарочити изасланик Краља Александра ишао је у Цариград да о томе говори са султаном Абдул Хамидом, — наравно без успеха...¹⁾ Међутим, још од Краљеве веридбе, на српско-угарској граници, одакле је Милан могао доћи, стражарило се будно.²⁾ Полицији је још 15 јула наређено да се Краљу Милану спречи улазак у земљу „било на леп начин или силом“. Управнику града Београда стављен је на расположење један потпуковник са коњицом. Ако се Краљ Милан не би могао „склонити на повратак“, онда га је „ваљало“ „ухватити и под тврдом стражом одвести у град.“³⁾ Одавде би после био спроведен и интерниран у

¹⁾ Казивање Чедомиља Мијатовића, Алекса Јовановић („Министарство Алексе С. Јовановића“, стр. 91) прилазује ствар друшћине. Нама је као пућено „дипломатско посредовање да се Краљ Милан настани у Цариграду“, али ми смо „по пажљивој оцени ту комбинацију напустили“.

²⁾ Два коњичка пука патролирала су на савско-дунавској обали од Остружнице до Вишњица. Железничка станица у Савско пристаниште били су заузети жандармеријом.

³⁾ Маршаншин, I, 47/8.

Књажевац, „где је радикално гњездо, одакле не може изаћи“. Ако би Краљ Милан покушао употребити силу, на силу је имало да се одговори силом: он би био сам крив, ако би том приликом пао.¹⁾ 15 септембра 1900 упућен је окружним начелницима распис да се Краљ Милан, ако би хтео прећи у Србију, одмах ухвати и стави под „најстрожију стражу“. Ако он не би хтео следовати позиву полиције, полиција је имала да употреби силу²⁾. Очеvidно, све ове наредбе биле су такве да се при њиховом извршењу могло десити да Краљ Милан погине. Отуда у публици гласови да је издана наредба за убијање Краља Милана.

Над Краљем Миланом удешена је нарочита шпионска, о којој се више старала руска него наша тајна полиција. Шеф руске тајне полиције за Балкан, пуковник Грабов, онај исти који је сумњичен за учешће у Ивањданском атентату, дошао је у Србију са својим агентима³⁾. Грабов је кликтао од радости што Милана нема више у Србији: ваљало је само отворити четворе очи да се опет не врати. Грабов је поставио своје агенте у Београду, Пешти, Бечу⁴⁾. Један од његових људи узео је у Бечу стан наспрам Милановог стана. Милан није могао мрднути из Беча, а да Грабов то одмах не чује.

Београдској штампи дан је миг за отварање паљбе противу Краља Милана. У нападним на њега предбацио је *Мали Журнал*. Под насловом *Владановићина* тај лист, у читавом низу чланака, жигосао је режим од 11 октобра и његове носиоце Краља Милана и Владана Ђорђевића. Ти чланци писани су по изречној жељи Краља Александра. Шта је он желео тиме да постигне? Вероватно, желео је што више надражити јавно мињење противу Милана, како би поред војнополициске препреке истакао и једну моралну препреку његовом повратку у земљу.

Све те препреке, и материалне и моралне, биле су сувишне. Краљ Милан је био сломљен човек. Он се још увек љутио, псовао, кукао, али све је то био само „празан ветар речи“. Снаге и куражи за неку радњу није више имао. По опису очевидача овакав је изгледао у то време. Велики кала-

¹⁾ Јовановић, 39/40.

²⁾ Јовановић, 81.

³⁾ Маршићанин, I, 64.

⁴⁾ Таса Миланковић, Краљ Александар и официрска завера, стр. 9.

бриски шешир, блед у лицу, опао, изнурен, замишљен, корак несигуран, једва се држи на ногама, очи оборио и гледа само преда се... У Бечу је свако вече долазио у ресторан *Бристол* и остајао доцкан у ноћ и после разласка гостију. Седео је сам за столом, замишљен, глава наслоњена на руку, пред њиме црна кава и коњак. Кавана готово празна, са дежурним келнером, који дрема одупрт о зид¹⁾.

Краљ Милан није имао других средстава за живот до своје апанаже. И ако завађен с њиме, Краљ Александар наредио је да му се она редовно шиље у Беч. Рачунао је да му је Милан тим мање опасан што је већма новчано зависан од њега. У једној прилици Краљ Милан спремио је за нашу Владу једно писмо које је било оптужница против Краља Александра. Пријатељ коме је писмо показио, упитио га је одмах, може ли живети без апанаже. Милан је оборио главу, — и писмо није послано... Знајући прилике свога оца, Краљ Александар помишљао је на могућност да се једнога дана погоди с њиме на чисто новчаној основи: он би повисио Милану апанажу, а Милан би се, да не би био тако близу Србије, преместио из Беча у Париз.

После Краља Милана дошли су на ред и други Драгини противници. Дворско часништво, које је прво дознало за Краљеве намере с Драгом, и прво се противу њих узбунило, измењено је скоро све. Они часници који нису сами дали оставку, премештени су у другу службу; први ађутант и управитељ двора пензионисани су. Чланови Ђорђевићеве владе, која није пристала да венча Краља, пали су у највећу немилост. Одмах после своје оставке они су пензионисани; под изговором да немају година службе за пенсију, Ђорђе Генчић и Боривоје Нешић просто су отпуштени: то им је била казна што су ишли код Драге да је одвртају од брака са Краљем. Чланови Ђорђевићеве владе говорили су ружно о Драгином поштењу; да би им се осветио што му срамоте жену, Краљ је покушао да и он њих осрамоти. Владану Ђорђевићу одузет је чин који је имао у војсци. Андра Ђорђевић, Ђорђе Генчић, Боривоје Нешић названи су у једном службеном саопштењу издајницима. Објављен је један извештај о издацима из диспозиционог фонда као доказ да су чланови Ђорђевићеве

¹⁾ Таса Миланковић, у наведеном делу, стр. 5.

влда трошили тај фонд на личне потребе: Владан Ђорђевић плаћао је одатле ручкове које је давао у своме дому, Андра Ђорђевић платио је одатле лечење својих очију... Све сам лопов, говориле су Краљеве потркуше, а овамо Драга им није поштена... И ако слободна штампа још није била повраћена, новине су пуштене да грде бившу Ђорђевићеву владу до миле воље. Противу Владана Ђорђевића изишао је један плакат излепљен по београдским улицама; ту се ружио не само он, него и његова породица; плакат није био потписан, али знало се да га је писао један од тадашњих министара, велики Краљев љубимац. Уплашени да ова повика противу њих није само предзнак и припрема хапшења, а може бити чак и физичких напада, неки чланови Ђорђевићеве владе, као Владан Ђорђевић, Вукашин Петровић, Ђорђе Генчић, избегли су из земље.

Највећа гоњења Драгиних противника била су у војсци. Да ли је неко Драгин противник, то се није ценило само по његовом држању приликом Краљеве женидбе, него и по томе како је он стајао код Краља Милана. Ко год је био његов човек, самим тим важио је за Драгиног противника. Војска се систематски чистила од Миланових људи. Нарочито су страдали виши официри, међу којима су се много боље него међу нижим официрима распознавали Милановци и Немилановци, — и на пр. од шест ђенерала четворо је бачено у пензију. Било је чак примера да је пензионисаним Милановцима одузимано право ношења униформе, и да су издаване наредбе да их официри, њихови бивши другови, не смеју поздрављати на улици. Официри расходовани од Краља Милана враћани су поново у службу. Најважнији војни положаји додељивани су не онима који су били најспособнији, него онима који су најбрже умели да се прилагоде новом стању. Партизанства је дотле било само у грађанској служби, а не и у војсци. Партизанство које се сада зацарило у војсци, разликовало се од партизанства у грађанској служби. Код чиновника награђивала се приврженост једној странци, код официра приврженост Краљевој жени.

И поред ових оштрих мера, отпор који је изазвала Краљева женидба није престајао: он је само од јавнога постао тајан. Краљ је добијао безимена писма пуна грдње и претње. Пасквиле су растуране испод руке и плакати лепљени по улицама. По приватним кућама женска оговарања Краљице

била су у пуном јеку, — и како је шпионажа, установљена под режимом од 11 октобра, радила и даље, сва та оговарања достављана су у Двор. Драга није умела да се уздигне изнад ових напада, и подбадан њоме, Александар је наређивао луде ствари. На пр. наредио је једном управнику града да два господина која су тобоже говорила ружно о Краљици „изгрди што може црње, и да им покаже подрум (једно одељење полициске апсе), и каже им да ће их у ту апсану позатварати, ако продуже говорити о Краљу и Краљици онако како су већ били говорили“.¹⁾

Драги и Александру оговарања нису ни у пола толико шкодила колико им је шкодио тај напрасит и безуман начин на који су се од оговарања бранили. Два случаја, нарочито, узбунила су свачије осећање правичности и стида. Један се случај тичао бившег министра Генчића. Приликом оптуживања Ђорђевићеве владе за злоупотребе чињене са диспозиционим фондом, речено је за Ђорђа Генчића да је неовлашћено узео из тога фонда 3000 динара. Генчић је тврдио да је имао Краљево овлашћење, усмено дано преко заступника председника министарског савета. Из иностранства, где се налазио, он је писао Краљу два писма и тражио да се опорече оптужба изнета противу њега. За ту оптужбу која је потицала од Краља и била учињена у једном службеном саопштењу, Генчић је рекао да се такве ствари могу дешавати само „у Персији или каквом средњеазиском Ханству, али никако у једној хришћанској цивилизованој и уставној земљи“. Ако му се не би дало задовољење, изјављивао је да ће се сматрати разрешеним „свију верноподаничких обзира“. Поред ових приватних писама Краљу, Генчић је дао и једну изјаву у бечкој *Преси*, у којој је, бранећи себе, напао „кобни византинизам новoga курса у Србији“. После некога времена Генчић је питао из иностранства да ли се сме вратити у Србију. У име Краљево одговорено је да може. Али тек што се Генчић вратио, Краљу буде достављено да су га Генчић и његова жена вређали у неком друштву. Разјарен, Краљ одмах нареди да се Генчић због оних ранијих писама и због оне раније изјаве тужи суду. Суд нађе да је Генчић учинио дело увреде Краља и Владе, и осуди га на седам година затвора. Краљ је тврдио да се

¹⁾ Маршаланги, I, 77.

Генчић показао крајње незахвалан према њему: он је опростио Генчићу све што је писао противу њега, а Генчић, чим је дошао у земљу, стао га је поново врећати. Публика је ценила ствар друкчије. Генчић је у крајњем случају могао бити тужен за оно што је противу Краља говорио после свога повратка, али не и за оно што му је пре тога писао. То писање било му је од Краља опроштено, и Генчић се, тако рећи на Краљеву бесу, вратио у земљу. Изгледало је чисто да је Краљ привидним опроштајем намамнио Генчића натраг да би га могао дати затворити. То није било ни мало каваљерски.

Други случај, много тежи, тичао се Краљице Наталије. Још више него Краљ Милан, Краљица Наталија била је увређена и увељена Александровом женидбом. Осећала се лично унижена што је њен син попео на престо њену бившу службеницу, коју је она узела к себи из пуког милосрђа. Била је љута на Драгу што се показала тако незахвална, и у исто време имала је као и неку грижу савести, јер је најзад она била та која је Александру дала прилике да се упозна са Драгом. Краљица Наталија никада није крила своје расположење према људима и имала је за своје непријатеље отровне речи које се не заборављају. После Александрове женидбе она је својим пријатељима у Србији писала на отвореним картама све што је имала противу Драге. Свом коморнику Александру Симоновићу писала је ово: „Чујем да пијанчурина ћерка болује од неке необичне болести. Да не побације оно дете са којим је своје љубавнику подвалила“ . . . . На ову карту одговорено је у службеним новинама по налогу самога Краља, да се „све интриге и сви говори наперени на то да се Краљева кућа подрива, имају сматрати као издајничка предузећа, па ма с које стране долазила“. Поменута је карта „бивше“ краљице Наталије у којој се „нападају најпогрдније и најнижим изразима Њихова Величанства“. У завијеном облику Наталији се претило да ће се према њој поступити као према „велеиздајнику“ и „невернику“. . . . Љубав према Драги угушила је у Александру све синовље осећаје према родитељима. Оца је намеравао да затвори, ако би дошао у Србију. Мајци је претио велеиздајничким процесом. Тон у коме је о својим родитељима говорио у приватним разговорима, био је бездушан и циничан. Поводом Наталијине карте рекао је ствари које син о мајци ни у највећој љутњи не сме ни да помисли, а камоли да каже.

Пренеражан Краљевим испадима, свет је за њих кривио Драгу. Александар никада није имао много срца, али од своје женидбе показивао је једну злоћу и ниску пакост коју раније није имао, и која се могла објашњавати само Драгиним утицајем. За извину Александрову ваља рећи да је он у љутњи наређивао истина страшне ствари, али да није много настојавао да се оне и изврше. Ако се подручни органи не би пожурили да га послушају, све би се свршило на грдњама и претњама. Гнев код Александра био је колико плах толико и кратак. Чак и Генчића, кога је дао осудити, он је већ идуће године помиловао. Њему је највише удило то што је у тренутцима велике срџбе осећао потребу да своју срџбу објави у каквом службеном саопштењу. Свет је стога судио о њему по речима, које су у њега биле горе од дела.

Упоредо са гоњењем Драгиних противника водила се и једна друга политика која је требала да Драгу омили народу. На супрот њеним противницима, који су је називали јаловом, Краљ Александар, на месец дана после венчања, објавио је службено њену бременитост. Тиме је признао целом свету да је са Драгом имао односа и пре венчања, али он ту срамоту није осећао у својој журби да Драгу прикаже народу као жену која носи у недрима будућег краља, и која је стога достојна народне љубави. Краљ се хвалио трудноћом своје жене чак пред страним дипломатима; један од њих писао је својој влади подруљиво о његовој „дирљивој простосрдачности и превременом родитељском поносу“. Драга, чију је бременитост потврдио и један париски лекар, доиста је чинила утисак трудне жене. Била је изгубила струк и раширила се толико, као да је својом трудноћом хтела терати ниш својим противницима. Огромна и здепаста, она се ваљала у широким опуштеним хаљинама са гордошћу будуће краљеве мајке. Она је продужавала династију: шта се више могло од не тражити . . .

Краљ Александар живо је радио на томе да Драга буде примљена на страним дворovima: то је такође било потребно ради њеног популарисања у земљи. Београдске госпође које су манисале Драги као „калп-краљици“, морале би умукнути кад би виделе да се пред њоме царски и краљевски дворови отварају један за другим . . . За разлику од свог оца, Александар није се тако много утрпавао у друштво страних влада-

лаца; ту наметљиву црту добио је тек уз Драгу, која је као свака скоројевинка тежила да своје скорашње и сумњиво господство осветла признањем старе праве госпде. Краљ је намеравао да Драгу прво наметне руском двору: прва посета куму и куми! Већ августа 1900 генерал Јован Мишковић јавио се у Петрограду као нарочити изасланик нашега Краља. Између осталог имао је задатак да се обавести да ли би Александар и Драга били примљени на руском двору. Одговор је био неодређен: њихова посета није се одбијала, али се одгађала. Александар није одустајао од намераваног пута у Русију. Колико му је до тога пута било стало, види се по томе што је позвао у помоћ Николу Пашића, кога није марио, и коме није веровао. Крајем октобра Пашић је отишао у Русију да заобилазним путем, преко својих пријатеља панслависта, сврши оно што Мишковић није могао редовним службеним путем свршити. Пашић се вратио са поруком панслависта да претходно треба код нас средити унутрашње ствари. У устима Пашића и панслависта „средити унутрашње ствари“ значило је дати владу радикалима. Маколико заљубљен у Драгу, Александар је нашао да је то одвећ велика цена за њен пријем на руском двору... Крајем 1900 Краља Александра посетио је у Нишу бугарски кнез Фердинанд Кобург. То је био први страни владалац који се срео с Драгом. Кобург, по својој охолости, зацело не би сам журио да направи Драгино познјство, али њему је то саветовано из Петрограда: његов долазак у Ниш требао је да утешу Александра за неуспех Мишковићеве мисије.

Као средства за популарисање Драге употребљивана су помиловања и одликовања. Помиловања, дана војним и политичким кривцима, почињу са радикалима осуђеним због Ивањданског атентата, објављена су на дан Краљева венчања и на дан Драгине рођења: на супрот режиму од 11 октобра, Драгин режим обележавао се као режим блакости и правичности. Међу одликованим лицима био је нећи број књижевника и уметника него што је то дотле био случај. Од Драге, која по речима њеног сликара Буковца није се разумевала ништа у уметности, требало је на силу начинити покровитељку уметности. Министар просвете Маринковић склопио је круг дворских уметника, и само се чекало да под Драгиним режимом пропевају музе.

Судећи по спољашњим знацима, ови напори да се Драга популарише, имали су неког успеха. Приликом своје женидбе Краљ је примио небројене честитке и депутације. После тога цела земља засипала је њега и Краљицу поклонима. Београдска општина предњачила је са једном јахтом која је стала 120.000 динара. Две собе у Двору биле су закрчене поклонима: бошчалуци, народне рукотворине, везови, женски радови, ћилимови, вазне. Пошто је објављено Краљичино благословено стање, пристизале су и колевке; неке од њих скупоцене, више за украс него за употребу. Ако не сва штампа, а оно два три листа ставила су се у Драгину службу и трубила њену славу на све стране. Противници Драгине тврдили су да то не значи ништа: удвориштво је нашем свету прешло у крв, и он је готов да глуми све што Краљу може бити пријатно. Али други, који нису сви били Драгине пријатељи, налазили су да народна радост није сасвим усиљена: народ се радује, ако не баш Драги, а оно престанку Милановог режима. Свакојако, око Драге створена је једна атмосфера доброг расположења и надања, полу искреног полу извештаченог.

Ипак Краљ се није осећао умирен. Држање војске било је рђаво. Када се краљевски пар први пут појавио на игранци официрског дома, дочек официра није био ни најмање срдчан. О Краљевој слави у Двору такође је пала у очи хладноћа официра. Краљ је месецима добијао безимена писма у којима су он и Краљица ружени не може бити горе; када се најзад ушло у траг писцу, видело се да је то један жандармски пуковник у пензији, који је раније имао дужност да се стара о Краљевој личној безбедности. Крајем 1900 освануо је у Београду један плакат противу Краља и Краљице, који се завршавао с узвиком: „Живео Карађорђевић!“ Како се истрагом утврдило, тај плакат није штампан нигде на другом месту него баш у картографском институту министарства војног.

Овакве појаве одржавале су Краља у узнемирености. Он се наређивао нарочите мере обезбеђења. У Нишу, кад би са Краљицом изашао у шетњу, на обе стране улице постављани су жандарми, полицајци, детективи; дућани су затварани, и саобраћај се пресецао.

VII.

Спољашња политика Александрова била је после његове женидбе проста и јасна: он се предво сав Русима. Генерал Мишковић, када је убрзо по Краљевом венчању ишао у Петроград, имао је да каже да је наша нова веза с Русијом „трајнога карактера“, јер је „основана у једном личном и сродничком питању“. По својој деспотској природи Александар није разликовао своје лично од опште државнога: зато је и оснивао своју русофилску политику на личним и сродничким везама са својим кумом руским царем, и ако такве везе нису у савременој дипломатији значиле скоро ништа. Под режимом од 11 октобра Русија је уз инат Милану употребила противу нас свој утицај у Паризу и онемогућила нам закључење нових зајмова на тамошњем новчаном тргу. У Цариграду није радила противу нас непосредним начином него посредним, на име, није се више заузимала за наше захтеве на Порти, и због тога Порта је једнако одгађала потврђивање Фармилиановог избора за Скопљанског владика. Александар је молио Русију да нам у будуће не смета у Паризу и да нас помаже у Цариграду. Русији за љубав, Александар је био вољан чинити споразум и са Бугарском, али је тражио да се претходно под руководством Русије изврши између нас и Бугара разграничење сфера у Македонији.

Руси су се одазивали Краљу Александру пријатељски, али не врло топло. Они му нису веровали много, и докле год не би видели на влади своје људе радикале, нису мислили да се с Александром упуштају у озбиљније разговоре. Српско-бугарски споразум одобравали су у начелу, али рад на њему остављали су за доцније. Тај споразум могао би убрзати отварање источног питања; заузети на далеком истоку, Русима је на блиском истоку требао мир. Да би дала одмах Александру неки знак благовољења, Русија је обећала да нам у питању зајма не само неће сметати него ће нам шта више помагати код париских банака.

Докле је Краљ Александар и сувише истицао нов правац наше спољашње политике, Русија је у разговорима с Аустријом умањивала значај тог дипломатског преокрета. По њеном уверавању, између Београда и Петрограда само су се повратили они нормални односи који раније због Краља Милана нису били могућни. Аустриски министар Голуховски одговарао

је Русима да Краљеву женидбу сматра за његову приватну ствар у коју Аустрија неће да се меша, али како је у тој приватној ствари Краљ показао извесне незгодне црте карактера, Аустрија се боји за сталност политичких прилика у Србији. На случај династиске промене Голуховски је понављао оно што је још 1897 рекао: Црногорски кнез не сме доћи на упражњени српски престо. Овим је наговештавао да Аустрија сматра династиско питање као полуотворено у Србији, и жели да се о његовом решењу напред споразуме с Русијом. Она је искључивала кандидатуру Црногорског кнеза, али не и кандидатуру Петра Карађорђевића; изгледало је по томе да би се на његовој кандидатури Аустрија и Русија могле још сложити. Династија Обреновића била је доиста у незгодном положају. Докле се Милан бавио у Србији, Русија је говорила о ненормалности српско-руских односа; када се он уклонио, и његов син остао сам, Аустрија је говорила о несталности наших политичких прилика. Час једна час друга сила потрзала је династиско питање.

Спољашњом политиком Краљ Александар управљао је лично, готово без учешћа своје владе. Алекса Јовановић, министар иностраних дела, није говорио стране језике; страни посланици нису се ни обраћали на њега, него на његовог начелника. Краљ је баш желео таквог министра иза чијих ће леђа моћи радити шта хоће. Он није марио уобичајене дипломатске путеве. На пр. са страним посланицима најрадије је општио преко свог личног секретара; у Русију је послао Пашића, који није имао никаквог службеног својства... Он је као намерно бирао такве посреднике између себе и страних сила који ће га моћи само у пола обвезати, и којих ће се он, ако устреба, моћи одрећи... Како је Петроград постао главна тачка Краљеве спољашње политике, ваљало је обратити нарочиту пажњу на личност нашег петроградског посланика. Краљ је изабрао Стојана Новаковића. Као министар иностраних дела Новаковић је 1895/6 задобио руско поверење, али у Краљевим очима он је имао још и једну другу врлину: није био радикал већ напредњак. Везе с Русијом Краљ је радије одржавао преко нерадикала него преко радикала. Радикала се бојао да не увуку Русију у нашу унутрашњу политику и не покушају помоћу ње добити власт.

У унутрашњој политици Краљ Александар није намеравао онако велике промене какве је извршио у спољашњој политици. Увиђао је да се стега заведена после Ивањданског атентата мора укинути, али му није било ни на крај памети да се враћа радикалима и њиховом парламентаризму. „Нећу радикале да гоним, али се не дам од њих водити“. Надао се да режим од 11 октобра, нешто ублажен, може трајати још три до пет година. Колебао се само да ли ће продужити стару Скупштину или ће правити нове изборе. Ако би се одлучио за нове изборе, они не би били много слободнији од избора из којих је изашла стара Скупштина; радикали би могли добити само онај број мандата који би Краљ унапред одредио, — не више од четрдесет, од прилике четвртину од укупног броја народних посланика. На какав је начин Краљ мислио да и после укидања стеге може ограничити изборни успех радикала, највеће странке у народу? Он је, пре свега, веровао да је режим од 11 октобра потпуно растројио и уништио странке, и да радикали нису више што су били. Веровао је за тим да може радикалну странку обезглавити; њени прваци, Грујић, Вујић, Ђаја, Миловановић добили су после Краљеве женидбе послаштва из страни; на леп начин Краљ их је одвајао од странке и испраћао преко границе. У земљи су остајали Пашић и Таушановић, али обојица су били „морално мртви“, — Пашић због изјаве на преком суду, Таушановић због фалсификата у Београдској задрузи. Најзад, Краљ је веровао да, ако задржи полицију у својим рукама, може правити какве хоће изборе; зато у полицију није пуштао радикале, и ако им је иначе поново отворио врата државне службе.

У Краљевим плановима било је исто толико наивности колико и лукавства. Он је губио из вида неколико крупних чињеница. Он сам није био ни изблиза оно што његов отац; њега људи нису ни онако волели нити га се онако бојали као Краља Милана, — и у његовим рукама полиција није била онако јако оружје као у Милановим. Снага радикалне странке није лежала у београдским првацима посланим на страну за посланике, него је лежала у њеним људима из народа. Што је најглавније, између Александрове спољашње политике, која се обртала око Русије, и његове унутрашње политике, која радикале, руску странку, није пуштала на владу, није било сагласности.

Поред све вере у своју вештину и у моћ полиције, Александар је најзад нашао да би било ризично правити нове изборе. Крајем 1900 сазвана је у Ниш стара Скупштина. У њу је уведено једно десетак радикала, које је Краљ узео за своје посланике. Иначе то су били они исти људи који су скоро три године слушали Ђорђевићеву владу и дрхтали пред Краљем Миланом.

Престона беседа, којом је Скупштина отворена, личила је и сувише на оне говоре које је Краљ после 8 јула држао депутацијама. Починјала је овако: „Као поздрав и добродошлица, нека вам је прва моја реч да је Србија добила своју Краљицу, а ваш Краљ верног и милог друга у животу“... Пошто је и Скупштини објавио је да је Краљица у благословеном стању, Краљ је прешао на политику. Осудио је Ђорђевићеву владу и њен рад, па није поштедео ни Краља Милана. „Краљ Милан се за свагда уклонио из земље“, — и „тима је раскинута свака веза са политичким заблудама из минулих времена“.

То што је Краљ рекао у престоној беседи, ваљало је да Скупштина понови у адреси. И ако послушни и плашљиви, скупштинари су се устезали да, по Краљевој наредби, осуде Милана и Ђорђевићеву владу. Таква осуда била би за њих саме политичко самоубиство, пошто су они без поговора слушали Милана и Ђорђевићеву владу. Осуда Милана нарочито је падала тешко скупштинарима. Многи од њих побојавали су се његова повратка у земљу; доста њих били су му и лично одани; са свима својим махрама, он је много боље него његов син умео да тече пријатеље. Скупштинари су преклињали Александра да их не нагони да се јавно одричу Краља Милана. Александар је узвикнуо: „Ви се може бити плашите њега, али нога његова неће ступити на ову земљу. Пре ће он доживети да поставим Петра Карађорђевића за дивизијара у Нишу, но што ће доћи амо... Краљ Милан је за мене сада једна крпа као ево ова махрама“. И онда је узео своју махраму и бацно је на под.¹⁾

Под Краљевим притиском Скупштина је попустила. У својој адреси она је узела „на повољно знање“ саопштења

¹⁾ Живановић, IV, 231. Проверено и допуњено називањем Дра Ђоке Николића, владиног посланика на Скупштини.

престоне беседе да се Краљ Милан за увек уклонио из земље. Ова места у престоници беседи и у адреси о Краљу Милану опомињала су на оне изјаве Намесништва и скупштинска решења која су имала за циљ да постигну удаљавање Краљице Наталије из земље. У замотаном облику и то су биле одлуке о прогонству, које су се по потреби могле претворити у закон.

Држање Александрово, маколико неприродно, није било необјашњиво. Драга је живела у грдном страху од Милана; Александар, нежан муж, хтео је да је умири, и уз то да се покаже пред њоме јунак, који се тога Милана не боји баш ништа. У њему је било и притајане горчине на Милана: под режимом од 11 октобра Милан је изгледао већа сила од њега, правога Краља; он је зато с нарочитим задовољством ружио Милана пред том истом Скупштином која се раније Милану клањала. Циник, необично хитар да уочи сваки и најмањи знак људске покварености, он је најзад почео уживати у тој покварености, и то у толикој мери да је неки пут сам стварао повода за њено испољавање. Он је подметао људима ногу, као злурато дериште које воли да се смеје туђем паду. Гоњећи Скупштину на осуду Краља Милана, уживао је што ће заједно с Миланом начинити и од ње пачавру. Овај извитоперен несташлук био је зацело рђава политика. Осуда Краља Милана на коју је Краљ Александар натерао Скупштину, толико је осрамотила саму Скупштину да њене осуде нису више имале никаква значаја. Бацајући одговорност за режим од 11 октобра на Краља Милана и Ђорђевићеву владу, Александар је нашкодио себи самом. Он је изгледао или превртљивац који се данас одриче онога што је јуче радио, или слаботиња кога су Краљ Милан и Ђорђевићева влада вукли за нос. Што је најлепше, тај исти режим од 11 октобра кога се јавно одрицао, он је у потаји намеравао да с неким изменама продужи и даље. Чак у тако свечаном државном акту као престона беседа није се могао уздржати да о свом оцу не говори са погрдама, а о својој жени са љубавним пренемагањем. Оно прво било је публици отвратно, а ово друго смешно.

VIII.

Скупштина је радила свега месец дана, — од 29 децембра 1900 до 29 јануара 1901. За то кратко време решила је ове законе.

(1) Закон о судијама од 19 јануара 1901. Овим законом пооштрени су услови за судије. Није могао као дотле постати судија сваки свршени правник, него само онај који је после свршене правне школе провео одређен број година у државној, и то првенствено судској служби, или у правозаступничком позиву. Питање судског испита остало је нерешено. И ако предвиђен законом од 1891, тај испит није се никако заводио: ми нисмо имали, како се говорило, толико правника на претек да бисмо могли међу њима посредством судског испита вршити пробирање. Творац закона од 19 јануара 1901, министар правде Настас Антоновић, налазио је да на судски испит, кад се на њега чекало већ десет година, ваља још мало причекати. Осем једнога председника Касационог суда кога је Краљ постављао по својој личној оцени, све остале председнике судова и судије Краљ је постављао по двојној кандидатури нарочитог одбора у коме су, под председништвом министра правде, заседавали заступници Касационог и Апелационог суда, Државног Савета, и Велике Школе. Судијама је повраћена сталност коју су изгубили 1894 услед успостављања Устава од 1869. Судија није могао бити у будуће ни отпуштен из службе ни премештен са свога звања и места ни пензионисан. Одредбе новог закона о дисциплинском кажњавању судија биле су нешто неповољније за судије него одредбе старог закона: њима није више судио Касациони суд, него нарочити дисциплински суд који се одређивао коцком за сваки поједини случај, и то пола из Касационог суда пола из Државног Савета. Плате судија су повећане за хиљаду динара годишње. У неким другим струкама чиновници су измакли с платом испред судија; тврдило се на пр. да има полициских писара и порезника с већом платом од судија: отуда потреба да се судиске плате повећају.

Противу новог закона о судијама говорила је мала група радикалних посланика. Она је замерала што није заведен судски испит, и што је у одбору за кандидовање судија председничко место дано министру правде.

После преког суда од 1899 углед судске власти био је поколебан, и нов закон о судијама требао је да га наново учврсти. Краљ Александар сада је прао руке од преког суда; то није било његово дело, него дело Краља Милана и Ђорђевићеве владе; чим су се ти „зли дуси“ уклонили, Краљ Але-

ксандар ето из властитих побуда даје судску сталност и изборност. Са једном судском влашћу независном од Владе, онаква чуда каква су се дешавала под преким судом, неће више бити могућна. Добар утисак новог закона о судијама ослабљен је тиме што је његов писац био Настас Антоновић, некадашњи владин комисар при преком суду.

У вези за законом о судијама стајао је закон о изменама и допунама у закону о устројству судова од 26 јануара 1901. Овај закон повећао је плате судских секретара и писара, и донео влади Алексе Јовановића један тренутак популарности код нижег судског особља.

(2) Закон о повластицама Извозне банке од 9 јануара 1901. Извозна банка установљена је последњих дана Ђорђевићеве владе, и Јовановићева влада имала је само да реши питање њених повластица. Извозна банка давала је извозницима кредит и чинила комисионарске услуге; сама није трговала. Од ње се очекивало да усредсреди извозну трговину, која је била распарчана на велики број малих и сиромашних извозника. Ти извозници зависили су од страних посредника, махом мађарских Јевреја, који су им давали потребни кредит, и на рачун тога присвајали себи већи део њихове добити. На страниј пијаци наши мали извозници јављали су се један противу другога, и својом утакмицом обарали цену нашим извозним артиклима. Извозна банка требала је да ослободи извознике од робовања страном капиталу, и да усредсређивањем извозне трговине, истера бољу цену и нашим извозним артиклима. Међу повластицама предлаганим за Извозну банку ове две изазвале су извештан отпор у Скупштини: (1) „За извоз домаћих артикала државна железница рачунаће за 2^о%, повољније рефакције од најповољнијих које даје приватнима или другим друштвима“; (2) „државна железница подмириваће својим вагонима првенствено банчине потребе пријављене истог дана, у колико већ пријављена роба за транспорт не би подлежала квару.“ Било је посланика којима се чинило да ове повластице потпуно искључују утакмицу између Извозне банке и оних извозника који не би хтели да се користе тим заводом; тиме се вређала равноправност извозника, и стварао у корист Извозне банке монопол извозне трговине. Скупштинска већина прелазила је преко ових разлога. Она је сматрала да Извозна банка није трговац него комисионар;

она не ради за себе него за извознике; то што је скупштинској мањини изгледало монопол Извозне банке, скупштинској већини изгледало је организовање самих извозника ради успешнијег продирања на стране пијаци.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 15 јануара 1901. Ђорђевићева влада је донела 14 јануара 1900 закон о порезу на зараду који је јако озлоједио трговце. Ради популарисања свог новог правца, Краљ Александар био је готов опозвати све мере ранијег режима које су биле омрзнуте, и нов порески закон имао је циљ да поправи „неправде“ закона о порезу на зараду. У изради новог пореског закона учествовали су „представници трговачког реда и старешине свију важнијих есвафа, друштава и група“. Закону о порезу на зараду замерано је да је порезао укупну (брutto) зараду, и да је ту укупну зараду изналазио на произвољан начин. Нов порески закон усвојио је порезивање по чистом приносу. Да би се порески обвезници заштитили од произвољног порезивања, промењен је састав пореског одбора: три петине његових чланова одређивао је општински одбор у споразуму „са важнијим представницима свију радња и занимања“; друге две петине постављао је министар Финансија. У Београду, где се чула највећа повика противу пореза на зараду, установљен је за порезивање трговачких радња нарочити одбор, у коме је три петине чланова општински одбор одређивао на предлог управе трговачког удружења.

У Скупштини вођена је живља препирка само око пореске стопе за сточне трговце. Говорило се да има три врсте сточних трговаца: 1) Велики извозници, чији се број свакодневно смањује. „Они почињу да се броје осам, девет, десет, један, и ниједан; стари извозници који су радили са говедима, узели су сад шиљак сензалски, и од тога живе“. Извоз стоке прикупља се код малог броја трговаца, и то страних. 2) Шпекуланти, — тако су називани они сељаци који нису били у стању да се исхране земљорадом, па су се узгред бавили сточином трговином, али на ситно: „иду по пијацама, тржиштима, купе по кога вола, краву, или овцу, па после терају и препродају у своме месту, или уступају лиферантима.“ 3) Џамбаси, којима је сточна трговина главни посао, и „који залазе по вашарима и тамо купују и препродају једног или два вола или коња, и својим џамбасењем сметају правој тр-

говини" . . . . . У Скупштини се причало на дуго и широко о мукама и невољама извозника; потпуно зависни од стране пијаце, они су давали стоку по ону цену која им се нудила; значи, дакле, нису као увозници преваљивали државни порез на своје муштерије. Држава стога није требала да удари велики порез на извознике, који су и иначе били вреднији њене пажње него увозници: докле су увозници „увозили ђубре, а извозили злато“, извозници, обрнуто, „извозили су ђубре, а увозили злато“ . . . Министар финансија доказивао је да држава схвата велики значај извозне трговине, и да је стога и дала Извозној банци онако широке повластице, али да у повлашћивању извозника не би требало ићи даље. Ипак Скупштина је учинила нешто ако не за извознике, а оно за ситне сточне трговце. У предлогу новог пореског закона стајало је да „они који се баве куповином и препродавањем стоке, не могу плаћати мање од 60 динара годишње сваки“. Овај пропис промењен је у Скупштини тако како неће важити за све који се баве куповином и препродавањем стоке, него само за оне који се баве тим послом на тржиштима и вашарима. Погођени су, дакле, само џамбаси, а не и она лица која су ради исхране своје породице куповала нешто стоке у своје селу па терала на најближу пијацу и ту препродавала.

Нови порески закон учинио је пореским обвезницима на селу ову олакшицу: код пољопривредника, принудна наплата пореза почињала је „од половине месеца августа, за првих седам месеца, а од 1 новембра, за последњих пет месеца.“ На пољопривредника није се наваљивало да плати порез пре него што је посвршавао своје послове и уновчио своје производе; њему се остављало времена да прикупи новац за порез.

Главна црта новог пореског закона била је ублажавање пореза на зараду. Претворен у порез на принос од радње, он је прве године своје примене дао 1.020.253 дин. Порез на зараду по старом закону дао је 2.654.436 дин. Излази, према томе, да је терет овог пореза смањен за 60%.

(4) Закон о окружним, среским и општинским буџетима од 31 јануара 1901. Ђорђевићева влада натоварила је на округе и срезове многе издатке којима је право место било у државном буџету, али који су с државног буџета скинути, да би се његова равнотежа могла одржати. Услед тога окружни прирез стално је растао; на неким местима износио је 30% и

40% од непосредног пореза, и народ се жалио да му је прирез тежи од пореза. У закону од 31 јануара 1901 прописано је да „прирез за покриће буџетских издатака не може бити већи у окружном буџету од 15%, а у среском 10% од годишњег непосредног пореза, којим је задужен округ или срез“. Одређивањем крајње границе коју прирез није смео прећи, законодавац је заштићивао у будуће народ од онако великих приреза какви су га притискивали за Ђорђевићеве владе. И ако је закон од 31 јануара 1901 спадао у оне мере којима је Јовановићева влада олакшавала народу тегобе прошлог режима, ипак неки радикални посланици ограђивали су се од тог закона. По њиховом мишљењу, ограничити величину окружног и среског приреза било је то исто што и сузити привредну радљивост округа и срезова; сви знатнији радови мораће изостати, јер ће за њих бити потребан већи прирез него што закон допушта. Радикални посланици имали су на уму оне прилике које постоје под окружном и среском самоуправом, када се прирез установљава слободном вољом самоуправних тела ради задовољавања локалних потреба. Јовановићева влада имала је на уму оне прилике које су постојале под режимом од 11 октобра, када су окрузи и срезови, лишени самоуправе, установљавали оне прирезе које би им наредила државна власт.

(5) Међу законима које је Јовановићева влада предложила Скупштини, најважнији су били војни закони. Али још пре састанка Скупштине та је влада издала две војне уредбе, на којима се такође вреди зауставити.

Једна је била уредба за Команду активне војске од 5 августа 1900, у вези с уредбом о ђенералштабној струци од истог датума. Краљ Милан, докле командант активне војске, начинио је Команду активне војске независном од министарства, војног, и ширио је њену надлежност непрестано. Чим је он уклоњен, Команда активне војске одузима се независност и сужава надлежност. Она се ставља „непосредно под министра војног у сваком погледу“, и дужна је да му се обраћа „за све у свом делокругу“. Ђенералштаб одваја се од Команде активне војске и долazi под министарство војно. Послови ађутантског одељења такође „делом прелазе у министарство војно“. Командант активне војске, који је дотле држао сву оружану силу под собом, добија сада положај једног инспек-

тора: његов је главни посао обука војске и њено обилажење. За команданта активне војске, на место Краља Милана, постављен је генерал Михаило Срећковић, кога је у своје време Краљ Милан пензионисао. Краљ Александар признавао је аустриском војном изасланику да Срећковић није за то место, али, како изгледа, Краљ није ни тражио врло способног човека, јер је намеравао да значај Команде активне војске умањи. За начелника главног генералштаба постављен је генерал Димитрије Цинцар-Марковић. Он и Срећковић нису се један с другим слагали; Краљ је још подстицао саревњивост међу њима: у неслози великих војних старешина налазио је сигурности за себе. Оно време када је сва војска, и официр, и војник, стајала под командом Краља Милана као један човек, — било је прошло.

Друга војна уредба коју је издала Јовановићева влада, тицала се употребе оружане војничке силе (уредба од 14 августа 1900. Право на употребу оружане силе признавало се у начелу само Краљу, као врховном команданту војске. Следствено, војска се могла ставити у покрет противу унутрашњих нереда, не само на захтев грађанске власти, него и без тога захтева, по личном нахођењу Краљевом. Међу случајима који су правдали употребу оружане силе, помињали су се „изненадни мучки упади у земљу“. Многи су држали да је цела уредба издана због таквих упада, и да се под називом изненадног мучког упада мислило на нежељени повратак Краља Милана.

Од војних закона Јовановићеве владе најважнији био је закон о устројству војске од 27 јануара 1903. Војска се делила на народну војску и последњу одбрану. Народна војска, у којој се служило од двадесете до четрдесет пете, имала је три позива. Последња одбрана обухватала је, с једне стране, младаци од седамнаесте до двадесете; с друге стране, људе од четрдесет пете до педесете. Први позив имао је свој стални кадар, у коме је служба трајала у неким родовима оружја две године, а у неким годину и по. За резервисте првог позива и обвезнике другог и трећег позива предвиђена су вежбања сваке недеље код њихових кућа, једанпут годишње на батаљоним, и једанпут годишње на пуковским збориштима. Ова вежбања резервисти и обвезници издржавали су у главном о спом трошку.

Ново устројство схваћено је у први мах погрешно. Мислило се да се враћа народна војска из доба Кнеза Михаила, када је војна обвеза постојала без службе у касарни. Мишљење је то било неосновано, јер су обвезници првог позива прве две године држани у касарни као стајаћа војска. Стајаћа војска остала је и даље, само се сада сматрала као стални кадар народне војске. Проста промена имена.

Ново устројство обраћало је више пажње него старо устројство вежбању војних обвезника после њиховог изласка из касарне. У народној војсци Кнеза Михаила постојала су само вежбања ван касарне. Краљ Милан завео је стајаћу војску са касарнском обуком. Војно устројство од 1901 требало је да касарнску обуку споји са вежбањима после изласка из касарне. На тај начин, човек би од двадесете до четрдесет пете године стално био обучаван и вежбан у војном занату. Устројство од 1901 није под именом народне војске мислило милицију, него је мислило то потчињавање народа војној дресури кроз његове најбоље године. У овом смислу узета, народна војска није била олакшавање, него отежавање Милановог система стајаће војске.

Олакшица је ипак учињена народу тиме што се рок службе у сталном кадру смањено. У пешадији, он је сведен од две године на осамнаест месеца. Рекрути који би се показали ревносни, могли су се пустити кући и раније, већ после четрнаест месеца. За ђаке, првенце и задругаре прописани су нарочити скраћени рокови... Дуга служба у касарни била је тим мање потребна што се обука после изласка из касарне већма развијала. Међутим, скраћујући службу у касарни, олакшавао се војни буџет, чија средства нису достизала за издржавање већег броја рекрута. И за време ранијег закона о двогодишњем року бивало је да се из финансијских разлога рекрути не задржавају у касарни пуне две године, него се пуштају кући већ по свршетку прве године.

Устројство од 1901 није извршено онако како је смишљено. Вежбања ван касарне сасвим су занемарена. Изгледало је према томе да се све преуређење војске састојало у томе што се стајаћа војска прекрестила у први позив народне војске, и што је рок службе у кадру за пешадију сведен од две године на осамнаест месеца. Публика је имала утисак да је све то учињено стога да би се после Милановог одласка војно устројство подесило мало више по укусу и према потребама сељака.

У војном судству извршене су основне промене законом о устројству војних судова од 27 јануара 1901, војним казним законом од 31 јануара 1901, и законом о поступку војних судова у кривичним делима од 15 фебруара 1901. Све до ових закона, војно судство живело је и развијало се под једним законом из 1864, када стајаћа војска још није била ни заведена. Војни касациони суд назван је „велики војни суд“, и добио је уз „расматрајућу“ још и „судећу“ власт. У састав војних судова узет је поред официра неправника и један официр правник, т. зв. судски официр, коме је судиска служба била редовна дужност. Оскудица правничког елемента јако се осећала у дотадашњим војним судовима. Установљено је војно државно тужиштво; слична установа у то време још није постојала код грађанских судова. Установљени су војни иследници (из реда судских официра), и браниоци (из реда официра макога рода оружја или струке). Предвиђена је за случај рата установа преких судова. На основу тога што су војни судови преуређени у духу „савремене науке“, држало се да се може разрадити и поштриити и војни законик. Правдајући строгости новог војног законика, министар војни рекао је да је војска организам свога рода, коме нема живота ни успеха без заповедања и безусловне покорности.

IX.

Јовановићева влада стигла је да са својом једномесечном Скупштином сврши још и буџет. Сума расхода утврђена је на 73.992.542 дин. према суми прихода од 74.018.070 дин. У последњем буџету Ђорђевићеве владе сума расхода износила је 76.259.244; Јовановићева влада смањила је, дакле, расходе за два милиона и више. С обзиром на то да су се стварни приходи под Ђорђевићевом владом кретали између седамдесет два и седамдесет пет милиона, буџет Јовановићеве владе од округло седамдесет четири милиона не би био претерано велики. Али тај буџет није обухватао све издатке: ван њега остали су издатци на топове и пушке. Због тих издатака који се нису могли измирити из редовних прихода, начињено је неких седам милиона привремених позајмица. Тих седам милиона привремених позајмица били су у ствари дефицит.

На какав је начин Јовановићева влада смањила редовне расходе за читава два милиона? Главна уштеда постигнута је

у буџету министарства војног. У последњем буџету Ђорђевићеве владе, министарству војном одобрено је 20.030.986; у буџету Јовановићеве владе, та је цифра сведена на 17.602.700. Краљ Милан подигао је војни буџет на једну висину на којој се он није могао одржати. Чим је Милан отишао, војни буџет почео је ићи на ниже.

Јовановићева влада требала је да нађе новаца за војне набавке које су поручиле две раније владе, Симићева и Ђорђевићева, а које се нису могле исплатити из редовних прихода. То су биле набавке позициских топова и пушака репетирки са муницијом. Влада је била у забуни где да нађе новаца, и да би добила времена, наредила је нашем одбору за пријем пушака и муниције да успорава рад. Најзад, министар финансија Михаило Поповић прибегао је привременим позајмицама као и његови претходници. 20 августа 1900, закључен је код Народне Банке зајам од 2.000.000; за разлику од оног зајма који је код Народне Банке Ђорђевићева влада закључила 1898, овај нови зајам морао је бити гарантован, и то незаложеним делом прихода од државне трошарине. 13 новембра 1900 закључен је код Београдског кредитног завода зајам од 2.600.000 дин. у злату. На ту суму издати су благајнички записи са 6% интереса, које је Кредитни завод примио по курсу од 87%. Отплату зајма вршила је Самостална монополска управа из вишака заложених државних прихода; зато је на благајничким записима и она стављала своју обвезу плаћања. 23 јануара 1901 закључен је код истог завода, и под истим погодбама, зајам од 2.500.000.

Јовановићева влада успела је да реши питање уједињеног четворопроцентног зајма. Један део овог зајма извршен је просто разменом обвезница старог петопроцентног зајма за обвезнице новог четворопроцентног зајма. Други део уједињеног зајма, у износу од седамдесет милиона, имао је тек да се пусти на новчано тржиште. С тим је ишло тешко, јер се у Француској, због сметњи руске дипломатије, није могла добити службена кота. Обвезнице уједињеног зајма ми смо залагали код поверљивачких банака, и на тој залози закључивали привремене позајмице. Чим су се после Краљеве женидбе поправили наши односи с Русијом, ми смо поново покушали да добијемо у Француској коту. За посланика у Паризу постављен је Михаило Вујић. Као један од радикалних првака

добро виђен код Руса, уз то бивши министар финансија, он је могао боље него ма ко други уредити питање коте. Кота је доиста добивена, али под једним условом. На основу Карлсбадског споразума о уједињеном зајму, поверилачке банке имале су своје заступнике у Самосталној монополској управи, јер су монополски приходи служили као залога уједињеном зајму. Давање коте Француска влада условила је тиме да се на место једнога од тих заступника прими у Самосталну монополску управу један њен службени изасланик. Надзор поверилачких банака над нашим финансијама појачавао се службеним надзором једне стране владе. И ако је ово била несумњива повреда наше државне самосталности, ми смо морали пристати, јер друкчије нисмо могли отворити француско новчано тржиште обвезницама уједињеног зајма... 34.000.000 тих обвезница било је заложено код Отоманске банке за привремене позајмице у износу од 17.000.000. После добивене коте, надали смо се да ћемо заложене обвезнице распродати по курсу од 68%. У том случају исплатили бисмо све привремене позајмице код Отоманске банке, и још би нам преостало преко шест милиона. Краљ Александар био је задовољан, и причао да се руско пријатељство исплаћује боље него аустриско: без Руса никада не бисмо коту добили.

X.

У јавном животу осећало се да је под Јовановићевом владом стега власти почела да попушта, и да се свет осмелио чак и нешто више него што је власт хтела. Под условом да не дирају Краља и Краљицу, новине су писале слободно. Напади на Краља Милана (не само трпени, него и тражени од Двора) и напади на Аустрију учестали су по листовима као у доба Устава од 1888. У народу, хајдучија, јако сузбијена под Ђорђевићевом владом, оживела је поново. За прва три месеца Јовановићеве владе, четири су главе пале од хајдучке руке. Убиства су се низала и даље. Највећу узбуну изазвала је погибија Миодруга Протића, пензионисаног окружног начелника. 1897, када се у Чачку судило за Бацковићево убиство, Миодруг Протић био је председник суда. За Бацковићево убиство био је оптужен и радикални првак Ранко Тајсић; због тога Протићева погибија тумачена је не као обична него као политичка хајдучија. Овом тумачењу допринело је и то

што је Протић убијен изазивачки, на самом кућном прагу... Радикални противници говорили су: По хајдучији и по дрскости штампе види се да се радикализам поново буди...

Међу странкама такође настало је живље кретање. Напредњаци су помишљали да своју растурену странку поново прикупе. Либерали су наваљивали на Краља да им да министарство унутрашњих дела, које су они као најмногбројнија скупштинска група држали за све време Ђорђевићеве владе. Радикали нису избијали из руског посланства, и гледали да помоћу Руса, чији је утицај на Двору био свемоћан, дођу на владу.

Какви су били Краљеви планови? Он је спремао нову владу, која ће извршити нове изборе, и то тако да у Скупштину уђе од сваке странке само онолико посланика колико Краљ буде одредио. Тражио је згодног министра унутрашњих дела, и његов избор зауставио се на једном старом искусном полицајцу, који је стајао ван странака, премда је нагињао радикалима. Решен да мења владу, Краљ је већ подметао ногу појединим министрима. Први је требао да падне министар правде Настас Антоновић, па онда министар унутрашњих дела Лазар Поповић. Министри су осећали да их неко саплиће, али нико од њих није погађао да то чини Краљ, него је сваки сумњао на кога друга у влади; отуда међу министрима, који ни иначе нису били тешње спојени један с другим, извесно неповерење и раздор.

Сред ових малих сплетака десио се један догађај који је одједном дао стварима други правац. Краљ Милан, после кратког боловања, преминуо је 29 јануара 1901 у Бечу. После 8 јула сломљен човек, Краљ Милан никако се није могао повратити од утучености и удвелености, и вукао је у Бечу живот празан и очајан, прекидан забављањем које није било право забављање, него само напор да се црне мисли тренутно растерају. У другој половини јануара разболео се од инфлуенце, која је због слабости његова срца могла постати опасна. 26 јануара наш Бечки посланик Коста Христић јавно је Краљу Александру у Ниш да је Миланова болест „узела опасне размере“. 27 јануара Христић је добио Краљев налог да оде до Милана, и да му саопшти „како по Краљевој заповести долази да се извести о његовој болести, и да му изјави наду и жељу Краљеви за што скорије оздрављење“.

Када му је Христић саопштио Краљево поруку, Милан је одговорио: „Добро се сетио!“ — и онда „бризнуо у грчевит плач.“ Пошто се смирио, захвално је преко Христића своје сину на сећању. Христић је међутим телеграфисао да је стање Миланово „критично“, и да „катастрофа може наступити свакога часа“¹⁾. После ове депеше очекивао се Александров долазак у Беч. У место Александра дошао је пуковник Лазар Петровић. Он је имао да види Краља Милана, и уједно да упита руског амбасадора у Бечу за савет да ли би и сам Краљ требао да дође... Краљу Александру замерано је доцније што на Христићеву депешу није одмах појурio у Беч да свог оца још последњи пут види... Говорило се да је он то хтео учинити, али га је одвратио први министар Алекса Јовановић, коме је пало на памет да се Милан начини болестан да би само довукао сина к себи у Беч. Говорило се такође да Александра није одвратио министар Јовановић, него Краљица Драга. Ово друго казивање изгледа вероватније. Александар слушао је Драгу много више него своје ministre, а и сама га мисао да се Милан прави болестан, пре је могла понићи у женској него у мушкој глави.

Пуковник Петровић затекао је Краља Милана још жива, и имао је с њиме разговор у четири ока, који се требао и сутра дан продужити. Пре тог другог разговора Милан је ушао у агонију, и 29 јануара између четири и пет по подне он је издахнуо. Противници Александрови причали су да је он сасвим мирно примио вест о очевој смрти. Његов секретар Милош Петронијевић казује обрнуто²⁾, да је Александар бризнуо у плач и гушио се у јецању као мало дете. Противници Александрови такође су причали да је Милан остао до последњег часа гневан на сина³⁾. Миланов лични пријатељ граф Јевђеније Зичи казује обрнуто, да се Милан од срца обрадовао када му је посланик Христић дошао по Александровом налогу. У сваком случају стоји ван спора да је Милан примио

¹⁾ Заниси старог Београђанина, I, 116.

²⁾ Петронијевићезо казивање потврђује и Маршићанин, I, 124.

³⁾ Владан Ђорђевић у свом делу *Крај једне династије*, књига III, глава 39. Све што Ђорђевић прича о последњим часовима Краља Милана изгледа јако прерађено његовом приповедачком маштом. Има на пр. једно Миланово буцање од не мање него четири штампане стране, у искључном бомбастом стилу старих романтичних приповедака. У том буцању Милан

и посланика Христића и пуковника Петровића, и да се с овим последњим упустио у дужи разговор који је смрт прекинула.

Краљ Милан преминуо је у четрдесет седмој години. Последње врсте које је написао, — како граф Зичи уверава, на неколико часова пред смрт, — тицале су се позоришта. Милан је питао на једној цедуљи, да ли ће и кад глумица Одиљонова играти у једном француском комаду. Лекар који га је балсамовао, говорио је да није видео „пластичније и правилније развијеног тела... Савршен модел за најлепшу мраморну статују“. На мртвачки одар положен је у црвеној ђенералској униформи са звездом Милоша Великога. Као походнику Христова гроба у Јерусалиму стављена му је на груди икона, а у руке бројанице. Човек лепог тела и телесних уживања, човек позоришта, политике, и ратова, Краљ Милан, захваљујући једном случајном излету у Јерусалим, одлазио је на овај свет с иконом и бројаницама.

На опште изненађење, тај Краљ Милан који је за живота, са својим новчаним невољама, задавао толико посла и себи и другима, умро је без дугова. Последњих година био се смирио, није више расипао, и његове новчане ствари дошле су у ред.

У Србији његова смрт није изазвала велику жалост. Сепак није волео Милана, у коме су га радикали научили да гледа тиранина и аустриског измећара. Милан је искрено ожаљен само у војсци и од својих личних присталица, којих је имао доста. Обичан свет није оплакивао у Милану ни човека, кога је памтио поглавито по његовим скандалима, ни владоца, кога није умео да посматра са вишег историјског гледишта, али обичан свет био је растужен доиста дирљивом судбином тога раскраља, који је умирао у туђој земљи, заваљен и са женом и са сином. Писање штампе било је мирно и озбиљно: за један тренутак чак и Миланови противници

прелази поново пре свој живот, и то тачним хронолошким редом. Ево на пр. један одломак који се тиче догађаја првог турског рата: „Киџевци... грозно!... Шуматован!... Ох, хвала теби Боже!... Алексица!... 33 ескадрона Черкеза!... Ништа то!... Бранићемо сваку стопу земље“... Човек не зна чему наше да се дивн: или хронолошкој срећности и књижевним ефектима Миланова буцања, или снази памћења Владана Ђорђевића, који је био у стању да четири штампане стране тога буцања понови од речи до речи у свом историјском делу.

заборављали су његове личне махне и његове политичке погрешке, и имали су на уму само велики Миланов значај у нашој историји. То није био обичан човек ни обичан владалац; он је остављао за собом Србију из основе измењену: вазална кнежевина од седамнаест округа, без војске и железнице, постала је независна краљевина од двадесет и један округ, са војском и железницом.

Ако Миланова смрт није изазвала велику жалост за Миланом, она је, код пријатеља династије, изазвала велику бригу за Александром. Милан, идол војске и много већи политички дар од свога сина, био је стуб династије. Шта ће Александар, и шта династија с њиме, сада када нема више Краља Милана? Ова је брига морјала уз пријатеље династије и све оне — а ти су били већина — којима није било толико до династије колико до мира у земљи, и који су се бијали нових династиских криза и преврата. У ваздуху се осећала нека чудновата стрепња, као да би Миланова смрт била отварање новог низа догађаја, језивих у својој неодређености.

Око мртвога Милана изродила се читава свађа између нас и Аустрије. Краљ Александар тражио је леш свог оца да га у Београду с краљевским почастима сахрани. Аустриски цар, лично, успротивио се том захтеву, јер је Милану, за његова живота, дао реч да ће га он сахранити у својој држави, и то у манастиру Крушедолу. Реч коју је дао, цар је хтео и да испуни. Своју молбу да се не сахрањује у Србији, Милан је упутио цару писмено на сам дан Александрова венчања. То је била његова освета ушвећена оца: када га његов син, због Драге, тера жива од себе, — е лепо, неће га више имати ни мртва... Забадава је Краљ Александар преклињао цара да води рачуна о његовим синовљим осећајима и да не стаје између њега и његова мртва оца: цар је био неумољив. Милан је сахрањен у манастиру Крушедолу, по аустриском дворском реду, и о трошку аустриског цара. То није била пратња једног српског краља, него једног верног слуге Хабзбурга.

Држање аустрискога цара Краљ Александар примио је к срцу као велику личну увреду. Био је отрован од једа, и, не могући ништа друго Аустрији, наредио је нашој штампи да је она нападне. То је била иста онаква новинарска паљба противу Аустрије, као за време радикалног режима под Уставом

од 1888, кад нам је Бечки кабинет због писања наших новина претио царинским ратом. Један од наших листова писао је чак о „анексији“ Краља Милана коју је Аустрија извршила: као што нам је 1878 отела две покрајине, Босну и Херцеговину, тако нам сада отима једног нашег краља. Односи српско-аустриски, покварени услед Краљеве женидбе, погоршали су се још већма када је између Краља Александра и аустриског цара дошло и до личног сукоба, Александар је оптуживао Фрању Јосифа да га је увредио у његовим најсветијим синовљим осећајима; да би му дао видног знака своје љутње, није хтео отићи на очев гроб у Крушедол.

Драга, обучена у дубоку црнину, осећала је после Миланове смрти велико олакшање. Она је живела у вечитом страху од Милана, и све јој се чинило да ће се отац и син пре а после измирити: у том случају она је видела не само свој престо него и свој живот угрожен. Миланова смрт скинула јој је већи терет с душе: тек тада она је могла на миру уживати своје краљевство.

ГЛАВА IV. АПРИЛСКИ УСТАВ.

I

Миланова смрт била је од великог утицаја на односе Краља Александра према Русима и према радикалима. Он им је попуштао и дотле, али сада им је морао попустити још више, јер, притиснут њиховим захтевима, није више могао да им прети Миланом, њиховим старим бауком.

Руска дипломатија одмах нам је у навестила ту промену ситуације. Убрзо после Миланове смрти, приспео је у Београд нов руски посланик Чариков. Само да би у његову част могао приредити што свечанији ручак, Краљ Александар прекинуо је жалост за оцем. У својој здравици помињао је руског цара и царицу и своје кумовске везе с њима више него што је приличило. Чариков одговорио му је хладно. Није говорио ни о цару ни о царици него само о царској влади; о кумству такође ни речи... Шта су управо Руси хтели? Они су тражили од Александра нове залогe пријатељства. Место личног режима требало је завести уставни режим. Под личним режимом правац наше спољашње политике одређивао је Краљ Александар; под уставним режимом, одређивали би га радикали као најјача странка у земљи. Руси су много више веровали радикалној странци него Краљу Александру; зато су и претпостављали код нас уставни режим личног режиму. Обвезани према Бечу споразумом од 1897 да се не мешају у наше унутрашње ствари, Руси нису излазили са својим захтевима отворено; они су очекивали да њихове захтеве Краљ погоди сам, и докле то не би учинио, понашали су се према њему затегнуто.

Сигурни с Русима, радикали, који су после Миланове смрти стали и иначе дивати главу, окупили су Краља Але-

ксандра са свих страна да им да већег учешћа у влади. У Јовановићевој влади није седео ниједан од њихових првака, него само један млађи радикал с прошлошћу више чиновничком него политичком. Тражећи већег учешћа у влади, радикали су поново покретали и уставно питање. Они нису више хтели да знају за онај лични режим који је 1894 под успостављеним Уставом од 1869 и његовом „лажном уставношћу“ био заснован. Тај режим био је више Миланово него Александрово дело; пошто је Милан умро, нека заједно с њиме и његов режим иде у неповрат...

До очеве смрти, Александар је помишљао само на ублажавање, а не и на укидање личног режима. Ублажен, режим је тај требао да траје још неколико година. У нову Скупштину, чије је изборе спремао баш у очи очеве смрти, Александар је говорио да неће пустити више од четрдесет радикала. У скорој будућности није било ни помена о радикалној влади.

Миланова смрт покварила је све те планове. Одмах након тог догађаја, Краљ Александар почиње попустити радикалима на целој линији. Првих дана фебруара, из владе испадају три министра, од којих су двојица, министар унутрашњих дела Лазар Поповић и министар правде Настас Антоновић, били радикалима три у оку, — Поповић као бивши председник преког суда, а Антоновић као бивши владин комисар при том суду. У владу улазе два радикална првака, Михаило Вујић и Милован Миловановић. Ово је само почетак. У другој половини марта Јовановићеву владу одмењује Вујићева влада. Јовановићева влада сматрала се за неутралну; Вујићева влада, састављена пола од радикала пола од напредњака, личи на једну разблажену радикалну владу каква је на пр. 1896/7 била влада Ђорђа Симића.

Вујићева влада, без даљег оклевања, приступила решењу уставног питања, — и на дан шестог априла Краљ дарује нов Устав, — т.зв. Априлски Устав. Одмах након тога радикали и напредњаци закључују споразум, који публика назива фузијом, као да су се две странке — што није тачно, — слиле у једну. Споразум је начињен по Краљевој жељи да би се удруженом напредњачко-радикалном снагом учврстило ново уставно стање. Личном режиму и неутралним владама одзвонило је. Странке опет долазе на владу, макар и „фузионисане“, и то

са једним Уставом који, и ако дарован, чини лични режим немогућим.

Краљ Александар попуштао је само под притиском прилика. Стање ствари створено његовом женидбом прихватили су Руси и радикали. И једни и други, ако не пре, а оно после Миланове смрти, захтевали су од Александра успостављење уставности на име награде за услуге које су му учинили и које су још имали да му чине. Лични режим, који му је годио, Александар морао је жртвовати ради своје жене Драге. Драга му је и сама саветовала враћање на уставни пут. Скоројевићка на престолу, она је имала потребу да оскудицу наслеђеног угледа накнади личном популарношћу. Уклањање Милана из Србије, помиловање радикала, цара кумство, све су то биле ствари које су имале да служе стварању њене популарности, али њихово дејство било је тренутно. Да би стекла себи трајне популарности, Драга, као Краљев добри дух, требала је да ускрсне уставност коју је Милан, као Краљев зао дух, покопао. „Краљица Српкиња“ постала би онда „краљица уставности“ и везала своју личност за један политички систем и популаран и трајан.

У Александровој околини Драга није била једина која му је саветовала враћање на уставни пут. То му је исто саветовала и једна мала напредњачка група у којој су прву реч водила два Маринковића, отац Димитрије и син Павле. Напредњаци су после пада Новаковићеве владе крајем 1896 растурили странку. Када је октобра 1897 образована Ђорђевићева влада, она је привукла себи већи део растурених напредњака; једна мала група остала је према њој у потајној опозицији. На тај начин напредњаци добили су своју десницу и своју левицу. Десница је тврдила да напредњаци немају никаква разлога да раде против Ђорђевићеве владе; после ње могли би доћи само радикали на власт, а под радикалним владама напредњаци су увек били личновани. Левица је тврдила да се Двор показао незахвалан и вероломан према напредњачком кабинету Новаковићевом, и да је за напредњаке много мудрије да се са радикалима нагоде, него да се за љубав Двора с њима гложе... После осмога јула Краљ је нудио владу Димитрију Маринковићу, који је припадао напредњачкој левици. Маринковић је одбио повуду, али његов син Павле постао је министар просвете у Јовановићевој влади. Павле

Маринковић, још за Ђорђевићеве владе, имао је са београдским радикалима разговора о напредњачко-радикалном споразуму; сви ти разговори завршивали су се питањем, какав капитал напредњаци уносе у споразум. Радикали су уносили народно поверење. Напредњачка левица, не само није имала поверење народно, него није имала ни поверење Круне. Под Ђорђевићевом владом, она је била рђаво записана у Двору, и напр. Павле Маринковић, који се бавио новинарством, гађан је исто тако као и радикални новинари. Осми јули, који је променио много што шта, променио је и положај напредњачке левице према Двору. Павле Маринковић ушао је у владу, додворио се и Александру и Драги, изгледао стојер нове камариле. Напредњаци су имали сада капитал који ће узети у споразум с радикалима: то је био утицај у Двору. Маринковић се нудио радикалима да посредује између њих и Двора; ако би посредовање успело, и радикали дошли поново на власт, изврстан удео у власти ваљало је признати и напредњацима на име посредничке добити. Радикали су се, после осмог јула, одазивали Маринковићу много лепше него пре тога датума, — и он се могао хвалити код Круне њиховим поверењем исто онако као што се код њих хвалио поверењем Круне.

Краљ Александар улазио је у преговоре с радикалима без много воље и искрености. У основи, мислио је о њима рђаво као год и Краљ Милан. Хладнији и подмуклији од Милана, он је боље крио своју мржњу на радикале, и радије се борио противу њих лукавством него силом. принуђен да прави с њима погодбу, он је предвидео све потребне предрохране од њихових подвала и у исто време све потребне одступнице за случај да се заједнички рад с радикалима покаже немогућан.

Он је пустио на власт радикале, али не саме, него у друштву с напредњацима, који су имали да их умеревају. Имајући две странке у Влади, Краљ је могао противстављати једну странку другој, и захваљујући њиховој неслози, протурити своју вољу. Напредњачко-радикални споразум није био једнодушно примљен међу радикалима; они су се цепали на присталице и на противнике споразума; Краљ је био сав срећан што је најзад и радикале, као пре тога напредњаке и либерале, поделио на двоје, — на једну десницу и на једну

левицу. Да би појачао радикалну левицу, он јој је послао у индат либерале. На супрот свима саветима, он је либерале искључивао из послова око новог Устава, и терао их омаловажавањем и увредама као навлаш у опозицију. Према једној напредњачко-радикалној влади њему је требала једна либерално-радикална опозиција којом ће владу плашити и држати у покорности.

Устав који је Краљ даровао 6 априла, није по садржини био истоветан с радикалним Уставом од 1888. У том дарованом Уставу нешто је било узето из Устава од 1888, а нешто из једног напредњачког уставног нацрта, који је Пироћанчева влада израдила 1883, а Новаковићева влада прерадила 1896. Главна одлика напредњачког нацрта била је установа Сената. Помоћу тог Сената, чији је већи део чланова он постављао, Краљ Александар се надао да ће обуздати радикалну већину у Скупштини, и спречити је да не дође до оне прекоћи коју је уживала под Уставом од 1888. Уз то Краљ је рачунао да ће му несугласице и сукоби између два дома омогућити да се тобоже као миротворац умеша у послове парламента. Двојство законодавног тела годило му је из истих оних разлога из којих му је годило и напредњачко-радикално двојство у влади.

Краљ је био најодсудније противан да се ради доношења новог Устава сазива Велика Скупштина, и ако је њој, по Уставу од 1869 који је тада важио, уставотворна власт припадала. Краљ Александар као и Краљ Милан, имао је неки инстинктивни страх од Велике Скупштине. Обилазећи Велику Скупштину, Краљ је даровао Априлски Устав сам, — другим речима, извршио је уставну промену путем државног удара. Александар, који је ступио на владу државним ударом од првог априла, и који је годину дана касније другим државним ударом збрисао Устав од 1888, није се устручавао ни од трећег државног удара. Што се тиче радикала, они су још 1897, за Симићеве владе, пристали да нови Устав буде дарован Краљем, ако већ није друкчије. Главно је било изаћи из дотадашњег личног режима, па на макакав начин било. Навлаживати на Краља да сазове Велику Скупштину, значило је због формалних ствари довести у питање цео нови Устав. После шестогодишњих патњи у опозицији, радикалима није више било до формалности.

Избори за Велику Скупштину нису, дакле, расписивани. У место тога позивани су у Двор прваци странака; Краљ је с њима претресао нови Устав, и више им објашњавао своје жеље него што је саслушавао њихово мишљење. Пошто је ствар прошла кроз та страначка већа, сазван је у Двор већи скуп политичара, чиновника, и представника грађанства; пред тим скупом прочитан је цео Устав, и Краљ се на њ заклео. Захваљујући овом упрошћеном поступку, Краљ је био у стању да изведе уставну промену тачно по својој замисли.

Нови устав дао је слободу скупштинских избора, Да ће на слободним изборима радикали добити већину, о томе се није сумњало. Шта онда, ако радикали на основу те већине затраже целу владу за себе? Да би такве захтеве унапред спречио, Краљ Александар наметнуо је радикалима споразум с напредњацима. Из тог споразума произишло је да ће министарска места бити подељена између радикала и напредњака, и да ће у Скупштину, поред радикалне већине, ући и пристојна напредњачка мањина. У Сенату обрнуто, поред напредњачке или бар нерадикалне већине постојала би пристојна радикална мањина. Александар ни под новим Уставом није се приклањао чистој већинској влади: он је удешавао ствари тако како ће већина бити не само по народном него и по његовом укусу. По његовим појмовима, скупштинска већина стварала се споразумом Краља и Народа, што је у пракси изишло на радикализам ублажен напредњаштвом.

Све што се дало измислити као обезбеђење од претераности и свемоћи радикала, Краљ Александар је измислио: установа Сената, напредњачко-радикални споразум, цепање радикалне странке... Врх свега још, радикални прваци били су, по мишљењу Краљевом, тако измењани дугогодишњим притиском личног режима, да је Двор могао месити их како је хтео. Као Краљ Милан приликом издавања Устава од 1888, тако и Краљ Александар приликом издавања Устава од 1901 био је неискрен, али његове намере и начини били су друкчија него намере и начини његовог оца. Милан је хтео да посредством једног одвећ слободоумног Устава изазове неред и безвлашће које ће владалачку диктатуру начинити неизбежном. Александар је хтео да с укроћеном радикалном странком продужи под парламентарним видом онет једну врсту личног режима.

II.

Априлски Устав постао је укрштањем напредњачких и радикалних идеја. У својим првим данима, докле се нису од начелне странке прометнули у дворску, напредњаци су исто тако као и радикали били противни владалачкој свемоћи; али за разлику од радикала, који су мислили да ограниче владоца сељачком Скупштином, напредњаци су мислили да то учине дводомним парламентом у коме би претезао утицај богатства и образованости. Ова подударност напредњачких и радикалних погледа огледа се и у Априлском Уставу, који је права Круне много уже обележио него на пр. Устав од 1869. По Априлском Уставу, Краљ није, као по Уставу од 1869, био претежни чиналацу законодавству; он није имао искључиво право законодавне иницијативе, нити право да се о његовим законским предлозима решава у цело (без посебног претреса), нити право издавања привремених закона у одсуству Скупштине. Законодавна власт била је на равно подељена између Краља и Народног Представништва. У том одељку Устава који се тичао Краља, Александар је нарочито желео да се унесе ово: „Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство прелази на побочну линију, а ако ниједног од мушких потомака у Дому Обреновића не би било, наследство прелази на његово непосредно женско потомство, опет из законитог брака“. Краљица Драга била је пред порођајем, — и на случај рођења женског детета, Александар је желео да, у недостатку сина, тој кћери обезбеди престо. Боље је било продужити династију и са женском главом, него огласити династију за угашену. С овим политичким разлозима мешали су се и сентиментални: заљубљен у Драгу, Александар је журио да дете које буде с њоме имао, одмах окруни, па ма каквог пола оно било. Александрова сентименталност поклапала се с Драгиним интересима; да би утврдила свој положај на престолу, она је морала што пре постати мајка, ако не будућег владара, а оно будуће владарке.

По Априлском Уставу, Народно Представништво делило се на два дома, — Сенат и Скупштину. Сенат је имао три врсте чланова: 1) три члана „по праву“: престолонаследник, архиепископ београдски, епископ нишки; 2) тридесет чланова постављених Краљем; 3) осамнаест чланова изабраних од народа. Сенатори постављени Краљем чинили су три петине Сената,

али како су постављани на цео живот, они су се могли начинити независни од Краља. Избрани сенатори, због тога што малобројни, морали су се бирати по великим изборним јединицама; међутим што су изборне јединице биле веће, све је било сигурније да ће победити радикална странка као најјача. Начин на који се Сенат састављао, није обезбеђивао Краљу овај утицај над тим телом који је он желео.

Народна Скупштина имала је 130 чланова: тај број утврђен је самим Уставом. По Уставу од 1869, број посланика зависио је од броја пореских глава: у последње време он се попео на две стотине; поред те две стотине посланика које је бирао народ, било је још шездесет посланика које је постављао Краљ. Краљеви посланици укинута су Априлским Уставом, или тачније речено, пребачени су у Сенат. Априлски Устав усвојио је у главном изборни систем који је важио под Уставом од 1888: „избор по окружним листама према сразмери становништва. Појединости овог сразмерног представништва остављене су изборном закону. Из Устава од 1888 узета је и установа „квалификованих кандидата“, — како су се називали кандидати са факултетском спремом. По Уставу од 1888, на свакој кандидатској листи морала су бити два оваква кандидата, а по Априлском Уставу само један.

Бирачки порез износио је за Сенат 45 динара непосредног пореза, а за Скупштину 15 динара. На први поглед чинило се да бирачки порез за Скупштину није повећан, јер се и до Априлског Устава захтевало од бирача да плаћају 15 динара. Ипак, у упоређењу с Уставом од 1888, Априлски Устав повећао је бирачки порез: он је тражио петнаест динара непосредног пореза по одбитку свих приреза; Устав од 1888, међутим, урачунавао је у тих петнаест динара стални државни прирез. По Априлском Уставу, колико ко плаћа пореза, доказивало се пореском књижицом за последње три године. Другим речима, да би се задобило бирачко право, ваљало је плаћати бирачки порез три узастопне године: у неку руку, и то је било повећавање бирачког пореза према дотадашњем законодавству, које није знало за овај услов. Тврдило се да је бирачки порез много већи него што изгледа. Остављајући на страну Сенат, чијих је осамнаест чланова бирало само двадесет и неколико хиљада бирача, — бирачко право за скупштинске изборе имало је, у округлим бројевима, од 600.000 пореских обвез-

ника њих 300.000, — дакле само половина. У неким сиромашнијим крајевима, од укупног броја пореских обвезника само је трећина имала бирачко право.

Избори сенатора и скупштинара вршили су се непосредним тајним гласањем. Узето из Устава од 1888, тајно гласање било је главно јемство слободе избора и главно јемство искренности новог уставног стања.

Пуномоћства чланова оба дома прегледала је и оверавала општа седница Касационог суда. Влада и њене присталице уверавали су да ће Касациони суд вршити тај посао непристрасније него што би то чинила два дома са својим страначким већинама. Опозиција, напротив, доказивала је да судска власт није у нас још постала толико независна од Владе да јој се смело поверити овераванье пуномоћстава. За самосталност Народног Представништва, пристрасност владина у оверавану пуномоћстава била је много опаснија него пристрасност његове властите већине.

У области законодавства призната је Сенату равноправност са Скупштином. „Буџет решавала је коначно Скупштина при другом претресу, ако би га Сенат после првог скупштинског претреса у чем изменио“. Да ли је Влада истовремено одговарала и пред Сенатом и пред Скупштином? Устав није се дотицао овог питања.

У опште, он није помињао ништа о политичкој одговорности Владе пред Народним Представништвом. Краљ Александар избегавао је да изречним начином прими парламентаризам. Дајући слободне изборе и признајући Народном Представништву буџетско право, он је створио потребне услове парламентарне владе. Али, како је то учинио без воље, то је гледао да оно што једном руком да, другом одузме. Он је не само спречио да у Уставу буде проглашена политичка одговорност Владе пред Народним Представништвом, него је убацио у Устав два члана која никако нису одговарала духу парламентаризма. (1) „Министри нису могли бити народни посланици нити путем народног избора постати сенатори“. Суштина је парламентаризма међутим баш у томе да се за ministre узимају само они за које се на изборима посведочило да имају народно поверење. (2) Народно Представништво није могло одбацити буџет у начелу, — следствено, није могло принудити на одступање једну Владу којом би било незадовољно. На

случај да Народна Скупштина буде распуштена пре решења буџета, Краљ је могао указом продужити прошлогодишњи буџет најдуже за годину дана (по Уставу од 1888, указно продужавање старог буџета допуштало се најдуже за четири месеца).

Ови уставни прописи могли су бити клица будућих раздора између Круне и Парламента, јер је било мало вероватно да ће се један слободно изабран Парламенат дати овако стегнути у свом буџетском праву и у свом праву политичког надзора над Владом. Краљ Александар заборављао је да код једног Устава нису толико важни поједини прописи колико његов општи дух и она морална атмосфера у којој је он постао. Априлски устав постао је у једно доба када је свет, сит личног режима, тражио поново парламентаризам. У таквој моралној атмосфери било је сигурно да се они уставни прописи који не одговарају начелима парламентаризма, неће примењивати без тешкоћа, па макако иначе били јасни и разговетни.

Прелазећи ћутом преко политичке одговорности мини стара, Априлски Устав усвојио је за њихову кривичну одговорност одредбе Устава од 1888. Чак их је у неколико поострио, прописујући застарелост од пет година по учињеном делу, на место четворогодишње застарелости из Устава од 1888.

Априлски Устав проширио је управно-судску надлежност Државног Савета. Поред права да решава о жалбама против министарских решења, Савет је добио право да решава и о жалбама против указа. Државне саветнике постављао је Краљ, али искључиво из реда доживотних сенатора. Тиме се само појачавао политички карактер Државног Савета, и ако је он због своје управно-судске надлежности требао да буде што даље од политике.

Независност судске власти и некретност судија била је ујемчена. Права грађана призната су у доста уским границама. Од свих могућих мера против штампе Устав је само цензуру изречно забранио. Право удруживања допуштено је само у границама закона. Као год код штампе, тако и код удружења, све је на крају крајева зависило од законодавца: ако не управним путем, а оно законодавним, и новине и политичка удружења могли су се стегнути колико се год хтело. Тако је исто било и по Уставу од 1869.

Обустављање појединих уставних чланова онако како је то Устав од 1869 допуштао, није било могућно и по Априлском Уставу. Уставни закони мењали су се по обичном законодавном поступку, с том разликом само што се место просте већине тражила нарочита. Уставне одредбе о облику владавине, државне вере и државне области, као и одредбе о уставним правима грађана мењале су се само на предлог Скупштине, а одредбе о Краљу само на предлог Краља. Велика Скупштина, мрска Краљу Александру, укинута је.

То су најглавније одредбе Устава од 1901. Нацрт тог Устава саставила су два министра, Милован Миловановић и Павле Маринковић. Краљ Александар пратио је њихов рад будним оком. Радикал Миловановић имао је за образац Устав од 1888, а напредњак Маринковић уставни нацрт Пироћанац-Новаковићев. Краља Александра срце је вукло Уставу од 1869. Миловановићу је највише било стало до обезбеђивања слободних избора посредством тајног гласања, Маринковићу је највише било стало до установе Сената. Краљ Александар водио је одбранбену политику, одупирући се парламентаризму и политичким слободама. Најзад се добио један Устав који је по одредбама позајмљеним из Устава од 1888 изгледао демократски; по одредбама позајмљеним из Пироћанац-Новаковићева нацрта изгледао конзервативан, а по одредбама задржаним из већ застарелог Устава од 1869 изгледао реакционан. Устав од 1901 био је крпеж без много јединства.

III.

Од политичких странака, само су напредњаци били потпуно задовољни новим Уставом. Они су добили највише што су могли. Најслабија странка у народу која је под радикалним владама имала једнога до два посланика у Скупштини, напредњаци су се сада надали да посредством једног Сената постављеног већим делом од Круне постану важан чинилац државног живота. Њихова странка, растурена 1896, ускрсавала је из мртвих захваљујући вештини Димитрија и Павла Маринковића. Углед два Маринковића постао је међу напредњацима врло велики; о Павлу се говорило као о будућем вођу странке.

Ако су напредњаци били потпуно задовољни Априлским Уставом, либерали су били потпуно незадовољни. Отурени од

Краља приликом уставних припрема, либерали су одмах повели борбу против новог уставног стања. Било им је добро дошло да су радикали, за љубав Краљу Александру, пристали на неке уставне одредбе које су биле непопуларне и које су раније и они сами осуђивали, — на пр. одредбе о горњем дому, о непотпуном ујемчивању грађанских права итд. Ударајући свом снагом на ове одредбе, либерали су се правили већи слободњаци од радикала, и надали се од тог слободњаштва великом ћару на изборима. У опозицију против Краља Александра и Априлског Устава либерале је нарочито вукао Стојан Рибарац, човек бујан и речит, обдарен некојим особинама великог агитатора.

Радикали су били полу задовољни полу незадовољни. Њих су тиштали уступци које су морали учинити Круни, и од којих су неки стајали у дречевој супротности с њиховим начелима. Они, странка народна, пристали су на један Устав који је Круна даровала, и којим се Народној Скупштини постављао за татора Сенат. Радикали су се тешили тиме да је Априлским Уставом повраћено редовно уставно стање. Баш зато што је тај Устав сам даровао, Краља ће бити стид да га вређа, — и државни удари нису више били морално могући. По Априлском Уставу, Круна чак ни у изузетним приликама није могла обустављати поједине уставне чланове и издавати путем указа привремене законе. На тај начин радикална странка била је у напредак обезбеђена од преких судова. После Ивањданског атентата, радикали су толико пропатили од преког суда, и толико се страха од њега нахватили, да су многи од њих били вољни примити оберучке макак Устав који само преки суд онемогућује: није се више тражила политичка слобода него правна сигурност... У Априлском Уставу слобода избора потпуно се ујемчавала тајношћу гласања. То је била ствар од пресудне важности. Све друго радикална странка могла је уступити Круни, — само Скупштину не. Господари Скупштине, Радикали су држали у рукама главну полугу, без њих се није могло владати, — и само је од њихове памети и вештине зависило да једног дана Априлски Устав замене другим Уставом који ће више одговарати њиховим начелима. Најзад, постављало се питање: да је радикална странка одбила уставни споразум с Круном, у каквом би се положају онда нашла? Очевидно, морала би

поново ући у борбу с Круном, али с каквим изгледима на успех? Народна маса, убијена притиском личног режима у главу, није се дала тако лако покренути на борбу. Руска дипломатија, врло борбена против Краља Милана, показивала се према Краљу Александру помирљива, и упућивала је радикале на споразум с њиме. Како су радикали смели почињати борбу с Круном, када народна маса није имала много воље за борбу, коју у осталоме ни руска дипломатија није одобравала...

Већина радикалне странке примила је Априлски Устав, ико не друкчије, а оно као акт политичке нужде. Али у радикалној странци била је и једна мањина која се с тим Уставом никако није хтела помирити, и која је претила оцепљењем. Ова подвојеност у радикалној странци испољила се на питању напредњачко-радикалног споразума, који је закључен у вези с Априлским Уставом. Када је тај споразум поднет радикалним првацима на потпис, неки су га потписали, а неки не. Они који су га потписали, и који су чинили већи део странке, добили су име „споразумних радикала“ или „фузионаша“. Противници споразума називани су „самосталним радикалима“ или „самосталцима“. Самостални радикали били су махом млађи људи, и међу њима се највише истицао Љубомир Живковић, који је са свог куражног држања на преком суду био врло популаран код радикалне омладине. У радикалној странци било је већ поодавна роптања „младих“ на „старе“. „Млади“ су споро и с муком долазили до утицаја у странци; њом су владали „стари“ — бивши министри и саветници, окружени страдалницима странке још из доба Краља Милана. Када је 1894 започео лични режим, млади су корили старе за малодушност и млитавост; по њиховом уверавању, политика старих састојала се искључиво у потајном преговарању с Двором; то преговарање није спречавало Двор да гони радикале, али је радикалима везивало руке у борби с Двором. Млади су били орни за борбу, — и како су ту борбу замисљали, могло се видети по ономе што је Љубомир Живковић радио. Он је писао памфлете против Краља Милана, који су се штампали на страни и кријумчарски уносили у земљу. Он је предлагao да радикално вођство позове народ да, у име протеста против личног режима, одрече плаћање пореза. На преком суду Никола Пашић осрамотио је старе

једном изјавом која се тумачила као издаја странке; Љубомир Живковић својом куражи и речитошћу осветлао је образ младима. Разлика између старих и младих осећала се у радикалној странци још пре Априлског Устава, који је био само повод да се она потпуно обелодани.

Та разлика била је у главном разлика тактике. Стари су препоручивали погађање с Круном. Под притиском личног режима, отпорност и борбеност јако је попустила у народу, и зато се ваља задовољити оним што се од Круне може добити лепим начином. Млади су налазили да Круна није тако јака као што је изгледала, јер Краљ Александар, који није никада имао ослонца у народу, изгубио га је после своје женидбе и у војсци. Погађати се с њиме, није имало већ ни зато смисла, што није био човек од речи. Он не мисли озбиљно с уставним режимом који је тобоже шестог априла објавио. Ако му је доиста стало до уставности, зашто није пустио на владу саме радикале, који су имали већину у народу? Шта му је требало да гони радикале на споразум с напредњацима? Помоћу тог споразума, он је мимо народну вољу, вештачким путем, убацио у скупштинску већину напредњачку групу, која остављена сама себи, у редовним приликама, није била кадра извојевати више од једног до два мандата. Решен да у нешто завијеном облику продужи лични режим, Краљ Александар учинио је радикалима само ту милост што је уз напредњаке узео и њих за оруђа личног режима. Основна је погрешка старих радикала што нису истрајали на начелном гледишту. У место да неодступно траже повраћај чисте уставности, они су гледали да у преговорима с Краљем нађу могућности за измирење њихове уставности и његовог личног режима. Млади су осуђивали опортунизам старих, омаловажавали њихове половне успехе, доказивали да се несавитљивошћу може више постићи него попуштањем, будили грађанску кураж, и проповедали борбу с Круном.

Образујући своју засебну странку — странку самосталних радикала — млади нису истицали никаква нова начела. Они су се држали радикалног програма од 1881 или, тачније речено, Устава од 1888. Што је код самосталаца било ново, то је њихов тон, у коме се осећао друкчији темперамент, него што је био темперамент споразумних радикала, — темперамент млађи, живљи, одлучнији, одважнији. Код самосталаца на-

ново се будио негдашњи радикални пркос и бунт против Двора, и то је што је ту групу, независно од њене бројне снаге, чинило опасном. Краљ Александар, слеп за моралне чиниоце, није одмах ту опасност увидео. Он се испрва радовао самосталском покрету, јер је тај покрет рушио јединство радикалне странке. Већ је био поцепао либерале на оне који су ишли с Андоновићем и на оне који су ишли с Авакумовићем и Рибарцем; поцепао је тако исто и напредњаке на оне који су подржавали режим од 11 октобра и на оне који су начинили споразум с радикалима; сада су се, поводом тог истог споразума напредњачко-радикалног, цепали и радикали на две групе. Када је ступио на владу, Александар је затекао три странке: сада их је било шест. Он је у томе гледао свој велики успех: што већа поцепаност странака, тим круна моћнија.

Публика је примила Априлски Устав доста равнодушно. Тај Устав није извојеван у борби, када победничка странка своје самопоуздање и веру у будућност шири на све стране око себе. Тај Устав био је плод погађања и цецкања између Двора и странака: такав пазар није био у стању изазвати опште одушевљење. Свет је пратио рађање новог Устава с хладном радозналешћу. У његову трајашност није се много веровало, јер се знало до су и Краљ и радикали пристали на њ само по невољи. Две ствари у Уставу привлачиле су пажњу и давале повода препиркама. Једна је била женско престолонаследство, а друга установа Сената. Ни једна ни друга ствар није била популарна. О женском краљу у земљи честих ратова и буна као што је наша, говорило се с подсмехом, — а није много озбиљније узимана ни установа горњег дома у једном народу који је као наш био састављен од малих сеоских газда, свињарских трговаца, и нешто чиновничке интелигенције... Априлски Устав, као сваки нов Устав, изазвао је многобројна померања и размештања у врховима чиновништва: постављани су нови министри, нови саветници, нови чланови виших судова, нови окружни начелници. Сав тај покрет и све те сеобе чиновника могле су површном посматрачу изгледати као неко обнављање политичког живота; у ствари ван тог уског чиновничког круга нико није осећао да настаје ново доба.

IV.

У кратком року после Априлског Устава очекивао се и један други догађај, још благодатнији за династију Обреновића, — то је порођај Краљице Драге. Њена трудноћа била је објављена још августа 1900; међутим ушло се већ и у април 1901, а порођаја још није било. Око средине априла стигли су у Београд француски лекар Коле (Caulet) и руски лекар Владимир Федоровић Сњегирев. Коле је лечио Драгу још пре њене удадбе за Краља Александра, и он је био тај који је августа 1900 утврдио њену трудноћу. Сњегирев је позван по жељи руског посланика Чарикова, који у овој прилици није радио из властитих побуда већ по упутствима своје владе. Краљица Наталија известила је Руски двор да је Драга нероткиња, и да се стога руском цару може десити да кумује подметнутом детету. То исто саопштавали су и агенти пуковника Грабова, који су се врзмали око нашега Двора, тобоже ради Краљеве сигурности, а у ствари ради ухођења Краља и Краљице. Узбуњена Краљицом Наталијом и пуковником Грабовом, Руска влада желела је да Драгин порођај буде извршен под надзором и једног руског лекара. Узет на испит од Сњегирева, Коле је морао признати да је у августу прошле године прегледао Драгу само у „усправном ставу“. После његовог одласка Драга више није била лекарски прегледана; стручно мишљење о њеној трудноћи давала је жена дворског баштована, која је више пута рађала. Тек Сњегирев имао је да подвргне Драгу правом прегледу, — и он је нашао да она није трудна.

Ово се Краљу није смело рећи одмах непосредним начином. Прво му је речено да порођај неће доћи тако брзо, па тек пошто је тако припремљен да чује непријатну истину, речено му је да су код Драге утврђени неки знаци трудноће, али без трудноће. У место детета, Краљица је носила свло. Требало је да Краљица буде на чистом ваздуху и на диети, — и требало је да јаше... Када је чуо да његову жену, коју је он сматрао пред порођајем, лекари хоће да пењу на коња, Александар није знао у први мах ко је луд, он или они. Пошто је разумео да порођаја неће бити из простога разлога што Драга није била ни трудна, Александар је бризнуо у плач као да је дете имао, па му је оно умрло. У своме болу хтео је да сможди лекаре, које је називао неваљалцима и швин-

длерима; за Сњегирева тражио је да га прво ишибају на мртво име, па онда пребаце преко границе... Ни пошто се стишао, није хтео примити Сњегиревљево мишљење као коначно. Позвана су још два страна лекара: један лекар из Букурешта, стари Драгин знанац као и Коле, и један познати стручњак из Беча. Обојица су рекли то исто што и Сњегирев. Да би утешио Краља, министар Вујић окретао је на шалу: „Величанство, Устав се може октроисати, али дете не“... Мирети се са немилком садашњошћу, Краљ се није одрицао сваке наде за будућност. Лекари су му морали рећи да могућност није искључена да Драга једног дана ипак постане мати.

Драга, за то време, лежала је у постељи као обамрла, и није говорила ни речи. Александар је стајао чело њене главе и уверавао је о својој љубави сталној и непроменљивој. И доиста, маколико да је био жељан деце, Александар, ни после уображене Драгине трудноће, није показивао према њој ни најмањег знака хладноће.

Када је изишло службено саопштење, да се Краљичин порођај „не може очекивати“, публика је била колико изненађена толико и саблажњена. И ако су Драгини противници од почетка сумњали да она може имати деце, публика је веровала у њену трудноћу, када је у августу 1900 трудноћа службено објављена. Сви они који су имали прилике да виде Драгу изблиза, уверавали су да она чини утисак трудне жене. Дворски обред за рођење престолонаследника био је утврђен до најмањих ситница; колевка спремаљена, и то не једна, него неколико. Нико није претпостављао да се ове припреме чине на празно, пре него је Краљичина трудноћа утврђена сасвим сигурно. И зато, када је почетком маја пукао глас да Драга уопште није никада ни била трудна, свет је имао утисак једне велике обмане и једне бестидне преваре. Лекари су говорили о „уображеној трудноћи“; свет је говорио о „лажном порођају“. Службено саопштење уверавало је да су код Краљице били „сви симптоми који обично прате трудноћу, и који, као што је познато у науци и лекарској пракси, доиста узимају често такав карактер да ни сама особа у питању и њезина околина не могу сумњати у стварност трудноће“. И поред овог службеног саопштења, људима, а још више женама чинило се невероватно да је Драга, све до доласка руског лекара, могла држати да је трудна, и ако то није била. Много

је простије било узети да се она правила трудна: у том случају било је близу памети да се њена лажна трудноћа имала завршити једним исто тако „лажним порођајем“. У тадашњем малом Београду, где су се сви знали у главу и гледали један другом преко плота, није била никаква тајна да се истовремено с Драгом и њена старија сестра Христина, жена једног управника новчаног завода, налазила у „благословеном стању“. Чим је обелодањена Драгина лажна трудноћа, по вароши се стало говорити да је Христинино дете требало да буде подметнуто као Драгино. Христина је побацила пре доласка Сњегирева, и само тој околности требало је захвалити што подметање детета није извршено како је смишљено.

Колико је у свему овоме било истине? Да ли је Драга свесно и с планом парала свог мужа, или је из превелике жеље да роди престолонаследника обманула прво себе саму, па онда и свога мужа? „Основи подозрења“ против Драге били би ти, што ово није био први случај лажне трудноће у њеном животу. Једанпут се правила трудна да би склонила једног Француза запосленог у Србији, да је узме за жену. Када се везала с Александром, она му је једанпут или два пута казивала како је тобоже морала ићи на страну да побаци; пред веридбу с њиме она му је опет причала да је трудна, и он се брже боље верио с њоме да не би морала опет да побаци. За ту њену последњу трудноћу, којој је убрзо следовало венчање, Сњегирев је утврдио да је била лажна. Па чак и после тог несудијеног порођаја у априлу 1901, Драга је у два маха говорила да има код ње знакова трудноће, али овога пута њен муж био је толико паметан да то не објављује... Када се уза све то узме да све до доласка Сњегирева Драга није била ни једанпут људски прегледана, њено држање доиста изгледа сумњиво.

Драгин положај према Александру био је од самог почетка лажан. Он је богорадио да му да дете, и она која није могла имати деце, морала се правити трудна из страха да је он не остави. Вероватно, испрва је мислила да га својом лажном трудноћом нагони само на венчање. Али, када је једном почела лагати, Драга је морала лагати све више и више, — и баш да у први мах и није мислила на подметање детета, та јој се мисао морала пре а после наметнути као једини начин да се испетља из свог властитог сплета лажни.

Они који су познавали обе сестре, Драгу и Христину, говорили су да је мисао о подметању детета могла пре бити Христинина него Драгина. Драга је била бистрија, али Христина одлучнија, и Драга је стајала под неким необјашњивим утицајем своје старије сестре. Свакојако подметање Христининог детета на место Драгиног није се дало извршити без Христининог саучешћа. Своју опасну игру Драга није умела играти с потребном присебношћу. Претпостављајући да је до Христининог побачаја имала неког плана, она је после тог побачаја сасвим изгубила главу. Пушта да ствари теку својим током, — чак се не одупире ни доласку руског лекара, налик на кривца који, прикован страхом, мирно чека долазак жандарма.

Лажна трудноћа потпуно је убила Драги глас и уништила углед. Код ње се утврдио онај недостатак који се једној краљици не опрашта: била је нероткиња. Свет ју је осуђивао да је, ради таште славе да понесе круну, угасила династију Обреновића. Својом лажном трудноћом она је преварила Краља, и хтела да уза њ превари и цео народ. Лукавство и варање, када узме тако велике размере и постане тако кобно за династију и државу, приближује се велеиздаји.

Домаћа штампа морала је да ћути о Драгиној бруци, али у страниој штампи Драга је пролазила кроз мртву шибу. Њен случај претворио се у европски скандал. Она је грђена и исмевана и у прози и у стиху; листови су били пуни њених карикатура; најгоре од свега, објављена су стручна лекарска мишљења о њеној лажној трудноћи и њеним ранијим тајним болестима... Неколико недеља, она је, као везана за срамни стуб, стајала пред европским јавним мишљењем разголићена и поплувана. Брука Драгина пренела се и на Александра. Ако је она приказивана као несавесна блудница која се прави трудна да би уловила мужа, он је приказиван као клипан који се од такве жене дао уловити. Династија Обреновића, с таквим представником који се није умео оженити паметније него блудницом, изгледала је осуђена на брзу пропаст. Српска држава, с таквим краљевским паром као Александар и Драга, изгледала је последња међу државама, чија се историја није разликовала од скандалозне хронике.

У Краља Александра осећање моралног достојанства било је слабо развијено; његов образ могао је много поднети, али

заљубљен у Драгу, он је имао за њу много више честољубља него за себе сама, и хтео је пошто пото да је опере и оправда. Тиме се објашњује да је одмах после њене лажне трудноће понудио своју и њену посету Руском двору. Руски цар, својим кумовањем, већ је једном јемчио за Драгину част и поштење. Сада кад је цела Европа брујала од њене бруке, он је требао да јој поврати изгубљени глас на тај начин што би је и ако извикану примио у круг своје породице. То је, изгледа, била његова нарочита дужност да крпи и исправља кад год би се што на Драгином имену искрзало и поцепало.

Молећи за пријем на Руском двору, Александар је сводио своје жеље на најмању меру. Није тражио велики свечан пријем у Петрограду, задовољавао се и малим полусвечаним пријемом на Криму, за време летовања царске породице. Магде и макако, само да се Драга удостоји те части да јој после њене бруке руска царица пружи руку... Руски цар није у начелу одбијао пријем нашег краљевског пара, али је оклевао с одређивањем датума. Александар је наваливао да то буде што пре, у јуну или у јулу. Одговорено је да пре јесени, тамо у септембру или октобру, није ни мислити. Дошпије је поручено да је програм јесених примања на царском двору већ попуњен; посета нашег краљевског пара морала се, дакле, одгодити до идуће године. Краљ Александар ипак није губио наде. Пут у Русију остао је његова највећа жеља, којој је потчињавао све остало у свом политичком раду. Није било те свари коју не би био кадар учинити Русији, само да би за себе и Драгу измолио пријем на Руском двору.

На место одгођеног пута у Русију учињен је један пут по Србији. Одушевљени дочеци народа приређени полицијом имали су да изгледе ружан утисак лажне трудноће, показујући и нашем и страном свету да је Драгина популарност остала неокрњена. Александар и Драга обишли су један део западне Србије и задржавали су се нарочито у оним местима за која су Драгу везивале личне и породичне успомене. Одушевљење народа испало је управо онакво какво је било поручено, али то није направило никакав утисак ни код нас ни на страни. Ма колико се Драги викало „Живела“, то је није могло начинити од нероткиње роткињом.

Гоњења Драгиних противника, неко време обустављена, настала су наново после лажне трудноће. Тај случај претресао

се и међу људима и међу женама, и то на један начин који није био ни мало ласкав ни за Драгу ни за Александра. Достављачи су купили и доносили у Двор сва та оговарања и подругињања. Драга је плакала, Александар се љутио и хтео да запуши свету уста. Тадашњи управник града Београда, Б. Маршићанин бележи у својим успоменама ово: „10 јуна... На рапорту Краљ ми рече, да госпођу Ј. А., ђенерала у пензији, стражарио дотерам у полицију, па кад дође да је одведем у „ћорку“ апсану, и онде јој кажем, како ће јој у истој апсани и кости иструлети, ако продужи и даље ружити њега и Краљицу, као што је то пре неки дан, пред извесним лекаром чинила“. Управник није урадио баш све онако како је Краљ наредио, али тек жена једног ђенерала била је дозвана у полицију, и ту јој је саветовано да буде „пажљивија и уздржљивија“¹⁾. Овај догађај страховито је одјекнуо у Београду. Свет је био огуглао на сверепства полиције према људима; њене грубости према женама биле су нова ствар, и зато је поступак с г-ђом Ј. А. изазвао опште гнушање као пример нечувене тираније Александра и Драге. Не само обичан свет, него и политичари били су се разгневили. Под режимом од 11 октобра, Краљ је могао неке претити да ће га без суда и пута дати затворити у „ћорку апсану“: то је било у духу режима. Али како је Краљ могао такве претње чинити под Априлским Уставом, који је требао да заштити грађане од самовоље власти? Зар Краљ не види да тиме убија веру у тек проглашени нови Устав, и даје и нехотице за право својим противницима, који су тврдили да је нови Устав само покушај да се под новим именом продужи лични режим...

V.

После лакше трудноће Драгине, питање престолонаследства било је отворено. Пошто је Драга била нероткиња, династија Обреновића могла се продужити само путем усвојења престолонаследника. Кога Александар мисли усвојити? Да ли Русија и Аустрија имају своје кандидате, и који су ти кандидати? То су питања која се нису престајала претресати.

Руска дипломатија прва је свратила Краљу Александру пажњу на питање престолонаследства. Она му је рекла, да ће

¹⁾ Маршићанин, I, 145.

две три године чекати да види, да ли ће он имати деча с Драгом. После тога рока мораће се мислити на усвојење престолонаследника.

У публици се, међутим, веровало, да ће питање престолонаследства бити одмах решено, јер је Краљ већ нашао кога ће усвојити: то је био млађи брат Краљичин, Никодије Луњевица. Тврдило се да је већ утврђен и дан кад ће се објавити проглашење тог младог официра за престолонаследника. Гласови о томе ширили су се упорно, и захватили целу земљу. Краљ Александар, у једном говору месеца септембра у Нишу, сматрао је за потребно да те гласове јавно побие. Пред одсечном Краљевом изјавом свет је ућутао. После кратког времена почело се поново зуцкати о Луњевици. Сада се говорило да његово проглашење за престолонаследника није покварено, него само одгођено, и то због отпора Руса и радикала. Чим прилике буду повољније, Краљ ће свог шурака усвојити.

Гласови о Луњевици нису били сасвим без повода. Првог је повода дала сама Драга, која је на све начине гледала да својој браћи и сестрама извојује положај чланова Краљевског дома. Причало се да је за Јовановићеве владе захтевала да се њеној браћи и сестрама призна назив „височанства“ и одреди апанажа. То није учињено, али њена браћа и сестре били су непрестано у Двору, извозили се у дворским колима, долазили у дворску ложу. У свечаним приликама, ишли су одмах иза Краљевског пара, испред свих великодостојника и грађанског и војног реда. Страни дипломати су гуњали: они би разумели ово одликовање породице Луњевице да је она нарочитим законом увршћена у Краљевски дом, — али, када таквог закона нема, како се може једна обична грађанска породица истидати не само испред министара и ђенерала, него и испред представника страних владалаца... Дипломатима је највише бола очи Краљичина удата сестра Христина; баш да су Луњевице и биле увршћене у Краљевски дом, Христина би морала остати ван тога дома; после своје удадбе она није више била Луњевица, него Петровић. Аустриски посланик, депидлака као сви аустриски дипломати у питањима дворске етикете, хтео је да излуди од чуда када је видео Г-ђу Петровићку, жену једног обичног управника новчаног завода, како се први принцеза. Страни дипломати бежали су од познан-

ства са Христином, и Драга је имала муке да је наметне дипломатском телу. Једанпут, на дворском балу, она је у кадрили ставила Христину према руском посланику Чарикову; он није имао куд, него је морао тражити да буде представљен својој саиграчици. Други пут немачки посланик нарочито је замољен да Христину уведе у коло којим се отварала играчка... Једном речи, Драга је толико наваљивала да све своје угура у Краљевски дом, да није изгледало ни мало невероватно да ће једнога дана хтети да и свога брата начини престолонаследником. У осталоме, уврштена у Краљевски дом, породица Луњевица изгледала би проширење династије Обреновића, и зар онда њени мушки чланови не би могли постављати право и на престо?

Краљ Александар побијао је, истина, гласове о Луњевици, али с друге стране водио је Луњевицу свугде собом и истицао га у свакој прилици. Око Луњевице купиле су се удворице које су га ословљавале: „Височанство“. Није било чудно да је Луњевица то допуштао, али је било чудно да је Краљ то трпео. По спољашњим знацима судећи, проглашење Луњевице за престолонаследника било је могућно.

Поред спољашњих знакова постојала је и психолошка вероватноћа. Пошто се обелоданила нероткињом. Драга је морала стрепити да једног дана не изгуби престо. Када није била у стању родити сина престолонаследника, једини њен спас био је да путем усвојења начини свог брата престолонаследником. Само на тај начин она је, и ако нероткиња, могла дати престолонаследника своје крви, и помоћу њега утврдити се на престолу. С овом ствари Драга је морала журити, јер само докле је трајала Александрова луда љубав према њој, она га је могла склонити да усвоји њеног брата. Према томе дало би се претпоставити да је Драга, убрзо после трудноће, — од прилике онда када се и у публици стало о томе поговарати — покренула питање о престолонаследству свога брата.

Са заслепљености женског егоизма, она није увиђала да ће се против престолонаследства Никодија Луњевице дићи цео свет. Млади Луњевица био је један од оних безначајних људи који у служби напредују захваљујући само породичним везама. Њега и његовог брата много су осуђивали због њихових пијанки у којима је неки пут било и туче. У ствари

те пијанке нису биле ни боље ни горе него друге официрске пијанке оног времена; за Луњевицу било је незгодно само то што није успео прочути се ничим другим до својим пијанкама. Причало се да је у тучи његово понашање личило на беснило, и то се објашњавало нечистом крви коју је вукао од оца умрлог у лудници и мајке пијанице. У публику није допрло, али изгледа сигурно, да су се једног дана у Краљевом винограду у Смедереву два брата Луњевице побили између себе око пречег права на престо, и да је у њиховој тучи један жандарм случајно погинуо.

Краљ Александар имао је довољно памети да увиди сву неприличност кандидатуре Никодија Луњевице, али он је био тако мек и слаб према Драги, да је општа бојазни била да неће одолети њеном салетању и наваљивању. Драга се није толико борила да брата доведе на престо, колико се борила да себе саму одржи на престолу, и то је њеном јуришу на Александра давало нарочиту снагу.

После Драгине лажне трудноће, династија Обреновића била је у кризи. Без наде на наследника, династија је имала да се у догледном року угаси. Гласови да ће јој се век продужити каламџењем на њу лозе Луњевице, само су правили од зла горе. Српске странке, говорио је један странац, не слажу се ни у чем другом осем у мржњи на све Луњевице скупа. Краљу Александру, опседнутом са свих страна породицом Луњевице, као да је било суђено да вечито борави у нечијој сенци. Али ни у сенци Краља Милана ни у сенци Краљице Наталије он није изгледао тако мали и ништаван као у сенци Луњевица. Он који је као владалац имао прохтеве за самодржављем и изигравао све странке редом, дао се уловити од једне прецветале удовице грађанског реда, и вукао је на дећима целу њену многобројну породицу, која се већ дранула да и његовим престолом располаже.

VI.

По прелазним наређењима Априлског Устава, Краљем наименовани сенатори имали су да израде привремени изборни закон по коме ће се извршити први избори за Скупштину и Сенат. Закон је тај проглашен 10 јуна 1901. Њему је служио за образац Изборни закон од 1890, донет под Уставом од 1888, и познат по томе што је, у интересу слободе избора,

потпуно искључио полицију из изборног поступка и пренео њене дужности на општинске власти и нарочите одборе. У појединостима, намећу закона од 1890 и закона од 1901 било је разлике, од којих је ова најважнија. По закону од 1890, избори по окрузима вршени су по начелима сразмерног представништва. Закон од 1901 није усвојио сразмерно представништво, него већински систем, али нешто ублажен у интересу најјаче мањине. Наиме, ако би поред листе с апсолутном већином била која друга листа са хиљаду гласова, тој се листи уступало једно место. Како су се избори вршили по великим, а не по малим изборним јединицама, — по окрузима, а не по срезовима, — већински систем, да није било овог ублажавања, могао је мањини потпуно спречити улазак у Скупштину. Гласање по окрузима без сразмерног представништва какво је усвојио закон од 1901, увек се сматрало као претерано повлашћивање већине. Радикали, као странка већине, нису се ни пре закона од 1901 одушевљавали за сразмерно представништво, које је и у Устав од 1888 унето преко њихове воље ради заштите напредњачке и либералне мањине. Међу сенаторима који су радили закон од 1901 било је више напредњака него радикала; зашто се ти напредњачки сенатори нису боље побринули за интересе мањине? Јамачно стога што су се напредњаци, после споразума с радикалима, надали да ће и они уз радикале постати већина, и да им сразмерно представништво није више потребно.

Припремени изборни закон носио је датум 10 јуна, а дан скупштинских избора падао је 22 јула: рок од четрдесет дана остављен за све предизборне радње био је мали. Опозиција се жалила на агитовање полициских власти. Власти су се нарочито мешале у састављање кандидатских листа, јер због старих омраза између напредњака и радикала састављање њихових заједничких листа није ишло само од себе, без притиска власти. Како је по привременом изборном закону општина, а не полиција, била главни чинилац изборног поступка, министар унутрашњих дела променио је пред изборе велики број кметова. Он је могао то учинити стога што је још важио општински закон Ђорђевићеве владе по коме су председници општина постављани од Владе. Као закон о општинама, тако и остали политички закони, — закон о штампи, о зборовима, о удружењима, — остали су онакви какви су

били и за Ђорђевићеве владе. Опозиција је тврдила да због тих „реакционарних“ закона не може бити ни слободних избора. Као пример наводило се држање полиције према оним либералима који су ишли за Авакумовићем и Рибарцем: полиција је ометала њихове зборове и чинила им и друге сметње. Знало се добро да полиција не ради то по упутствима Владе, којој либерали нису били тако опасни, него ради по жељи самога Краља. Он није тајно своје нерасположење према либералима, и кад су му они са свог збора у Нишу послали телеграфски поздрав, он га није хтео примити. О непримљеној „нишкој депеши“ ваздан се говорило као о јасном доказу да Краљ ни под Априлским Уставом није у стању да се отресе својих навика из личног режима. Министру унутрашњих дела Николи Стевановићу замерало се да је према Двору исто тако неотпоран као што су били и чланови Ђорђевићеве владе. Стевановић је био напредњак, и служио је под Ђорђевићевом владом као указни председник београдске општине; раније, под напредњачким владама, бивао је окружни начелник и управник града Београда; зато је и на министарском положају задржао према Краљу послушност полициског чиновника. Мешање полиције у изборе није готово ни мало изменило изборни резултат, али је поколебало веру у искреност новог уставног стања.

У изборе је ушло неких пет политичких група: две либералне: група Авакумовић-Рибарчева и група Андоновићева; две радикалне групе: споразумни радикали и самостални радикали; једна напредњачка група, — она која је потписала споразум с радикалима. Најважнији догађај изборне борбе било је одвајање самосталних радикала од споразумних. Тиј чин да су они успели у многим окрузима истаћи своје засебне листе, сведочио је о озбиљности њиховог покрета. И раније се дешавало у радикалној странци да по који недисциплинован члан постави своју посланичку кандидатуру мимо вољу главног или месног одбора, али никада дотле није цепање кандидатских листа било општа појава. Расцеп се у радикалној странци несумњиво ширио.

Изборна борба била је необично жива, нарочито између споразумних радикала и самосталаца, који су се отимали о исте бираче, приказујући се и једни и други као једини представници правог и чистог радикализма. Поред свег мешања

полиције избори су били знатно слободнији него под личним режимом, када је због полицијских насиља опозиција готово редовно одустајала од учешћа у изборима. Много више него полиција, опозицији је сметао изборни закон, који је јако повлашћивао већину. У једном изборном округу, споразумна листа добила је 6819, самосталска 6662, либерална 4298 гласова. Према прописима изборног закона, споразумној листи додељено је девет посланичких места, самосталској једно, либералној ниједно. Другим речима, споразумној листи с мање од 40% од укупног броја гласача додељено је $\frac{9}{10}$ од укупног броја посланичких места.

По службеним својствима, изабрано је у Народну скупштину 84 споразумних радикала, 26 споразумних напредњака, 14 самосталних радикала и 6 либерала Авакумовић-Рибарчеве групе (од Андоновићевих либерала није прошао ниједан). Да су на ужим изборима, који су се морали вршити у неких пет округа, либерали гласали за самосталску листу, у Скупштину би ушло близу 40 самосталаца, и опозиција би чинила скоро трећину Скупштине.

Од свих странака, најгоре су, релативно, прошли напредњаци. Они су били у савезу са најјачом странком у земљи, и министарство унутрашњих дела држао је њихов човек; опет зато они су од владине већине добили несразмерно мали број места. Њихови савезници радикали имали су и без њих већину. Са својих 84 посланика у једној Скупштини од 130 чланова, радикали су по потреби могли владати против удружених напредњака, самосталаца, и либерала. Напредњаци су се надали да ће добити бар толико посланика да буду језичац на вази између радикала и њихових противника. Та им се нада није испунила. Они су се жалили на радикале да су им „подвалили“ приликом састављања заједничких кандидатских листа, на које није стављено онолико напредњака колико је требало према напредњачко-радикалном споразуму. Радикални прваци бранили су се да састављање кандидатских листа није зависило само од њихове воље него и од локалних прилика, и да су у многим окрузима радикали били тако завађени са напредњацима да се с муком измолило по које место и за напредњаке на радикалној листи.

Још веће разочарење донели су напредњацима сенатски избори. Од осамнаест сенатора које је бирао народ, изабрано

је седамнаест споразумних радикала и један самосталац. Напредњак није изабран ниједан. Овај резултат био је неизбежан. Избори сенатора вршили су се по окрузима, од којих је сваки бирао само једног сенатора; ни у једном округу радикали нису хтели уступити то једно сенаторско место напредњацима, и како је у свим окрузима њих било више него напредњака, они су свугде продрли са својим кандидатом. И ако је овај резултат био неизбежан, напредњаци га нису предвиђали: због високог ценза од 45 динара, они су се надали да ће у бирачком телу за Сенат број њихових гласача бити знатно већи него у бирачком телу за Скупштину, и да ће стога бар у по неким окрузима надгласати радикале.

Избраних сенатора било је мање него постављених, али од постављених Краљ је дао једну трећину радикалима: избрани радикални сенатори с постављеним радикалним сенаторима чинили су више од половине Сената (од педесет сенатора двадесет осам били су радикали). Краљ Александар је у Сенату намењивао две трећине напредњацима, а једну трећину радикалима, — а у Скупштини обрнуто, две трећине радикалима, а једну трећину напредњацима. Насупрот Краљевом плану, радикали су добили већину и у Скупштини и у Сенату. Сенат, који је требао да буде главно средство за обуздавање и умервање радикала, пао је њима у руке. Ово је учинило напредњачко-радикални споразум готово излишним. Изненађени и расрђени, напредњачки министри поднели су оставке. Краљ Александар није никако пристајао на чисто радикално министарство, и изјављивао је да, ако се раскине напредњачко-радикални споразум, долази одмах под питање и Априлски Устав, који је он даровао под претпоставком да ће га примењивати удружени напредњаци и радикали. Да би се избегла уставна криза, не само Краљ, него и председник владе, радикал Вујић навалио је на напредњачке министре да тргну оставку, и они су, најзад, то и учинили.

VII.

Народно Представништво састало се 1 октобра 1901 у свој први редовни сазив, који је трајао до 11 маја 1902. Поред овог редовног сазива држан је од 11 до 25 јула и један ванредан. За то време решени су ови закони:

(1) Закон о изборима чланова Народног Представништва од 12 децембра 1901. Он се оснивао у главnome на привременом закону по коме су вршени избори од 22 јула. Важније измене и допуне биле су ове. Колико ко плаћа пореза, то се по Уставу доказивало пореском књижицом за последње три године. Та уставна одредба пренета је и у привремени изборни закон. У закону од 12 децембра објашњено је да се у „последње три године“ рачуна и она година у којој се врше избори: тиме је у ствари плаћање пореза смањено на мање од три године. Ублажавање пореских услова за бираче потицало је од радикала, који су код мање имућних бирача стајали боље и од либерала и од напредњака. — Велика препирка вођена је око тога да ли ће представници кандидатских листа моћи означавати гласачима своје листе именима појединих странака. У закон је ушло да их могу означавати само именима првозаписаних кандидата. Ово је учињено стога што су име „радикалне странке“ потраживали за себе и споразумни и самостални радикали, — први на основу тога што су повукли за собом већи део радикалне странке, — други на основу тога што су боље очували чистоту странкину, јер нису ни с којом другом странком правили споразум. Споразумни радикали пребацивали су самосталцима да присвајају себи бесправно назив радикала, и да том лажном називу имају поглавито да захвале за свој успех на изборима. Да би спречио овакво обмањивање бирача, Изборни је закон забранио да се у будуће кандидатске листе означавају именима појединих странака. — За разлику од привременог закона, који је мањини обезбеђивао само једно место, закон од 12 децембра завео је сразмерно представништво са системом изборног количника, али не сасвим онакво какво је постојало по Уставу од 1888. По Уставу од 1888, посланичка места која се не би поделила по количнику, делила се по остатку. Закон од 12 децембра није усвојио ову одредбу, која је ишла у прилог мањини, него је сва неподељена места дао листи с највећим бројем гласова. По Уставу од 1888, постојао је чист пропорц, закон од 12 децембра помешао је с пропорцем повлашћивање већине. — У привременом закону, избор квалификованих посланика није био обезбеђен. Речено је, истина, да кандидат с факултетском спремом „не може бити последњи на кандидатској листи“, али и поред тога могло се десити

да у једном округу не буде ни с једне листе изабран тај квалификовани кандидат. Закон од 12 децембра прописивао је да ће се у таквом случају квалификовани посланик узети с оне листе која буде имала највећи број гласова.

(2) Закон о пословном реду у Сенату и Народној Скупштини од 21 маја 1902. Пословник није био у свима појединостима исти за оба дома. Скупштина је сама бирала своје председништво; председништво Сената постављао је Краљ. У Сенату је било изведено веће специјализоване сталних одбора по струкама него у Скупштини. Право иницијативе посланика било је шире схваћено него право иницијативе сенатора: код посланичких предлога није се постављало претходно питање, и посланици су могли чинити предлоге којима се повећавају буџетски кредити и изазивају нови издаци из државне касе. — Ако би један дом усвојио предлог другог дома с изменама, те су се измене слале на решавање оном дому од кога је предлог потекао. На случај да он измене одбаци, онај други дом решавао је о томе да ли ће предлог примити без измена: одречно решење сматрало се као одбачај предлога. — И ако Устав од 1901 није изречно усвојио парламентарни режим, па чак имао и неких прописа који се с тим режимом не слажу, пословник је интерпелације уредио сасвим у духу парламентарног режима. Претрес интерпелација завршавао се прелазом на дневни ред, и Влада је могла изјавити „који ће од предложених прелаза на дневни ред примити као довољан израз поверења“. — Пословник од 1902 био је ново издање оног пословника који је важио под Уставом од 1888, али са знатно упрошћеним законодавним поступком у Скупштини. Није више било саслушавања Државног Савета о законским предлозима ни постављања претходног питања код предлога из посланичке иницијативе, није било претреса у одсецима, и нису била два посебна претреса него само један. Ове формалности, потребне под Уставом од 1888, који је усвојио једнодомни систем, нису више биле потребне под Уставом од 1901, који је усвојио дводомни систем.

(3) Закон о штампи од 18 децембра 1901. Од превентивних мера против штампе Устав је забранио само цензуру; закон од 18 децембра забранио је још и кауцију и претходну пријаву сваког новог листа полициској власти (у пракси, претходна пријава била се претворила у претходну дозволу).

Забрана броја била је могућна у случају увреде Краља и његовог дома и у случају позивања грађана на буну; против полициске забране допуштала се жалба суду. Приватни живот грађана заштићен је од злоупотреба штампе (нарочито се имало у виду уцењивање) тачним дефинисањем увреде и клевете и забраном доказивања чињеница из породичног живота. Казне за кривице учињене путем штампе биле су доста велике, изрицане су у новцу, и претваране су у затвор само ако не би биле плаћене. По радикалном закону од 1891, кривице учињене путем штампе застаревале су за три месеца. По закону Ђорђевићеве владе из 1898, оне су застаревале по општим прописима Казненог законика. Закон од 1901 опет је усвојио краћу застарелост од оне по Казненом законнику, али не од три месеца као по закону од 1891, него од шест. Уредник, писац, штампар нису одговарали заједно, него један у недостатку другога, — т. зв. белгиски систем, који је важио и под Уставом 1888. Тежња је новог закона била да одговорност усредреди на уреднику. Он је одговарао за све што би у листу изашло без потписа, и није се могао ослободити одговорности одавањем писца. У Скупштини се много претресало шта је мање зло: пустити писца да се закљони иза уредника, или пустити уредника да се закљони иза писца. Пријатељи слободне штампе тражили су начина да истовремено заштите и писца и уредника, што није било могућно.

По закону Ђорђевићеве владе, од уредника се захтевала факултетска спрема. По закону од 1901, у место факултетске спреме, захтевало се плаћање шездесет динара непосредног пореза, — управо онолико колико су морали плаћати и народни посланици. Код уредника с факултетском спремом, ценз овај смањивао се на тридесет динара. Од свих одредаба новог закона о штампи ова је била највећма критикована. Налазило се да је нелогично ценити уредничку способност час по кеси час по памети, и тврдило се да се укинута кауција поново јавља у виду уредничког ценза. Један сенатор је рекао: „Ценз на све стране! Ценз за бираче! Ценз за посланике! Ценз за сенаторе, па сада ценз чак и за уреднике... Зар то не значи да се политичка права претварају у повластице богатих људи"... Као овај сенатор, тако су се и многи други бојали да због великих новчаних казни и због имовинских и школских квалификација уредника слобода штампе не постане

једно право којим се неће користити сви грађани него само имућнији и образованији редови. На ове критике Влада је одговарала да уредник, на коме се по новом закону усредсређивала одговорност за кривице учињене путем штампе, мора давати нека јемства у погледу своје образованости и имућности. У осталоме, ако се штампа хтела подићи на виши ступањ, морала се пре свега поправити каквоћа уредника.

Код радикалних беседника који су бранили нови закон о штампи, осећало се да га бране преко срца. У публици се говорило да су радикали пристали на строгости новог закона само под притиском Краља Александра, који никада није био пријатељ слободне штампе. Како је општа пажња обрнута на оне одредбе новог закона које су биле незгодне за новинаре, нико није запажао оне одредбе које су биле незгодне за Краља. Кривица „увреде величанства“ била је укинута, и то на тај начин што је унета у закон једна дефиниција увреде и клевете која је важила како за повреде части обичних грађана тако и за повреде части Краљеве. Раније узимало се да се Краљу дугује више обзира него обичним грађанима, и да је стога у његовом случају поред увреде и клевете кажњива још и оскудица тих нарочитих обзира. Из тога је даље излазило да претресање и критиковање Краљевих поступака уопште није било могућно. Све је то промењено новим законом о штампи. Краљ је сада био заштићен само од увреда и клевета, али не и од критика, јер критика је могла бити врло оштра, па опет да не буде ни увреда ни клевета..... Израда првог нацрта закона о штампи била је поверена једном одбору у коме је главну реч водио Стојан Протић. Стари новинар често потрзан на суд због „увреде величанства“, Протић је сматрао да наши судови из удвориштва дају тако широк смисао „увреди величанства“, да је најбоље избацивати тај појам сасвим из нашег законодавства. Он је то учинио на своју руку.¹⁾ Нико ни у Влади ни у Народном Представништву није запазио да у новом закону о штампи није предвиђена увреда величанства. То су запазили тек судови када су при примени новог закона видели да нема параграфа по коме би се могли кажњавати и они новинарски напади

¹⁾ Ја сам био члан тог одбора, и знам намере Стојана Протића од века самог.

на Краља који у правом смислу речи нису били ни увреда ни клевета. Краљ Александар, када му је ствар објашњена, јако се љутио на радикале, и жалио се свакоме како су му подвалили.

(4) Међу политичким законима који су стајали у вези с новим Уставом, један од најважнијих био је закон о зборовима и удружењима. Влада је поднела Народног Представништву један предлог у коме се чинила разлика између зборових у затвореном простору, за које се тражила само пријава код полициске власти, и зборових под отвореним небом, за које се тражила дозвола полициске власти. Изасланик полициске власти могао је присуствовати свима зборовима, с правом распуштања збора у случају метежа и туче. Нису смели учествовати у политичким зборовима: 1) малолетници и лица без грађанских права, 2) ђаци, шегрти, калфе, макар били пунолетни и у пуном уживању грађанских права, 3) чиновници, изузимајући оних који су могли бити чланови Народног Представништва. По овоме је изгледало да право зборових није опште грађанско право, јер читаве групе грађана, — чиновници, ђаци, калфе, — без обзира на то што су могле уживати бирачко право, нису смеле учествовати у политичким зборовима.

Скупштина је ублажила ову тачку Владиног предлога, и одузела право учешћа у политичким зборовима само малолетницима, војницима, лицима без грађанских права. Тиме је успостављена веза између бирачког права и права зборових коју је Влада раскинула.

Опозиција је замерала што је одобравање зборових под отвореним небом остављено слободној оцени полициске власти: њој је ваљало тако везати руке да је морала одобрити збор у сваком случају осем случаја очевидне опасности за јавни ред и сигурност. Опозицији се није свиђало ни то што је распуштање збора одлучивао полициски изасланик; она је хтела да о томе одлучује председник збора, који би наравно одговарао за све незаконитости које би се десиле услед тога што збор не би био на време распуштен. Опозиција се сећала онога што је важило под Уставом од 1888: тада су доиста зборови сматрани као аутономна тела која сама собом без учешћа полиције управљају.

По Владином предлогу, удружења нису се могла образовати без одобрења полициске власти, али она није ценила

умесност, него само законитост удружења, и противу њеног решења допуштала се жалба Државном Савету. Удружење се забрањивало, ако би се огрешило о прописе Казненог законика, ако би присвајало себи надлежност државне власти, ако би који његов орган, у току исте године, два пута био осуђен за увреду владаоца, за дражење на побуну итд. Противу изречене забране, удружење могло се жалити Државном Савету. Лица без грађанских права нису смела припадати политичким удружењима, и ношење спољашњих знакова тих удружења било је уопште забрањено.

Скупштина је избацила из Владиног предлога одредбу по којој се удружење забрањивало због кривица које би његови органи учинили изван његовог делокруга. Опозиција је била противна томе што се за образовање удружења искала полициска дозвола. По њеном нахођењу, то се није слагало са слободом удружења, и у место полициске дозволе ваљало је захтевати од удружења само објаву статута у новинама. И ако се против одлуке власти о забрани удружења могло жалити Државном Савету, опозиција се бојала да Влада, широким тумачењем свога права забране, не онемогући сва она удружења која јој не би била повољна. Влади је замерано да и после Устава од 1901 гледа на политичка удружења и на страначки живот с истим онаквим неповерењем с каквим се на њих гледало и под личним режимом. Истина, о укидању странака није се више говорило, али су ипак зато политичка удружења подвргнута јаком полициском надзору, па се чак и ношење њихових спољашњих знакова сматрало за опасно.

Сенат се није сложио са Скупштином у питању казни за повреду закона о зборовима и удружењима, Скупштина је предлагала казне из Закона о штампи, које су биле блаже, а Сенат казне из Казненог законика, које су биле строже. Због неслагласице између Сената и Скупштине, закон о зборовима и удружењима остао је нерешен. У публици се веровало да је ту неслагласицу потакао Краљ Александар. Он се бојао да са законом о зборовима и удружењима не оживе поново страначке страсти, којима он ни под Априлским Уставом није давао да узму маха.

(5) Закон о општинама од 21 марта 1902. Радикална странка навалњавала је на Владу да што пре спреми нов закон о општинама. Слобода политичких удружења и општинска само-

управа, то су били услови радикалне моћи у народу. Владин предлог општинског закона претрпео је у Скупштини, ако не многобројне, а оно знатне измене. Влада је предлагала за сваку општину најмање 500 пунолетних грађана, скупштински одбор спустио је тај број на 300, а Скупштина на 200. Старе препирке између присталица мале и присталица велике општине поновиле су се. Под личним режимом, путем насилног груписања села, стваране су велике општине. Посланици из народа доказивали су да од великих општина народ није видео никаква добра. Прирез је постао већи, а правна сигурност мања. Кад се неколико села збије у једну општину, онда за сва та села постоји само једна судница: то у пракси значи да правне сигурности има само у том једном селу где је судница. Чуле су се жалбе и на председнике великих општина: они су бринули само о потребама свога села, у чију су корист сва друга села експлоатисали. Најзад се наводио и онај стари разлог да у великој општини она села у којима није судница, морају неки пут пешачити до ње по неколико сати. У овој прилици показало се јасно да је за нашег сељака општинска самоуправа значила имати у свом селу судицу: бити суђен код своје куће и од својих мештана, то је одговарало његовим појмовима правде. Општина од 500 пореских глава коју је влада предлагала, постојала је по напредњачком закону од 1884; општина од 200 пореских глава коју је Скупштина усвојила, постојала је по радикалном закону од 1889.

Ценз за општинске бираче утврђен је на десет динара. Никада дотле он није био нижи од петнаест динара. У Уставу од 1901 питање општинског ценза остало је нерешено, и Скупштина се тиме користила да на супрот Влади спусти ценз на десет динара. Влада је предлагала да председници општина морају бити писмени, не само у варошима, него и по селима, јер је писменост продрла у општинску администрацију исто тако као и у државну. Скупштина је то одбила с обзиром на слабо раширену писменост у народу. По Владином предлогу, председници општине Београдске и Нишке постављани су краљевим указом; Београд је био престоница, а Ниш оно место у коме се Краљ, после престонице, најчешће бавио; његова безбедност изискивала је да у та два места председник општине буде човек његовог поверења. Скупштина се противила указном председништву општине као нечем

што се никако не слаже са начелом самоуправе, које је Устав прогласио. Влада и Скупштина погодиле су се, најзад, да се и у Београду и у Нишу председник општине бира, али да се његов избор подноси Краљу на потврду. Једна новина у општинском закону било је то, што је установљено нарочито благајничко звање; дотадашња пракса по којој је председник општине био једновремено и благајник, давала је повода великим злоупотребима.

Влада је смислила овакав поступак за уклањање оних општинских часника који не би хтели вршити своје законске дужности: непосредна надзорна власт предлагала је њихово уклањање министру унутрашњих дела, а министар Министарском Савету. Скупштина је изменила овај поступак у толико што је коначно решење пренела с Министарског Савета на Државни Савет. Министар унутрашњих дела могао је, и пре решења Државног Савета, привремено уклонити председника и кметове са њихових звања, али њихове заменике није одређивао он, него општински одбор. Сличан поступак усвојен је и за поништај незаконитих аката општинских власти. Државна власт могла је задржати те акте само од извршења; о њиховом поништају решавао је Државни Савет. Ова мисао да се од Државног Савета начини врховни судија између полициске и општинске власти, јавила се већ у општинском закону од 1889, том првом покушају радикалне странке на пољу општинског законодавства.

У општинском закону решеном од Скупштине Сенат је изменио само одредбу о цензу, враћајући стари ценз од 15 динара. Под Краљевим притиском, Влада се за тај ценз много више заложила у Сенату него у Скупштини. Знајући да Краљ неодступно захтева ценз од 15 динара, за њ су гласали и неки радикални сенатори. Осем у питању ценза, радикална странка одржала је своје гледиште у свима другим питањима; општине су поново добиле уређење које су имале под Уставом од 1888, и радикални режим у њима био је обезбеђен.

(6) Закон о уређењу Државног Савета од 21 децембра 1901 и закон о пословном реду у Државном Савету од 31 јануара 1902. Устав од 1901 проширио је надлежност Државног Савета као архивног административног суда, у колико му је дао право решавања не само по жалбама против министарских решења, него и по жалбама против краљевих указа. У

првом нацрту новог закона о саветском пословнику, поступак по жалбама против указа изједначен је у главном с поступком по жалбама против министарских решења, и у оба случаја саветско решење било је обавезно за Владу. У Народној Скупштини ово је промењено. У Уставу од 1901, за саветска решења по жалбама против министарских решења изречно је казано да су обавезна за Владу; за саветска решења по жалбама против указа, то није изречно казано. На основу тога Скупштина је одлучила, да Влада не мора усвојити саветска решења по жалбама против указа, али, ако их не усвоји, мора тражити од Народног Представништва тумачење тог закона који она и Савет нису разумевали на исти начин. Сличан систем постојао је под Уставом од 1869 за саветска решења по жалбама против министарских решења: министар није морао усвојити саветско гледиште, али морао је поводом њега тражити законодавно тумачење. У пракси је изашло на то да саветска решења нису имала никакву обавезност за Владу; кад год су била за њу незгодна, она је одрицала њихово извршење, под изговором да ће поводом њих тражити законодавно тумачење, које у ствари није тражила... У овом питању Сенат се није сложио са Скупштином. Њему се чинило неприлично увлачити законодавно тело у расправљање једног административног спора; осем тога, како би стајало с правном заштитом појединца, ако би се за његов посебан случај тражило од Народног Представништва тумачење закона? Он не би више имао јемства да би му се судило по безличним и непристрасним прописима... Сенат је одлучио, па је то после и Скупштина усвојила, да у случају несагласице Владе и Државног Савета у питањима законитости указа ствар не решава Народно Представништво, него заједничка седница Министарског и Државног Савета. На ту седницу долазили су сви министри, али право гласа имали су само они од њих који су били узети из реда саветника (министар који је премапотписао указ о чијој се законитости расправљало, није имао право гласа). За пуноважну одлуку заједничке седнице тражила се двотрећинска већина. Ова сенатска редакција била је без сумње згоднија од скупштинске редакције, али, строго узимајући, она није одговарала слову Устава. У административним споровима Устав је право решавања о жалбама дао Државном Савету, а не заједничкој седници

Министарског и Државног Савета. Неки су хтели видети у тој заједничкој седници проширење Државног Савета, јер су у њој имали право гласа само они министри који су раније били саветници. То је резонување било патегнуто. Нико није могао истовремено бити саветник и министар; чим би саветник био постављен за министра, он би самим тим престао бити саветник. Уводити министре у саветску седницу, значило је стварати врх Савета једно ново тело, које је одузимало од Савета један део његове уставне надлежности... Ово компликовање поступка по жалбама против указа настало је услед тога што се Краљу учинило незгодно да се његови укази ниште код Државног Савета, и још по истом поступку по коме и обична министарска решења. У томе је он налазио извесно умањење свог краљевског ауторитета. Сенатска редакција коју је саставио један од најбољих радикалних правника, Глиша Гершић, обукла је ништење краљевих указа у свечану и запетљану форму, која је требала да задовољи Краљеву осетљивост. Али сви ти уступци учињени Краљу били су више формални него стварни.

(7) Закон о изменама и допуњавама у закону о средњим школама од 10 маја 1902. Овај закон постао је иницијативом средњешколских професора, којих је било доста у Народној Скупштини, нарочито међу радикалним посланицима, и који су били навикали на средњешколски закон Ђорђевићеве владе још од његовог постанка. Нови закон задржао је главну мисао старог закона која се састојала у смањивању броја средњих школа; али, како се међу радикалним професорима говорило да је стари закон претерао са тим смањивањем, нови је закон имао задатак да број средњих школа нешто повећа. Београд је добио три потпуне средње школе у место дотадашње две; за унутрашњост, предвиђено је пет потпуних средњих школа у место дотадашње три, и десет непотпуних у место дотадашњих шест. Укупан број средњих школа повећан је за седам. Новом закону замерало се да је дао Београду превише над унутрашњости: од осам потпуних средњих школа Београд је добио три. Насупрот овој замерци навођен је факт да се од укупног броја средњешколских ученика једна трећина школовала у Београду. Стари закон допуштао је похађање средњих школа само мушкој деци. И ако у своје време јако критикована, ова одредба није новим законом

укинута, него само ублажена, и то на тај начин што је уставно-новљена једна потпуна средња школа за женску децу. Стари закон био је завео школарину, за коју се тврдило да је преполовила број ученика у средњим школама. Нови закон задржао је школарину, али ју је за децу чији су родитељи плаћали испод сто динара непосредног пореза, смањено за половину. Докле је публика била против школарине уопште, професори су били само против сувише велике школарине, која би сиромашнију децу сасвим одбила од школе. Професори су правдали школарину потребом стварања једног фонда из кога ће се набављати учила и давати благодетељање. По старом закону, распоред предмета на професоре вршио је директор; нови закон пренео је ту власт на професорско веће, јер су се професори жалили да их је стари закон довео у одвећ зависан положај према директору. Професорима су повећане плате, али тек после бурне препирке, у којој су радикални посланици из народа с таквом жестином и јеткошћу ударили на радикалне посланике професорског реда, да су ови последњи морали молити министра просвете, једног напредњака, да их узме у заштиту. У исто време када су професорима повећане плате, њима су повећане и године за пуну пензију, — од тридесет година на тридесет пет. Ово је изазвало такво незадовољство међу професорима да је Сенат морао смањити године за пуну пензију опет на тридесет, али то је узроковало и смањење оне повишице плате која је новим законом одобрена професорима.

Нов средњешколски закон рађен је на бруу руку. Професори, не могући сачекати министров предлог, изненадили су Владу и Скупштину својим предлогом. У препирци која се тим поводом отворила, показало се да, изузимајући професора, остали редови и позиви нису тако много незадовољни средњешколским законом из доба личног режима. Основна мисао тога закона о смањивању гимназија и завођењу неких других практичнијих школа имала је присталица и у Скупштини и у Сенату, и то не само међу напредњацима, него и међу радикалима. Стари закон огорчио је интелегенцију радикалне странке, али не и њене људе из народа; због тога је и Никола Пашић сматрао за потребно да се у једном говору ограда од претераног умножавања гимназија. Али професори средњих школа запели су сви до једног да продру са својим

законом, који је без сумње имао у виду интересе просвете, али исто тако и њихове сталешке интересе. Радикална странка, којој су професори требали као агитатора по паланкама, морала је да им учини по вољи, и тако је њихов закон, и ако с наетом, прошао кроз Народно Представништво. Једна одредба у том закону до које је професорима било много стало, није могла проћи. Ствар се тицала т.зв. предавача. Под овим називом ваља разумети свршене великошколце који су као професорски приправници добијали место у средњој школи, и који су после положеног професорског испита постављани за професоре. Предавачке године, тек после положеног професорског испита, урачунавале су се у године службе. Режим од 11 октобра укинуо је предаваче. Они млади људи који су услед тога разрешени од предавачке дужности, питали су шта ће бити са њиховим дојакошњим предавачким годинама. Влада је сматрала да им те године пропадају, пошто они још нису били положили професорски испит. Предавачи су доказивали да су њихове дојакошње године једино стечено право које нису могли изгубити. Од новог средњешколског закона очекивало се да реши и питање предавачких година, али Сенат је избацио из тог закона све што се тицало предавачких година. Влада се показивала равнодушна према судбини предавача. Неки су мислили да она није смела да се за њих заузима из обзира према Двору, који је нерадо гледао предаваче као младе људе надахнуте опозиционарством.

Поред новог закона о средњим школама, Народна Скупштина израдила је и нов закон о народним школама. У старом закону измењене су махом оне одредбе на које су се учитељи жалили. Учитељска служба није се више почињала приправнишвом, и свршени ученик учитељске школе могао је одмах постати учитељем. Добијање повишица плате убрзано је; услови за повишицу олакшани (место оцене 4, оцена $3\frac{3}{4}$). Плате су повећане. Право на пензију, које дотле учитељи нису имали, било им је призвано. Казну отпуштања из службе није више изрицао министар просвете, него на његов предлог Просветни савет; министар је изрицао само казну премештаја. Стални надзор укинут је, и на место њега поново заведен надзор крајем школске године. Учитељи нису више примали плату из окружног него из сталног државног приреза (примање плате постало је услед тога сигурније и уредније). Од њиховог

враћања на државни буџет морало се одустати у интересу буџетске равнотеже. Укинута је онај члан старог закона по коме су се учитељке могле удавати само за учитеље. Грађанске школе, које су од првог дана биле непопуларне, укинуте су такође, и на место њих заведене продужне или више основне школе са два разреда, у којима се учило оно исто што и у основним школама (према приликама и потребама учила се осем тога још и пољопривреда).

На новом закону о народним школама избио је сукоб између Сената и Скупштине. Скупштина је хтела укинути стални надзор, а Сенат није дао. По његовом мишљењу, стални надзор, истина, у промењеном облику, ваљало је задржати. Због сукоба Скупштине и Сената нов закон о народним школама остао је нерешен. Том закону онаквом какав је изашао из Скупштине, замерало се да је више бриге водио о учитељском стању него о основној настави. У Сенату је с бројевима у руци доказивано да би, по скупштинском предлогу, учитељи били у нас боље награђени него и у којој земљи у Европи. Опште је мишљење било да је нов закон о народним школама радикална већина у Скупштини изгласала под притиском учитељских листова и удружења. Да би оправдали своје држање, радикали су наводили како је режим од 11 октобра својим законом о народним школама разјурно учитеље, и како су се са несташице учитеља школе затварале. Да у нашој и онако слабо писменој земљи не би школе сасвим опустеле, учитеље је ваљало боље наградити. Радикалима су њихови противници добацивали да се они не заузимају за учитеље због основне школе, него због своје властите странке, којој су учитељи били потребни за агитовање по селима. Опажено је да се у радикалној странци поглавито професорска интелигенција заузима за учитеље; професори су били виши кадар странке, учитељи нижи. Што се тиче сељачких посланика, они су овако говорили: Краљ Милан награђивао је своје официре, радикали награђују своје професоре и учитеље; народ подједнако стење и под Милановим повећањем војног и под радикалним повећањем просветног буџета.

(8) Закон о изменама и допунама у Казненом законнику од 1 маја 1902. Устав од 1901 допуштао је смртну казну само за убиство с предумишљајем, хајдучију, атентат на аладаоца

или на чланове његовог дома, — и још за случајеве предвиђене војним законом. Измене и допуне у Казненом законнику од 1902 заменили су смртну казну казном робије за она дела која су до Устава од 1901 кажњавана смртном казном, а на која се та казна, према гласу Устава, није више могла примењивати (на пр. паљевина, крађа у поврату). Изузимајући неких нарочито тешких кривица, као разбојништва, паљевине, хајдуковања итд., они који би били осуђени на робију, нису се окивали, ако суд не би то нарочито одлучио. Суду је дано право да казну робије замењује казном заточења. Раније, ово замењивање било је обавезно код чиновника и свештеника; што се тиче осталих лица, зависило је од оцене суда да ли ће им се робија заменити заточењем. Приликом Ивањданског атентата преки суд, противно изречним законским прописима, осуђивао је чиновнике и свештенике на робију с оковима. Да би се та незаконитост колико толико изгладила, донет је убрзо после пресуде преког суда један закон којим је замењивање робије заточењем укинута: не само да оно није више било обавезно код чиновника и свештеника, него није било ни могућно. Измене од 1902 поново су омогућиле замењивање робије заточењем: оно није више било обавезно ни код једне врсте грађана, али је, по оцени суда, било могућно код свих грађана без разлике. Приликом претреса ових измена и допуна покренута је у Скупштини и питање окова у истражном притвору. Иследна власт имала је права окивати окривљенога према тежини његове кривице, а и према неповерењу које би јој он лично уливао. У пракси се дешавало да су лицима у истражном притвору ударани тежи окови него лицима осуђеним на робију. Окривљени за Ивањдански атентат жалили су се да су њихови окови у истражном притвору премашали највећу законску меру. И ако се о овом питању ваздан говорило у Скупштини, није донет никакав законски пропис којим би оно било решено.

Закон о изменама и допунама у закону о поступку судском у кривичним делима од 20 јануара 1902 тицао се бранилачких награда. После Ивањданског атентата донет је закон да бранилачка награда не може бити већа од четрдесет динара. Адвокати су у томе видели један акт освете Ђорђевићеве владе, која није могла опростити њихову реду што је дао многобројне браниоце окривљеницима за Ивањдански

атентат. Када су се после пада режима од 11 октобра стале исправљати неправде, стварне или уображене, које је тај режим учинио сталезима и појединцима, пријавили су се и адвокати са својим жалбама против смањења бранилачке награде. У Скупштини изабраној после Априлског Устава било је доста адвоката, — и то равномерно распоређених на странке већине и на странке мањине. Тим адвокатима није било тешко издејствовати нов закон по коме највећи износ њихове награде није више био законом утврђен, него је зависио од оцене суда према „показаном труду“ и према важности предмета.

(9) Закон о изменама и допунама у закону о устројству војске од 15 априла 1902. По том закону, војна служба почињала је са двадесет првом, а не са двадесетом годином, како је то прописано устројством од 1901. Министар војни објашњавао је ову измену „физичким развићем“ нашег народа: међу младићима од двадесет година био је већи број неспособних него међу младићима од двадесет једне: 32% према 21%. Био је још и један финансиски разлог, који министар није помињао. Приликом прве примене устројства од 1901 ваљало је рекрутовати два пута већи број него иначе, јер је, уз оне који су те године навршили двадесет прву годину, ваљало рекрутовати и оне који су навршили двадесету годину. Држати једновремено два кола рекрута у касарни, био је велики терет за наше финансије. Законом од 1902 установљен је капетански испит: с једне стране, имали су се на уму стручно-војни разлози уздицања официрске спреме на виши ступањ, — с друге стране, имале су се на уму и жеље Скупштине да се напредовање у војсци, у интересу штедње, отежа и успори.

(10) Закон о изменама и допунама у закону о грађењу и експлоатацији железница од 2 априла 1902. Влада Владана Ђорђевића, и ако је јако желела, није успела разгранати нашу железничку мрежу. Ниједно странско друштво није пристајало уложити свој капитал у грађење наших железница, докле му наша држава не би ујемчила једну напред утврђену чисту добит. Ђорђевићева влада бојала се да се ово јемство не претвори у сталну доплату коју би држава давала друштву, и која би пореметила и иначе несигурну равнотежу нашег буџета. То је био главни узрок што Ђорђевићева влада није успела закљу-

чити ни с једним страним друштвом уговор о грађењу нових железница. Вујићева влада помирила се с мишљу да се страним друштвима мора ујемчити једна напред утврђена чиста добит, али пре него би почела с њима нове преговоре, она је покушала створити „фонд нових железница“. Из тог фонда покривала би се годишњина новог железничког зајма, и доплаћивала железничком друштву разлика између уговорене и остварене чисте добити. Главни извор железничког фонда био је прирез. Испрва се помишљало да се од старих приреза одвоји 5%, и на то још дometне 2% новог приреза. Ново оптерећење народа не би, дакле, било тако велико. После се показало да се од старих приреза не може одвојити више од 2%, услед чега се стопа новог приреза морала полети на 5%. Овако повећање приреза ударило је на опозицију у Скупштини. О економској корисности разграђавања железничке мреже није било спора. Није се више као 1881, приликом првог железничког уговора, морала доказивати сељацима потреба и корист железница. Од 1881 до 1900, захваљујући железници, извоз је скочио од 40.000.000 на 66.500.000, и тај пораст извоза сељак је јаче него ико други осетио. Али, ако се економска корист железнице није више оспоравала, оспоравала се финансиска могућност разграђавања железничке мреже. Нове железнице биле су „нов намет на вилајет“, — нов прирез. Народ је падао на нос под теретом приреза. Рачунало се да укупан износ приреза, заједно с новим железничким прирезом, достиже 96% од непосредног пореза (75% стални државни прирез, 5% прирез за комору, 6% војни прирез, 5% школски прирез, 5% нов железнички прирез, — свега 96%). Потреба нових железница била је тако очевидна да је закон о железничком фонду, поред свих критика појединих посланика и сенатора, најзад ипак усвојен.

(11) Закон о изменама и допунама у закону о шумама од 16 јуна 1902. 1891, под радикалном владом, започето је разграничавање шума, али после неког времена посао је тај прекинут. Поново га је покренула тек влада Владана Ђорђевића. Противу њених комисија за разграничење шума народ се много жалио. Овлашћене да суде по савести, комисије нису поштовале дугогодишњу државину и уживање, па чак ни уредно извађену тапију. Сељаци су разгоњени са својих земаља на један начин који се њима чинио противан и бојској правди и људским законима. Нов закон о

шумама давао је појединцима и општинама право да својину доказују не само тапијом и извршном пресудом државних судова, него у извесним приликама и пресудом изборних судова и непрекидним уживањем од најмање двадесет четири године. Ове одредбе, усвојене доста лако у Скупштини, изазвале су многобројне замерке у Сенату. Зашто признавати својину на основу непрекидног уживања, када је оно могло бити несавесно и непоштено? Држава је, у недостатку својих чувара, остављала своје шуме на чување општинама, и на име награде признавала им право уживања, т. ј. право попаше и жиробаје. То право уживања требало је сада, по новом шумском закону, да послужи општинама као основ за прибављање својане над шумама које држава ниједног тренутка није престала сматрати као своје. Зар то није било извлашћивање државе у корист општина?... У новом закону стајало је да се својина над шумом може доказивати пресудом изборног суда. Један сенатор рекао је тим поводом. „Да би могли поделити државну шуму, општине и појединци подижу привидне парнице и сложе се на изборни суд, а то често чине и без парнице. Тај суд подели парничарима државну земљу и они иду обично окружном суду те пресуду изборног суда потврди, или једна страна изјави незадовољство да би дошла до судске пресуде"... Али, и поред ових мерака, Сенат је усвојио нов шумски закон више или мање онако како га је Скупштина била решила. Влада је пред Сенатом енергично бранила скупштински предлог. Она је наводила да је држава, у прво време, притисла више шуме него што је могла експлоатисати и чувати. Народ, коме је шума била потребнија за свакодневни живот него држави, стао је откидати и захватати од државних шума. То је тако ишло десетинама година без јачег државног отпора. Ако би сад у једанпут држава хтела терати мак на конач са својим правом, морало би се раселити три четвртине становништва, јер ти људи који су захватили државну шуму, обично су је крчили и на окрченом се земљишту настањивали. Шта би држава добила, ако би толике своје грађане начинила бескућницима? Овакву једну меру народ би осетио као грдни неправду. У народу је живело уверење да њему припада нека врста природног права на шумама. То уверење један посланик изразио је овим речима: „Нашем народу није шуме држава дала на уживање, већ је наш народ из те шуме створио државу и

дао је господи на уживање. Наши су дедови од пре више стотина година насељени по тим шумама, а држава нема још ни сто година"... Укратко, Влада је стајала на гледишту да комисије за разграничење шума не треба да дирају оно стање које се у пракси утврдило. У место да потражује своја стара шумска права, нека држава ограничи и чува оно што јој је од шуме још остало. После једног периода развлачења и отимања државних шума, држава се хтела не хтела морала равнати, и то на штету, са својим завајинарима.

Ради чувања државних шума, 1891, под оном истом радикалном владом под којом је започело и разграничавање шума, установљени су државни шумари. За кратко време они су постали још омрзнутији у народу него и саме полициске власти. Називани су шумским царевима и новим дахијама. На основу њихових протокола, којима је закон дао снагу јавне исправе, сељаци су осуђивани од судова на велике казне из шумског закона, — и по речима једног посланика, упропашћено је хиљадама породица. О покварености и самовољи шумара причале су се по народу бајке. Ко год не би хтео подмазати шумара, требао је да се клони сусрета с њим у шуми: из освете, шумар чим би га угледао, саставио би против њега протокол. У Скупштини се предлагало да се државни шумари сасвим укину; ако то није могуће, онда да им се укину бесплатан стан, огрев, и додатак на путовање. Ти предлози нису примљени, али је у нов шумски закон ушла ова одредба: „Шумар, подшумар, или чувар шума, кад ухвати неког у горосечи или с дрвима на путу из државне шуме, дужан је о томе поднети писмени реферат општинском суду у року од двадесет четири сата. Кад општински суд прими реферат, дужан је у року од двадесет четири сата изићи на лице места, и у присуству шумара или чувара шума и окривљеног извршити увиђај, који ће потписати шумар, кмет или председник и два присутника". Тек такав протокол добијао је снагу јавне исправе. Другим речима, шумарски протокол, тек оверен општинском влашћу после увиђаја на лицу места, био је потпун доказ против учиниоца дела. Општинске власти увек су се показивале лабаве у чувању државних шума; њихова сарадња наметнута државном шумару у утврђивању горосече више је могла користити кривцу него држави.

(12) Од привредних закона ваља поменути закон о панађурима и недељним празницима, којим је замењен један стари закон још из 1865. Број места у којима ће се држати панађури, ограничен је да би се, у интересу извозне трговине, продаја сировина усредредила на неколико тачака. На панађурима ваљало је трговати само са главним предметима нашег извоза, — наиме, са стоком и пољопривредним производима. Коцка и разне забаве као коло, панорама, циркус, забрањене су; од неког времена, те су ствари узеле толико маха да панађур није више био место трговине него место провода. Заведен је лекарски преглед стоке ради одлучивања болесне стоке од здраве (предлог да се установи и преглед земаљских производа — жита, сувих шљива итд. — није усвојен). Закон о панађурима имао је, као и ранији закон о Извозној банци, да послужи организовању извозне трговине.

Други привредни закон тицао се задруга за узајамно помагање (закон од 13 фебруара 1902). Још 1900 учињен је покушај да се нарочитим законом пресеку велике злоупотребе којима су давале повода задруге за узајамно обезбеђење на случај смрти или брака. Одмах после закона од 1900 настало је ликвидирање тих друштава, али нека од њих трајала су и даље, и како се говорило, управе тих друштава развлачиле су друштвену имовину на велике управне трошкове. Та друштва, постављена већ од почетка на несигурну рачунску основу, ишчаурила су се доста често у вараличка предузећа, у којима једна бесавесна управа пљачка све остале чланове. Против друштвених управа дизане су тужбе код суда, али суд због непотпуности закона није могао ништа учинити. Поглавито због тих законских непотпуности издан је 1902 нов закон. По том закону, у правилима задруга за узајамно помагање морала је бити означена „рачунска основца по правилима о обезбеђењима“. Задруге основане пре новог закона морале су ту основу накнадно поднети. Она се подвргавала у министарству народне привреде стручном прегледу. Нови закон предвиђао је јемства против друштава која би се оснивала с одвећ малим бројем чланова, или која би члановима исплаћивала већу помоћ него што је одговарало величини њихових улога. Предвиђена су јемства и против злоупотреба чињених приликом ликвидације друштва; они исти људи који су као чланови друштвене управе упропастили друштво, постајали

су ликвидатори да би утуцали и оно што је од друштвене имовине још остало; зато је у закону од 1902 појачан надзор министарства народне привреде над ликвидирањем друштва. Онај ранији закон из 1900 обратио је нарочиту пажњу на злоупотребе чињене приликом уписа чланова, — на пр. људи су уписивани и без свог знања, и то од рођака који су шпекулисали с њиховом скором смрћу. Овај нови закон из 1902 обратио је нарочиту пажњу на рачунску основу друштва. Као закон од 1900, тако и закон од 1902, само је убрзао распадање тих друштава која су већ сама по себи била осуђена на пропаст.

Био се осетио покрет против давања повластица индустријским предузећима. По замисли законодавчевој, те повластице имале су да потакну подизање домаће индустрије, и биле су према томе у првом реду уперене против страног индустријског увоза. Али пре него су стигле да сузбију стран индустријски увоз, те повластице стале су погађати домаће занатлије, који су се жалили да нису у стању издржати утакмицу повлашћених индустријских предузећа. Овим предузећима замерало се да злоупотребљују царинска ослобођења која су им давана поред осталих повластица. Један фабрикант амрела увозио је без царине кожу за обућу, један фабрикант индустрија, него се само шкодило домаћим занатлијама, који су плаћали царину на сав свој материјал, и шкодило се државној каси, чији су царински приходи умањени због повластица индустријских предузећа. Занатлије су захтевали да се давање повластица ограничи на оне предмете који се не производе у земљи. Код оних предмета који се производе у земљи, није било право да домаће занатлије, који су како тако одолевали страног утакмици, буду сатрти повлашћеним домаћим предузећима. Ова предузећа, увозећи више са стране него што су у земљи производила, служила су на крају крајева више страног увозу него домаћој производњи. Министар народне привреде одговарао је занатлијама на њихове жалбе, да је нашој земљи поред занатске производње потребна и машинска. Домаћи капиталисти немају предузимачког духа, и у место да улажу новац у индустријска предузећа, они га радије длају на интабулацију са 10 и 12% интереса. Државне

повластице остале су још једино средство да се домаћи капитал одмами из зајмодавних послова у индустријска предузећа... У радикалној странци жалбе знатлија налазиле су доста одјека; ипак зато никаквом мером није ублажен повластичарски систем који је трајао више од двадесет година.

(13) Закон о изменама и допунама у закону о монополу дувана од 11 априла 1902. Овај закон није предложен од Владе него од народних посланика, и његове главне одредбе Скупштина је усвојила чак Влади насупрот. Предлагачи закона хтели су да повисе откупну цену дувана, и у томе су успели. Хтели су затим да у откупним одборима избор оног члана који ће заступати интересе произвођача дувана пренесу с окружних и среских скупштина на нарочите произвођачке општине: с тим захтевом такође су успели. Најзад хтели су да укину великопродавце, али у томе нису успели. Скупштина је усвојила једну половну меру: поред продаваца за округе, т. зв. великопродавца, установљени су и продавци за срезове. Управа монопола дувана имала је да цени од случаја до случаја шта је корисније: уступити продају дувана једном лицу за цео округ, или је распарчати на неколико среских продаваца... Народ се жалио да монопол дувана не даје произвођачима онолико колико би према својим приходима могао и требао, и да је произвођачка добит зато тако мала што је на другој страни посредничка добит великопродаваца врло велика. Монопол дувана био је озлоглашен у народу као пљачка коју држава са својим чиновништвом и великопродавцима врши над сељаком произвођачем дувана. Влада је стајала на чисто фискалном гледишту. Монопол уопште, а монопол дувана нарочито, постали су један од најиздашних извора државних прихода, и требало је добро пазити да из претеране попустљивости према сељаку произвођачу ти извори не ослабе. Пред навалом сељачких посланика Влада је пристала на повишење откупне цене дувана, али је одржала установу великопродаваца. Нов закон о монополу дувана донео је још и ту олакшицу сељацима, што је јасније и тачније одредио појам кријумчарске кривнице, и ублажио кријумчарске казне које су дотле биле престроге.

VIII.

Вујићева влада предложила је за 1902 један буџет у коме су расходи износили 72.816.047, а приходи 72.845.081. Буџет је изгледао уравнотежен, с малим вишком од 30.000. Али услед предлога које је Влада после поднетог буџета накнадно учинила, укупна сума расхода попела се на 73.474.534, — и вишак од 30.000 претворио се у мањак од 629.453. Расход од преко седамдесет три милиона није одговарао просечном приходу за последње три године, који је буџетски одбор утврдио на седамдесет милиона.

Буџетски одбор свео је суму расхода на 72.004.126, а суму прихода на 70.565.928. Мањак је износио 1.428.145. Како се ради исплате летећег дуга морао закључити нов зајам, то је и његову годишњину од најмање два милиона ваљало дометнути на овај мањак.

По мишљењу буџетског одбора, главна сметња за постигнуће буџетске равнотеже лежала је у војном буџету. Војна организација замишљена Краљем Миланом, да би се потпуно извела, изискивала је буџет од 25.000.000. Наша земља са својих два и по милиона становника није подносила толики буџет (Бугарска с три и по милиона становника трошила је на војску између 22 и 24.000.000). Постојало је правило: колико милиона војног буџета, толико хиљада војника у касарни. По том правилу, ми смо требали имати у касарни 25.000 људи; имали смо их међутим 12.000. Војник, који иначе стаје највише 1000 динара годишње, стајао је код нас 1500: наша војна режија била је очевидно прескупа. Буџетски одбор предлагао је свакојаке измене у устројству војске: успоравање официрских унапређења, смањење официрских додатака и дневница, укидање бесплатности за оне питомце Војне Академије који нису сиромашног стања, снижавање чак и плате редова... Једном речју, требало је прекинути с преплаћивањем војске. Краљу Милану било је потребно да богатим наградама развија у војсци дух најамничке оданости. Радикалној странци, која је имала уза се народ, није била никаква потреба да мити војску.

Када је у Скупштини почео претрес буџета, опозиција је оспаравала тачност суме прихода утврђене буџетским одбором на седамдесет милиона. По рачуну опозиције, наш укупни приход није био већи од 68.000.000. На ту цифру требало је

свести и наше расходе. Али како? Војни буџет, после ваздан натезања, сведен је на 18.474.343, — и ту још нису били урачунати издатци на маневре од 360.000. Годишњина државног дуга, која је била непроменљива цифра, износила је 19.422.000. Само на војску и на отплату државног дуга ишло је 37.896.343: то је било више од половине целог буџета. На све остале државне потребе остајало је 35.000.000. Ако се од ове суме одбију трошкови монополске режије од 6 374.000, онда на трошкове грађанске управе није остајало ни пуних 29.000.000. Откидати још и од ове суме, није било могуће.

Вујићева влада хвалила се уштедама које је остварила. У последњем буџету режима од 11 октобра, расходи су терали преко 76.000.000 (поред тога било је и неколико милиона ванбуџетских расхода). Вујићева влада у свом првобитном предлогу буџета свела је суму расхода од прилике на 73 и по милиона. Буџет режима од 11 октобра смањен је, према томе, за два и по милиона.

Буџет, онакав какав је најзад утврђен од Народног Представништва, показивао је према укупном приходу од 70.565.981 укупан расход од 72.983.134. У самом буџету предвиђао се мањак од 2.417.153. И ту још није урачуната годишњина новог зајма, који се морао закључити; није урачунат интерес летећег дуга, који се морао платити; нису урачунати накнадни кредити, који су били изгласани. Узимајући све то у рачун, добијао се мањак не од два и по милиона, него од четири до пет милиона.

Вујићева влада морала је нешто учинити за сређивање финансискога стања. И ево шта је учинила.

(1) Поднет је Народног Представништву, и оно је усвојило, нов закон о државном буџету. Велики летећи дуг од кога смо патили, имао је за узрок стална буџетска прекорачења, која су реметила с муком постигнуту буџетску равнотежу. Нов буџетски закон требао је да онемогући оваква прекорачења: у будуће, буџет се морао извршити тачно онако како је био решен. При министарствима и надлештвима која су извршивала буџет, установљени су надзорници министра финансија, и без њихове овере није се смео ни један издатак учинити. То је била једна врста претходне контроле коју нису, као данас, вршили органи Главне Контроле, него органи министра финансија. Лица која би, на супрот забрани ових

надзорних органа, извршили један налог за исплату, губила су службу и одговарала материјално. Министар наредбодавац који би се огрешио о буџет, могао је, и без одобрења Народне Скупштине, бити узет на одговор од Главне Контроле: овако строга одредба била је непозната нашем дојакшоњем законодавству. Накнадни кредити отварају се само по претходном скупштинском одобрењу; хитна буџетска прекорачења која се не би могла одложити до састанка Скупштине, покривала су се из нарочитог кредита који је тога ради био унет у буџет. Тај кредит није износио више од 2% од укупног износа свих материјалних издатака, и није се смео трошити на личне издатке. Ванредни кредити отварају се и без претходног скупштинског одобрења, али чим би се Скупштина састала, они су јој подношени на накнадно одобрење.

Изгласан од Народног Представништва, нов закон о државном буџету није добио потврду Круне. Краљ Александар сматрао је да овако строг закон, који онемогућава буџетска прекорачења, претпоставља потпуно сређене финансије. Влада је мислила обрнуто, — да се без овако строгог закона финансије неће никада средити. Краљ се није дао убедити, — и закон је остао непотврђен.

(2) Закључен је зајам ради исплате летећег дуга, чију тачну цифру ни министарство финансија није знало, али за који се обично узимало да износи између тридесет и четрдесет милиона (последња цифра на којој се министарство финансија зауставило, била је 36.748.055). Први преговори о зајму вођени су с једном белгиском групом, која је нудила петпроцентни зајам под повољним курсом од 90%, али је у исти мах тражила одобрење за отварање коцкарнице у Топчидеру. За коцкарско право држави је нуђен милион динара годишње, и уз то 25% од чисте добити коцкарнице. Министар финансија Михаило Поповић пристајао је на овакав зајам, а ни Краљ Александар није му био безусловно противан. Министар Поповић био је већ потписао претходни уговор и узео од поверилачке групе кауцију од четврт милиона, када је целу ствар покварила Краљица Драга. Опозициона штампа јако је викала против отварања коцкарнице у Топчидеру, и Краљица се упулашила једног новог скандала, који би се опет на њу сручио.

После тог неуспелог покушаја зајма, министар Поповић одступио је, и на његово место дошао Милован Миловановић (марта 1902). Миловановић, који је сматран за противника коцкарнице, имао је тежак задатак да под пристојнијим условима дође до зајма. Он се обратио на париски новчани трг, и успео закључити петпроцентни зајам од 60.000.000, с курсом од 77⁰/₁₀₀. Банке су давале одмах 10.000.000, и то *à pari*, али са 7⁰/₁₀₀ интереса. Остатак зајма — у ствари његових ¹/₁₀₀ — банке су примале само с правом опције. Ми смо давали у залогу незаложене вишкове монополских прихода и уз то незаузети део железничких прихода (због тога се на железничку имовину стављала хипотека за рачун поверилаца). Страни надзор над нашим финансијама поштравао се: државне бонове у будуће је оверавала Самостална монополска управа, у којој су били заступљени страни повериоци.

Миловановићев зајам примљен је рђаво и у штампи и у Скупштини. Замерано му је троје: (1) Низак курс. Уговорен на 77⁰/₁₀₀, он је стварно износио само 75⁰/₁₀₀. Тај курс био је за неких 5⁰/₁₀₀ нижи од тадашњег курса наше четворопроцентне ренте на берзи. (2) Несигурност остварења зајма. То је био опциски зајам, а ми смо имали рђаво искуство са зајмовима те врсте. Кад год се банке не би обвезале да у одређеном року остваре цео зајам, него би задржале за себе право премишљања и одустајања, зајам би остао или неостварен, или би се остварио само делимично, и то с муком и успоравањем. (3) Залог зајма. Она је била несразмерно велика према годишњини зајма. Незаложени вишкови монополских прихода који су се давали у залогу новог зајма, износили су два пута толико колико његова годишњина. На што онда врх њих дометати још и железничке приходе? Овераване државних бонова Самосталном монополском управом сматрало се као необично тежак услов, којим се углед наше државне власти крњио у корист страних поверилаца.

Из ових разлога Скупштина је одбацила Миловановићев зајам; Миловановић је одступио, и за министра финансија дошао је поново Михаило Поповић. Он је учинио и трећи покушај закључења зајма, и тај трећи покушај успео је (Закон о државном зајму од 26 јула 1902). Поповићев зајам био је поправљено издање Миловановићева зајма. Курс је подигнут од 77⁰/₁₀₀ на 80⁰/₁₀₀; претходна позајмица повећана од 10.000.000

на 15.000.000, и њена интересна стопа спуштена од 7⁰/₁₀₀ на 6⁰/₁₀₀. Залоге су остале исте као у Миловановићевом зајму, али се предвиђала могућност да после неког времена железнички приходи буду ослобођени. О оверавану државних бонова Самосталном монополском управом није више било речи.

Поповићев зајам критикован је само нешто мало блаже него Миловановићев зајам. Признавало се да је курс поправљен, али не много: стварни курс Миловановићев био је нешто испод 75, а Поповићев нешто изнад 76; с тим повишењем од 1⁰/₁₀₀ још није достигнут тадашњи курс наших хартија на берзи. Привремена позајмица, истина, повећана је, али смо зато морали предати Банкама свих 60.000.000 обвезница новог зајма као залогу. Ми смо осамдесетих година исто тако поверили Бонтуовој банци обвезнице железничког зајма; банка је пала, и наше обвезнице отишле су у стечајну масу... Узалуд је Вујићева влада објашњавала да се слична ствар овога пута не може десити, јер овога пута ми ћемо узети од Банка писмену потврду о пријему обвезница каква од Бонтуа није била узета: и после ових објашњења и Сенат и Скупштина остали су узнемирени... Банке се нису обвезале да зајам остваре путем јавног уписа, него су задржавале право да зајам остваре и продајом на берзи; овај други начин никако се није свиђао Народном Представништву. Али Поповићевом зајму поглавито се замерало ово: 1) Рок остварења зајма био је врло дуг, — све до 1 јуна 1903, с могућим продужавањем до 1 децембра исте године. У Миловановићевом зајму рок је био много краћи: до 1 новембра 1902. На остварење Поповићева зајма ваљало је чекати десет, а може бити и шеснаест месеца. 2) Котирање новог зајма на Париској берзи није било обезбеђено. Питање коте задавало нам је великих тешкоћа код ранијег четворопроцентног зајма; чак смо морали пристати на поштрапање страног надзора над нашим финансијама само да бисмо, после вишегодишњег мољакања, добили коту. Бојазан је била да и код новог зајма не узморамо искупљивати коту нарочитим жртвама.

Народно Представништво изгласало је Поповићев зајам под неодољивим притиском летећег дуга, који је ометао државну благајницу у њеним редовним исплатама. Сви они који су имали примана од државе, — чиновници и пензионери, трговци и лиферанти, — вапијали су за зајмом, јер нису више

могли да чекају. Неспособност државе да одговори својим обвезама, гурала је чиновнике и лиферанте у зеленашке дуге и материалну пропаст. Питање државног летећег дуга постајало је једна врста социјалног питања.

После закључења зајма, искрсле су, као што смо се и бојали, тешкоће око добивања коте. Поверилачке банке, докле се те тешкоће не отклоне, одлагале су исплату привремене позајмице од 15.000.000. Француска влада везивала је одобрење коте за овај услов: заступнику страних поверилаца у Самосталној монополској управи требало је дати право заустављања њених одлука; спорови који би се отворили између њега и ње, расправљали би се дипломатским путем између наше Владе и француске. Нама је било немогуће примити овај услов који нас је стављао у финансиску зависност према Француској влади. Француска влада задовољила се најзад тиме што јој је обећано да ће се заступнику страних поверилаца тачно саопштавати све исплате које се буду чиниле из новог зајма. После овога кота је одобрена.

На име Поповићевог зајма примљено је стварно 48.000.000. По одбитку провизије, жиговине и интереса на привремену позајмицу од 15.000.000, остало нам је свега 46.000.000. То је било довољно за исплату летећег дуга, — и значај Поповићевог зајма састоји се у томе што је њиме питање летећег дуга најзад решено. Зајам тај био је завршни чин у дугогодишњој радњи на сређивању наших финансија. Прво је начињен Карлсбадски споразум од 1895, који је, уједињавањем ранијих петопроцентних зајмова у један велики четворопроцентни зајам, смањио годишњину државног дуга, и тиме испунио један од првих услова за уравниотежење буџета. Остало је затим да се реши питање летећег дуга. У томе циљу закључен је 1896 један зајам, али добар део тога зајма остао је у касама поверилачких банака, јер се због отпора Француске владе, која није давала коте, није могао изнети на новчани трг. Кота је добивена тек 1901; тек тада нераспродате обвезнице зајма од 1896 пуштене су у продају, и тек тада могло се мислити на закључење новог зајма, који је био потребан стога што је питање летећег дуга само делимично решено зајмом од 1896. Тај нови зајам био је Поповићев зајам од 1902, који нас је сасвим ослободио летећег дуга. Закључен под Краљем Александром, зајам је тај остварен потпуно тек

под Краљем Петром: исплата летећег дуга сматрала се као почетни корак новог режима на сређивању наших финансија; у ствари то је био завршни корак старог режима, који је на сређивању финансија радио годинама.

IX.

Радикали и напредњаци удружени у Вујићевој влади нису се слагали у свима питањима унутрашње политике; у спољашњој политици слагали су се потпуно: и једни и други били су русофили. Руска дипломатија саветовала је Вујићевој влади добре односе с Бугарском и Црном Гором: она је хтела све своје балканске штићенике да веже у један сноп. Радикали су увек тежили Балканском савезу, и чинило им се најприродније да тај савез почне српско-бугарским споразумом. У два маха, — 1889 и 1897, — они су чинили понуде Бугарима; 1889, Бугари су одбили њихове понуде; 1897 начињен је један српско-бугарски споразум, који је одмах после пада радикалне владе покварен.

1901 Вујићева влада желела је споразум с Бугарима на најширој основи: то је требао да буде од прилике онакав савез за поделу Македоније какав је закључен 1912. Вујићева влада потраживала је за нас западну Македонију, а источну уступала Бугарима. На њене предлоге Бугари су одговорили да им није могуће правити писмене споразуме о деоби земаља које припадају њиховом сизерену Султану. Ми смо онда предлагали да се бар обустави утакмица и борба између српске и бугарске пропаганде у Македонији. Бугари су се изговарали, да то не зависи од њих, пошто ту борбу води бугарски народ у Македонији сам из властитих побуда. До споразума српско-бугарског није дошло, али је бар престала она затегнутост и неповерење које је под режимом од 11 октобра владало између Софије и Београда.

Наш посланик у Софији, Јован Ђаја био је одушевљени присталица српско-бугарског савеза. Уверен о његовој „неодољивој историској нужности“, он се чинио глуп и слеп за све поступке бугарске владе и бугарског јавног мишљења из којих би се дало извести да Бугари ту „неодољиву историску нужност“ не увиђају и не маре. Занет својом идејом, Ђаја је предлагао измену посета српског и бугарског парламента: прво би Бугари дошли нама у Београд, па онда ми њима у

Софију. У раздраганости тог братског састанка спорна питања изгубила би своју оштрину и не би више изгледала тако нерешива. Али Ђајине планове покварило је од једном Фирмилијаново питање.

Изабран још 1899 за скопљанског владуку, Фирмилијан није никако могао бити посвећен, јер Султан, из бојазни да не озлоједи Бугаре, одгађао је једнако потврду његовог избора. С пролећа 1902 ми смо поново покренули Фирмилијаново питање, и чим се видело да не нам овога пута Султан попустити, у Софији је настала узбуна. Сва штампа, чак и полуслужбена, обрнула се против нас. Држан је велики збор на коме су учествовале све бугарске странке са својим вођима, и на коме је оштро осуђен наш покушај да у „бугарско Скопље“ убацимо српског владуку. За овим збором који је био приређен у престоници, ређали су се слични зборови у унутрашњости. У Цариграду, не само бугарски егзарх, него и бугарски дипломатски агент уложио је формални протест против потврђивања Фирмилијана за скопљанског владуку... Ми смо одвраћали Бугарима равном мером. Наша штампа полемисала је са њиховом штампом, — и као одговор на њихове зборове дошли су наши зборови, на којима се истицало да Скопље није бугарско већ српско. Ова поново распаљена српско-бугарска свађа имала је само једну жртву: то је био Јован Ђаја. Са својим проповедањем балканског савеза, он није више био могућан у Софији, и зато је одатле уклоњен.

Пошто се Фирмилијанова ствар свршила, и ми и Бугари гледали смо да поправимо оно што је у нашим међусобним односима било покварено. Говорило се о нашем присуству на свечаностима које су Бугари спремали те године у Шипка кланцу, и говорило се о једној посети коју би председник бугарске владе Данев учинио нашем председнику владе Вујићу. Оба плана су се изјаловила, — први због оскудице добре воље код Бугара, други због оскудице добре воље код нас. Бугарско држање у Фирмилијановом питању Краљ Александар памтио је много дуже него што га је памтила Вујићева влада. На место Ђаје он је изабрао за нашег посланика у Софији Павла Маринковића, који није био радикал него напредњак, — и уз то још Краљев човек. Односе с Бугарима Краљ је био наумио држати под својим личним надзором: радикали су му се чинили наивни и брзоплети.

У бугарској спољашњој политици осећао се поред владе још један чинилац: то је главни македонски комитет. Држан од Стамболова чврсто на узди, комитет се под Стоиловљевој владом, која је 1895 спремала буну у Македонији, јако разуздао. 1900, под утицајем једног младог официра, Бориса Сарафова, македонски комитет постаје прло активан. Његов крајњи циљ, који он не крије, јесте дивање буне у Македонији. За тај се посао тражило новаца, — и комитет је расписао једну врсту патриотског зајма, чије је уписивање било више изнуђено него слободно. Комитет је одређивао колико ко од имућнијих Македонаца настањених у Бугарској има да приложи: тешко ономе ко би свој прилог одрекао! Њему се могло десити да усред бела дана, на улици или у свом дућану, буде убијен... Овакво наплаћивање прилога за Македонску буну мало се разликовало од наплаћивања хајдучких учена. Највише су од комитетлија страдали Македонски Румуни настањени у Бугарској: отуда сукоби између Румунске владе, која је тражила строго кажњавање комитетлија, и Бугарске владе, која је, из страха од јавног мњења, морала те људе да штеди. Од једног тренутка македонски комитет стао је чинити насиља и преко бугарске границе. Фебруара 1900, он убија у Букурешту једног уходу турске полиције, који је мотрио на његове пододборе у Румунији. Јула исте године, пада у Букурешту једна друга жртва македонског комитета: овога пута то није Турчин, него Румун, — неки млад професор, који је писао у новинама против македонског комитета. Према хартијама нађеним код убице, а и према исказима неких притворених Бугара, иследна власт долази до закључка да је комитет спремао атентат како против румунског тако и против српског краља. Новембра 1900, румунски суд осуђује, у одсуству, на доживотну робију неколико чланова македонског комитета, па међу њима и самог председника Бориса Сарафова. Марта 1901, Бугарска влада, на наваљивање Румунске владе, затвара Сарафова са још три друга, али, августа, порота их све оглашава за некриве.

Нова политика коју је почео македонски комитет под вођством Сарафовљевићем, не одликује се само употребом злочиначких средстава. Она има још једну одлику: до Сарафова, комитет је проповедао присаједињење Македоније Бу-

гарској; Сарафов мења тај програм, и комитет сада проповеда аутономију Македоније. У место велико-бугарске идеје, ново начело: Македонија Македонцима. Симон Радев, главни сарадник Сарафовљев и теоретичар комитета, осуђује усред Софије у јавним предавањима национално-бугарско гледиште, по коме Македонију ваља просто припојити Бугарској. У Македонији поред Бугара има и других народности, — и зато би Бугарска, у свом покушају освојења Македоније, дошла у сукоб не само с Турском, него и с осталим Балканским државама. У међусобној борби Балканске државе тако би се узјамно истрошиле да ниједна не би више имала снаге да ослободи Македонце од турског господарства. Идеал коме ваља тежити, то је „аутономна Македонија“, — Македонија, која није оцепљена од Турске, али која је аутономијом обезбеђена од деспотизма њене управе, — и у којој је свима народима у истој мери дано право слободног културног развијања. Ако Балканске државе нису у стању погодити се о деоби Македоније, оне су у стању сложити се да заједно раде за аутономну Македонију у којој би све Балканске народности биле подједнако заштићене.

Сарафов и Радев врбују присталице за своје идеје и међу нама Србима. Сарафов, озлоглашен са својих убистава у Румунији, долази код нас кришом и под лажним именом. Радев долази јавно. Обојица нам говоре једно исто: они нису бугарски шовинисти, него „македонци“; у нашем је интересу да потпомогнемо једну политику која, истина, не даје Македонију нама, али је не даје ни Бугарима. Код нас су мишљења о Сарафову и Радеву била подељена. Једни су веровали да њима двојици доиста није стало до велике Бугарске, него само до аутономне Македоније, у којој турски зулуми над словенским становништвом не би више били могући. Други су опет држали да се Сарафов и Радев само претварају да би нашом помоћу створили аутономну Македонију, коју би једнога дана припојили Бугарској. Као о Сарафову и Радеву, тако и о аутономији Македоније мишљења су била подељена. По једном мишљењу, у аутономној Македонији, Бугари, захваљујући јачој црквеној организацији, постали би брзо господари, — и то гори за наш народ и од самих Турака: ми смо стога морали радити против аутономије Македоније и јавно и тајно. По другом мишљењу, ствар није била тако проста.

Ако бисмо се изјавили против аутономије Македоније, ми бисмо одбили од себе и бацили у наручје Бугара све оне Македонце који теже ослобођењу од Турака што пре и пошто пото. По природи ствари, Македонци морају бити за онога ко им први донесе слободу; рђава би политика била да се ми правимо туркофили онда када Бугари узимају став револуционара. Ми не смемо поновити исту погрешку коју смо учинили приликом егзархског покрета. Тада смо пустили да бунтовну струју против Цариградске патријаршије Бугари обрну у своју корист: не треба пустити да они то исто учине и с бунтовном струјом која је сада избила против Отоманске царевине.

Краљ Александар био је одсудно противан аутономији Македоније. Он је желео поделу Македоније између нас и Бугара; ако то не би било могуће, онда је паметније бранити заједно с Турском постојеће стање, него заједно с Бугарима борити се за аутономију Македоније. Аутономна Македонија, то је Македонија под владом бугарског егзархата, — дакле, за нас изгубљена. Председник министарства и министар иностраних дела Михаило Вујић слушао је у македонским стварима Светислава Симића. Истовремено народни посланик и вршилац дужности шефа пропаганде у министарству иностраних дела, омиљен и код остарине и код омладине радикалне, апостолска природа која је сагоревала на послу, и обдарен речитошћу и убедљивошћу великог идеалиста, Симић није био обичан чиповник него једна врста министра за македонске ствари. Њему се чинило да се не смемо изјаснити отворено против аутономије, ако нисмо ради да изгубимо сваку популарност у Македонији. Аустриски посланик правио је на Симићев рачун ову досетку: Гамбета је рекао за ослобођење Алсас-Лорена: „Мислимо о томе увек! Не говоримо о томе никад!“ Симић ради с аутономијом Македоније обрнуто: говори о њој увек, а не мисли на њу никада... Овај страни дипломат није разумео Симића. Говорећи о аутономији, Симић је мислио на могућност устанка у Македонији, о којој се у то време непрестано претресало, и у коју је доста света веровало. Његово је искрено уверење било да, ако до устанка дође, ми не смемо бити на страни Турака, него на страни устаника: зато је и тражио у напред везе с будућим вођама устанка. Он је стајао у преписци с Борисом Сарафовом и

имао с њиме неколико саставака. Ја се сећам једног састанка у Симићевом стану коме смо присуствовали и нас неколико Симићевих пријатеља. Сарафов нам је разлагао да је прошло оно време када се Македонија освајала школом и црквом; пристигао је нов нараштај који не тражи буквар већ пушку; та нова Македонија, готова на буну, биће онога ко јој дотури оружје и добаци чете... Судићи по овоме, ја држим да се Сарафов није задовољавао Симићевим лепим речима, него је тражио његову стварну помоћ у организовању четничке акције. Ту помоћ није добио. Симић могао је за свој рачун говорити Сарафову шта је хтео о аутономији Македоније, али наш улазак у четничку акцију није зависио од њега, него од наше Владе, па не ни само од ње, него још и од Краља. Краљ пак био је непоколебљив у свом отпору против свега што би мирисало на аутономију.

Вујићева влада затекла је дипломатске односе с Црном Гором готово прекинуте. Она их је обновила јуна 1901, када је одлучила послати на Цетиње нарочитог изасланика. Вујићева влада препоручивала је Краљу Александру што већу присност и пријатељство с Црногорским двором. Краљ је на све то правно кисело лице. Он је завидео кнезу Николи што је био примљен од руског цара, и то баш онда када је нама јављено да се пријем нашег краљевског пара мора одгодити. Александар је сумњао на Николу да му он, преко својих кћери удатих на руском двору, квари пут у Русију. Он је дознао од бугарског кнеза Фердинанда да му је Никола говорио о потреби бугарско-црногорског савеза: то је само појачало Александрово неповерење према Николи, јер тај савез противу кога је могао бити управљен, ако не против нас? Када је дошло време да се на Цетињу место нарочитог изасланика попуни сталним послаником, Краљ Александар није дао цетињско посланство генералу Јеврему Велимировићу, брату радикалног првака Пере Велимировића, кога је Вујићева влада препоручивала, и кога је Кнез Никола желео. Као што је у Софију послао свог човека Павла Маринковића, тако је Краљ и на Цетиње послао свог човека Милоша Васића. Он је зазирао од радикалног братимљења с Бугарима и Црногорцима, и хтео је и на Цетињу и у Софији имати своје поузданике, који у интимности с Бугарима и Црногорцима неће прећи ону границу коју он буде поставио.

Пријатељску политику Вујићеве владе према Црној Гори највише је ометао сам Кнез Никола. С пролећа 1902, објављена је веридба другог Николиног сина, кнежевића Мирка с ћерком пуковника Александра Константиновића. Константиновић је био брат од тетке Краљу Милану. Када се Краљ Александар оженио Драгом Машин, Константиновић је иступио из српске војске, и после неког времена настанио се с породицом у иностранству. Говорило се да је и њему као и Краљу Милану затворена граница Србије. Краљ Александар био је уверен, да је Кнез Никола њему уз инат оженио сина ћерком Константиновићевом, и да је тражио сродство с породицом Обреновића из истих оних разлога из којих је раније тражио и сродство с породицом Карађорђевића, — а то је да би појачао права своје лозе на српски престо. Пре него што ће објавити Миркову веридбу, Никола је о њој известио Александра преко нарочитог изасланика; тиме га је хтео уверити да се испод те веридбе не крију никакви непријатељски планови против њега. Не хтећи изостати у притворству иза Николе, Александар му је одговорио да Миркова веридба неће ни у колико пореметити пријатељске односе Србије и Црне Горе. Ипак Александар није могао дволичити до краја. Он не само није послао нарочитог изасланика на Мирково венчање, него је чак наредио посланику Васићу да се у очи венчања уклони с Цетиња.¹⁾

Радикали, кад год су били из власти, имали су тешкоћа с Аустријом, коју је вређао њихов национализам и њихово русофилство. Овога пута радикали су се могли бранити да затегнутост с Аустријом они нису изазвали, него су је затекли створену Краљем Александром. Он се замерио лично аустријском цару прво тиме што га је обмануо у питању своје женидбе, па онда тиме што је о њему ружно говорио приликом несаслушања око сахране Краља Милана. Аустријска штампа писала је непријатељски и о Србији и о династији Обреновића; земља се налазила у стању распадања, а династија срљала је у пропаст. Лажна трудноћа Краљице Драге описивана је и тумачена у бечким и пештанским листовима са злурадом опширношћу и у очевидној намери да се нашкоди угледу Краља Александра. Вујићева влада сматрала је за потребно да пред парламентом

¹⁾ Министар иностраних дела посланику на Цетињу, 27 фебруара 1902.

учини једну изјаву противу писања аустроугарске штампе. Та изјава остала би, вероватно, без последица, да се Русија није умешала. Аустро-угарски престолонаследник долазио је у то време у Петроград, и њему је ту обраћена пажња на непријатељско држање аустроугарске штампе према Србији. После руске опомене опазила се одмах у тој штампи промена тона.

Краљ Александар љутио се што Аустрија даје уточишта противницима његове женидбе који су били избегли из земље. Осем тога узнемиравао га је и Земун, где су се склањали опозициони новинари који су бежали од издржања казне, и где су се сабирале уходе и букачи карађорђевски. Бављење његових непријатеља уз саму границу њему се чинило несумњив доказ аустриског рђавог расположења према њему лично.

Кадгод је била незадовољна нашом спољашњом политиком, Аустрија је стварала тешкоће нашој сточној трговини. Крајем јула 1901, под изговором заразе, забранила је увоз наше рогате марве из округа београдског; увоз из осталих округа допуштао се, али под нарочитим условима и ограничењима. Месеца децембра забрањен је увоз из среза посавотамнавског округа подринског. Граница је поново отворена без икаквих ограничења тек јуна 1902. Министар народне привреде тешио се да Аустрија није потпуно затварала границу нашој рогатој марви, него је само њен увоз сужавала и отежавала. Та ограничења наметнута увозу рогате марве нису се слагала с прописима ветеринарне конвенције, трајала су неких десет месеца, и осетио су пореметила нашу сточну трговину.

Гласови су се ширили о аустриској намери скорог заузимања Новопазарског санџака. Говорило се о појачању њених гарнизона у том крају, — и када је на те гласове дошла службена изјава Аустриске владе о једном плану, да се босанска железница продужи од Сарајева до Санџака, наше јавно мишљење сматрало је аустриско надирање у Санџак за свршену ствар.

Вујићева влада није се много трудила да створи боље расположење између Београда и Беча. Краљ Александар радио је нешто на своју руку. Он није ишао редовним дипломатским путем, него се служио неким својим личним поузданицима, међу којима се налазио и један наш виши чиновник, који је истовремено био ухода аустриског посланства. Преко тих поузданика Краљ је уверавао Бечки кабинет о својим најбољим намерама, и стављао у изглед своју посету очевом гробу у

Крушедол, која је требала бити знак да су његове несагласице с аустриским царем заборављене. У Бечу нико више није веровао Александру. Ту се мислило да он чини покушаје приближавања Аустрији само да би пробудио саревњивост Русије и ускорио свој и Драгин пријем на руском двору. Чим би то постигао, он би поново окренуо леђа Аустрији. Њему је из Беча одговорено, да може доћи у Крушедол кад год буде хтео, али да ће се то сматрати као његова лична ствар, која нема везе с политиком. Аустриска дипломатија није хтела узимати тај пут као повод за ново споразумевање с Александром.

Наши односи с Турском били су доста добри. Султан Абдул Хамид, колико је год био тврд и тежак у политичким уступцима, толико је био издашан у личним одликовањима и поклоњима: то се у оно време називало „политика бакшиша“. Одмах после женидбе Краља Александра, Султан је послао Краљици Драги орден; турски посланик постао је стога омиљена личност на нашем Двору, и између њега и Краља Александра вођени су разговори о посети коју би наш краљевски пар учинио султану одмах после посете руском цару. Питања која смо имали отворена на Порти, постепено су се решавала. Руска дипломатија, која се под режимом од 11 октобра чинила невешта нашим тешкоћама на Порти, стала је за њих разбирати чим су радикали дошли на владу. Њена потпора била је од пресудне важности, нарочито у Фирмилијановом питању. Марта 1902 руски амбасадор ишао је самом султану да га опомене да је Патриаршија изабрала Фирмилијана за скопљанског владику још 1899, и да он већ три године чека на Портину потврду. Маја 1902 издан је, најзад, дуго очекивани берат којим се Фирмилијанов избор потврђује, али с колико је муке тај берат добивен, види се по томе што је три пута поправљан тобоже због случајних погрешака редакције. После овога требало је још извршити Фирмилијаново посвећење за владику. Оно није извршено ни у Скопљу, где су се турске власти бојале бугарских изгреда, ни у Солуну, где је Патриаршија устукнула пред протестима грчке општине, него је извршено готово крадимице у манастиру Скалоти, код Еноса, у близини Дедеагача.

Наше односе с Турском највише је мутило арнаутско питање, које се први пут у свој својој озбиљности поставило

под Владом Владана Ђорђевића. Арнаутски зулуми, о којима је Ђорђевићева влада водила тако дугу и тако безуспешну преписку с Портом, поновили су се, и то у још јачој мери, под Вујићевом владом. Поводом гласова да македонски комитет припрема у Македонији буну на пролеће 1901, турске власти стале су претресати и затварати бугарске полове и учитеље; уз њих страдали су и наши полови и учитељи. И ако је Вујићева влада била мирољубива, она је пробудила Портину сумњу тиме што је непрестано тражила основу за споразум с Бугарима. Осем тога Турци су научили да је из Србије дотурено нешто оружја српском становништву у Старој Србији. Вујићева влада бранила се да оружје није дотурено с њеним знањем, али сам чин дотурања није могла спорити. У истини, ствар није била тако страшна како се у Цариграду замишљала. Оружје је дотурено у малим количинама, и то не ради дизања буне, него ради одбране нашег света од Арнаута. Чим су турске власти потерале Србе, на њих су се дигли и Арнаути. Под изговором да истражују српске пушке, Арнаути су зашли по српским местима, претресали школе и цркве, злостављали и растеривали становништво, које је у осталоме и само бежало испред њиховог зулума. У Колашину је зацрнило. Ту је јула 1901, ради истраживања пушака, пао арнаутски поглавица Иса Бољетинац из Митровичке нахије. Он је коцем премлаћивао људе да би му само одали где има скривена оружја; нешто је пушака доиста покупио, али много је више људи, испребијаних и везаних, дотерао у митровичку тамницу. Иса је радио са знањем локалних власти, — и пало је у очи да су и он и остале арнаутске поглавице јурнуле на српска насеља тек онда кад се појавила турска редовна војска, која је имала задатак спречавати кријумчарење оружја из Србије. Колашински догађај приказан је у нашој штампи као прави покољ Срба, и већ се предвиђало да ће Колашин, та српска жупа у долини Ибра, бити сав расељен и уништен. У Београду се држало да се Иса не би тако осилио ни тако побеснео да није имао некога јачег за собом, — и може бити тај који га је напуздао, није била само Турска, него још и Аустрија, којој је ишло у рачун да истреби Србе у Старој Србији, и да дуж наше границе подигне арнаутски зид који би нам спречавало ширење на ту страну.

Русија нас је подржала у Арнаутском питању исто онако снажно као и у Фирмилијановом питању. Њен консул из Скопља учинио је увиђај на лицу места и потврдио тачност наших вести о Колашинским зулумима. Руски амбасадор тражио је да Porta престане с истраживањем оружја у Старој Србији, јер је том истраживању главни, и ако скривени циљ гоњење Срба. Тражио је даље да се сви затворени Срби пусте на слободу и да се премести приштински мутесариф, који је изгледао умешан у Колашинском догађају. Руски захтеви испуњени су, и гоњење Срба престало је.

Али тиме Арнаутско питање није још окончано. На нашем земљишту налазило се око 1500 бегунаца из Старе Србије, који, поред свих Портиних обећања, нису смели да се врате на своја огњишта. Њихово издржање падало је нама на терет. Вујићева влада наговештавала је могућност да једног дана покрене у Цариграду питање о накнади трошкова.

Заједно с нашим јавним мњењем, и наша влада стрепила је од арнаутског истребљења нашег народа. Била је решена на крајње мере, јер јој се чинило да се ту, на јужној граници, решава судбина Српства. Министар Вујић рекао је јавно у Сенату да ћемо ми, ако се арнаутски зулуми не пресеку, морати позвати у помоћ Силе потписнице Берлинског уговора.

У Старој Србији, међутим, несигурност трајала је и даље. Између појединих арнаутских поглавица дошло је до раздора, и при њиховим крвавим обрачунавањима нису ни Срби били поштеђени. На пр. у Пећи завадили су се Мола Зека, велики гонилац Срба, и Адем Зајим. У фебруару 1902, Адем Зајим изађе једног јутра у чаршију и затражи од српских кметова да му сваки за своју махалу, у року од два часа, донесе 1000 гроша; иначе ће их све побити. Мола Зека био је српски душманин, али није марио да осем њега још неко Србе хара. Он замоли депешом Порту да Адема протера из Пећи. Адем га сачека при изласку из куће, и скреше му четири револверска метка у груди. Зекини фисови навале у Пећ да убију Адема. И ако је Адем оглобио Србе, Зекини фисови стану претити како Адему тако и Србима, јер се од некуда начуло да је Адем одлазио једном у Београд. Између завађених арнаутских поглавица Срби су горели на две ватре... У Старој Србији било је потпуно безвлашће: Портини чиновници немоћни, арнаутске поглавице несложне. Сваки вуче на своју

страну: у Митровици Фератагић, у Вучитрну Фејзуловић, у Новом Пазару Мујчиновић, у Приштини Иса Бољетинац. Иса, у једном тренутку, диже целу митровичку и новопазарску нахију, заузима митровички телеграф, и непосредно од султана тражи да се неки намети укину, а неки смање. Докле се то не би уредило, он забрањује народу плаћање пореза, а порезницима долазак у села. Под оваквим околностима, разумљиво је да је Порта немоћна спречити нападе Арнаута на нашу границу, која се стално понављају.

Августа 1902 наше посланство подноси Порти једну ноту у којој захтева да се, ради поправке стања у Старој Србији, неспособни чиновници преместе и казне, да се појача војска у крајевима гушћег арнаутског насеља, да се Арнаути разоружају, или, ако то није могућно, онда да се и Србима призна право ношења оружја. У овој ноти говори се и о реформама, и то не само за Стару Србију, него и за Македонију: признање српске народности, јаче учешће хришћана у судству и управи (нарочито у месној жандармерији), правичније уређење аграрних односа и питања десетка. Руска амбасада подупиरे наш корак у Цариграду.

Убрзо након ове ноте, у Београду је приређен велики збор против насиља у Старој Србији и Македонији. Стање наших сународника описује се као очајно: Српству прети опасност да, пре свог ослобођења, буде истребљено и расељено; још мало па у старој Немањинској држави неће више бити Срба.

Једина утешна појава на овако натуштеном видику, била је руска заштита наших народних интереса. Руси су отворили консулат у Митровици као своју посматрачницу у Арнаутлуку. То је била опомена Арнаутима да, ако буду клали Србе некажњено од Порте, они их неће клати и невиђено од Русије.

Од женидбе Краља Александра Руси су имали изузетан положај у Београду. Њихов посланик Чариков не понаша се као обичан посланик већ као главни саветник Круне и Владе. Он је посвећен у све ствари спољашње политике, и на пр. кад наш министар иностраних дела има с турским послаником разговор о арнаутском питању, том разговору присуствује и Чариков. Он се меша и у унутрашњу политику, стално се виђа и договара с радикалним првацима, и, ако треба, посредује између њих и Двора.

дује између њих и Двора. Он тражи додира и са широм публиком. 1901, на Св. Никољу, царев дан, велико је примање у руском посланству; разаслане позивнице броје се на стотине; између других похода Чариков прима и једно изасланство из Старе Србије. Да ли је примио и једно изасланство из Босне? О томе се говори, али он то пориче. За владе Краља Александра Чариков се понаша онако како ће се за владе Краља Петра понашати Никола Хартвиг.

Поред Чарикова дејствује и руска тајна полиција. Грабов је сваки час у Србији; неки његови агенти настанили су се код нас; они имају неку нарочиту мисију, — али, какву, то знају само Краљ Александар и Грабов. Када Чариков одлази на одсуство, Мансуров долази да га заступа. Чариков се либи агената Грабовљевих; неки од њих увукли су се у руско посланство, и он би хтео да растера те мрачне и сумњиве типове. Мансуров је у том погледу друкчији. Он штити сав тај свет подземне политике. Он и Грабов често су заједно; између осталог њих двојица раде и на српско-бугарском зближењу; Аустријанци претпостављају да је Грабов тај који је спојио Сарафова и Светислава Симића, — један спој који може одјекнути буном у Македонији.

Краљ Александар предавао се Русима поглавито из разлога личних. Маколико заљубљен у Драгу, он је, после њене лажне трудноће, увиђао да су и он, и она, и цела династија с њима, пали врло ниско. Потпуно лишени личног угледа, Александар и Драга морали су позајмљивати угледа од руског цара, — и у властитој земљи владати помоћу страног руског кредита. Отуда очајничко Александрово запомагање да руски цар прими што пре њега и Драгу. Цар, међутим, примио је бугарског кнеза, примио је црногорског кнеза, али за српског краља, који му је био исто тако одан, није налазио времена. Александар се питао, да Русија, после Драгине лажне трудноће, не сматра династију Обреновића за изгубљену? Сав узнемирен, салетао је Чарикова да му тачко каже датум када ће он и Драга бити примљени на руском двору. Чариков га је уверавао да је њихов пријем свршена ствар, и да ће тачан датум донети кад се врати с одсуства на које је одлазио крајем 1901. Његов повратак очекивао се с грозничавим нестрпљењем, али Чариков, кад се вратио, морао је рећи да датум није донео, јер није имао прилике изаћи пред цара.

Ипак зато Александар и Драга надали су се и даље. У току 1902 Чариков им ставља у изглед да ће те јесени бити примљени од руског цара и царице, — истина, не у Петрограду, него у Ливадији, али шта то мари? Цар је цар у Ливадији исто тако као и у Петрограду... Краљев пут у Русију постао је руководно начело наше спољашње политике; Краљ не сме учинити ништа што би тај пут могло осујетити; љубав према Драги и страх за династију начинили су га руским заробљеником.

Укратко, спољашњи односи били су овакви. Између нас и Турске отворено Арнаутско питање, које је поред све мирољубивости и наше и турске могло проузроковати рат. С Бугарском односи поправљени, али основа за заједнички рад у Македонији није нађена; без те основе, зависило је просто од случаја да ли ћемо се ми и Бугари наћи у идућој балканској кризи као савезници или као противници. С Црном Гором уз пркос свима привидностима, односи рђави, јер Краљ Александар тврдо је веровао да му Кнез Никола поткопава престо. Исто тако рђави односи с Аустријом: прибежиште које су противници нашег Двора налазили на њеном земљишту, писање њене штампе о заљуљаном положају династије Обреновића, неодрживање Бечког кабинета на Александрове пријатељске поруке, све су то за Александра били знаци да Аустрија мисли зло њему и његовој династији. Једино с Русијом односи су били сасвим добри. Русија је остала Александру последње уздање; само је она била кадра да га извуче из глиба у која је запао са својом женидбом; она је не само могла, него је у неку руку и морала то учинити, јер је његовој женидби она кумовала.

X.

Скупштина која се, после Априлског Устава, састала 1 октобра 1901 у Београду, није личила на скупштине какве су се биле уобичајиле после државног удара од 1894. У тим скупштинама опозиције није било, бар не у правом смислу речи. Скупштина од 1901 имала је праву опозицију. Ако не многобројна, та је опозиција била млада, одважна, и речита. Изузимајући Авакумовића и Рибарца, сви остали говорници опозиције ушли су први пут тада у Скупштину. Ти нови људи

били су, на страни самосталаца, Љубомир Живковић, Светислав Симић, Љубомир Стојановић, Љубомир Давидовић, Иван Павићевић, — на страни либерала, Војислав Вељковић. По занимању адвокати и професори, они су још пре уласка у Скупштину научили да говоре, и неки од њих одмах после своје прве беседе увршћени су међу најбоље скупштинске говорнике. Много више него њихова речитост њима је донела гласа њихова смелост. Они су гледали на наше политичке прилике из основе друкчије него њихови старији, и те своје пове погледе смели су да кажу без увијања, са једном дрскошћу и зачикавањем од које се наша Скупштина под личним режимом била сасвим одвикла. Овај упад „младих“ у политику оживео је и заострио скупштинске препирке; публика, чим је то запазила, навалила је на скупштинске галерије као у оно старо време када се у Скупштини водила борба око Бонтуовог уговора или око протеривања Краљице Наталије.

Од говорника либералне опозиције, Јован Авакумовић са својом пословном адвокатском речитошћу није одговарао овом новом добу жустром и борбеном. Стојан Рибарца, који се мачевао с владином већином на свој познати начин дрског и хитрог мускетара, чинио је много јачи утисак од њега. У Авакумовића и Рибарца истицао се међу либералима још и Војислав Вељковић. Из старе саветничке и министарске породице, врло богат, париски доктор права, неко време професор Велике Школе и секретар Краља Александра, Вељковић је и по свом друштвеном положају и по својој личној култури падао у очи у нашој Скупштини, где је доктора било мало, а коленовића још мање. Он је говорио онако како се говорило у западним парламентима, а не у нашим скупштинама. За нашу Скупштину његово говорништво било је одвећ стегнуто и аргументативно; ако је ипак зато пажљиво слушан, то је било због оштрине и куражи са којом је критиковао Владу и кроз Владу Краља.

Од самосталних радикала најчешће су узимали реч Иван Павићевић, Светислав Симић, Љубомир Живковић. Павићевић је био врло кочоперан говорник, али подеснији за свакодневне чарке, него за велике препирке. Светислав Симић био је за говорника опозиције сувише тих, разложан, и помирљив, али његова искреност и добронамерност била је тако очевидна да га је радо слушала цела Скупштина, и већина и мањина.

Љубомир Живковић био је Симићева супротност. Жустар и уочљив, он је тражио кавгу, и Скупштина би се ускомешала чим би га сагледала на говорници. Леп, млад, са бледим лицем у оквиру црне браде, са нечим глумачким у преливању гласа и у целом ставу, он је говорио више за скупштинске галерије него за Скупштину. Од свих говорника опозиције он је код шире публике био најпопуларнији, и за ту популарност имао је да захвали не само својој речитости него и свом мушком држању на преком суду, које се још није било заборавило.

Споразумни радикали и напредњаци који су чинили владину већину, нису обиловали говорницима. Готово сви њихови главни људи отишли су у Сенат; они пак који су остали у Скупштини, нерадо су устајали да бране Владу: напредњацима се она чинила одвећ радикална, а радикалима одвећ напредњачка. Међу члановима већине изгледали су нарочито способни за полемику Павле Маринковић, Стојан Протић, Милан Мостић. Маринковић је својим полемичарским способностима више давао маха у приватним разговорима и упадицама, него у беседама са скупштинске говорнице. Стојан Протић говорник изостајао је много иза Стојана Протића новинара; његова реч текла је тешко и тремо. Милан Мостић, са својим адвокатским доскакањем и неки пут врло грубим нападима у лице, могао је бити врло незгодан противник, али он се брзо споречкао с Владом, и у место да удара по опозицији, ударао је по Влади. Одбрана Владе пала је у ствари на два посланика: Михаила Поповића⁴⁾ и Настас Петровића. Поповић, који се на ранијим радикалним Скупштинама прочуо својом дијалектиком, дизао је глас врло често у одбрану Владе, али, као што се неки пут дешава дијалектичарима, прецењивао је своју вештину, па је бранио Владу и кад се могла и кад се није могла бранити. Настас Петровић, и ако професор по позиву, отресао се брзо професорског начина, и говорио је у Скупштини с оном непосредношћу и жестином с којом се говори на зборовима. Готово сви главни говорници опозиције били су правници; ни Поповић ни Петровић нису то били, и због тога им је ваљало послати у помоћ

⁴⁾ Не треба га бркати с његовим имењаклом Михаилом Поповићем, министром финансија.

једног правника. То је био министар народне привреде Милован Миловановић, париски доктор права и некадашњи професор уставног права на Великој Школи. Миловановић је убрзо постао главни владин бранилац, који је у свима важнијим приликама давао за њу реч, и готово једини од говорника већине будио на скупштинским галеријама исто такво интересовање као и говорници мањине. Он се носио и с Авакувићем и с Рибарцем и с Вељковићем и са Живковићем. Није имао снаге да своје противнике обори на земљу, али је имао вештине да се не да од њих оборити. На овај или онај начин успевао је да се одржи на ногама, ма то било и посрћући.

Као говорник имао је једну ретку и драгоцену способност: умео је да изазове падање скупштинске температуре. Као год што има говорника који умеју да распале, тако има других који умеју да расхладе, и Миловановић је био један од ових других. Избегавао је лична питања, није вређао никога, није чинио употребу од оне вештине исмевања коју је показивао у обичном разговору, чак увреде нанете њему лично остављао је без одговора. Није много полемисао, него се трудио да гледиште владино помири, ако је могућно, с гледиштем опозиције, или бар да разлике између два гледишта сведе на што мању меру. Било му је главно да покаже да нема толико повода за свађу колико изгледа, и да је опозиција надувала без потребе ствар. Био је мајстор оног помирљивог излагања у коме ствари губе своју оштрину и јасноћу, и постају нешто меко и неодређено што никога не буни и не вређа. Имао је дијалектику више гипку него снажнију, није се никада свом снагом бацао у једном правцу, најрадије се служио оним дипломатски растегљивим аргументима који остављају отворену одступницу, и зато се увек измигољило својим противницима који су хтели да га у препирци привезу за једну тачку и на њој потуку.

Његов лени, мазни, помало и фрסקави глас, његов комотан, ни мало нервозан начин говора, његово обиље речи, али без иједног сувише живог ни сувише одређеног израза, меки покрети његових облик белих руку који су све нешто заокружљивали и гладили, његов природан доброћудан став, његово округло гојазно лице с калуђерском тонзуром и калуђерским подваљком, све је то давало његовој беседи неку свештеничку онксију. Само свештеници, и то католички, умеју тако

да споје љупкост и смотреност, и да говоре тако помирљиво, тако растегљиво, и тако заводљиво. У његовој речитости било је нечег кардиналскога.

Вујићевој влади он је био врло користан. То је била слаба влада која је, под притиском Круне, радила ствари које није ни сама одобравала. Таква влада није смела ни мислити да у парламентарним борбама врши нападе. Она се морала ограничити да одбија ударце, а за то чисто одбранбено мачевање Миловановић је био врло добар.

XI.

Примајући скупштинску адресу, Краљ Александар жалио се на једну нову појаву у скупштинском животу, а то је на нападе који су се у посланичким говорима чули против династије. Ова жалба није била без основа. Светислав Симић, један од најумеренијих опозиционара, говорио је „о једном начелу сталног неповерења, вечитог туторисања, којим се у неколико врећа морално достојанство радикалне странке, јер се њиме посведочава да се нема вере у њену лојалност“. Ко је био тај који није имао поверења према радикалној странци и хтео да је туторише? За свакога је било јасно да се мислило на Краља Александра. Војислав Вељковић развијао је теорију народне суверености, и доказивао да је народ старији од краља. Помињући тобоже узгред војводу Книћанина, додао је да је то био прави војвода, а не онакав „фалсификат од војводе“, какви се у последње време јављају. Алузија сасвим провидна на Краљичиног деду Николу Луњевицу, који је приликом Краљеве женидбе начињен од свињарског трговца војводом. Љубомир Живковић критиковао је онај члан Устава који је допуштао краљевом женском потомству наслеђивање престола. „Зар жена да буде врховни командант војске? Зар женска глава да поведе српску војску на Косово?“. Жияковић се дотакао Краљеве изјаве којом су оповргнути гласови о проглашавању Никодија Луњевице за престолонаследника: „Изјава Краљева скинула је са народне душе један велики терет, не стога што је за народ могла постојати бојазан да ће икада моћи заузети престо млади потпоручник Никодије, јер народ није изгубио у тој мери осећање о свом достојанству да би могао примити прокламовање таквога престолонаследника са одобравањем, — него стога, Господо, што би

једнострано радња владаочева у том питању изазвала отворени конфликт између Круне и народа“...

Напади на Краља били су сигурни знак да је лични режим, после седам година трајања, најзад дотрајао. Долазило је ново време: место краљевске премоћи тражила се премоћ скупштинска, 1894, „државни удар“ сматрао се као лек од свих невоља, сада се као такав лек помињала „демократија“: та реч, као ускрсла из заборава, била је одједном у свачијим устима. Демократом се правило сваки, и онај ко је то био, и онај који то није био.

Краљ Александар од своје женидбе губио је нагло углед, и са тако смањеним угледом, није био у стању зауставити нов талас демократије који је долазио. Устав од 1901 имао је све махне једне полумере: отворио је апетит за политичком слободом, а није га заситио. Опозиција се користила оним слободама које је Краљ дао, да би на основу њих тражила оне слободе које он није хтео дати. Својим отпором захтевима опозиције, Краљ је постајао све више главни нишан њезиних напада. На Владу се ударало тек узгред, и то поглавито због њене попустљивости према Краљу. По среди су били с једне стране Краљ, а с друге, та нова демократска Србија коју он није хтео да разуме.

Говори скупштинске опозиције одмах су одјекнули у штампи. Либерали су имали своју *Српску Заставу*; самосталци још нису имали свој лист, али око *Дневног Листа* окупила се једна група младих људи која је писала у њиховом духу. *Српски Књижевни Гласник*, покренут још пре Априлског Устава, имао је да бар на једном књижевном послу састави све елементе опозиције без разлике странака: под уредништвом књижевника Богдана Поповића на том су листу заједно сарађивали радикали Светислав Симић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, и либерал Војислав Вељковић. *Дневни Лист* брзо се ставио на чело опозиционе штампе. Његови сарадници Стеван Луковић, Јован Скерлић, Милан Грол дали су новинарском чланку књижевнији облик него што га је дотле имао: никада у нашем новинарству није антитеза и није епиграм толико царевао. Тај стегнути књижевни облик био је спојен с необично оштрим тоном, — тоном освете и жигосања, и опомињао је на Јулијева писма. Ево на пр. један кратак Гролов чланак, који је необично разљутио Краља Александра:

„Замислите један ружан сан.

Један бедан народић, са два милиона сиротиње, са пола милијарде дуга!

Једну земљу са надничарима од гроша и чиновницима од 20.000 динара.

Једну непоштену владу из неспособних министара, из пијаних министара.

Једну исцепану и гладну војску са пуно златних ђенералских еполета.

Једну цркву са укаљаним митрама.

Једно чиновништво пуно одличија и прљавих дела.

Једно Представништво у коме председавају зеленаши, у коме пресуђују шпијуни и фалсификатори.

Једно новинарство у рукама полициских достављача и изазивача, у коме пишу робијаша.

Замислите земљу у којој то не би био сан, народ који је све то доживео“.

Опозиција је била срећна да нађе једног приповедача — Радоја Домановића — који ће њен поглед на ствари наметнути неосетно кроз своје басне целој читалачкој публици. Домановић, млад радикални предавач, није имао ни тридесет година, и опомињао је својим бледим голобрадим ликом више на ђака него на наставника. Под режимом од 11 октобра написао је приповетку *Дангу*, у којој је описивао неку чудну земљу где су људи сматрали за част да их јашу пандури, и где је важно за јунака онај који је могао издржати жигосање сточним жигом. 1901, за време погађања радикала с Двором и напредњацима, Домановић је исмејао Пашића у приповетци *Вођа*. Читав народ пошао је за једним ћутљивим човеком, који се чинио необично мудар, јер је све нешто гледао преда се. Тек пошто су се, идући за њиме кроз трњак и преко јаруга, добро изломиле и изубијали, људи су дознали да је њихов вођа слеп, и то од рођења. Највише гласа донела је Домановићу приповетка *Страдија*, објављена 1902 у *Српском Књижевном Гласнику*. „Страдија“ било је име једне земље „чувене због свиња и будалаштина“. У тој земљи, параде, депутације, честитања низала су се непрестано. Министара је било тма; мењали су се сваки час, и опет ни један није био на свом месту; министар просвете радио је цео дан гимнастику и волео да се туче; министар војни, побожан и плашљив,

носио је о мачу бројанице. У спољашњој политици, на нападе дивљих суседа одговарало се патриотским зборовима; војска се није стављала у покрет, јер се морала чувати за унутрашње потребе и параде. У буџету су највећи кредити предвиђани за министарске плате и пенсије и за набавку ордена; остали издатци улазили су „у редован годишњи дефицит“; да се Влада не би кривила да не мисли на штедњу, постајао је нарочити кредит од неколико милиона за „увођење штедне“. Скупштине је било, али да би се народу олакшао посао око бирања посланика, полиција је узимала на себе да их она унапред одреди. Она је одређивала скупштинарима, ко ће говорити у име већине, а ко у име опозиције, али у томе се наилазило на једну тешкоћу: нико није хтео говорити у име опозиције¹⁾. Све што је власт хтела, то је могло и морало да буде. Законом се наређивало да усеви морају успевати и да их мора бити што више. Скупштинским решењем наређивало се да се једном човеку година рођења помакне за пет година у назад, и да се једна нероткиња огласи за мајку двоје деце²⁾. Али у тој земљи где је све било празна парада и ларма, и где се услед бесмислица и ђефова државне власти изгубило осећање стварнога и могућнога, у тој земљи друштвених лажи и политичких опсена, остала је једна ствар која је од времена на време нагонила људе да погледају истини у очи. То је била државна каса, која је зјанила празна и која се никаквом наредбом власти није могла начинити пуном. У *Страдији* се стога закључење зајма ценило као врхунац државништва, и нов зајам очекиван је од народа као долазак месије. Приповетка се завршава веселим случајем једнога шљивара кога је народ хтео носити на рукама, јер се разлиео лажан глас да је то неки страни банкар.

Да је таква приповетка као *Страдија* могла бити написана, и да се могла допасти, било је врло значајно. По томе се видело колики је преокрет настао у духовима. Људи се нису бојали власти, него су се с њоме шегачили; оно што је пре изгледало баук, сада је изгледало лакрдија. То исмевање власти било је већ почетак буне; један режим, пре него сру-

¹⁾ Алузија на Скупштине под режимом од 11 октобра.

²⁾ Алузија на Кралицу Драгу, којој су године смањене у државном календару, и која је службено оглашена за трудну, и ако то није била.

шен, бива обесвећен. *Страдија* је нанела Александровом деспотизму најтежи удар који се могао нанети: деспотизам се трпи докле се верује у његову просвећеност; *Страдија* је приказивала Александров деспотизам као деспотизам једног сметењака који је све окренуо тумбе, огласио лаж за истину, а лудост за мудрост. *Страдија* је без сумње била карикатура, али, на Александрову несрећу, у његовом животу и карактеру, било је доста ствари које су тој карикатури давале за право. Он се прогласио за пунолетна пре законом рока, и оженио из љубави женом дванаест година старијом од себе. За осам година пружио је три државна удара, клатећи се као шеталица између личног режима и уставности. Час под утицајем оца, час под утицајем мајке, час под утицајем жене, он је себи стално противуречио, и да би те противуречности забашурио, тражио је од света да пљеска његовим скоковима и превртањима. Све што је у Александра било извитоперенога и смушенога, Домановић је сабрао и осветлио у својој *Страдији*. После *Страдије*, Александар је изгледао један пајак од краља коме право место није у историји једног народа, него у једној шаливој приповетци.

XII.

Краљ Александар није разумевао нове прилике сред којих се нашао. Он је и под новим уставним режимом продужавао старе навике из личног режима. Он је и даље хтео да се меша у све. Призивао је сваки час посланике и сенаторе и давао им упутства шта и како да раде; неки пут они су, усред седнице, позивани на дворски телефон да чују Краљеве жеље које су звониле као наредбе. Он се мешао не само у крупне него и у ситне ствари; његово интересовање за ситнице лежало је у његовој природи, и задавало је свакодневне главобоље и члановима Владе и члановима Парламента. Консервативац до сржи од костију, он није одобравао нове слободоумне законе које је Вујићева влада предлагала, и гледао је да у сваки од њих убаци један или два параграфа који ће омогућити њихово изигравање у пракси. Ако би закон изишао из Скупштине друкчије него што се Краљ надао, он је гледао да га у Сенату измени или упропасти, — а ако ни у томе не би успео, онда је одуговлачио с његовом потврдом. Својим мајсторјама он је упропастио чиновнички закон у Скупштини,

а закон о зборовима и удружењима у Сенату. Закон о буџету изгласан и у Скупштини и у Сенату није потврдио. Он се ни под новим уставним режимом није могао одвикнути да свакога ко не би делио његове политичке погледе сматра као личног противника. Он се расрдио на Скупштину што се није одмах оградиле од Вељковићевих алузија на Краљичиног деду Николу Луњевицу; немогући да изгрди Вељковића у Скупштини, изгрдио га је у полуслужбеном листу *Дневнику*. Рибарац се никако није свиђао Краљу; зато је једнога дана Скупштина добила захтев иследног судије за град Београд да се Рибарац изда суду тобоже због прикривања тестаментa. Ствар је тако очевидно била намештена да је Скупштина, и ако Рибарац није припадао њеној већини, одрекла његово издавање. На Таушановићевом погребу Љубомир Живковић држао је говор пуи провидних алузија противу Краља. За тај говор изван Скупштине Живковића су требали да гоне суд и полиција, а не Скупштинз. Краљ је навалио на Скупштину да она жигуше Живковића, — и Скупштина је изгласала једну резолуцију којом се осуђивао један говор који није потпадао под њену дисциплинску власт. Љут на гувернера и вицегувернера Народне Банке што нису дошли на подворење Краљици, Краљ је удесио да се новим законом о Народној Банци пропишу за гувернера и вицегувернера такви услови какве дотадашњи гувернер и вицегувернер нису испуњавали...

Полиција се окомила на противнике Краља и Краљице исто онако безобзирно као под режимом од 11 октобра на радикале. У Сенату је један говорник опозиције тврдио да су „неки преваром, неки застрашивањем у изгнанство отпращени, а неки су сасвим просто сургунирани“. Жена једног од тих изгнаника, када се враћала у земљу, сачекана је полицијом на железничкој станици и испраћена назад у Земун. Као чланови Ђорђевићеве владе, тако и чланови Вујићеве владе извињавали су се у четири ока да полиција ради без њихова знања, по непосредним наредбама из Двора. Ђорђевићева влада могла се тако бранити, јер је тада постајао лични режим. Али Вујићева влада хвалила се да је успоставила уставност: каква је то уставност била, која је допуштала да се грађани и без судске пресуде протерују из земље... Пуковник Александар Константиновић, близак Краљев рођак, жалио се у једном страном листу како му је наш бечки

посланик казао да и не покушава вратити се у Србију: наредбе су већ издате да се он и његова жена зауставе на граници. Интерпелисана у Сенату, Влада није оспоравала казивања бечког посланика, него је само наводила да је он говорио без њеног овлашћења; његове речи, према томе, нису носиле службено, него приватно обележје, и нису могле бити предмет интерпелације. По нарочитој Краљевој жељи, Влада је изјављивала да пуковнику Константиновићу није забрањен повратак у Србију, али се од њега као од Краљевог рођака очекује „да своје понашање за време свог бављења у Србији саобрази интересима Краљевског дома“. На то је самосталски сенатор Јован Жујовић приметио да је то „елегантан начин решења једне неелегантне ствари“.

Према штампи опозиције полиција се држала непријатељски. Уредник либералног листа *Српске Заставе* позван је у управу града Београда, где му је сам управник рекао да одмах напусти уреднички положај. Уредник тог истог листа добијао је исте такве наредбе од управника града Београда и под владом Владана Ђорђевића. Министар унутрашњих дела правдао се пред Скупштином да му о томе није ништа познато, и да ће наредити извиђај. Једном новинару опозиције претресен је стан и покупљене хартије; законског повода за претечаину није било, али Краљ је био рад докучити ко пише чланке против његовог првог ађутанта. Министар је у Скупштини тако невешто бранио овај поступак полиције да му је изгласано неповерење. Он није смео признати истину, да има две полиције: једна којом управља он, и друга којом управља управник града Београда, његов лични непријатељ, по непосредним упутствима из Двора. . . . У лето 1902 учињен је покушај да се уредништво *Дневног Листа* растури; његови главни сарадници били су професори, и министар просвете преместио их је све у унутрашњост. Мало доцније, уредник *Заставе* отеран је на војну вежбу, и то ван своје јединице. . . . Приликом једног пута по земљи Краљ је у јавним говорима осуђивао држање опозиције. У Крушевцу, 5 септембра 1902, рекао је: „Имали смо прилике да видимо како за време реакције сви ћуте, а кад се даду слободе, онда се оне не употребе на корист и напредак отаџбине, него на то да се још веће траже, да се тражи и оно што се ни у другој којој од Србије вековима старијој држави добити не може“. Сутра

дан у Нишу био је још оштрији: „С појавом Устава појавила се уједно и једна, истина, врло мала струја, која никакво није хтела схватити да је нови Устав дат земљи зато, да би се она под њим правилно развијати могла, а није дат зато да се под окриљем слобода, које је Устав зајемчио, тражи све, да се напада на владаоца и његову кућу, да се напада на војску и цркву“. Из Краљевих говора нарочито је запамћена реч „штетне струје“, којом се обележавало држање опозиције. Полицијска кињења и исподи Краља Александра нису ућуткали опозициону штампу, него је само још више надражили.

Култ своје жене Краљ је гајио и даље. Њен дан рођења прослављао се и даље као највећи државни празник с извођењем целог београдског гарнизона на параду. Установљена је медаља Краљице Драге, којом су награђиване жене за заслуге „према Краљу, Краљевском Дому или Држави“. Руднички округ поцепан је на двоје: чачански округ с главним местом Чачак, и руднички округ с главним местом Горњи Милановац. Све ово само тога ради да би Горњи Милановац, Драгино место рођења, постао окружно место. Закон о подели рудничког округа једва је прошао у Скупштини, — са 45 гласова против 40.

Иако је Краљ порицао гласове о проглашењу Никодија Луњевице за престолонаследника, породица Луњевице и даље се истицала у свакој прилици као да би припадала Краљевском дому. По Априлском Уставу, уређење Краљевског дома прописивао је Краљ, без Народног Представништва, једним статутом. Вељковић је дао у Скупштини израза општој бојазни да Краљ не схвати своје право издавања статута сувише широко и не почне уводити у Краљевски дом кога он хоће. На тај начин, Драгина браћа и сестре могли би једностраним Краљевим актом бити проглашени за чланове Краљевског дома: после тога уздизање Никодија Луњевице за престолонаследника ишло би само од себе. Краљ је свакодневно давао знаке такве слабости према жениној породици да ни најгора страховања нису изгледала претерана. Син Краљичине старије сестре Христине, Ђорђе Петровић био је питомац Војне Академије. Једног дана он излази пред управника у грађанском оделу и тражи допуст за пут у иностранство. Управник тера га од себе с наредбом да обуче прво униформу. Ђорђе се онда јавља Краљу, који му одмах даје тражени допуст. . . . Свет

се питао — када је Краљ ради Краљичина сестрића овако покварио ред у Војној Академији, шта ће све он чинити за Краљичина брата, нарочито ако Краљица навали. Гласови о Луњеничином престолонаследству ширили су се с тога и даље.

Пре Априлског Устава, Краљ је био много оснијни него после тог Устава, али онда је штампа била стегнута. Сада пак неколико листова опозиције стајало је у приправности да сваки његов чин дохвате и прорешетају. Полазећи од тога да је Александар деспотска природа која се не да привићи уставном животу, штампа опозиције тражила је у његовим поступцима потврде за своју поставку. Ти поступци могли су по својим последицама изгледати безначајни, али они су, као симптоми, били значајни, јер су обелодањивали једну самовољну ђуд која је данас избила у необузданој речи, а сутра ће избити у необузданом делу. Краљу Александру десило се оно исто што и немачком цару Виљему II: он је више нападан због склоности које је испољавао, него због дела која је чинио. Од овакве психолошке критике која се не оснива толико на оцени чињеница колико на тумачењу побуда, тешко је бранити се. Она је, међутим, врло опасна, јер своју жртву чини мрском саму по себи, независно од њених дела.

Краљеве жалбе на штампу опозиције нису биле неосноване: она га је доста подривала. Његова је погрешка била што није умео да подеси своје понашање према новом Уставу. Он је сваки час изилазио из положаја уставног владарца, и тиме сам пружао опозицији оружје против себе. Њене осуде, у место да га побуде на већу обазривост, само су га дражиле на нове исваде, који су, наравно, још јаче узбуњивали опозицију. Најзад, створена је таква атмосфера затегнутости и раздржжености, да је мало требало, па да се за штампом и Скупштином заталаса и улица.

Почетком 1902 умро је чувени радикални првак Коста Таушановић. Његов погреб, извршен с великим учешћем народа више је личио на један покрет гомиле него на једну сахрану. Пред морем људских глава, Љубомир Живковић је држао говор који је почео похвалом Таушановића, а завршио осудом апсолутизма против кога се Таушановић борио. Живковић је оптуживао Краља Милана да је после Ивањданског атентата хтео укинути главе радикалних првака, и да га је Аустрија задржала од тог крвопролића тек претњом својих

монитора. Пошто је искалио гнев над отвореним апсолутизмом какав је био Миланов, Живковић је учинио неколике алузије и на прикривени апсолутизам какав је био Александров. Он је причао о неком шпанском владарцу који је био чувен са непрестаног давања и непрестаног гажења устава. Овај говор у коме је свака реч дражила народ против Обреновића, поздрављен је с урнебесним одобравањем; Таушановићев погреб претворило се у буран политички збор, и ветар буне духнуо је одједном београдским улицама. Коста Таушановић, велики букач за живота, испраћен је на онај свет сред гужве и граје која је предсказивала нове преврате.

Други један догађај испао је још бурније. Марта 1902 Сенат је решавао о закону о зборовима и удружењима, до кога је Скупштини и јавном мњењу било много стало, али који је Краљ хтео да осујети. Сенат је заседавао у великој дворници Велике Школе, и највећи део његове публице чинили су великошколци. Када се приступило гласању, против закона о зборовима и удружењима гласао је између осталих и Никола Пашић. Од своје изјаве на преком суду Пашић је био необично омрзнут у јавном мњењу, и мало је требало па да та мржња јачио избије. Његово гласање у Сенату било је у очима великошколске омладине нов пример његова измеђарства према Двору; она је ту, сред сенатске седнице, скочила и навикала на Пашића. Председник Сената Димитрије Маринковић наредио је да се великошколци избаде из дворнице. Они су остали икупљени пред зградом Велике Школе, чекајући излазак Пашића и Маринковића да их обојицу извижде. Полиција је позвана да очисти простор пред школом. Између жандарма и ђака дошло је брзо до судара; жандарми су потезали кундаком и тесаком, и кад су ђаци нагли бежати у школско двориште, жандарми су се натисли за њима. Продирање жандарма у зграду Велике Школе и њихово кундачење ђака био је догађај о коме се недељама причало. Великошколска омладина упутила је једну резолуцију Народној Скупштини (са Сенатом није хтела имати посла), у којој се жалила на „зверски напад“ полиције и „беззакону употребу оружја“, тражила задовољења за увређену „академску част“, и изјављивала да неће долазити на предавања све докле Сенат буде заседавао под кровом Велике Школе. Због недолажења на предавања великошколци су предани академском суду. Њих 170 искључено

је из школе на по године, 16 на годину дана, један на свагда. Поред тога њих двадесеторица осуђени су на месец дана затвора. *Дневни Лист* нападао је ову пресуду као „свирепу, деспотску, нечувену“. Он је наводио како је у Бечу поводом демонстрације босанских ђака против Калаја кажњено само њих седам, и то само по два дана затвора. Бечки универзитет у одбрани Калаја био је много умеренији него београдска Велика Школа у одбрани Пашића, и ако је Бечки универзитет имао да кажњава ђаке туђе народности, а Велика Школа нашу рођену децу... У своје време, великошколска омладина, из мржње на Краља Милана, послала је изасланство Краљу Александру да му честита веридбу с Драгом Машин. Сада, она се обрнула листом против њега и против Драге, стављајући њему и њој на рачун жандармске кундаке које је извукла због Пашића.

Сви ови догађаји будили су наде и дизали кураж Краљевих противника. Карађорђевици су стали опет да рове. Један од њихових првака, Јаков Ненадовић, брат од ујака Петра Карађорђевића, настанио се у Бечу и покушавао да оживи и уреди карађорђевску пропаганду. У аустриску штампу протурани су чланци у којима се ружио Краљ Александар, и стање у Србији приказивало као очајно. Као под режимом од 11 октобра, тако и сада штампани су на страни и убацивани у Србију бунтовни прогласи и написи. У Пешти је постојала српска штампарија, која је израђивала дописнице с ликом претендента, штампала један карађорђевици лист и један карађорђевици календар.

Али није се остало само на новинарској радњи. У фебруару 1902 из сремске Митровице превезао се чамцем на нашу страну Раде Алавантић. Тај младић од двадесет осам година био је један од ситнијих карађорђевици агената. Он је водио собом једног штампарског радника, два аласа, и једног надничара. Обучен у ђенералску униформу, он се искрцао код једног села више Шапца и приказао царинској стражи као некакав командант. С царинским стражарима, који су се одмах ставили под његове заповести, ушао је у Шабац, заузео општинску кућу, и покупио општинске пожарнике. На челу царинских стражара и општинских пожарника упао је у жандармску касарну, и командовао: „У фронт“. Жандарми су

се поврстали¹⁾. Али у томе је дотрчао и командир жандармерије, који је одмах упитао Алавантића: „Ко си?“ Алавантић је место одговора опалио из револвера. Лако рањен, командир је одвратио Алавантићу на метак метком. Алавантић је пао смртно рањен. Његова последња реч, с којом је издахнуо, била је „Живео Карађорђевић!“

Алавантић је био син угледног шабачког адвоката, познатог карађорђевица. Његов упад имао је неке далеке сличности са Катанском буном, која је била жива у успомени Шапчана, и о којој је његов отац написао једну књижицу. Немиран и распуштен младић, Алавантић није се могао скрасити у државној служби. Он је једнако маштао о пустоловинама које ће му донети славе, а и новаца. Његов упад код Шапца био је скроз неозбиљан. Он је, тако рећи, дошао сам, уздајући се у униформу лажног ђенерала да му она прибави присталица: такав преврат на превару могао се зачети само у глави незрелог пустолова. Ипак тај тако неозбиљни покушај није био само његово дело. Његове намере биле су познате Јакову Ненадовићу и оним агентима руске тајне полиције које је Грабов наместио у Србији.²⁾ Тиме би се објашњавало, откуда Алавантићу новаца да плати ђенералску униформу, која је била поручена у Земуну за 480 форинти. Ни Ненадовић ни Грабовљевици агенти нису се надали успеху од Алавантићева упада, али они су рачунали с утиском који тај упад, макар и промашен, мора начинити. Карађорђевици и руска тајна полиција налазили су да је, после Драгине лажне трудноће, династиско питање отворено у Србији, и да Краљу Александру продужују век само још радикали, који су се после Априлског Устава окупили око њега. Алавантићев упад имао је за циљ да пробуди код Краља Александра неповерење према радикалима и посеје између њега и њих заваду. На какав ће се начин то десити, приређивачи упада нису управо знали.

¹⁾ Овако су ствари текле по првом службеном извештају који је министар унутрашњих дела саопштио Народној Скупштини. У доцнијим такође службеним извештајима стоји да су се жандарми дали поврстати тек пошто су општински пожарници, по Алавантићевој наредби, уперили на њих пушке. Биће да је ово најзадно намишљено, када се свет стао ишчувати лакоћи са којом су се жандарми дали поврстати од Алавантића.

²⁾ По успелом казивању једног од најглавнијих карађорђевица тога доба.

Али они су се сећали лома проузрокована Ивањданским атентатом... Доста је било да се Александар после Алавантићевог упада препадне онако као Милан после Ивањданског атентата. Милан је онда тражио преки суд за радикале, за које је држао да су у атентату имали удела. Александар је могао исто тако доћи на мисао да су самосталци и либерали имали удела у Алавантићевом упаду, и да их стога ваља извести пред преки суд. Маколико иначе попустљива, Вујићева влада не би на тако шта пристала, — и споразум радикалне странке и Двора отишао би у парам-парче. Један пут одвојен од радикала, Александар би се лако дао срушити, јер не би више имао на кога да се ослања.

Овај план показао се у толико погрешан што се Краљ Александар није онако препао од Алавантићева упада како су то његови противници желели. Он није покушавао да опозицију уплете у ту ствар и није тражио против ње изузетне и неоправдане мере. Суђено је само оним људима који су заједно с Алавантићем прешли на нашу страну, и оним царинским стражарима и општинским пожарницима који су се ставили под његову команду. Сва та лица кажњена су и сувише строго, ради застрашивања осталог света, али осем њих нико други није узиман на одговор.

И ако се од Алавантићева упада није препао, Краљ Александар био је њиме доста узнемирен и забринут. Царински стражари, општински пожарници, па чак и сами жандарми пошли су сувише лако и брзо за Алавантићем. Је ли то био само страх од ђенералске униформе? Или је уопште приврженост према постојећем стању била поколебана? Затим, Алавантић је прешао с аустриске обале, у униформи прављеној у Земуну. Тешко је веровати да од његових намера аустриске власти нису ништа назреле. Зашто онда нису ништа јавиле у Београд? Ово држање аустриских власти доведено у везу с писањем аустриске штампе могло је бити знак да је Аустрија потпуно отказала пријатељство династији Обреновића.

XIII.

Краљ Александар није се ни пре Алавантићева упада осећао спокојан. Крајем 1901 полициско чување Двора поштрено је; у београдском гарнизону наређена је полупри-

правност, и први ађутант ђенерал Лазар Петровић почео је ноћивати у Двору. Првих дана 1902 Краљ се опет узнемирио. Министар унутрашњих дела ишао је до Крагујевца и Зајечара да се обавести о расположењу у народу. У београдском гарнизону наређена је опет полуриправност; овог пута војницима су раздвојени бојни метци. Ове мере сигурности имале су за повод какав оштрији напад опозиције или какву лажну узбудљиву вест као на пр. да Петар Карађорђевић долази у Земун. Краљ Александар, нервно слаб, имао је осећање не-сигурности, подмукле тајанствене стрепње, чак привиђања опасности. У тренутцима страха полагао је сву наду у војску, али његова војна политика није била вешта. Приликом своје женидбе, он је отурио од себе све више официре који су важили као Милановци, и стао купити око себе оне официре који су приликом његове женидбе имали умешности да му се додворе. Те нове старешине које је Александар дао војсци, имали су мање угледа, а често и мање способности него оне старе старешине које је Милан одабрао. Александар се највише уздао у свог првог ађутанта, пуковника Лазара Петровића, кога је септембра 1901 произвео за ђенерала. Петровић је био храбар војник, али није имао среће на мајорском испиту. Због тога је прешао у полициску струку, па доцније с положаја окружног начелника враћен у војску. Пошто је плата окружног начелника одговарала плати мајора, он је добио мајорски чин, и без положеног мајорског испита. За ђенерала је произведен преко реда, прескочив неколико старијих пуковника. Његова непопуларност међу официрима била је велика; на њега се роптало да је своје ђенералство добио захваљујући Краљици Драги и њезиној сестри Христини. Не само међу официрима, него и у публици, он је важио за „за продану душу“ породице Луњевице¹⁾. Такав један војник дворанин није Краљу вредно много код војске, али Краљ, знајући његову храброст и верност, хватао се ипак за њ као за свог спасиоца.

Међу млађим официрима Краљ је имао још мање присталица него међу вишим официрима. Млађи официри никако

¹⁾ Ово мишљење било је можда погрешно. Официри на дворској служби имали су утисак да је он само Александаров човек, а не и Драгин, и да Драга чак има нешто против њега. Тврди се да је сам Петровић у свом дневнику забележио да га Краљица мрзи, и да му је чудно да га Краљ ипак држи крај себе.

му нису заборављали Драгу Машин, о којој су мислили још горе него што је заслуживала. По њиховом искреном уверењу, она се мало разликовала од јавне женске, и Краљ Александар осрамотио је цео официрски кор када се њоме венчао. Њих је пекло да је један пук носио Драгино име, и да се на војним свечаностима Драга виђала уз Краља, с лентом на прсима. Њихово официрско честољубље, неговано Краљем Миланом, било је увређено када је Краљ Александар стао војна одликовања претварати у украсе своје недостојне жене. И уз Драгу ишла су још и њена два брата и њен сестрић, који су по понашању и спреми једва подносили за подофицире, а овамо тражили да им се чине принчевске почести. Официри, навикнути да себе сматрају за нешто више од грађана, осећали су се свучени испод грађана: међу грађанима било је људи који су у Скупштини и штампи смело ударили на Луњевице; официри су морали пред „блудницом“ и њеном фајтом да стоје мирно и прописно поздрављају.

Мржња на Драгу и Луњевице није захватила целу војску, него само официрски кор, али то не значи да је у војсци расположење било добро. И ту је владало велико незадовољство, и ако је оно било друге природе а не као незадовољство официра. Краљ Милан, не питајући да ли се може или не може, непрестано је пењао војни буџет: оно што је војсци требало морало се набавити из ока из бока. Према грађанским чиновницима с малим платама неуредно приманим, стајала је војска сита, одевена, задовољна. С нестанком Милановим престало је ово војно царство. Војни буџет, који је премашао наше финансиске моћи, стао се кресати: одмах прве године по Милановом паду, он је сведен од двадесет милиона на седамнаест. У новчаној оскудици државне благајнице, која је трајала све до зајма од 1902, војска је патила заједно с осталим јавним службама: није више било као некада да војска мора имати макар нико други немао. Краљ Александар чак се жалио на Вујићеву владу да запоставља војску и да је последњу и најгоре исплаћује. Од 1901 почињу — и више не престају — запомагања војске на новчану оскудицу. Плате и принадлежности не издају се; с исхраном војника и коња кубури се. У лето 1901 министар војни у споразуму с министром финансија пушта кући већи део рекрута. Питање се поставља, да ли за тако смањену војску има смисла

производити нове официре? Краљ Александар, да би створио себи присталице међу официрима, тражи да производства и унапређења теку својим током. Септембра 1901, он производи покрај испражњених касарни три нова ђенерала.

Ствари се не поправљају ни идуће 1902 године. И тада чује се вапај да официри нису примили плату већ неколико месеца, а војници читаву годину дана. Исхрана коња тако је слаба да коњица и артиљерија праве своја вежбања пешице. У Нишу је загрдило. Касарни су отказали кредит; војници живе о сувом хлебу, и зараза се јавља, — тифус и срдобоља. Чак и у престоници Београду осећа се оскудица, и војници остају по неколико дана без меса. Аустриски војни изасланик саопштава својој влади да наша стајаћа војска, рђаво одевена и изгладнела, чини утисак милиције, и то лошије каквоће.

Велика војна машина грађена Краљем Миланом изнад наше финансиске моћи, није се могла одржати. Она се, одмах иза њега, расточила. Рђаво плаћена и рђаво храњена, војска се деморалисала, и није више Краљу поуздана ни против спољашњег ни против унутрашњег непријатеља. С војском непоузданом, а с официрима озлојеђеним на Краљицу, Краљ је био у мучном положају. У својој невољи није се домислио ничем другом него да преко реда произведе Лазара Петровића за ђенерала и да га чак и ноћу држи крај себе као чувара.

Два догађаја готово симболична наговештавала су Краљу мрачну и опаку будућност. У јуну 1901, једне бурне ноћи, олуја је ишчупала стари Таковски грм, — историско знамење династије Обреновића. У априлу 1902 новине су донеле вест да је Краљица Наталија прешла у католичанство: духовно, она се одвајала од свога сина¹⁾. Краљ Александар, без мајке и без династиског знамења, изгледао је сујеверном свету двојако изгубљен: и као човек и као владалац.

XIV.

С упропаштеним личним угледом и с непоузданом војском, Краљ Александар потребовао је јаку владу која ће га заклањати и бранити. Вујићева влада није била јака. Историк и економист, финансијер и дипломат, Михаило Вујић спадао

¹⁾ В. прилог V.

је у најобразованије и најспособније политичаре свога доба. Био је честит, отворен, готово потпуно лишен оног византизма који је био затровао наш јавни живот. Али под утицајем једне болести која га је годинама подривала, он је све више губио вредноћу, одлучност, и отпорност. Навек небрига и добричина, он је постепено тако отромио и омлиставио да је пуштао да га догађаји витлају како хоће. Вучен од Краља на једну, а од радикала на другу страну, он је попуштао час Краљу час радикалима. Лично, био је врло симпатичан са своје високе образованости, добре памети, широкогрудости, и доброћудности. Његова огромна коса усправљена као креста, његове наочари, његова широка уста готова на смеј, његова висока рамена и нешто расклиматано у покретима дугих руку и ногу, цела његова прилика високог и крупног али неспретног човека који се треска и смешка, — чинила је утисак расејаног професора који је задржао нешто од ђачке лакоумислености. У тешким тренутцима када је на челу владе требао човек кога ће се бојати, на челу владе нашао се човек на кога је било немогуће љутити се.

Слаб шеф, Вујић је имао да води једну владу раздирану унутрашњим двојством. Напредњаци су имали у њој четири места, а радикали три (министар војни стајао је ван странака). Оваква подела министарских места није одговарала бројном односу странака у Скупштини, где су радикали чинили три четвртине, а напредњаци само једну четвртину владине већине. И ако малобројни, напредњаци су држали министарство унутрашњих дела, које је политички било најважније. Напредњачки министри, узети из другог и трећег позива своје странке, нису својом личношћу накнађавали оно што је њиховој странци недостајало у бројној снази. Радикални министри Вујић и Миловановић надмашали су их и општим образовањем и политичком способношћу и говорничким даром. Напредњачки министри изгледали су непотребан дометак који је у влади само стога што то Краљ хоће. Радикални министри слабо су се на њих обазирали, и полуштали су им само онда када би то Краљ изречно захтевао. Напредњачко-радикална дружба одржавала се у Вујићевој влади с њтегом, и била је за њу само извор слабости.

У Скупштини, замињало је с том дружбом још више. Краљ је испрва помишљао да радикале и напредњаке слије

у једну странку. Радикали су то одбили. Насупрот њиховим противницима који су се подсмевали напредњачко-радикалној „фузији“, радикали су тврдили да фузије нема, него има само споразума. У Скупштини напредњаци и радикали имали су сваки свој клуб, — и тек врх та два засебна клуба постајао је и један трећи, заједнички клуб. Радикали су на њ пристаји нерадо, тек пошто је одбачен њихов предлог да се место заједничког клуба установи „заједнички извршни одбор“.

Радикали су сматрали да су својим савезницима из напредне странке сувише попустили у личним питањима: и у Влади и у Скупштини и у Сенату дали су им више места него што им је по њиховој бројној снази припадало. У накнаду за то напредњаци су требали да попусте њима при изради закона у начелним питањима. Њихова популарност била је начета појавом самосталаца; да би је спасли, радикали су журили да даду народу законе које је тражио. Ти закони нису били по укусу напредњака, и они су се жалили да радикали терају у законодавној политици своје, као да не би били с њима у савезу. Краљ Александар брижљиво је прегледао законске нацрте Вујићеве владе, и где год је могао, ублажавао њихов радикализам својим конзерватизмом. Вујићева влада изилазила је обично пред Скупштину с једним конзервативно-радикалним нацртом, који је с муком састављен после дугих седница под Краљевим председништвом. У Скупштини, радикална већина узела би одмах да чисти нацрт од конзервативних састојака. Напредњачки министри нису могли, а радикали нису хтели спречавати тај процес чишћења. Када би нацрт дошао у Сенат, Краљ је гледао да ту поправи оно што је, по његовом мишљењу, било у Скупштини покварено. Неки пут бивало је да влада, која се није противила изменама свог нацрта у Скупштини, устаје против њих у Сенату. Ова промена става долазила је услед Краљева притиска. Бивало је такође да радикални министри сувише лако чине уступке својој већини у Скупштини, и да против тих уступака напредњачки министри узимају после реч у Сенату. Опозиција се ругала Влади да има два гледишта: једно у Скупштини, а друго у Сенату: дводомни систем значи, истина, да о истом предмету један дом може гласати *за*, а други *против*, али дводомни систем не значи да о истом предмету иста влада може у једном дому говорити једно, а у другом друго... Сва

своју слабост и колебаљивост Вујићева влада показала је приликом решавања закона о зборовима и удружењима. Скупштина је усвојила тај закон, али му се Сенат одупро, и то због оних чланова које је Скупштина усвојила тачно по Владином предлогу. Шта је онда Влада радила? Она се огласила за неутралну у овом сукобу домова. Она није смела бранити у Сенату оно што је сама предлагала у Скупштини, јер њен предлог учинио се Краљу сумњив, и он се упео из све снаге да га у Сенату обори.

Радикална већина била је незадовољна законодавном политиком Вујићеве владе. У место успостављења оних закона који су важили под Уставом од 1888 добили су се после ваздан цењкања с Двором неки полу напредњачки полу радикални закони. Као Априлски Устав, као Вујићева влада, тако је и цело законодавство изгледало напредњачко-радикални крпеж. Закон о штампи прошао је с муком, закон о општинама једва је потврђен, закон о буџету и закон о зборовима и удружењима пропали су, — први на краљевој потврди, други у Сенату. Ништа није било тако потребно као закон о зборовима и удружењима: без њега је слободан страначки живот био немогућан. Због тога што није донет нов закон о зборовима и удружењима, остао је у важности стари закон, који је режим од 11 октобра начинио против странака, и по коме се за стварање политичких удружења тражила полициска дозвола. Како се то слагало са слободоумљем Априлског Устава?

Радикални посланици, љути на Вујићеву владу, узимали су мимо њу иницијативу за поједине законске предлоге. Од оних посланичких предлога највише је неприлике направно Влади предлог Стојана Протића о изменама чиновничког закона. Протић је хтео очистити државну службу од оснивних и покварених чиновника, и хтео је Владино право произвољног пензионисања и отпуштања укинута или бар јако сузити. Протићеве намере нису се свиђале Краљу; он је учинио притисак на Владу, Влада на Скупштину, и Протићев предлог ишчезао је с дневног реда.

Радикали су се жалили на Двор да њихове законе прекраја у напредњачком духу. Напредњаци су се жалили на радикалну већину да подмеће ногу њиховим министрима. Напредњачки министри засипани су интерпелацијама, њихово

мишљење није се ни о чем вервало, и дешавало им се не једанпут да буду надгласани. Сукоби између напредњачких министара и радикалне већине изазвали су један пут министарску кризу која је како тако заташкана. Други пут дошло је до јавне бруке. Напредњачки министар просвете Љубомир Ковачевић споречкао се с радикалним посланицима на закону о средњим школама. Он им је довикнуо усред Скупштине да би хтели да отму напредњацима министарство просвете, и навео је Његошеве стихове:

Смијешна је ова наша љубав,

Грдно нам се очи сусретају...

После ове декламације, Ковачевић је отишао у Двор и дао оставку.

Ако између радикала и напредњака није било праве слоге, то се дало разумети, али слоге није било ни међу самим радикалима. Ту су се јасно разликовале две групе: Вујићева и Пашићева. После своје изјаве на преком суду Пашић је изгледао политички мртав, али он се постепено поново буди на живот, док најзад не ускршава потпуно. Одмах после краљеве женидбе он покрене политички лист *Законитост* (септембра 1900). Програм је листа скроман: не траже се неке велике политичке слободе; тражи се само правна сигурност; онакве ствари какве су се дешавале после Ивањданског атентата, треба у будуће онемогућити. *Законитост* је једини радикални лист у то време, и Пашић се нада да ће се растурена радикална странка, у недостатку сваког другог средишта, почети око тог листа прикупљати. Краљ Александар шаље Пашића у Русију да припреми земљиште за његов и Краљичин долазак. Пашић не свршава Краљев посао, али свршава свој. Он није примљен у руским службеним круговима, али је примљен у круговима панслависта, и то на такав начин да изгледа да су му Руси опростили изјаву на преком суду. С обновљеним кредитом код Руса, Пашић се издао да ће обновити кредит и у радикалној странци. У првим преговорима о напредњачко-радикалном споразуму започетим још за Јовановићеву владу, Пашић није учествовао. Ни Двор ни радикали нису му веровали. Посвећен у ствар тек кад је била у пола готова, он је пристао да потпише напредњачко-радикални споразум и да уђе у Сенат. Ако то још није било успостављање његове некадашње политичке важности, то је

било бар знак да још није политички мртав. Примајући напредњачко-радикални споразум, Пашић се није за њ много залагао. Није био сигуран да ће споразум бити прихваћен у народу, и зато је пуштао друге да се као његови поборници истичу. Он је донекле врдао између споразумних и самосталних радикала. Споразум је, истина, потписао, али с вођем самосталаца Љубомиром Живковићем стајао је у добрим односима, — и није му било криво да се то и зна. Пошто се на изборима за Народно Представништво посведочио да већина радикалне странке прихвата споразум, Пашић је остао с већином, али је одмах стао стварати своју групу с очевидном намером да преотме Вујићу вођство споразумних радикала и старешинство у влади. Њему је после изјаве на преком суду остао мали број присталица, али те су му присталице биле сасвим поуздане. Вујић је имао много више присталица, али они нису ишли за њиме из оданости према њему лично, него из мржње према Пашићу, кога су после изјаве на преком суду сматрали за издајника странке. Колико је у то време Пашић био међу радикалима омрзнут, видело се приликом једног његовог путовања по земљи, када скоро нико од радикала није хтео сести за његово сто у кавани. Пашић лично био је уверен да главнина странке није ни за њега ни за Вујића, и да ће поћи за оним од њих двојице кога буде видеа у власти: зато је толико и наваљивао да обори Вујића и да он заузме његово место. Ако је пре помоћу популарности у странци добијао владу, сад му је долазак на владу био потребан да привуче странку к себи. Његови људи у Скупштини — Аца Станојевић, Стојан Протић, Милан Мостић — непрестано су изазивали сукобе између Скупштине и Владе: требало је показати и Двору и јавном мњењу да Вујић није у стању ни да држи странку ни да води Скупштину; какав је да је, Пашић би за тај посао имао и више вештине и више чврстине... Стојан Протић својим предлогом о чиновничком закону удара такав клин између Владе и Скупштине да прво министар правде, па онда цела Влада даје оставку. На једној седници којој председава Аца Станојевић, Скупштина поводом једне интерпелације на министра унутрашњих дела усваја на брзу руку један дневни ред за који се после показало да може значити изјаву неповерења према министру: Станојевића оптужују да је ту ствар он као председник удесио. Мање вешт од Протића

и Станојевића, Милан Мостић напада у Скупштини министра Вујића право у лице, и позива га сасвим неуљудно да узме капу и иде кући. Докле његови људи војују против Вујићеве владе у Скупштини, Пашић ради против ње испод земље. С једне стране, пушта међу радикале глас да би он био у стању саставити споразумну владу под повољнијим условима за радикале него што ју је Вујић саставио; могао би смањити број напредњачких министара, па може бити чак отети напредњацима и министарство унутрашњих дела. С друге стране, наговештава Двору да би под његовим вођством Скупштина лакше и брже него под Вујићевим свршавала ствари до којих је Двору стало. Павле Маринковић, који је испао из владе, а хтео би да се у њу врати, начинио се посредником између Пашића и Двора. Маринковић би помогао Пашићу да добије мандат за образовање нове владе; у накнаду за то Пашић би узео Маринковића за министра. Маринковић ради за Пашића искрено; Пашићева искреност према Маринковићу није тако сигурна, јер у исто време кад Маринковићу обећава министарство унутрашњих дела, он преко својих поузданика кандидује за то министарство другог човека. Краљ Александар у пола је задобивен за Пашићеву комбинацију. Да ли му је доиста стало до јаче владе него што је Вујићева, — или би хтео да што боље завади Пашићевце и Вујићевце?... Пре него би дао мандат Пашићу, он га ставља на пробу. Пред Сенатом је закон о зборовима и удружењима који би Краљ хтео да упропасти. Он телефонски поручује Пашићу да гласа против закона. Пашић, који је већ наредио својим присталицама гласање за, сам гласа *против*. То ће доцније правдати тиме „да је боље причекати још неко време, па добити добар закон, но усвојити крњ и непотпун, и онемогућити бољи за дужи низ година“. У својим тактичким потезима Пашић је изгубио из вида великошколску омладину. Она подиже у Сенату такву грају на њега да се полиција мора звати у помоћ. Неколико дана ђаци гоне Пашића својим узвицима кад год га виде на улици, и једном он бежи од њих чак у трамвај. И ако је гласањем у Сенату поново разбудило мржњу која је од преког суда постојала против њега, Пашић ипак успева у борби против Вујића. Вујићева влада пада маја 1902, и Пашић добија мандат за образовање нове владе. Тада се види да, ако Пашић има снаге за обарање туђе владе, он је

нема за састављање своје. Вујићевци одбијају сваку потпору Пашићу; он враћа мандат, и Вујићева влада, нешто измењена, остаје и даље. С кризом владе није преброђена и криза скупштинске већине. Месеца јула, на избору председника Скупштине пролази пашићевац Аца Станојевић, изгласан од удружених пашићеваца, самосталаца и либерала. Вујићева влада поново подноси оставку, али криза се свршава тиме што Станојевић, под притиском Двора, одступа с председничког положаја. Вујићева влада после тога подноси Народном Представништву предлог о новом зајму; предлог је усвојен, али пашићевци нису за њ гласали. Владина већина, и то од радикалне стране, почињала је да се круни; још пре гласања о зајму, новине су јављале да је један број радикала, махом пашићеваца, иступио из владине већине.

Неслагање радикала и напредњака и цепање радикала на вујићевце и пашићевце највише су сметали учвршћивању оног режима који је требао бити заснован Априлским Уставом. Вујићева влада, од састанка Народном Представништва у октобру 1901, стално је у кризи; министар војни пада децембра 1901, министар просвете фебруара 1902; марта те исте године министар правде даје оставку и изазива министарску кризу, која се на неки начин отклања; маја, Скупштина изјављује неповерење министру унутрашњих дела и одбацује владин предлог о зајму; обновљена у мају, Вујићева влада тучена је у јулу на избору председника Скупштине, и опет прети оставком... Краљ Александар, с једне стране, сплеткари између странака; с друге стране, он је тај који их мири ако се оне и без његовог подстрекавања заваде. Он изравњава разлике не само између радикала и напредњака, него и између вујићеваца и пашићеваца, — и ово друго стаје га више муке него оно прво. Пера Тодоровић назвао је напредњачко-радикални споразум „закржљалим дететом“, које се на силу одржава у животу. Тај назив приличио би целом режиму заснованом Априлским Уставом.

XV

Краљ Александар кривио је радикале што створи неиду како треба. Он се жалио да је од њих обманут. Они су се правили помирљиви и попустљиви само докле нису добили своју већину у Скупштини и у Сенату. Чим су добили већину,

они су подигли глас: сада би хтели чисто своју владу без напредњака, и хтели би исто онако слободоумне законе какве су имали и под Уставом од 1888. Још мало па ће тражити да се поврати и Устав од 1888, и онда Краљу неће остати ништа друго него да опет повије врат у јарам радикалног клуба. Радикали заборављају да им је Краљ дао власт само под тим условом, да свој демократизам разблаже напредњачким конзерватизмом. Ако неће или не могу тај услов да испуне, он ће им власт исто тако одузети као што је и дао. На чисто радикални режим какав је владао под Уставом од 1888 он се неће никада вратити.

Краљ Александар, који је увек осећао неповерење и одвратност према радикалима, видео је овога пута у радикализму још и једну опасност за себе лично. С политичким слободама Априлског Устава одмах се јавила једна опозиција која је стала те слободе употребљавати против Краља; доста је видети шта је учинила од слободе штампе; новине су киптеле нападима на Краља и његов дом. Када је опозиција развила такву борбу против Круне под тако умереним Уставом као што је био Устав од 1901, може се мислити шта би она учинила под успостављеним Уставом од 1888... Краљу се чинило да опозиција злоупотребљује политичке слободе Априлског Устава, и да тим злоупотребама треба што пре учинити крај, докле под непреставим и безочним нападима престо не би био заљуљан. Другим речима, он је тражио чврст и строг режим, који ће опозицију научити памети, и који је, по његовом нахођењу, био могућан и у границама Устава од 1901. Радикали су одвраћали Краља од овако одлучног наступања против опозиције, јер су предвиђали да би оно неминовно донело политичку стегу и убило веру у нов уставни режим. Ову радикалну обазривост Краљ је тумачио као грешну слабост према опозицији, — слабост која у неким приликама иде до више или мање свесног саучешћа у антидинастичким радњама опозиције. Краљ се питао да ли за њега није боље да борбу против опозиције поведе макар и сам, без радикала, него да за љубав радикала пушта да га опозиција, из дана у дан, поткопава и руши.

Краљ је већ у новембру 1901 говорио да је сит радикала. Колебао се само да ли да место Вујићеве владе одмах

састави једну неутралну владу под ђенералом Цинцар-Марковићем, или да претходно учини покушај с Пашићевом владом. Држао је да је Пашић, после изјаве на преком суду, изгубио сваки значај у странци, и да се због тога мора приближити уз Двор. Али покушај да се састави Пашићева влада није успео, — и у јулу 1902, поводом пропасти споразумног кандидата на избору председника Скупштине, Краљ поручује радикалном клубу да је Устав од 1901 условљен напредњачко-радикалним споразумом; ако се тај споразум поквари, отићи ће с њим и Устав. У септембру, он држи велике политичке говоре у Крушевцу и Нишу, у којима истиче да је незадовољан стањем ствари под новим Уставом, и да је покрет за политичким слободама узео сувише брз ток. Ипак он још није био решен да киди с радикалима. Они су му требали због Русије, а Русија му је требала због пријема Драге на царском двору. Та веза Драга-радикали-Русија начињена приликом његове женидбе, трајала је још, — и он се заплео у њу као у неку замку. Из љубави према својој жени, савлађивао је у себи мржњу према радикалима.

Пут у Русију, тако дуго одлаган, очекивао се са сигурношћу у току јесени 1902. Руски министар иностраних дела, граф Ламсдорф известио је у јуну и наше Петроградско посланство и нашу Владу „да ће се пријем краљевског пара извршити јесенас, кад се царски двор настани за јесењи одмор у Ливадији“. Наша Влада доставила је Ламсдорфово саопштење свим нашим посланствима на страни. О путу нашег Краља и Краљице у Русију писале су и наше и руске новине. Александар се надао да ће се формални царев позив добити крајем септембра или почетком октобра. У другој половини септембра Двор се већ спремао за пут. Двадесет четвртог септембра руске новине донеле су, у облику службеног саопштења, да ће наш посланик у Петрограду, Стојан Новаковић, отпутовати у сусрет Краљу Александру и Краљици Драги, који долазе у Русију, — али дан раније Новаковић је чуо приватно да ће се због царичине слабости долазак краљевског пара и ове године одложити. Двадесет шестог, на Новаковићево питање, Ламсдорф саопштава да је још четвртога септембра јавио руском посланику у Београду, Чарикову, да

због царичине слабости краљевски пар не може бити примљен ове јесени у Ливадији¹⁾.

Царичина слабост коју је Ламсдорф помињао, није била измишљена: царица је у то време имала један побачај. Ипак прави разлог за отказивање пријема није био њена слабост. Пријема би, и поред њене слабости, било, да га није покварио црногорски кнез преко својих кћери удатах на руском двору. Оне су јамачно обавестиле руску царицу, ко је и шта је Драга Машин²⁾.

Ламсдорф, почеком септембра, још није губио наде да ће савладати царичин отпор. Тиме се објашњује зашто Чариков, и ако је још почетком септембра знао за отказ пријема, није журио да о томе Краља Александра извести. Он је још чекао да види шта ће Ламсдорф учинити. Ламсдорф није учинио ништа, и онда је Чариков лично дошао у незгодан положај као човек који је одржавао наш Двор у нади скорог пута у Русију, и ако је знао да од тог пута нема ништа. Да му је пријем отказан, Краљ Александар дознао је тек из Новаковићеве депеше, која је за њ била из ведре неба гром. Он се ражљутио преко своје обичне мере, и стао је псовати чак пред оним лицима у чијем се присуству иначе уздржавао од псовки. Био је љут колико због самог отказа толико и због начина на који му је отказ саопштен. Доиста, држати га све до последњег часа у нади да ће бити примљен, и онда одједном, и то тек на питање нашег посланика, изјавити кратко и суво да због царичине слабости неће од пријема бити ништа, — тај начин поступања зацело није био ни врло пажљив ни врло љубазан. Чариков, који није одмах рекао како ствар стоји, изгледао је Александру прост лажов.

На њему је Александар искалио свој први јед. Чариков је дојурio из Београда у Ниш, где се Краљ тада бавио, да му поднесе објашњења и извињења. Краљ га је пустио да чека читав час; остао је у разговору с њим само неколико минута; одмах после тога узео воз за Београд, али није повео собом и Чарикова, него га оставио на нишкој станици да после одласка дворског воза сачека обичан воз.

¹⁾ Посланик у Петрограду министру иностраних дела 26 септембра 1902. — Министар посланику 2 и 13 октобра. — Ламсдорф Чарикову 30 септембра.

²⁾ Витте, Воспоминания, I, 241.

Чим је Краљ стигао у Београд, Вујићева влада је пала. Краљ јој је замерио да није умела водити преговоре о путу у Русију и да се дала пући за нос од Чарикова. Код Краља се оважала тежња да се Русима освети одмах и ма чим: не знајући шта друго да уради, он је терао од себе Вујићеву владу, која је била Русима у вољи. У једном распису који је министарство иностраних дела упутило посланствима на страни, стоји изреком да је „кризу изазвао факт што је питање о одласку Њ. В. Краља и Краљице у Русију — које је дотле сматрано као свршена ствар — добило у последњем тренутку и ненадно неповољан обрт“.¹⁾

Четвртог октобра у вече састављено је под председништвом ђенерала Димитрија Цинцар-Марковића једно министарство у длаку налик на ранија неутрална министарства, али преко ноћ Краљ се предомислио, и указ о Цинцар-Марковићевој влади није објављен. У место тога позвано је у Двор на договор око шездесет политичара од свих странака, и шестог октобра састављена је влада Пере Велимировића, која је била само слабије издање Вујићеве владе. Један од најстаријих првака радикалне странке, Пера Велимировић био је цењен са своје личне честитости, али не и са својих политичких способности. Остали министри, како они узети од напредњака, тако и они узети од радикала, бавили су се дотле више сваки својом струком него политиком, и важили су као људи мирне нарави. Изгледало је да Краљ остаје при напредњачко-радикалном споразуму, али његово извођење жели да повери људима које ће моћи јаче држати под својом руком него дојакошње министре. Министарство унутрашњих дела, које је у Вујићевој влади имао напредњак, добио је у Велимировићевој влади радикал, Велимир Тодоровић; али то је био један од „дворских радикала“, с јако избледелим радикализмом. Министар војни био је ђенерал Милован Павловић. Опозициони листови потсетили су публику да је тај исти ђенерал припадао и Николајевићевој влади, која је 1894 укинула Устав: шта ће тај уништавалац Устава у уставном добу које је настајало с Априлским Уставом? Покушај с Цинцар-Марковићевом владом јасно је показао да Краља Александра још није прошла воља за личним режимом и неутралним

¹⁾ Распис од 13 октобра 1903.

владама; према томе улазак ђенерала Павловића у владу могао се тумачити као опомена радикалима да ће, ако не буду попустљиви, изгубити Устав од 1901 исто онако као што су изгубили и Устав од 1888.

Готово једновремено с Велимировићевом владом појавио се и *Одјек*, орган самосталних радикала, који дотле нису имали свог страначког листа. Уредник *Одјека*, Јаша Продановић био је млад професор и књижевник, смео и оштар на перу, готов на препирку и неуморан у доказивању као какав руски слободњак шесетих година прошлога века. „Ми желимо“, писао је *Одјек*, „да свима Србима буде отаџбина преча не само од свачега, већ и од свакога... Ми желимо да нестане личног култа, идолопоклонства, па да се сваки Србин исправи, а не да се држи погрбљено и да пузи. Ми желимо да се заврши ера личнога режима, која црпи своју снагу у моралној слабости, и бескарактерности, незнању и празним сујетама, ненаситим апетитима и новчаним оскудицама, и да се подиже ново колено јавних радника моралних, карактерних, свесних својих права и људскога достојанства“. Морални препорођај *Одјек* је обележавао као главну и најпречу потребу свога доба: чак промена Устава од 1901, коју је захтевао у духу старог радикалног програма од 1881, чинила му се ствар од мање важности.

Велимировићеву владу *Одјек* је нападао као производ „четврте странке“. Тим именом четврте странке називани су политичари без одређеног правца који су радили оно што им Краљ каже. *Одјек* је појам четврте странке јако раширио и урачунавао у њу све политичке групе, изузимајући самосталне радикале и либерале Авакумовић-Рабарчеве. По *Одјеку*, споразумни радикали и напредњаци начинили су свој споразум по поруци из Двора, а не из својих властитих побуда; према томе, и они су носили обележје четврте странке. Како је пак Велимировићева влада састављена од споразумних напредњака и радикала, за њу се, по *Одјеку*, с правом могло тврдити да је производ четврте странке.

Нападајући четврту странку и дворску политику коју је она водила, *Одјек* се сваки час дотицао Краљеве личности, и за шест дана три пута је забрањен. Истовремено уредник либералне *Заставе* осуђен је на годину дана затвора због критиковања једног Краљевог говора. Бранећи уредника *За-*

сйаве пред судом, Војислав Вељковић је рекао: Ако је Краљу критика његових речи непријатна, онда „има само један начин да се из те непријатности изиђе, а то је да Краљ не говори“.

Првог новембра Народно Представништво састало се у редовни сазив. Напредњачко-радикална већина донела је одлуку, да ће своје држање према Велимировићевој влади одредити тек по саслушању њеног програма. На имена нових министара није се давало ништа; то је већ био знак неповерења.

Када је изашла пред заједнички напредњачко-радикални клуб са својим програмом, Велимировићева влада добила је од шездесет присутних посланика педесет један глас, али том гласању Пашићевци нису присуствовали. После пробног гласања у клубу дошло је гласање у Скупштини; ту је за Владу гласало 53 посланика, а против 44. Када се узме да је Скупштина бројила свега 130 посланика, онда изилази да од укупног броја посланика Велимировићева влада није имала већину: недостајало јој је неких тринаест гласова. Од споразумних радикала, којих је било преко осамдесет, за Велимировићеву владу гласало је око тридесет; све остало били су напредњачки гласови. Дакле, ни половина споразумних радикала није се одазвала тој влади. Пашићевци или нису дошли на гласање или су гласали против. Чак и неки од главнијих вујићеваца гласали су против. Радикали су од почетка сматрали Велимировићеву владу као „дворску“. Њен програм, када га је објавила, само их је утврдио у том сматрању. У том се програму, истина, истицало да нова влада продужује политику Вујићеве владе, али, с друге стране, привредна питања стављена су испред политичких. Радикали су неодступно захтевали да се што пре реше још нерешени политички закони, — о зборовима и удружењима, о државном буџету, о министарској одговорности, о Главној Контроли. Без тих закона Априлски Устав није могао бити уведен у живот, бар не у правом смислу речи. Од свих политичких закона, радикалима је највише било стало до закона о зборовима и удружењима, који је под Вујићевом владом пропао због Краљеве бојазни од слободног развијања страначког живота. Радикална странка чекала је Велимировићеву владу на питању политичких закона: да ли ће она и њих уврстити у свој програм, — и нарочито, да ли ће обећати скоро доношење закона о зборо-

вима и удружењима... Велимировићева влада прешла је ћутом преко политичких закона, и говорила поглавито о привредним стварима. Из тога се дало извести да се она приклонила Краљевом гледишту, да су странке опасност за земљу, и да с политичним реформама, због злоупотреба које опозиција од њих чини, не треба брзати. У накнаду за политичке реформе обећавале су се, баш као и под личним режимом, реформе привредне. *Одјек* је стога назвао Велимировићеву владу: Владановштина без Владана.

Видевши после гласања у Скупштини да нема за собом радикалну странку, Велимировићева влада дала је оставку. Она је живела само месец дана. С Велимировићевом владом саршио је и напредњачко-радикални споразум, јер је она била последњи Краљев покушај да на основи напредњачко-радикалног споразума састави владу. Имало је још да се види, да ли ће после Велимировићеве владе ишчезнути и Априлски Устав, који је Краљ дао под условом напредњачко-радикалног споразума.

ГЛАВА V. БРАЋАЊЕ НА ЛИЧНИ РЕЖИМ.

I.

После оставке Велимировићеве владе, образована је 6 новембра влада ђенерала Димитрија Цинцар-Марковића, названа у штампи „ђенералска влада“. По своме склопу личила је на раније неутралне владе, владу Николајевићеву или владу Ђорђевићеву, јер је и она састављена од људи који нису били „загрижени партизани“. Из ранијих неутралних влада радикали су по правилу искључивани. У Цинцар-Марковићевој влади, напротив, седела су четири радикала, истина, дворска радикала, али тек радикала... После своје женидбе Краљ Александар није намеравао да лични режим прекида, него само да га ублажи: не би више гонио радикале све од реда, него би њихове умереније елементе привукао к себи. Догађаји одвели су Краља даље него што је мислио: уместо ублаженог личног режима, он је дао уставни режим с наслоном на напредњачко-радикални споразум. Сада кад му се тај споразум учинио дотрајао, он се вратио на старе планове о ублаженом личног режиму, — ублаженом у толико што би у њему учествовали и умеренији радикали. Али, ублажен или неублажен, лични режим остајао је лични режим. Политичари који би му приступили, кидали би са својом дотадашњом странком, — и одвојени од свог страначког тла, они су убрзо губили и своју страначку боју. Међу њима више се нису распознавали напредњаци, либерали, радикали. Сви су они личили једни на друге, били једна иста „камарила“. Краљ Александар је врло брижљиво одмеравао колико ће из које странке узети министара у своје неутралне владе. Шира публика није се интересовала за та његова мућкања и мешања

разнородних страначких елемената. Из искуства она је знала да, маколико различне по свом личном саставу, неутралне владе све од реда воде једну исту, — Краљеву политику.

У Цинцар-Марковићевој влади седела су четири радикала и три ђенерала. По томе је изгледало да Краљ Александар стоји на раскршћу између дворског радикализма и војне диктатуре. Из дворских кругова поручивало се радикалима да од њиховог држања зависи, којим ће путем Краљ ударити. У публици се веровало да је Краљ већ учинио свој избор: он иде ка војној диктатури, јер му је природа таква да не подноси уставна ограничења.

Чланови Цинцар-Марковићеве владе били су људи малог политичког значаја и обичних административних способности. Једина личност која се из тог безбојног друштва издвајала био је сам ђенерал Цинцар-Марковић. Он је међу официрима уживао велики глас са своје стручне спреме, и сматран је као напред одређени ђенералисим у случају рата: нешто од оног поверења војске које је Радомир Путник стекао тек у Балканском рату, Димитрије Цинцар-Марковић уживао је још за време мира. Имао је самосвести до охолости; висок и крупан, из далека налик на Краља Милана, са мргодним челом и обореним брковима Пољског ратника, он је гледао преко рамена на цео свет, — и имао је на великим свечаностима један став господства и јунаштва који је будио успомене на наше старе „велможе“. Његови ближи знанци причали су о његовој лењости, тромости, неодређености: био је пун великих планова — сразмерних његовој сујети — које је заваљен у наслоњачу, са цигаретом у руци, непрестано ваљао у глави, и који су се све више претварали у маглу. Захваљујући својој даровитости, он је брзо, и без већих напора, избио на високе положаје: то је, с једне стране, окуражило његово славољубље, — с друге стране, размлитавило његову енергију: више је сањарио о великим делима, него што је на њих био гоњен унутрашњом потребом... Приликом Краљеве женидбе показао се неодлучан: женидбу није одобравао, али није јој се онако одлучно одупро као некоји други ђенерали; тим врдањем избегао је пензионисање, и у исти мах оставио утисак да му је много стало до положаја. По свом славољубљу и осином држању изгледао је способан за покушаје диктатуре; по својој тромости, неодлучности, врдању, а нарочито

по својој прошлости, истина, брзог, али потпуно исправног напредовања, он није изгледао много склон за авантуре.

За министра председника Цинцар-Марковић постављен је са положаја команданта активне војске. Убрзо за тим на настојавање Краља Александра, а преко воље Цинцар-Марковића, положај је тај укинут. Нагађало се да је укидањем тог положаја Краљ хтео одсећи одступницу свом министру и привезати га што чвршће за себе. По томе би изгледало да Краљ није много веровао у његову чврстину, и да је као његову слабу страну, са које му се да подићи, сматрао његову љубав добрих положаја.

У програму који је Влада од 6 новембра објавила, говорило се о промени Устава. Ово није изненадило никога: под уставом од 1901 неутралне владе нису биле могућне, јер је тајно гласање обезбеђивало радикалима већину у Скупштини. Што је у Владином програму изненађивало, то је обећање да ће се уставна промена извршити „редовним путем“. Да „ђенералска влада“ може променити Устав путем државног удара, о томе се није сумњало, али да га може променити редовним путем, т. ј. с пристанком Народног Представништва, у коме су радикали имали већину, то се чинило мало вероватно. У Владином програму уставне промене предвиђало се укидање Сената. Сенат, установљен по нарочитој жељи Краљевој, донео му је велика разочарења. Радикали су створили себи исто онако већину у Сенату као и у Скупштини. Они сенатори које је Краљ изабрао између нерадикала, брзо су се ослободили његовог утицаја. Постављени на цео живот, они су са независношћу положаја добили и самосталност мишљења; чак сенатори војнога реда показивали су се према Краљу непослушни, — и на пр. два ђенерала гласали су у Сенату против Поповићева зајма, и ако га је Краљ препоручивао. Краљ је налазио да му је доста муке са Скупштином, и да крај ње није потребан још и један непокоран Сенат. Како Сенат није био никада популаран, Краљ се надао да ће његовим укидањем створити код јавног мишљења повољно расположење за уставну промену коју је намеравао да изведе.

Владин програм онако како је објављен, није откривао Краљеве намере потпуно. У поверљивим разговорима Краљ је изјављивао да ће покушати да Устав промени редовним путем, али, ако се то покаже немогуће, онда ће проме-

нити Устав на исти начин на који га је и дао, а то је путем државног удара. Том приликом укинуо би тајно гласање, главно оружје радикала у изборној борби. Иза уставне промене редовним путем, која је објављена, крио се, дакле, план државног удара.

Цинцар-Марковићева влада одмах је одгодила Народно Представништво за два месеца. Пред истек тога рока она је указом од 3 јануара 1903 Народно Представништво закључила. Опозиција је критиковала тај поступак као почетак државног удара. Буџет још није био решен, а по слову Устава, пре решеног буџета, Народна Скупштина могла се одгодити или распустити, али не и закључити. Зашто Влада није одмах распустила Скупштину? Вероватно стога што је хтела добити времена за изборне припреме. Чим је Влади требало тако много времена за изборе, могло се у напред знати да она не мисли оставити изборе слободне. И ако је Влада обећавала уставну промену редовним путем, свет није веровао у исправност њених метода: пре а после очекивао се један насртај на Устав, који је указ од 3 јануара већ наговештавао.

Краљ Александар држао је да игра на сигурно: његова снага лежала је у поцепаности странака. Либерали су имали своје десно крило с Јевремом Андоновићем и своје лево крило с Авакумовићем и Рибарцем. Напредњаци су се такође делили на деснокрилне, који су у своје време подржавали Ђорђевићеву владу, и на левокрилне, који су после Устава од 1901 начинили споразум с радикалима. Радикали су били највећма поцепани: самосталци, вујићевци, пашићевци, „дворски“. Том поцепаношћу радикала на четири групе Краљ се хвалио као својим личним успехом.

Краљ је имао за себе деснокрилне либерале, деснокрилне напредњаке, дворске радикале. Деснокрилни напредњаци нису били организовани; учињен је покушај да се они организују, али без успеха. Дворски радикали такође су натезали с образовањем своје групе.

У опозицији против обновљеног личног режима стајали су вујићевци и пашићевци, самосталци, левокрилни либерали, и левокрилни напредњаци. Вујићевци и пашићевци сложили су се у опозицији и покренули заједнички лист *Уставну Србију*.

Краљева група, т.зв. четврта странка отворено је исповедала начела личног режима. Опозиција је, према томе, све више давала својој борби значај борбе за уставност. Споразумни радикали и напредњаци задовољавали су се и онаквом уставношћу какву је обезбеђивао Устав од 1901. Левокрилни либерали и самосталци доказивали су да тај Устав не везује Краљу довољно руке и захтевали су Устав од 1888. Остављајући ове разлике на страну, опозиција је била сложна у свом отпору против личног режима.

Бројно, четврта странка била је знатно слабија од опозиције. Дворски радикали и деснокрилни напредњаци били су шака људи. Деснокрилни либерали, бројно јачи и боље организовани, били су ипак тако слаби да на изборима од 1901 нису добили ниједан мандат. Очеvidно, четврта странка, само помоћу полиције, могла је победити на изборима. Њену језгру чинили су стари либерални и напредњачки чиновници, који су под радикалном владом изгубили положај и гледали да се под личним режимом поврате. Они нису били онако глупи и покварени како их је опозициона штампа описивала; многи од њих имали су неоспорних административних способности, и њихова критика радикализма није била увек неоснована. Али ти либерални и напредњачки чиновници били су употребљивији за канцеларски рад него за политичку борбу. Они нису умели да говоре маси, и код већине њих политичка енергија била је угашена. То су били већ старији, отежали људи, који су мислили да су своју дужност према Краљу испунили тиме што су му се у једном тренутку опасном за „престо и отаџбину“ ставили на расположење, — другим речима, пристаји да поново ступе у државну службу. Иначе, они су се ослањали на полицију, да удеси како зна успех четврте странке на изборима: сами нису хтели да засучу рукаве. С тим канцеларским величинама преосталим из старог либералног и напредњачког доба, Краљ Александар имао је да води борбу противу радикалне странке, која је задржала своју снагу у народу, и још се ухватила за тако популарно начело као што је било начело уставности.

II.

Пошто је Цинцар-Марковићева влада одмах одгодила Скупштину, борба између ње и опозиције водила се искључиво у штампи. Влада је имала на расположењу неких шест

листова, који су издржавани из тајног фонда и писали по упутствима Двора. Краљ је обраћао много пажње на штампу, и узимао неки пут на себе посао шефа прес-бироа. Лист *Слога* важио је као главни тумач његових погледа. *Слога* је проповедала странкама да се махну међусобне борбе и прикупе све око Краља као носиоца државне мисли. На владиним листовима радили су махом новинарски најамници, међу којима се својим даром и личношћу највише истицао Пера Тодоровић. Пошто је осамдесетих година испао из радикалне странке, он се нагло изопачио. Он никада није имао морала, него је имао само начела у која је фанатички веровао. Али и та вера у начела била је код њега више секташки бес, него право одушевљење за идеју. Како се одвојио од странке, његова вера у начела ишчилела је, — и пошто ван страначких начела није имао другог моралног компаса, он је пао у морални nihilizam. Неко време, подстрека за новинарску борбу давала му је лична мржња и лични инат, — нарочито према старим друговима из радикалне странке. С годинама, и то се утолило, — и он се спустио прво, међу новинаре од заната, па онда међу новинарске најамнике. Лични режим, који је настао деведесетих година, начинио је штампу зависном од владине милости; упућен ускључиво на зараду од свога пера, Тодоровић се прилагодио личном режиму, и био за добар новац његов бранилац у штампи. Не што је нарочито хтео, него што је својим новинарским способностима одскакао од осталих владиних новинара, Тодоровић је постао главни носилац Цинцар-Марковићеве политике пред јавним мњењем. Он, уопште, није могао да брани ниједну ствар а да не удари у личну полемику, — а у полемици имао је сигурно око и тешку руку. Штампа опозиције била је озлојеђена на њ као на најненачелнијег и у исти мах најоваснијег противника. Она је уобичајила да му име и презиме пише малим почетним словима кзо да он не би био човек него ствар. Али Тодоровић, као оне старе мегданције којима је кожа већ сва начињена од ожиљака, није више бројио ни ударце које он даје ни ударце које њему дају¹⁾.

Противу шест владиних листова борила су се четири листа опозиције: један лист уједињених вујићеваца и наши-

¹⁾ В. прилог VI.

ћеваца, један лист девокрилних либерала, два листа самосталних радикала. Самостални радикали, захваљујући већем броју младих одважних људи, предњачили су у новинарској борби. Опозициона штампа, својим налетом не само на Владу него и на Краља, опомињала је на прве дане радикалне странке када се она хватала у коштац са Краљем Миланом. Питање личног режима постављало се и претресало без увијања. *Одјек* је писао: „Све се своди на то: да ли ће владати уставност или лични режим, каприциозни и никад задовољни лични режим, који тражи све већу понизност, који се не обзире на потребе земље већ на интересе својих крупних и ситних послушника, који непрекидно уништава све јаче и боље карактере, и цвета најбоље онда када је дух једног народа ослабио, а морална снага пала“. Краљ Александар нападан је лично, ако не непосредним, а оно посредним начином; у тој борби алузијама опозицији су добро дошли наводи из Св. Писма; Љубомир Стојановић објављивао је у *Одјеку* стихове из Св. Писма о безбожним и осионим владоцима, и због тих стихова *Одјек* умало што није био забрањен баш на Велики Петак.

По тадашњем закону о штампи овакви посредни напади на Краља нису били кажњиви. У Двору су се међутим љутили на Касациони суд, као да је кривица до њега а не до закона, што се алузије на Краља не кажњавају. Председнику Касационог суда Димитрију Радовићу дан је из Двора знак да се уклони, и на његово место постављен је Настас Антоновић, владин комисар код преког суда у доба Ивањданског атентата. Суђење по кривицама штампе постало је нешто строже, али на крају крајева ни под Антоновићевим председништвом судови нису могли судити противу закона, — и штампа је у главном остала слободна. Влади је још једина помоћ била полиција, која је ревностно забрањивала опозиционе листове. Те су забране имале само тренутног дејства; оне су падале код судова, и новине су, уз појачану радозивност публике, штампале поново забрањене написе.

Слобода штампе била је највећа опасност за лични режим. Он је имао да издржи једну од најјачих новинарских ватри која је икада у нас наперена противу једне Владе. Ти су напади имали неоспорног утицаја на читалачку публику; она се навикла да све поступке Цинцар-Марковићеве владе гледа

и цени с њихове рђаве стране. Неуспели покушаји те Владе да штампу опозиције ућутка, створили су код публике само уверење да је та Влада исто тако слаба као што је и рђава. Још пре него је лични режим почео напад на Устав, свет је био против њега раздражен и наоштреи. Ова узбуна јавног мњења унапред била је велики успех за опозицију, и она се хвалила да је у штампи добила битку против Владе.

III.

Колико је немир ушао у духове, види се по томе што је поводом једне ситнице дошло месеца марта до великог метежа у Београду. Још 1887 прописана су правила о односима господара и њихови млађих, која су установљавала нарочите служитељске исправе. Та су правила изменена 28 новембра 1902, и онда је додано да служитељске исправе ваља снабдети фотографијом. И ако правила од 1887 нису важила за трговачке помоћнике, они су узели да по изменама од 1902 морају и они имати служитељске исправе с фотографијом. Они су сазвали за 23 март збор на коме ће протестовати што их изједначају са служитељима. Краљу је достављено да приређивачи збора имају „непријатељских намера“ према њему, и да ће се збор извргнути у једну демонстрацију пред Двором. Због ове доставе управник града Божидар Маршићанин дозволио је приређиваче збора и објаснио им да ником није било ни на крај памети да од трговачких помоћника тражи служитељске исправе. Пошто ни после ових објашњења збор није отказан, управнику се ствар учини сумњива, и он се одлучи да збор забрани. У недељу 23 марта, у кавани *Таково*, у близини Двора, искупило се око 150 трговачких помоћника. Пошто им је полиција саопштила да се збор забрањује, они су се упутили на Калемегдан, и уз пут њихова група нарасла је на 300. Полиција је поцепала ову гомилу на двоје: један део продужио је у правцу Калемегдана, други је окренуо у правцу Мале Пиваре. Ова друга група, којој су се придружили посетиоци недељне трговачке школе, махом дечаки испод петнаест година, променила је правац и у место Малој Пивари упутила се Великој Школи. Из Велике Школе одједном су покуљали великошколци, њих око две стотине, који су се били искупили ради једног збора на коме је требало протестовати против укидања Устава. Трговачки помоћници, ђаци недељне

трговачке школе, великошколци измешали су се сви у једну гомилу која се, усталасана, отиснула у правцу Двора. Чули су се узвици: „Живео Устав!“, — и изгледало је да су раније доставе о демонстрацији пред Двором биле тачне. Полиција је одмах на Теразијама поставила жандармски ланац. Гомила је навалила да га провали: летеле су чак каменице; неки полицијски органи и жандарми били су повређени: ипак зато полиција је била стрпљива и „није предузимала никакве насилне мере. „После пола сата чаркања са жандармима, гомила се стала повлачити ка Калемегдану. Пролазећи поред уредништава владиних листова *Малих Новина*, *Слоге*, *Вечерњих Новости*, *Двадесетог Века*, гомила је прво стала да лупа прозоре; после је дошло разваљивање врата и ломљење канцеларског намештаја. Најгоре је прошло уредништво *Двадесетог Века*, на које се последње наишло; ту је поништено ствари у вредности од 1200 динара; чак је изгледало да гомила намерава запаљити зграду тога листа; полиција, дотле врло уздржљива, почела је борбу с метежницима, на простору од прилике од зграде Државних монопола у Кнез Михаиловој улици па до уласка у Калемегдан. Један очевидац, сасвим веродостојан,¹⁾ прича, да је око пет и по подне, пошавши у кавану *Круну*, видео како Кнез Михаиловом улицом, у правцу Калемегдана, жури десетак жандармских коњаника. Они упадају међу свет испуљен пред Калемегданом, растерују га, и обрћу натраг у Кнез Михаилову. Свет се одмах затим испуља поново, али „то није био обичан свет, него свет противника, протестаната.“ Сада избијају од некуда жандарми пешаци, њих дваестак. Расути у стрелце, они узимају на руке пушке на којима се сијају бајонети. Са пушкама журишају у гомилу, секу је на двоје, један део сатерују на једну страну Дубровачке улице а други део на другу. При растеривању гомиле, вика, звиждање, пиштање, бацање каменица. Очистивши простор пред Калемегданом, жандарми се повлаче педесет до шездесет метара назад у Кнез Михаилову улицу. Метежници се поново прикупљају и пажљиво примичу жандармима, који их чекају као у заседи. Тек кад су метежници на растојању од двадесет тридесет метара, жандарми журишају, и одмах натерују метежнике у бегство. Тада тачно у 5⁴⁰ — пуца прва пушка; за њоме се чују и

¹⁾ Адвокат Марко Стојановић у *Тргованском Гласнику* 1 априла 1903.

друге, али то је још пуцање без зрна. Жандарми се враћају у заседу; метежници се поново примичу и бацају каменицама; жандарми опет журишају и пуцају; сада се чује и по који фијук зрна, али, како изгледа, пуца се само у вис. Овако траје све до доласка коњице, која повраћа мир код Калемегдана. Око седам и по, опет се чују пушке, али не више код Калемегдана, него код зграде Државних монопола: ту пуцају жандарми, и то зрнима у месо. Утисак је очевидца да су жандарми бачени у гомилу без реда и без команде: јединства управљања том оружаном силом нема; нижи полицијски органи наређују како ко стигне; жандарми пуцају чак и на своју руку. „То није био плотун који се у моменту деси и учини што учини; то је било пуцање у размацима, са нишањем у појединце као на зечеве“¹⁾. . . Ја лично видео сам ово. Сви простор од хотел Лондона до Сата очишћен и празан као да се варош иселила; од Сата до данашње палате Академије наука загустило од света; између данашње Академијине палате и данашње зграде Француске банке жандармски ланац, који не да даље. С ове стране ланца, окамењена лица и мукло ћутање; с оне стране ланца, неописана граја, звиждање, и од времена на време један два пуцања, која од једном све то пресеку, — али после неколико тренутака граја и звиждање још јаче. Небо натухтено, тек што не удари киша.

Управник Маршићанин тврди да је полиција хтела пошто пото још пре мрака растерати гомилу испуљену код Калемегдана. Зашто? Зато што је гомила „под заштитом мрака“ могла покушати још веће изгреде. Маршићанину се чинило да жандармерија неће бити довољна за растеривање гомиле. „Наредио сам“, вели он, „да општински ватрогасци са својим справама изађу на лице места, и ако се демонстранти и на последњу опомену власти не би хтели растурити, да их водом из општинских водоводних цеву прскају и принуде да се растури. У исто време умолио сам министра војног да изашље војску у варош ради одржавања реда и безбедности.“ . . . Маршићанин додаје да су метежници каменицама натерали ватрогасце у бегство; да се онда чуо један револверски пуцањ (са чије стране? жандармске или метежничке?), — и да је „то

¹⁾ Живковић, IV, 300.

био сигнал за крвопролиће", јер „после првог пуцања чуо се други, па трећи, па онда неколико на један пут и то се понављало читавих пола сата“¹⁾.

Од војске су изведена два ескадрона коњице и једна чета пешадије. Нешто појава војске, нешто киша која је стала падати, учинили су да се метежници стану нагло растурати. Око осам часова у вече све се смирило.

Полиција је наредила да се већ у девет часова сви јавни локали морају затворити, и да нико не сме бити на улици. Целе ноћи војска је крстарила, а полиција хапсила: похапшено је „123 лица најразноврснијих професија и доба старости“. Већина притвореника убрзо је пуштена на слободу после издржане мале иступне казне. Ђаци, којих је било доста међу притворенима, упућени су надлежној школској власти. У притвору и под истрагом није остало ни двадесет лица.²⁾

IV.

Опозиција је кривила полицију да је она изазвала мартовске догађаје. Проливање крви и застрашивање грађана било је потребно Влади ради лакшег укидања Устава. И доиста Устав је, после мартовских догађаја, био укинут.

Ове оптужбе опозиције не изгледају основане. Полиција је наваљивала на трговачке помоћнике да одустану од свог збора: она зацело не би то чинила да је желела једну уличну гунгулу као повод за проливање крви. Међу вођима и подстрекачима мартовских метежа није било њених оруђа. Све до пустошења уредништва *Двадесетого века* држање полиције пре би се могло назвати млитавим него изазивачким. Говорило се између осталог да је 23 март припремљен од полиције да би се имало изговора за затварање неких истакнутијих опозиционара. Е лепо, међу лицима која су ноћу између 23 и 24 марта притворена, ако се изузме један од сарадника *Малог Журнала*, није било ниједног опозиционара ни истакнутог ни неистакнутог, него сам ђак, радник, беспосличар, — све таква лица која су жандарми ухватили на месту изгреда.

Ако је 23 март уопште био од кога припреман, онда је већа вероватноћа да га је припремала опозиција, а не полиција.

¹⁾ Маршићанин, II, 126 — 128.

²⁾ Изјава Душана Алимпића, члана Управе града Београда и иселеника по мартовским метежима (*Одјек*, 17 јуни 1903).

Узнемирана гласовима о скором укидању Устава, опозиција је могла доћи на мисао да покуша поколебати Краља у његовим противуставним плановима једном великом уличном демонстрацијом. Ваља имати на уму да је истовремено са збором трговачких помоћника имао да буде и један збор великошколске омладине, на коме ће се протестовати противу укидања Устава. Између трговачких помоћника и великошколаца било је, изгледа, некога договора, јер је један део трговачких помоћника отишао пред Велику школу, где им, се једна група великошколаца одмах придружила. Куда се упутила та помешана трговачка и великошколска омладина? Право к Двору. И с каквим узвицима? „Живео Устав!“ То је, очевидно, била политичка демонстрација која с исправама трговачких помоћника није имала никакве везе. Одбијена од Двора, гомила је искалила свој гнев на уредништвима владиних листова, и тиме још јасније показала своју политичку боју. Гомилу су предводила два великошколца — Димитрије Туцовић и Љубомир Јовановић-Чупа. Један је био социјалист, а други националист; обојица су се држали с опозицијом. Уз њих заслуживала би помена још једна личност: Никола Николић, доцнији самосталски посланик и министар. Адвокат трговачких помоћника, Николић је тај који им је саветовао да држе збор, и ако им је управник Маршићанин објаснио да се на њих не односе правила о служитељским исправама. Све би ово били основи подозрења да је, ако не вођство опозиције, а оно њена омладина, уз припомоћ неких њених букача, смислила 23 март као једну уличну демонстрацију у корист угроженог Устава. Вероватно, ти људи нису ни предвиђали ни желели онај крвави завршетак који је 23 март имао.

Колико је жртва пало 23 марта? Ово су службени податци: од грађана, двојица су убијена на месту, троје је рањено тешко и од рана умрло, шесторо је рањено, али ране преболело: укупно, грађана је страдало једанаест. Од полицијских органа повређено је седамнаест жандарма, један жандармски поднаредник, два члана кварта, два полицијска писара, — свега двадесет један. У публици су се износили други бројеви: грађана које убијених које рањених тридесет; повређених жандарма не више него пет. После погибије Краља Александра Народна Скупштина желела је утврдити право стање ствари. Министар унутрашњих дела Стојан

Протић наредио је извиђај: по том извиђају изгледало би да су службени подаци сасвим тачни.

Мартовско крвопролиће десило се услед тога што је жандармерија употребила противу метежника оружје. Из Владињих кругова ширили су се гласови да је жандармерија била изазвана метежницима, из чије је средине одјекинуо први револверски пуцањ. Из кругова опозиције ширили су се гласови, да је пуцњава почела жандармерија, и то стога што је Краљ Александар из Двора, телефоном, наредио да се пуца, и то у месо. Опозиција је приказивала Александра као помаханитала крволока који, сасвим сигуран у свом Двору, отвара паљбу на метежнике сатеране већ до Калемегдана и помешане са Калемегданским шетачима, међу којима велики број жена и деце.

О пуцњави жандармерије извиђај наређен Стојаном Протићем утврдио је ово: „Демонстранти су тукли каменицама, а чуо се и по неки пуцањ револвера, а жандармерија пуцала је врло много у ветар, али многи је пуцао и у публику нарочито гађајући“. Ко је наредио жандармима употребу оружја? Протићев извиђај не даје одговора на то питање: не зна се ко је наоружане жандарме пустио у публику, — и да ли је, и ко, наређивао да пуцају; уопште, није било реда ни код жандарма ни код полиције. Стојан Протић имао је утисак да је сва несрећа дошла отуда што су жандарми растурени у гомилу и остављени без управе: сваки од њих радио је онда по својој памети¹⁾.

По овоме не би изгледало да је Краљ Александар био тај који је наредио да се пуца. Пуцњава је дошла сама од себе, у гужви жандарма и метежника. Она је више личила на жандармски шенлук, него на употребу оружја по наредби озго. Управник Маршићанин вели умесно: „Да су жандарми по

¹⁾ Управник Маршићанин, у својим успоменама, тврди да су жандарми пуцали без команде и како је који сам налазио да треба пуцати (II, 136). Драгиша Васић вели да је наредбу да се на демонстранте пуца издао инспектор министарства унутрашњих дела Љубомир Каменчић (*Девешисто шрџа*, стр. 135). Душан Алимпић, који је одмах после 23 марта одређен од управника Маршићанина, да извиди како су ствари текле, говорио је мени лично да је прву употребу оружја наредио из своју руку један од оних полициских писара који су се затекли на лицу места. После тога пуцало се и без команде, јер жандарми нису држали сви под једном командом. Алимпићево казивање допуњавало би Маршићаниново. Васићево казивање

команди пуцали у масу од 5000 (?) душа, доиста не би само, које мртвих које рањених, пало свега њих једанаест*.¹⁾

Али, ако Краљ Александар није наређивао пуцање, то још не значи да је његово држање било беспрекорно. Узнемирен, он је на телефону замерао управнику Маршићанину „што је према демонстрантима толико полустљив и онда, када они упадају и у злочине“. После свршених догађаја, пребацивао је Маршићанину што није употребио енергичне мере, докле су се метежници налазили још на Теразијама, него је пустио да их се онолика маса искупи на Калемегдану²⁾. И он и Драга били су запрепашћени великим бројем метежника. Потакнут Драгом, Краљ је пошао на телефон да нареди употребу оружја, али га је генерал Цинцар-Марковић зауставио³⁾. Управник Маршићанин тврди да је он сам из властитих побуда тражио да се изведе војска. Изгледа, међутим, да је министар војни, независно од његовог тражења, наредио излазак војске. Маршићанин тражио је војску ради безбедности грађана. Министар војни имао је на уму поглавито безбедност Двора. Уопште, у Двору је владала велика нервозност, долазило се на свакојак мисли, и падале су свакојак речи⁴⁾... Краљу и Краљици привиђала се тамо на Калемегдану огромна маса света већ заљуљана да пође на двор; почетак револуције био је ту; другога спаса није било него: плотун у месо. Ипак зато наредба за употребу оружја није издана. Откуда онда приче да је Краљ на телефону наређивао: „Кољи, не-

не слаже се ни с Алимпићевим ни са Маршићаниновим. Каменчић, кога Васић означава као наређивача пуцњава, седео је за време метежа у министарству унутрашњих дела. Он није могао ништа наређивати полициским органима на лицу места. Све што је могао, то је упутити Управу града Београда да она нареди употребу оружја. Ни Маршићанин ни Алимпић не помињу никаква упутства Каменчићева. У стварима овакве важности, Маршићанин је радио непосредно са краљем: он није веровао много ни министру унутрашњих дела, а камо ли инспектора Каменчића.

¹⁾ Маршићанин, II, 135.

²⁾ Маршићанин, II, 124, 129.

³⁾ Усмено казивање удовице једног официра који је 23 марта био дежурни у Двору.

⁴⁾ Павле Дешћ, члан владе у тренутку 23 марта, казивао је Драгиши Васићу, да је Краљ Александар наређивао управнику града да пожарним шкрковима растури метежнике (Васић, 134). Једна пожарна чета заиста се појавила, али ова је одмах уапсила испред каменца метежника. Важно би било знати шта је Краљ послао тога мислио и наређивао? На основу тога

милосрдно убијај, та бунтовничка крв мора да пљусне поточима по Теразијама и Калемегдану¹⁾. Овакве приче постале су вероватно на тај начин што су неке речи Александра и Драге, изговорене у страху и узбуђењу, одмах разнете по вароши. У препричавању чаршије, те речи претворене су у формалне наредбе, и мартовско крвопролиће објашњавало се искључиво као последица тих наредби.

Право објашњење мартовског крвопролића биће јамачно ово. И Краљ и управник града били су изгубили главу. Краљ је захтевао да се гомила што пре растера; управник, и ако мање пргав, држао је да у сваком случају гомилу ваља растерати пре мрака; он се озбиљно бојао њених ноћних изгред, може бити чак и ноћног напада на Двор. Он није издао наредбу за употребу оружја, али је издао наредбу за растеривање гомиле (тога ради послао је и пожарну чету). Полицијски органи на лицу места остављени су без одређенијих упуштава, и како су уз то били рђаво пробрани, они су, у гунгули која је настала, испустили жандармерију из руку. Растеривање гомиле изметнуло се у јурњаву и тучу између појединих жандарма и појединих метежника. Крволочне тираније није било ни код Краља ни код управника, али Краљ се препао, а управник саплео, — и ако не по њиховој наредби, а оно њиховом кривцом десило се мартовско крвопролиће.

V.

Двадесет трећи март био је врло важан догађај, ако не сам собом, а оно по утиску који је оставио, с једне стране, на Краља, — с друге, на јавно мишљење. По Краљевом дубоком уверењу, двадесет трећи март није се десило случајно, него је био напред смишљен и удешен од његових противника. Потajно редитељство тог догађаја, које је опозиција приписивала њему и његовој полицији, он је приписивао опозицији и њеним букачима. За време метежа викало се: „Живео Устав!“, „Доле с Краљем!“, „Доле с Краљицом!“, „Живела република!“. Број метежника једнако је растао, и у њиховом насртању на жан-

што је у једном тренутку сматрао да се метежници даду растерати ватрогасцима, још не излази да он уопште није једног тренутка није метеж узимао озбиљно и није помишљао на употребу оружане силе. Извођење војске из касарне по наредби министра војног говорило би против овакве претпоставке.

¹⁾ Маршаванин, II, 125.

дармерију и њиховом пустошењу владиних листова имало је нечега бунтовног. У извесним тренутцима Краљ је имао утисак праве, озбиљне опасности, — и војска је изведена из касарне.

Она се понашала чудно: ево шта каже један очевидац. „...Појавише се први одреди војске: један ескадрон, затим други, одмереним касом, исуканих сабаља. Гомила, скидајући капе, запљеска; ваздух се проломи: „Живела Војска!“ Хладна команда официра, који су се смешили, зачу се и пронесе: „Пази, не гази!“ И овај одговор и израз одушеви демонстранте до беса. Војници су разумели команду, коњи се пропињаху у месту, демонстранти осташе где су, и прозори се затресосе од махнитог пљескања¹⁾. Са пешадијом било је још горе. Командант шестог пука, мајор Стеван Илиј, који се бавио код својих трупа у граду, позван је из министарства војног на телефон. Он није хтео отићи сам, него је послао једног млађег официра... Један виши генералштабни официр, који је такође био у граду, стао му је наређивати да изведе један батаљон у варош и рашчисти пут до Двора, пуцајући на метежнике. Илиј је одбио ову наредбу као ненадлежно издану; захтевао је или писмену наредбу министра војног, или команданта места, или усмену наредбу команданта града. Командант града дошао је и наредио му да пошаље један батаљон у варош; употреба оружја имала је да буде по правилима службе: прво опомена, па хладно оружје, па тек после свега тога пуцање. У место једног батаљона Илиј је послао једну чету, и њеном командиру наредио да избегава крвопролиће. Чета је мирно прошетала кроз варош, поздрављана од света с узвицима: „Живела војска!“²⁾.

Као држање мајора Илија, тако се и држање још неких официра шестог пука чинило сумњиво. Краљу је достављено да су неки официри изилазили из града на Калемегдан и бранили грађане од жандарма. Достављено му је такође да се у шестом пуку шапуће о некој официрској завери... Ко-

¹⁾ Васић, 45.

²⁾ Овако су ствари текле по кривању самог Илија. Аустроугарски посланик Константин Думба, на основу свога свезања, представља Илијев случај нешто другачије. Министар војни телефонисао је у име Краља Илију да одмах пође са трупама у заштиту Двора. Илиј је одговорио да не може по главу ко му телефонисао и захтевао је писмену наредбу. В. Constantin Dumba, Dreibund und Entente Politik, стр. 172.

мандант пука уклоњен је исте ноћи са свог положаја, и затим кажњен са тридесет дана затвора. Два официра потказана да су претили неком завером, била су притворена. Они су убрзо пуштени, јер осем исказа једног сведока, других доказа против њих није било. Као што ће се доцније обелоданити ти официри нису били облагани; завера је доиста постојала, и оба та официра била су у њој. Али за овај мах није се ничем ушло у траг; Краљу је остала само мала језа од могућих завера.

Двадесет трећи март морао је Краља обеспокојити и забринути: према једном Београду, који се чинио подривен бунтовним агитацијама, стајао је један гарнизон не сасвим поуздан.

У јавном мњењу двадесет трећи март одјекнуо је страховито. Од 1891 када је протеривана Краљица Наталија, неких дванаест година дакле, на београдским улицама није било крвопролића. Свет је замерио полицији највише стога, што је употребила оружје против метежника онда кад су они већ одбијени од Двора. Мартовске жртве биле су све млади људи између шеснаесте и двадесет друге године. Убијени су на место један калфа од осамнаест година и један ученик Св. Савске школе од двадесет година; међу рањеницима био је један гимназист петог разреда и један матурант; то је дало повода јадиковању како се због једне обичне манифестације убијају „невина деца“. Број жртава у први мах јако је преувеличан. Причало се да је ноћу између двадесет трећег и двадесет четвртог марта затрпавано десет до петнаест у исти гроб; сарањивало се не само у Београду него и у Топчидеру; било је чак лешева бачених у Саву и Дунав с конопцем око врата. Исто су тако преувеличавани и случаји непокорности у војсци. Говорило се да је сам Краљ наређивао војсци пуцање на народ, али да је она одрекла послушност, и да се само тако избегло још веће крвопролиће од онога које се десило. Тај Краљ који хоће да просипа крв, али кога војска неће да слуша, изазивао је мржњу, а није уливао страх: у горем положају пред јавним мњењем Александар се зацело није могао наћи.

Као 1889 за време личовања напредњака, као 1891 за време пуцања на присталице Краљице Наталије, Београд је и овога пута био до крајности потресен крвавим приказом

који је видео. Али, ако је раније за просипање крви кривио Владу и полицију, сада је кривио Краља. У јавном мњењу било је дотле неопредељених елемената, који нису знали коме управо да верују: опозиционој штампи, која је војевала против Краља и његове „тираније“, — или владиној штампи, која је војевала против опозиције и њеног „анархистичног схватања слободе“. После двадесет трећег марта сва та колебљива маса стала се приклањати гледишту опозиције. Као што је рекао Драгиша Васић, Београд је био сав у прећутној завери против краљевског пара и против режима¹⁾.

VI.

Двадесет трећег марта били су метежи; двадесет петог, на Благовести, објављен је Краљев проглас на народ, да се Априлски Устав „на кратко време“ и „до даље наредбе“ обуставља. Краљ је за тај свој чин давао ове разлоге: Скупштина није поштовала његова уставна права; штампа се разузда, и што је гљубио, појавиле су се „струје које су се користиле оним што је Устав дао да траже оно што је Уста забрањивао“. Другим речима, радикална странка није се држала своје погодбе с Краљем, и терала је с политичким слободама даље него што су то допуштали сигурност династије и добар ред у држави. Поред разлога унутрашње политике, Краљ је помињао и разлоге спољашње политике: прилике на Балкану биле су врло озбиљне, и Србији је стога требало слоге и дисциплине.

Узевши сву власт у своје руке, Краљ је распустио Сенат и Скупштину; поништио све указе о наименовању сенатора; ставио Државни Савет на расположење; укинуо закон о изборима Народног представништва, о општинама, и о штампи; наредио нов избор председника и судија свих судова осем председника Касационог суда.

Још исто вече постављени су нови сенатори и саветници; и председник Сената и председник Државног Савета били су, по примеру председника владе, ђенерали. Успостаљени су они закони о штампи и о општинама који су важили осамдесетих година када је напредњачка влада водила борбу противу радикализма.

¹⁾ О мартовским догађајима: Живановић, IV, 297. — Маршићанин, II, 106. — Васић, 41. — Стенографске белешке Народне Скупштине, 4 фебр. 1901.

Краљев проглас датиран је 24 марта у једанаест часова и четврт поподне. Тек што је тај проглас излепљен и растурен, стао се лепити и растурати други један, датиран 25 марта, којим се Априлски Устав враћа у потпуну силу и важност. Безуставно стање трајало је свега три четврти часа, ни секунда више, — од 11¹/₄ у вече до истека поноћи. Обустављање Устава правдало се у Краљевом прогласу, између осталог, и тешким спољашњим приликама. У чему су се састојале те тешке спољашње прилике које су за три четврти часа биле и прошле?... Један београђанин провео је, двадесет петог марта, цело пре подне код куће. Када је на подне изишао на улицу, он је видео свугде излепљене прогласе о успостављању Априлског Устава о коме није имао појма ни да је обустављен. Он је трљао очи од чуда и питао се да није луд. Када се обавестио у чему је ствар, њему је изгледало да није луд он него цела земља... Наш политички живот са периодичним укидањем и успостављањем Устава и с државним ударима који су се узајамно потирали, доиста је личио на лакрдију. Врхунац те лакрдије била је ова диктатура од три четврти сата. У чаршији су се подмигивали и дошаптавали: Овако шта ни Домановић у својој *Страдији* није био кадар измислити!

Удар од двадесет петог марта постепено је сазревао у Краљевој глави. Још онда кад је образовао Цинцар-Марковићеву владу, он је намеравао да мења Априлски Устав, мислећи да се то да извести помоћу једне послушне Скупштине коју би полиција изабрала. После неког времена њему је постало јасно да је избор такве Скупштине скопчан с несавладљивим тешкоћама. Општине, које су састављале бирачке спискове, биле су највећим делом у радикалним рукама. Судови, који су у последњој надлежности решавали о исправкама бирачких спискова, били су пуни радикала. Гласање је било тајно; штампа слободна. Оверавање посланичких пуномоћстава није вршила Скупштина, него Касациони суд, у коме Влада није имала већину. Претпостављајући да, насупрот свима препопама, Влада избере своју Скупштину, ту је био Сенат с радикалном већином, готов да одбаци све оно што би Скупштина решила. Краљ се вајкао да су радикали похватили све бусије, и да под Априлским Уставом није могуће владати против њих. Пре него што би ушао у изборе, Краљ је морао

отети радикалима све њихове бусије. То пак није се могло извршити без промене Априлског Устава: у место да се помоћу погодне Скупштине изврши промена Устава, ваљало је променити Устав, да би се могла изабрати погодна Скупштина. Пошто је Априлски Устав он дао, Краљ је држао да га он може и променити.

Испрва помишљао је да место Априлског Устава изда други Устав. 26 фебруара говорио је управнику града да ће повратити у важност Устав од 1869, као што је и 1894 учинио. 12 марта рекао му је да не мисли више на повраћање Устава од 1869; ограничиће се на то да у Априлском Уставу промени оне одредбе које му сметају у растурању радикалних бусија, — те су бусије биле радикални Сенат, радикални Савет, радикални судови. Те измене Априлског Устава требале су да буду објављене шестог априла, — истог дана, дакле, кад је, две године раније, и Априлски Устав објављен. Мартовски метежи одлучили су Краља да с уставном променом похита. Он је рекао управнику града: „Јучерашњи нереди одлучили су ме, да ревизију Устава извршим пре него што сам намеравао извршити је, и да је извршим другаче, а не као што сам то раније намеравао. У место сваке друге ревизије, ја ћу ноћас пред поноћ суспендовати Устав, а одмах после пола ноћи вратићу га поново на снагу. Међутим за оно безуставно време од једнога сата, за које ће време народ мирно спавати, укинућу законе које су ми радикали на превару измамили, као: Закон о општинама, Закон о штампи, а поред ових и Закон о изборима посланика; променићу лични састав доживотних сенатора и државних саветника, и уништићу досадашњи размештај судија по судовима. Све то како је сада, ја сам дао условно, т.ј. да се нови Устав уведе у живот у споразуму са мном и онако како сам са радикалним првацима унапред углавио. Кад су они од тога споразума одустали, — одустајем и ја, и враћам све у првобитно стање. Народ тиме неће изгубити баш ништа. Устав који сам добровољно дао, остаће и даље у снази“¹⁾. После извршеног удара владина штампа писала је у истом смислу: у самом Уставу није се ништа мењало, уништени су само „они штетни и опасни закони, оне опасне бусије партиске...“ Укратко,

¹⁾ Маршићанин, II 132. Видети такође страну 100 и 104.

све се враћало на ону тачку на којој су ствари стајале две године раније, у часу објављивања Априлског Устава. Све оно што је после објављивања тог Устава законодавно тело било решило, збрисано је као да га није ни било; у самом Уставу ниједна запета није помакнута. Као што је рекао аустроугарски посланик, суд није разбијен, него је само другим вином напуњен.

Ово свођење државног удара на најмању могућу меру било је последица мартовских метежа. Они су обелоданили да се Круна не може у војску безусловно поуздати. Несигуран са војском, Краљ није смео ударити отворено на Устав, него је гледао да, тобоже, не дирајући у Устав, ипак растури радикалне бусије. Мартовски метежи, с једне стране, ускорили су државни удар, — с друге стране, пресекли су му замах, и ограничили га на најнижније.

Коме је припадала мисао да се Устав обустави само за три четврти сата? Један од чланова владе уверавао је да је Краљ дошао сам на ту мисао. У публици се држало да је такву једну правну досетку морао дошапнути Краљу један правник, и да тај правник није нико други него Андра Ђорђевић, бивши министар из Ђорђевићеве владе. Он је опет стајао добро код Краља, који га је употребљивао за најповерљивије послове.⁴⁾

VII

После државног удара од 25 марта избори су расписани за 19 мај. Они су имали да се изарше по привременом изборном закону који је израдио новопостављени Сенат. Пошто су промењени радикални судови и радикалне општине, Влада је улазила у изборе са добрим изгледима, које је нови изборни закон требао само још да побољша. Гласање је морало

⁴⁾ Вјасић (стр. 153) наводи, јамачно по казивању Живојина Величкиноћа, да је „двадесет трећег марта, и пред сам догађај демонстрације овако окончане“ Краљ, на једном скупу деснокриљних либерала, претресао нацрт новог Устава. Нацрт је читао председник владе генерал Цицар-Марковић из рукописа Андре Ђорђевића. Нацрт „фаворизирао је селаштво: он је предвиђао $\frac{2}{3}$ селака од 150 чланова, колико је будући парламент требао да броји, док је остатак био подељен између професора гимназија и универзитета (?), трговаца, занатлија и једног генерала“. Мени се чини да је тај уставни нацрт Краљ спремао за даљу будућност, ако би после државног удара добио Скуп-

остати тајно, јер је тако наређивао Априлски Устав, али, ако се није смело дирати у тајност гласања, које је обезбеђивало слободу избора, смело се дирати у гласање куглицама, које је обезбеђивало тајност гласања. На место гласања куглицама заведено је гласање листићима. Због великог броја неписмених бирача, закон је допуштао да сваки гласач може „преко другог коме повери“, написати за кога гласа.

Гласачи нису више гласали сваки у својој општини, него су гласали у оном месту које би Влада за цео срез одредила. Услед тога могло се десити да гласачи морају пешачити по неколико часова до гласачког места. Ову незгодну одредбу Влада је у пракси ублажила у толико што за исти срез није одређивала само једно гласачко место него неколико.

Представници кандидатских листа искључени су из бирачких одбора; те одборе састављали су општински часници, и како је нов општински закон давао Влади могућности да попуни општине својим људима, она је кроз општине владала и бирачким одборима.

Избори су се вршили по великим јединицама а не по малима, — по окрузима а не по срезовима. Начела сразмерног представништва, која код избора по великим јединицама заштићују интересе мањине, нису усвојена: листа с надполовичном већином односила је сва места. Према томе, она странка која не би имала већине ни у једном округу, остала би, поред све своје већине у појединим срезовима, и без једног мандата. Сва јој је нада била да, ако може, извојује који мандат у варошима које су за себе бирале посланике.

Опозиција је оштро критиковала нов изборни закон. Нарочито јој се чинио сумњив онај члан по коме је гласачки листић могао испунити и неко други место гласача. Зар се

штину по својој вољи. На тој Скупштини Краљ је намењивао већину деснокриљним либералима, и тиме би се објашњавало што је њихове приваге позвао да им покаже нацрт Андре Ђорђевића. Што се тиче ближе будућности, Краљ се, по снма податцима који стоје на расположењу, колебао између Устава од 1869 и дефинитивне промене Априлског Устава. Најзад, под утиском мартовских метежа, он се ограничио на обустављање Априлског Устава, и то само за кратко време. Оваква основна измена наших уставова какву је предвиђао Андра Ђорђевић, морала се од почетка чинити Краљу сувише замашна и смела ствар, у коју се он сам без Скупштине не може упуштати.

тима није давало могућности бирачким одборима, из којих су представници кандидатских листа искључени, да међу у гласачке кутије листиће које су место гласача они сами испунили?

После извршеног државног удара, власт је почела одмах мењати општине и стезати штампу. Опозициони листови били су у неприлици због кауције коју је по новом закону о штампи ваљало одмах положити. Кауција је била једна брига; забрана је била друга: после новог закона полиција је чешће и безобзирније вршила забране него пре тога; она је ишла тако далеко да је лист забрањивала још у рукопису, пре него се почео растурати. Самосталски *Одјек* морао је за неко време обуставити излагање.

Посланички кандидати одређивани су у Двору као под режимом од 11 октобра. Најважније било је утврдити колико ће се узети од деснокрилних напредњака, колико од деснокрилних либерала, колико од дворских радикала. Краљ је полагао на то да у Скупштини буду заступљене све три странке, — и ако су ти називи либерали, називи напредњаци, називи радикали чинили у ствари једну исту, Краљеву странку. Изузимајући професора и судија, чиновницима свих осталих струка наређено је да гласају за владину листу.

Под оваквим условима, радикали, како споразумни тако и самостални, одлучили су да не узимају учешћа у изборима, из којих је, по њиховим речима, имало да изиђе једно лажно Народно Представништво. Споразумни напредњаци такође су се повукли из избора. Од опозиције ушли су у изборе само левокрилни либерали под Авакумовићем и Рибарцем, али ни они нису свугде истакли кандидате, него само у два округа и у шест вароши. Изузимајући ове либералне кандидате, постојала је само једна кандидатска листа — листа владина.

Влада је постигла потпуни успех: ниједан опозиционар није изабран. Од изабраних посланика било је 72 деснокрилних либерала, 34 деснокрилних напредњака, 24 дворска радикала. Деснокрилни либерали били су најјачи део троглаве владине групе која је сачињавала целу Скупштину. Деснокрилни либерали, које је водио Јеврем Андоновић, чинили су скупштинску већину и под режимом од 11 октобра и били су према Двору послушни.

Опозиција је доказивала да Владин успех на изборима не значи у ствари ништа. Он је био тако потпуни да је само

посредством највећег притиска могао бити постигнут. Причало се о страховитим злоупотребама које су чинене са гласачким листићима. Општински часници и полициски писари утискивали су гласачима у руке затворене листиће; број гласача по записницима бирачких одбора био је већи него број листића које су издале општинске власти; листиће који су гласили на име опозиционара, бирачки одбори просто нису узимали у рачун приликом пребројавања гласова, или су чак и те гласове приписивали владиним кандидатима, и т. д.

Влада, међутим, хвалила се огромним бројем својих гласова; на њене кандидате пало је 180.000 гласова; опозиција није истерала ни 1500. Када су пре две године прављени избори под Априлским Уставом, напредњачко-радикални споразум добио је око 130.000 гласова, — дакле, 50.000 мање од Цинцар-Марковићеве владе. Зар то није очевити доказ да су за ту Владу гласали и они бирачи који су раније гласали за радикале? Зашто се ти радикални бирачи нису уздржали од гласања када су оба радикална крила изјавила да неће учествовати у изборима? Један део радикалних бирача власт је могла натерати да изиђу на гласање, али није их могла натерати све. Бројеви последњих избора показивали су несумњиво да је радикализам стао губити своју снагу у народу. Народу су досадиле страначке теревенке; он је жељан мира и реда; Краљ са својим неутралним режимом читао је народу у душу.

У четири ока радикали су признавали да је за Цинцар-Марковићеву владу гласало много више њихових људи него што се могло и помислити. Та појава, маколики био притисак власти, није се могла само њиме објашњавати. Самостални радикали кривили су споразумне радикале: Ето до чега је довео њихов опортунизам и њихово полуштање Двору... Та кукавичка политика саблазнила је радикалну масу; у место да отима кло некада мандате од полиције, она неће више да се мрзи с влашћу и гласа покорно за њене кандидате. Чак ни после образовања Цинцар-Марковићеве владе споразумни радикали нису умели да се испрсе. Њихова *Уставна Србија* водила је истински опозицију, али на тако помирљив начин као да се бојала да не покида све везе с Двором. Њихови прваци били су се смрзли од страха да под Цинцар-Марковићевом владом не погубе положаје добивене под владом Вујићевом.

Стојан Протић, некада један од најборбенијих радикала, остао је и под Цинцар-Марковићем управник Државних монопола, и чак наређивао монополским чиновницима да гласају за владине кандидате. Када је Протић тако посустао, шта је тек било с другима... Прво су вођи бацили копље у трње, па се тек онда војска предала. Споразумни радикали, волећи више компромис него борбу, заразили су целу странку малодушношћу, — и дали Цинцар-Марковићу 180.000 гласова.

Споразумни радикали одговарали су самосталцима да они бркају узрок и последицу. Није радикална маса постала неотпорна због њихова опортунизма, него су они морали водити опортунистичку политику због неотворности своје масе. Не треба сметати с ума да је лични режим трајао неколико година, и да је његов притисак, нарочито после Ивањданског атентата, био тако јак да је морао убити дух и најборбеније странке. Знајући да им је војска обесхрабрена, споразумни радикали нису смели да се много јуначе пред Краљем, него су гледали да се с њиме, ако могу, поравнају. Али самосталци су им покварили посао. Тек што су они приволели Краља да успостави уставни режим, самосталци су дигли на њ такву дреку у штампи и Скупштини, да се Краљ уплашио и ударио натраг у лични режим. Млади и незрели, самосталци су мислили, да је довољно неколико куражнијих говора и чланака, па да се народ разбуди. Ето чиме се завршила та њихова праска речи: Цинцар-Марковић је добио 180.000 гласова.

Јавно мишљење није се питало ко је успеху Цинцар-Марковићеве владе више допринео: споразумни или самостални радикали. Јавно мишљење видело је само то, да је Краљ Александар, поред све своје личне непопуларности, ипак остао господар ситуације: Народно Представништво опет је било пред њиме на коленима као и под режимом од 11 октобра. Дало се претпоставити само једно од двога: или да је он велики мајстор у политици или да је наш народ таква слабост да онај ко има власт, може радити с њиме шта хоће. Ово друго мишљење преоблађивало је, — и људи су се мање дивили Краљевој вештини но што су се јадали на нашу оншту слабост карактера. У грађанству је завладало чудно осећање немоћи и унижености, као да је целу земљу стегао у своју песницу један дечко, који уме да изведе све што

науми, и ако управо не зна ни сам шта хоће. Редовним законитим путем њему се није могло ништа; он је од закона начинио своје играчке, и вади као из фијоке какав му кад Устав треба. Борити се против њега са законом у руци, имало је исто толико смисла колико играти карата с неким који их је претходно спаковао. Полугласно говорило се, да ако се официри не умешају и не сврше ствар својим начином, политичари са својим Уставима и Скупштинама нису кадри ништа учинити.

VIII.

Са Цинцар-Марковићевом владом настао је преокрет не само у унутрашњој него и у спољашњој политици. Непосредни повод за Вујићев пад дао је Руски двор који је, под изговором царичине слабости, отказао пријем нашег краљевског пара. Краља Александра то је толико наљутило да је хтео одмах да мења правац спољашње политике, и да се од Русије обрне Аустрији. Он се после тргао, и Цинцар-Марковићева влада, у једном саопштењу које је издала о својој спољашњој политици, показивала се, преко очекивања, русофилска. Почетком децембра 1902, руски министар иностраних дела гроф Ламсдорф учинио је посету нашем Двору. Главни циљ његове посете био је овај. Заузета на далеком истоку, Русија је потребовала мира на блиском истоку. На Балкану се, међутим, осећало врење: арнаутски зулуми у старој Србији и радња Бугарских револуционара у Македонији могли су сваког часа изазвати заплете. Бојазан је била да македонски комитет у Софији који је спремао буну у Македонији не повуче собом Бугарску владу, на коју би се одмах угледала и Српска влада. Ламсдорф, који је после посете нашем Двору требао да учини посету и Бугарском двору, имао је да саветује нама и Бугарима мирно држање. Русија ће радо подупрети наше просветне и црквене захтеве, али неће допустити наш оружани напад на Турску. Према руско-аустријском споразуму од 1897 постојеће стање на Балкану не сме се дирати¹⁾.

¹⁾ Устмено казивање Василија Антошића, министра иностраних дела у Цинцар-Марковићевој влади. У истом смислу наш софиски посланик Павле Маринковић у извештају од 15 децембра 1902. Маринковић је разговарао с Ламсдорфом у Софији. Ламсдорф је рекао да ће Русија узети у заштиту

Уз овај главни задатак, који се тицао велике руске политике, Ламсдорфу је поверен и један споредан задатак. Он је имао да изглади рђав утисак који је на Краља Александра учинило осујећење његовога пута у Русију. У први мах помишљало се на нарочитог изасланика, чија би појава на нашем Двору била знак нарочите цареве пажње. Али, пре него је ствар с нарочитим изаслаником коначно одлучена, осетила се потреба да се и нама и Бугарима упути што озбиљнија опомена да не изазивамо немире у Македонији. Писмено саопштење које је у том смислу учињено, није имало дејства; руски министар иностраних дела морао се са српском и бугарском владом објаснити усмено. Пошто је он већ ишао у Србију, то је постало излишно слати поред њега још и нарочитог изасланика; он је могао уз свој посао свршити и посао тог изасланика. Граф Ламсдорф имао је дакле двојаки задатак: да благим речима утеши нашег Краља што није био примљен од руског цара, — и у исто време да строгим начином опомене нашу Владу да не прави вашар у Македонији. Да је Ламсдорф долазио само с оним првим задатком, његова посета дала би се приказати као одликовање за наш Двор, али како да се она сматра као одликовање кад је Ламсдорф, пошто би се извинио нашем Краљу за неостварени пут у Русију, имао да чита буквицу нашој Влади због њене македонске политике. Такво одликовање, загорчано укорима, било је слаба утеха за Краља Александра.

Он је, уосталоме, одмах показао своје негодовање. Он није дошао ради дочека графа Ламсдорфа из Ниша у Београд, него је позвао руског министра у Ниш. На дворском ручку, опажена је безначајност измењених здравица и извесна хладноћа у односима Краља и Ламсдорфа. Ламсдорф је имао изглед једног гиздавца, а држање и говор једног до гуше закопчаног дипломата: на нашем Двору није се допао никоме. Без сумње Краљу је било пријатно што му се Ламсдорф извињавао за одлагање његовог пријема на руском двору, и било му је пријатно што Ламсдорф није ништа помињао о нашој унутрашњој политици. Краљ се јако бојао да га Ламс-

Хришћане Отоманске царевине, или само „редовним путем“. Неће дати да се крви Турско земљиште, — и Балкански народи варају се, или мисле да ће као 1876 ући у Русију и преко њене воље у догађаје.

дорф не узме у име руског цара на одговор што је отерао радикале с власти: њему је пао терет с душе, када је видео да Ламсдорф прелази преко последње министарске кризе ћутом. С друге стране, Краљу је било непријатно што у разговору о македонском питању није ништа извукао од Ламсдорфа. Краљ га је питао, — шта онда ако руско-аустриски напори за одржање балканског мира не буду имали успеха? Шта онда ако уз пркос свима напорима дипломатије избије буна у Македонији? У том случају, каква ће бити руска политика? О овоме Ламсдорф није хтео да се изјашњава. Поред македонског питања било је још једно питање које је мучило Краља: то је питање престолонаследства. После Драгиног лажног пораза Руси су били рекли да ће чекати још неко време, па ако виде да Краљ не може имати деце са Драгом, они ће поставити питање о наслеђу српског престола. Краљ је стрепио да то питање Ламсдорф не покрене, и да му не стане саветовати да за свога наследника усвоји црногорскога кнежевића Мирка. Од како се Мирко оженио ћерком пуковника Константиновића, који је по мајци био Обреновић, Краљ је живео у уверењу да је Мирко руски кандидат за српски престо. После Ламсдорфова одласка, Краљ је причао да Ламсдорф није додиривао питање о престолонаслеђу, — и да је ћутао као заливен, када је Краљ навео разговор на Мирка. Аустриски посланик сумњао је о тачности Краљевог казивања: њему се чинило вероватним да је Ламсдорф, када је говорио с Краљем у четири ока, поменуо нешто и о престолонаслеђу.

Српско-руски односи, поремећени услед пропалог Краљевог пута у Русију, нису се поправили ни после Ламсдорфове посете. Држање нашега Двора према руском посланику Чарикову, хладно и увредљиво, падало је у очи. Стекло се неколико ствари, које су спречавале срдачност између нас и Руса. (1) И ако Ламсдорф није о томе говорио, Руси су били незадовољни преокретом у нашој унутрашњој политици, који је оборио с власти њихове пријатеље радикале. Још пре државног удара од 25 марта, Чариков је замерао Цицар-Марковићевој влади да врећа, ако не слово, а оно дух Устава. За време радикалне владе био је пул хвале о даровитости Краљ Александра: сада је у његовом карактеру откривао аутократске црте: те се црте Чарикову нису никако свиђале, и ако је он сам био посланик једног самодржавног цара. (2) Руси су

пратили с неповерењем нашу спољашњу политику. Ми смо истина, обећали да нећемо кварити мир на Балкану, али, како нисмо били сигурни да га Бугари не покваре, ми смо чинили потребне војне припреме. У Петрограду се рђаво гледало на наше војне припреме. С пролећа 1903 из страха не од Бугара него од Турака, који су гомилали војску према нашој граници, Краљ Александар говорио је о мобилизацији. Из Беча и Петрограда опоменули су нас телеграфски да будемо мирни. Оштрији од Аустријанаца, Руси су претили да, ако их Краљ не послуша, опстанак династије Обреновића доћи ће под питање¹⁾. (3) Краља Александра највише је раздвајало од Руса питање престолонаслеђа. Он је закључивао по неким знацима да су они већ изабрали Мирка за престолонаследника, и да би га Мирко, проглашен за престолонаследника, брзо свргао с престола. Руски посланик Чариков уверавао је свог аустриског друга да Руска влада нема свог кандидата за српски престо, али се у исти мах чудило зашто је Аустријска влада толико противна кандидатури црногорског кнежевића. По овоме изгледало би да Александров страх од Мирка није био сасвим уображен.

После образовања Цинцар-Марковићеве владе, Краљ Александар се одмах понудио Бечу. Министар иностраних дела Василије Антонић изјављивао је аустриском посланику да Краљ жели што боље односе с Аустријом, и да би се радовао кад би заједно с Краљицом био примљен од аустриског цара. После Ламсдорфове мисије, Краљ је поновно своје понуде Аустријанцима. Пре те мисије, говорио је он, Аустријанци су јамачно претпостављали да их он тражи само стога што су Руси дигли од њега руке, али после те мисије јасно је за свакога да не остављају Руси њега већ он Русе. За овим речима дошло је и једно дело. Крајем јануара 1903, на дан смрти Краља Милана, Александар заједно с Драгом отишао је да посети очев гроб у Крушедолу. Тиме је хтео показати да се не љути више на аустриског цара, који му у своје време није дао сахранити оца у Србији. Александар је много полагао на то да у Бечу буду вачисто с политичким значајем Крушедолског пута. У Бечу су се чинили невешти,

¹⁾ Ово помиње Думба, тадашњи аустријски посланик, у својим успоменама, В. Constanin. Dumba, Dreilund-und Eiertete - Politik, стр. 168.

и сматрали тај пут за његову личну ствар. Ипак зато он и Драга дочекани су са свима почастима које су им припадале, и бан Хрватске Куен Хедервари изашао је по царевом налогу да их поздрави. Драга је била ганута што је бан употребио израз „Величанство“ у множини, — дакле, дао ту титулу не само Краљу, него и њој. Њој се чинило да је тиме аустријски цар признаје за праву краљицу, и да су пред њоме врата једног великог европског двора макар само отшкринута. Аустријанци су били према Александру на опрезу. Они су још памтили како их је обмануо, када се радило о његовој женидби с принцезом Шаумбург-Липе. Њима се чинило да их он уверава о свом пријатељству само стога да би заједно с Драгом био примљен од њиховог цара. Чим би то постигао, он би се поново обрнуо Русима, и навалио да и њихов двор прими Драгу, јер ваљда Романови неће према владоцу братског српског народа бити строжи у питањима етикете него Хабзбурзи. Аустријски посланик у Београду приписивао је Александру свакојаке макиавелистичке планове. На пр. у Крушедолском путу називао је троструке побуде: Краљ је намеравао: 1) да се приближи Аустрији; 2) да приреди Драги и ван граница Србије краљевски дочек; 3) да путујући кроз српске крајеве под Угарском направи мало националистичке параде. Тачно или нетачно, овакво тумачење Крушедолског пута откривало је сву дубину аустриског неповерења према Александру.

Он, међутим, наметао се Аустрији и даље. Обилазећи свог министра иностраних дела, слао је у Беч тајне изасланике с оваквим порукама. Он је вољан вратити се на политику свог оца, за коју се најзад уверио да је једина тачна. Пристаје да преда Аустријанцима железнице, пристаје да с њима закључи војни и царински савез, пристаје чак да Србију доведе у онакав положај према Хабзбуршкој монархији у каквом су Баварска и Саксонска стајале према Немачкој царевини. Али за све ово Аустрија је требала помоћи Србији да припоји себи Стару Србију и северни део Македоније (од прилике онај део Отоманске царевине у коме су постојале српске владике: Призрен и Скопље).

Краљ је додиривао и питање престолонаслеђа. Био је науман да усвоји једно дете из женске лозе Обреновића. Две кћери Милошеве и једна кћи Милошева брата Јована удале

су се за угарске држављане; међу њиховим потомцима било је зацело које мушко дете које би Краљ могао усвојити. Избор престолонаследника он би извршио у споразуму с Бечким кабинетом, јер налази да се у тој ствари његови и аустриски интереси потпуно поклапају: и он и Аустрија у истој мери желе да отклоне кандидатуру црногорскога кнежевина Мирка, коју су Руси поставили.

На Александрове поруке Аустрија или није одговарала ништа или је одговарала одречно. Поводом његове понуде савеза, аустроугарски министар иностраних дела Голуховски приметио је да је тај савез условљен припајањем једног дела турског земљишта Србији. Како се може тражити од Аустрије да за рачун Србије ради на распарчавању Турске, када се Аустрија писмено обвезала Русији да ће заједно с њоме чувати постојеће стање на Балкану?

Краљ Александар није био обесхрабрен аустриским одбијањем. Маја 1903 он пита преко свог министра војног аустроугарског војног аташеа, да ли би цар Фрања Јосиф примио његово подворење приликом маневара који су те јесени требали да буду у Јужној Угарској, код Темишвара. У исто време изјављује жељу да после маневара буде заједно с Драгом примљен у Бечу или у Пешти... То је било његово последње обраћање на Аустрију, јер се убрзо за тим дешава и његова погибија.¹⁾

Аустрија је до краја остала уздржљива према Александру. Није му лично веровала и сматрала је његову династију за изгубљену. Он доиста није био с њоме потпуно искрен. У приватним разговорима означавао ју је као нашег заклетог непријатеља, кога ваља на све могуће начине поткопавати. Напади београдске штампе против Аустрије долазили су једним делом од самога Краља. Изгледа да је он подстакао једног чешког посланика да у самом аустрискком парламенту оптужи Аустрискку владу као проузроковача свих нереда на Балкану. Али, маколико неискрен према Аустрији, Александар је, последње године своје владе, озбиљно тражио споразум с њоме.

¹⁾ Аустроугарски министар иностраних дела посланику у Београду, 24 фебруар 1902. — Исти истом, 15 и 23 март 1903. — Извештај аустроугарског војног аташеа, 30 мај и 2 јуни 1903. — Constantin Dumba, Dreibund-und Entente - Politik, стр. 168, 173.

Због чега му је она управо требала, — због македонског питања? Због Миркове кандидатуре? Због Драгиног пријема на Бечком двору? — то је остала његова тајна.

IX

Од свих питања спољашње политике, македонско питање задавало је нашим политичарима највише бриге. У Македонији, бугарска пропаганда није више била борба за школу и цркву; место културног обележја, она је узела револуционарно, и на бугарском земљишту спремане су чете које ће дићи устанак у Македонији. 1902, тај четнички покрет због унутрашњег раздора његових приређивача сасвим је подбацио; уз пркос томе, опште је веровање било да ће пролеће идуће године донети крупне догађаје. Македонски комитет у Софији није мировао, — и што је најважније, у његовој радњи осећали су се потајни утицаји бугарског Кнеза Фердинанда и његовог министра војног генерала Паприкова. Код нас у Србији није било никаквог бунтовног одбора налик на Македонски комитет, али нас су арнаутски зулуми свакога часа могли изазвати да нешто учинимо. Осем тога, ако би Бугари бацили угарак у Македонију, нисмо ни ми смели остати скрштених руку.

Русија и Аустрија цениле су балканске прилике као врло озбиљне, и умеравале су колико су највише могле и Србе и Бугаре. Да би им олакшале мирољубиво држање, те две силе настојавале су на Порти да учини потребне поправке у администрацији Старе Србије и Македоније. Порта је обећавала поправке, али под условом да јој Срби и Бугари не сметају у томе послу револуционарним дражењем њеног хришћанског становништва.

Почетком 1903, Русија и Аустрија заједнички су израдили један програм рефорама који би Порта требала да усвоји. Главне тачке тога програма биле су преуређење жандармерије и полиције и измене у начину прикупљања десетка. Порта је примила руско-аустриским програм, али Арнаути, бешњи но икада, узбунили су се на сам глас о реформама. Они насрћу на поједине вароши, — прво на Вучитри, па онда на Митровицу, одакле би хтели да изгоне новопостављеног руског консула Шчербину. Од Митровице су одбијени тек топовском ватром. Консул Шчербина, који је за време борбе изилазио на артиљериске поло-

жаје, рањен је смртно сутра дан, али не од Арнаутина него од турског војника. Међутим, Порта гомила војску дуж наше границе ради застрашивања Арнаута, ради спречавања преласка бугарских комитета, ради обезбеђења од наше војне акције.

У Бугарској, Даневљева влада која важи за русофилску, растура под руским притиском македонски комитет. Министар војни генерал Паприков даје због тога оставку, и међу бугарским официрима не налази се ниједан који би хтео да прими положај министра војног. Докле Влада гони македонски комитет, официрски кор узима га у заштиту; колико год Влада изгледа мирољубива, толико официрски кор изгледа ратоборан. Кнез Фердинанд држи се, по свом обичају, двосмислено. Турци мисле да он, из страха за престо, нема куражи да се одупре ратоборној струји у војсци.

Априла 1903, бугарски револуционари увлаче се потајно у Солун, и по разним крајевима града бацају бомбе. Отоманска банка готово је сва разорена: поред зграда страдају и људи, — и међу повређеним лицима налази се и немачки консул. Озлојеђене, турске власти дижу хајку на бугараше; трају у затвор где кога од њих нађу; неке који им се чине нарочито сумњиви, премлаћују одмах на лицу места. Почето у Солуну гоњење и затварање бугараша продужује се и у другим местима Македоније: бугарски попови и учитељи страдају први. Ова гоњења узимају толике размере да изгледа да због њих може доћи до турско-бугарског рата.

Али догађаји узимају други правац. После солунских бомби, у Софији избија министарска криза: русофилска влада Даневљева одступа, и нову владу саставља генерал Рачо Петров од аустрофила и стамболовиста: обе ове политичке групе тежиле су и теже споразуму с Портом. За одлучније држање према Порти, и то у договору са Србима, били су русофили, којима је стајао Данев на челу. Али Данев се, као шеф владе, нашао у лажном положају. Националистичку политику која је у својим крајњим тежњама била револуционарна, он је покушавао да води помоћу Русије, која у то време није давала да се квари мир на Балкану. Несагласност између његовог национализма и његовог русофилства обелоданила се оног дана када је он, по руској жељи, наредио

растурање македонског комитета, који је донекле он сам окуражио националистичким правцем своје спољашње политике¹⁾

Министарство Петровљево узело је одмах да поправља односе с Портом. Револуционарна радња прекинута је, — и у Цариград је са нарочитим задатком послан стари туркофил Начовић. Он је имао да измоли на Порти да се пuste на слободу затворени бугараша и да се престане са гоњењем бугарских попова и учитеља. Начовићев пут у Цариград значио је прибегавање старим Стамболовљевим методама: уместо да се бугарски интереси бране револуцијом, они су се бранили дворбом и службом Султану.

Како се сред ових догађаја држао Краљ Александар? Он се бојао да на пролеће 1903 не плане македонски устанак, и бојао се да Бугари, захваљујући бржој мобилизацији, не заузму већи део Македоније пре него стигне главнина турске војске. Гоњен тим страхом, он тражи себи обезбеђења на разним странама. Мољака Аустрију да узме под своје окриље његово надирање у Македонију; Аустрија га одбија. Преговара с Даневљевом владом о заједничком српско-бугарском нападу на Турску; Даневљева влада није у начелу противна, али како Александар тражи претходно разграничење српске и бугарске сфере у Македонији, Даневљева влада развлачи ствар и избегава одређене одговоре. Александар онда каже: Ако Бугари зарате, морамо и ми у рат. Ми их не смејемо пустити да пре нас уђу у Скопље; било између нас и њих савеза или не било, наша ће се војска истовремено с њиховом спустити у Вардарску долину, па шта ко заграби... Ми бисмо могли остати мирни само онда ако би Турци упали, од Једрена, у Источну Румелију и принудили Бугарску да из напада пређе у одбрану. Оваква могућност

¹⁾ В. извештај нашег цариградског посланика од 24 маја 1903 о разговору с бугарским дипломатом Начовићем. Начовић је тврдио да је Данев испрва охрабрио македонски комитет тиме што је дала његови чланови узео у своју владу. 1902, о прослави двадесетогодишњице руског освојења кланица Шинке, у Бугарску су дошли један руски велики кнез и творац Сан-Стефанског уговора граф Игњатијев: комитет је то узео као сигуран знак да се приближује дан ослобођења Македоније руском помоћу. Разочарење је био велико када је Русија изишла на среду са својом мирољубивом политиком, у којој се није дала поколебати ни солунским бомбама. — У првој половини фебруара 1903 бавно се у Софији Пера Тодоровић као нарочити извијач Краља Александра. По његовом сазнању, македонски комитет

тако се свиђа Краљу Александру да он нуди Турској савез противу Бугарске — савез у који би по његовој замисли имала да ступи и Румунија... Радећи скоро истовремено и на савезу са Бугарском противу Турске, и на савезу са Турском противу Бугарске, он, по оцени аустријске дипломатије, није искрен ни према једној од ове две силе: он ће до последњег часа врдати; ако, у први мах, Бугари буду изгледали јачи, он ће прећи границу и поћи на Скопље; ако буду изгледали Турци јачи, он ће ударити Бугарима с бока, и гледаће да заграби Видин и Лом Паланку.

Краљ Александар имао је један тренутак велике нервозности. Када су с пролећа 1903 Турци стали због Арнаута гомилати војску према нашој граници, Краљ се препао да нас они изнебуха не нападу. Хтео је чак да нареди мобилизацију, и одустао је од ове намере на изречно јемчење Русије и Аустрије да Турци неће ништа противу нас покушавати. Да је наредио мобилизацију, како је говорио, ситуација би постала врло озбиљна, и ми бисмо се пре Бугара нашли пред ратом са Турском.

У ишчекивању македонског устанка, Краљ Александар журио је са војним припремама. Још 1902 наручио је 25 милиона патрона и измамио од Народног Представништва ванредни војни кредит од 360.000 динара, који је у ствари намењивао трошковима мобилизације. Под Цинцар-Марковићевом владом наручено је још 45 милиона патрона, уз то 50.000 шињела и 40.000 покула. Најзад наручена је и једна батерија брзометних топова. Војна саветовања под Краљевим председништвом била су учестала. Министар председник Цинцар-Марковић и министар војни Милован Пааловић увиђали су недостатке наше ратне спреме и нагињали су мирољубивој политици. Краљ Александар, напротив, држао је да ће се рат тешко моћи избећи, и да се стога морамо спремати макар и на врат на нос.

чино је, под Даневљевој владом, озбиљне припреме за дизање устанка у Македонији. Био је прикупио доста новаца и пребацио преко границе већу количину оружја. План устанка израђен је од једног одбора ђенералштабних официра. Данев је био на муци: није веровао у успех руског покушаја да се македонско питање реши путем реформа, али како ни по коју цену није смео да се одваја од Руса, он је, на њихово наваљивање, наредио растурање македонског комитета и затварање његових привака. И ако су ове мере биле више привидне него стварне, ове су ипак пробудиле сумњу, ако не о искренности, а оно о куралоу и одлучности Даневљевог национализма.

Он је, сваком приликом, држао ватрене родољубиве говоре који су наговештавали рат у скорој будућности. На једном банкету у Нишу предсказивао је да ће година 1903 делимично ослободити Србе у Турској и донети нам Скопље. Једној депутацији из Врања рекао је да ће у скором року учинити њиховом месту значајну посету: сви су то разумели тако да ће он у скором року проћи на челу војске кроз Врање. Сфицирима Моравске дивизије говорио је о озбиљности спољашње ситуације, која је таква да најмања варница може изазвати рат. Најзад, приликом заклетве рекрута, запажен је један његов говор чији је смисао био тај да је дошао час да се свети Косово.

Листови који су добијали упутства из Двора, писали су сви од реда ратоборно. *Мале Новине*, доказујући неизбежност рата, обележавале су годину 1903 као годину народног уједињења. Због ратоборног Краљевог говора и ратоборна писања штампе, руска и аустријска дипломатија учиниле су нам врло озбиљне, управо строге опомене.

После пада Даневљевог владе опасност устанка у Македонији минула је. Бугари су послали у Цариград Начовића; Краљ Александар послао је ђенерала Михаила Рашића. Рашић је имао да тражи од Порте испуњење наших просветно-црквених захтева у Македонији; када је пропао план о војном упаду у ту земљу, ваљало је ту појачати бар наш културни положај. Бугари су спремали устанак у Македонији; ми то нисмо чинили, — и Краљ Александар тражио је награду за то исправно држање. Рашић се вратио из Цариграда, не свршивши ништа, јер, тако рећи, заједно с њиме стигла је у Цариград и вест о погибији Краља Александра. Изглед за успех његове мисије били су мали. На Порти су држали, да смо ми били исправни зато што смо морали. Што је главно, ни Русија ни Аустрија нису биле расположене да се заузму за наше школе и владике у Македонији. Краљ Александар, после раскида са радикалима, изгубио је руску потпору, — аустријску, и ако ју је тражио, није добио.

После погибије Александрове причало се да је он био спремио све за рат, и да је као Кнез Михаило погинуо управо онда када је стајао пред остварењем наше народне мисли. Ова причања садрже у себи само мали део истине. Краљ

Александар бавио се, доиста, мишљу рата, али још није био из чисто с киме ће ратовати, — са Турцима или са Бугарима. На рат је био решен само условно, — ако у Македонији плане устанак, и ако Бугари ударе на Турке. Пред његову погибију изгледало је више или мање извесно да неће доћи ни до македонског устанка ни до турско-бугарског рата, — и према тим промењеним изгледима морао је и Краљ Александар подешавати своју политику. Његов последњи потез био је шаљање генерала Рашића у Цариград, да, после пропалог ратног плана, спасава дипломатским путем што се још могло спасти. Поред свих ратоборних говора Краља Александра, ми нисмо били спремни за рат ни војно ни дипломатски. Наше наоружање није било довршено; они који су стајали на челу наше војске, налазили су да њена ратна спрема иште још доста времена и новаца, — и на маневрима од 1902 она није учинила на странце добар утисак. Дипломатски, ми смо били осамљени. Краљ Александар, са својим понудама савеза, торбарно је и код Аустријанаца и код Бугара и код Турака: свугде је налазио затворена врата. Он је био пун планова и имао је иске вештине, али у дипломатском свету сви су га се кловили. Био је тако озлоглашен као сплеткаш и лажов да на његову реч нико није давао ништа. Лично је на оне предузимаче који имају идеја, али немају кредита. Њему је сва нада била да ће у случају турско-бугарског рата моћи и он, у општем вашару, нешто уграбити. Неки велики план националног рата Краљ Александар није имао; он је смишљао само једну малу отимачицу.

Х.

После погибије Александрове није се причало само о његовим ратним плановима, него још и о његовим бракоразводним намерама. Он је, каже се, био тврдо решен да кида са Драгом. Девет сто треће у лето она је требала отићи на лечење у Франценсбад; када би једном отишла из Србије, не би се више враћала. Њој би граница била затворена исто онако као што је у своје време била затворена Милану и Наталији.

Колико има истине у овом казивању? Неки од тадашњих дворских часника тврде да се после Ламсдорфове посете Краљево понашање према Краљици у неколико изменило. Он

се није више саветовао с њоме о свима политичким пословима, — и премда се не би могло рећи да је према њој охладнео, није више према њој био ни онако нежан као дотле. Стао је да се забавља с њеном млађом сестром, и то је будило Драгину љубомору. Оне офицере и политичаре које је био одбио од себе као Драгине непријатеље, сада је поново призивао и купио око себе. Председник владе Цинцар-Марковић, министар војни Павловић, министар иностраних дела Антонић мислили су сва тројица рђаво о Драги; Павловић је због ње био у своје време чак и пензионисан. Генерал Белимарковић, рђаво забележен код Драге из присних породичних разлога, био је реактивисан и постављен за председника Севата. Андра Ђорђевић, који је као члан кабинета Владана Ђорђевића одступио због Краљеве женидбе, дошао је поново у милост и поверење Краљево. Један од главних противника Драгиних био је пуковник Илија Ђирић: Краљ се с њиме измирио. Ниједан од ових случајева сам собом није морао значити много; сви скупа они су чинили вероватном извесну промену у Александровим осећајима према Драги.

Гласови о Краљевом разводу брака ширили су се још пре његове погибије. Крајем 1902 Павле Маринковић, један од Александрових поузданика, казивао је неком бечком новинару да је Краљица Драга тако добра Српкиња да ће пристати и на развод брака, ако се питање престолонаслеђа не могадне друкчије решити. Ова изјава начинила је велику узбуну, али Маринковић није сматрао за потребно да је опорече. Поједини чланови Цинцар-Марковићеве владе саопштавали су у „поверењу,“ да је с Драгом свршено. Већ се помињао и нов управник града — Светозар Шурдиловић — који би имао у одсудном часу да замени Божу Маршићанина, Драгиног човека. Поговарало се да је Никола Стевановић отпутовао у Француску с поверљивом поруком за Краљицу Наталију: шта је Краљ Александар имао да поручује својој мајци, ако није намеравао да се разводи с Драгом? Краљица Наталија толико је мрзела Драгу да, докле је год видела њу уз свога сина, није хтела ни за њега да зна... Управник Маршићанин забележио је у својим успоменама да је чуо од Краља „како је добио од матере писмо у коме му светује да се с Краљицом растави“. Пред Маршићанином, Драгиним човеком, он је то

називао „интригама Краљице Наталије“¹⁾. У целој ствари важно је то да је он опет био у преписци са својом мајком, с којом је после своје женидбе прекинуо односе. Он је тада Краљицу Наталију јавно, у службеном листу, тако наружио да та горда жена зацело никада не би прва обнављала преписку с њиме. Али ако је он био тај који је преписку обновио, то није слутило Драги ништа доброга.

У аустриском посланству веровало се у могућност развода. Када је пред своју погибију Краљ покренуо код аустриског војног аташеа питање о свом и Драгином пријему код Фрање Јосифа, и аустриски војни аташе и аустриски посланик имали су утисак да Краљ покреће то питање без праве вере у успех, и да му је скривена намера да предочи Драги како му је због ње аустриски двор исто тако затворен као и руски, и да је према томе њихов развод брака постао политичка нужда.

Врх свега ваља имати на уму ту околност да су се у питању престолонаслеђа Александар и Драга потпуно разилазили. Драга је натурала за престолонаследника свога брата Никодија. Гласови о његовом проглашавању за престолонаследника потицали су из њене околине, — и да није био окуражен својом сестром, Никодије не би смео давати себи изглед принца и примати удварања оних који су му се већ клањали као будућем престолонаследнику. Драга је натурала свога брата просто по нагону самоодржања. Нероткиња, она је гледала да се учврсти на престолу помоћу брата, када већ то није могла постићи помоћу сина.

Краљ Александар одбијао је кандидатуру Никодија Луњевице. Априла 1903 министар унутрашњих дела наредио је полицијским властима да „најстроже побијају“ гласове о Луњевичином престолонаслеђу и да „најстроже кажњавају“ лица која проносе те „обеспокојавајуће гласове“. У поверљивим порукама које је слао у Беч, Краљ Александар тврдио је да је кандидатура Луњевице потпуно искључена, и помињао је као могућег престолонаследника једног од потомака женске лозе Обреновића.

Питање престолонаслеђа било је за Краља Александра политичко питање од највеће важности. Њему се чинило да

¹⁾ Маршановић, II, 183.

би на том питању Русија хтела да руши династију Обреновића у корист династије Петровића. Држање Русије чинило му се врло сумњиво. Пошто га је окуражила да се ожени Драгом, она је послала своје лекаре који ће утврдити пред целим светом да Драга не може бити мајка. Чим је то утврдила, она је дала разумети да питање престолонаслеђа не сме остати дуго отворено, — и одједном стало се говорити о кандидатури црногорског кнежевића Мирка, који је баш тада нашао за умесно да се ожени девојком од рода Обреновића. Зар све то није обелодањивало намеру Русије да Краља Александра, као угасника династије Обреновића, принуди на оставку у корист снажне и разгранате династије Петровића?

Нападнут од Русије на питању престолонаслеђа, Краљ Александар имао је да се на том истом питању од ње брани. Истаћи насупротив Мирковој кандидатури кандидатуру једног Луњевице било би безумље, јер и они који иначе нису били за Мирка, постали би његове присталице, ако би видели да ваља бирати између њега и једног Луњевице. Краљу Александру изгледало је да се кандидатура једног Петровића да сузбити само кандидатуром једног Обреновића — довученог са женске стране, када га већ није било на мушкој. Тај Обреновић, још дете, не би се по својим личним особинама могао такмичити с Мирком; али како су потомци женске лозе Обреновића били верни поданици цара Фрање Јосифа, и како се Миркова кандидатура супроставала аустријским интересима, Александар се надао да ће Аустрију најзад задобити за таквог једног престолонаследника који би био Обреновић по женској страни. Подупрт Аустријом, тај престолонаследник имао би снаге да се одржи насупротив свима руским сплеткама у корист династије Петровића. С Луњевицом ствар је стајала друкчије. Лишен аустријске потпоре, и непопуларан у земљи, он би пре повукао собом Александра у пропаст, него што би га одбранио од Миркове кандидатуре.

У питању престолонаслеђа Александар и Драга сукобили су се. Драги се чинило да се може одржати на престолу само уз брата престолонаследника. Александру се чинило да се може одржати на престолу само уз једног престолонаследника који би му привукао аустријску потпору у његовој борби на живот и смрт противу црногорске династије и њене заштитнице Русије. Тај престолонаследник повољан Аустрији, Нико-

дије Луњевица ни по чему није био. Краљ Александар, уколико су медени месеци пролазили, све јаче је осећао терет непопуларности Драге и њене породице, — терет који је у тренутку своје женидбе тако безбрижно натоварио на себе. Онда баш када је он морао мислити о томе како да тај терет мало олакша, Драга је нашла да му саветује да поред ње, коју је већ с муком држао у положају краљице, начини исто тако на силу Бога и њенога брата престолонаследником.

Вероватноће има, дакле, да је Александар намеравао да се разведе од Драге. Сам по себи тај развод не би био тежак. Драга је окупила око себе само своју породицу; једну групу својих присталица није умела да створи. Тешкоће развода брака могле су бити само психолошке. Краљ Александар, маколико да се почео одвајати од Драге, још није престао волети је: тај пламен старе љубави, и ако слаб, Драга са женском препреденошћу била је кадра распирити у критичном часу поново. И Александар и Драга били су лукави. Он је имао измозгано лукавство једног политичара; она је имала инстинктивно лукавство једне жене која је већ неколико људи преварила. Историја Александра и Драге почела је као романтична повест младог краља код кога је љубав надвладала све политичке обзире. Изгледало је да ће се њихова историја завршити као чиста сплетка у којој негдашњи љубавници, чији су се политички рачуни побркали, покушавају једно другоме да подвале.

Последња година Краља Александра сва је испреплетана плановима: планови државног удара, планови рата, планови развода брака. Никада његове комбинаторске способности нису биле више напрегнуте, и никада се он није толико служио тајним агентима и ишао кривим подземним путевима. У државном удару, један човек ван Владе — Андра Ђорђевић — био му је важнији помагач него сви људи из Владе. У спољашњој политици он је најповерљивије преговоре с Аустријанцима водио преко тог истог Андре Ђорђевића и преко свог секретара Милоша Петровијевића: о тим преговорима ниједан од министара није знао ништа. С каквим је управо упутствима ђенерал Рашић отишао у Цариград, Краљ такође није рекао ни речи својим министрима. Преговоре с Румунијом о савезу противу Бугара, Краљ није водио ни

преко румунског посланика у Београду ни преко нашег посланика у Букурешту, него преко холандског посланика у Букурешту. С којим је људима, и на какав начин намеравао извести своје бракоразводне планове, о томе постоје само нагађања... Последња година Александрове политике по својој вијугавости, ујурбаности, подземности опомиње на ријење једне кртице..... Он је био у вечитом послу, остајао дуго у ноћ у свом кабинету, изгледао блед, неиспаван, устумаран, с нечим сломљеним и у гласу и у покрету, као човек који ради под сталним премором.

ГЛАВА VI. КРАЈ ДИНАСТИЈЕ.

I.

Докле је Краљ Александар сам у свом кабинету ковао сваковрсне планове и гледао да у мрежу својих сплетака ухвати не само Србију него сав Балкан, дотле се исто тако у потаји спремала једна велика завера противу њега.

Завера је почела у војсци¹⁾. Све се било стекло да војску одвоји од Александра. Краљ Милан неговао је годинама династиске осећаје у војсци, али официри су изједначили династију с његовом личношћу, — и кад се он свадио с Александром, они су само чекали његову наредбу, па да Александра свргну с престола. Он им ту наредбу није издао, али официри, једном побуњени у мислима против Александра, нису се поново уживели у осећаје војничке верности према њему. Официри, нарочито млађи, нису могли да сваре Александрову женидбу. Драга је за њих била и остала блудница, и Александар, кад ју је начинио женом „врховног команданта војске“, пљунуо је на част целом официрском кору. Официрско честољубље, гајено од Краља Милана, обрнуло се против његовог сина. Млађи официри много су се кретали по женским друштвима; жене су махом биле бесне на Драгу,

¹⁾ О завери: Живановић, IV, 326. — Драгиша Васић, Деветсто трећа (писана на основу казивања завереника; до сада најпотпуније и најпоузданије дело о завери). — А. Новаковић, Извест о преврату 29 маја 1903 (*Трибуна*, август и септембар 1911). — Божин Симић (Магсо), Припремање 29 маја 1903, Српска војска пре и после 29 маја, Препород српске војске и борбе за уједињење (*Нова Европа* 11 јуни, 11 и 26 јули 1927). — Тајни извештај аустроугарског војног аташеа у Београду о 29 мају (необјављен; добитан добротом Г. Јована Тановића, уредника *Политике*). Извештај руске тајне полиције на Балкану о 29 мају (*Нова Европа*, 11 октобар 1927). И аустриски и руски извештаји, у појединостима, нимало поуздани.

и засипале су официре прекорима што трпе такву Краљицу. По вароши се разносила ова Драгина реч (истинита или измишљена): „Купићу сваког официра за два наполеона“. Официре је до срца увредило да о њима овако говори једна жена која се, по њиховом уверењу, некада сама давала за два наполеона.

Краљ Александар није разумевао ни јачину ни природу официрског незадовољства. Њему се чинило да су све то само сплетке неколико виших официра привржених Краљу Милану, — и да ће ствар лећи, чим на место тих сплеткаша доведе своје и Драгине присталице. Ове промене у вишим војним положајима извршене су на такав начин да су незадовољство официра још појачале. При дељењу виших положаја Краљ није пазио ни на способност ни на старешинство, него само на то да ли тај официр кога уздиже, одобрава његову женидбу. Ред је у војсци покварен; неспособнији и млађи дошли су испред способнијих и старијих. Нове војне старешине које су имале да јемче Краљу за верност војске, нису уживали много угледа у официрском кору, и нису били кадри привезати војску за Краља.

После одласка Краља Милана, материјалне прилике у војсци погоршале су се одједном. Краљ Александар није се старао као његов отац да војска буде уредно, и пре свих других, плаћена. Официри, који месецима нису примали плату, исцрпљавали су за то време кредит у чаршији и западали у зеленашке дугове. Та новчана оскудица коју су свакодневно трпели, непрестано их је дражила противу новог стања које је настало са Краљевом женидбом.

Врх свега још дошло је и питање Луњевице. Међу официрима се тврдо веровало да Краљ Александар, под утицајем своје жене, намерава начинити Никодија Луњевицу престолонаследником. Они су гледали својим очима како се тај млади официр понаша као принц и како се око њега купе скутоноше као око будућег престолонаследника. Он се увек видео у Краљевој пратњи, и премда му службено није дат никакав нарочити ранг, он је истицан испред свих ађутанита, међу којима се налазио и један ђенерал¹⁾. Краљ је стао истицати

¹⁾ Исио Милутина Лазаревића у *Политици* 26 октобра 1929. Приликом једне велике државне свечаности, када се Драга случајно или намерно разболела, Краљ је место ње узео њеног брата поред себе у кола. Ово је целом свету, а нарочито официрима, пало у очи.

Луњевицу у првим данима свог брачног живота, када је уз Драгу хтео да пригрли и сву њену породицу; доцније било је тешко вратити Луњевицу на његово право место. Официри нису улазили у ове психолошке танчине; они су видели да се Луњевици чине престолонаследничке почасте, и ако престолонаследник није; шта је то друго значило него да га Краљ спрема за престолонаследника? Никодије Луњевица, млад безначајан официр, који је привукао на себе пажњу само са два три каванска изгреда, — а већ и пре тога омрзнут међу официрима као Драгин брат, — Никодије Луњевица учинио је својим разбацивањем само то да гнев официра на Александра и Драгу прекипи. Они нису могли отрпети преношење Краљевског достојанства с Обреновића на Луњевице, — и њихов покрет против Александра добијао је изглед покрета за одбрану угледа престола.

Опозициона штампа, свесно или несвесно, подбадала је официре. Захваљујући слободи штампе коју је дао Априлски Устав, опозиција се јако осмелила и није у својим новинама штедела ни самога Краља. Једна врста напада на Краља, подмукла и опасна, вршила се свакодневно: Краљ се, тобоже, није помињао, али стање у земљи сликано је тако прним бојама, да се сваки морао питати, какав је тај Краљ који је пустио да земља дође у такво стање. Никада у опозиционој штампи није било више књижевника: Радоје Домановић, Милорад Митровић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, Милан Грол, Милорад Павловић. Ти књижевници писали су о политичким стварима са сувише маште и стила; Александрову Србију полу су сликали онаква каква је, полу су је измишљавали, докле најзад нису од ње начинили Домановићеву Страдију; њихови написи нису били политички чланци у правом смислу, него политичке приповетке, политичке песме, политичке шале и досетке, са свима претеривањима и извртањима таквог начина писања, али у исто време и с једном сликовитошћу и занимљивошћу која је недостајала обичним политичким чланцима, и која је дејствовала на читаоца јаче и неодољивије од свих разлога. Ово коло књижевника окупљено око опозиционих листова упропастило је Краља Александра исто онако као што је некада Змај упропастио Кнеза Михаила. Ти књижевници направили су од Александра једну карикатуру, на коју су толико навикли публику да она није

више била кадра да гледа Александра својим очима и да га види какав је у ствари. Нико може бити није био тако подложан сугестивној моћи ове Александрове карикатуре као официри; они су уопште с мање критике него грађани читали новине, и били склони примати штампану реч за јеванђеље. Они су искрено веровали да смо ми постали последња земља на свету, и то само стога што смо имали лудог владоца. И како су им са свих страна долазили гласови да је Александар изгубио сваки углед у грађанству, и да му је сва снага само у војсци, официри су осећали грижу савести, и питали се да ли под таквим околностима смеју бити Александру и даље верни... Спољашње прилике биле су врло озбиљне; арнаутски зулуми и македонски немири могли су сваког часа изазвати рат на Балкану; да ли је у тај рат, који је вероватно имао да реши њену судбину, Србија смела ући с таквим једним краљем из *Страдије* као што је био Александар Обреновић?

II.

Још у току 1901 млади официри, независно један од другог, помишљали су на заверу. Августа те године образована је једна група четворице — два капетана и два поручника — у којој се разговара о убијању Краља и Краљице. Пошто су тој групи пришла још три официра, утврђује се план атентата. Напад на краљевски пар извршио би се на балу код *Коларца*, с отровним камама, пошто би се претходно угасило осветљење. Шта би било после, о томе се није мислило. Официри су имали само да ослободе земљу од Александра; о њеној даљој судбини нека брину цивили! У овој првој фази, завера је била ограничена на седам људи, и више је личила на спремање атентата него на спремање преврата. Завереници, чији је стожер био поручник Анта Антић, чинили су утисак младих фанатика занетих осећањем дужности према отаџбини, без икаквих династиских и страљачких рачуна.

Атентат код *Коларца* био је неостварљив, али мисао о завери клијала је и даље. У току размишљања увидело се да је атентат против Александра у ствари преврат, и да у преврат не треба улазити без договора с политичарима. Први политичар с којим су завереници ступили у везу, био је Ђорђе Гевчић, Антићев ујак. Завереници су се састали с њиме у Антићевом стану, једног вечера у децембру 1901.

Генчић, који је тек пре два три месеца изашао из пожарачког затвора, улетео је у заверу одмах. Својим држањем и говором пуним самопоуздања Генчић је учинио јак утисак на заверенике: он је имао оно политичко искуство које је њима недостајало, и они су били готови да га слушају као вођа.

Генчићев је посао био да поред официрског кола завереника склопи и једно коло грађанских завереника. Он је увео у ствар прво свога таста Алексу Новаковића, београдског адвоката. И он и Новаковић желели су увући у заверу представнике свих странака, али с радикалима нису никако могли ухватити везу. Ни Никола Пашић ни Стојан Протић ни Љубомир Живковић нису се хтели упуштати у завереничке разговоре. Најзад, састављен је овај круг грађанских завереника: Ђорђе Генчић, Алекса Новаковић, Драгомир Рајовић, Јован Авакумовић, Никола Хаџи Тома. Генчић и Авакумовић били су либерали; Новаковић и Рајовић били су напредњаци; Хаџи Тома био је карађорђевац. Генчић, Авакумовић, Рајовић, сва тројица бивши министри, имали су гласа као политичари. Новаковић и Хаџи Тома више су се бавили својим приватним пословима него политиком. Авакумовић и Рајовић пратили су сав ток завере, али нису се мешали ни у шта. Авакумовић, нарочито, био је више посматрач завере него завереник у правом смислу. Од грађана улазили су у заверу својски Генчић, Новаковић, Хаџи Тома.

Официри су смишљали како да сврше с Краљем Александром; грађански завереници смишљали су кога да узму за новог Краља. Њихов избор брзо се зауставио на Петру Карађорђевићу. Али пре него би се завери дао карађорђевски правац, валаало се код претендента обавестити, да ли би он био вољан попети се на упражњени престо. О разговорима завереника с Петром Карађорђевићем мало је што познато. Од завереника с њиме се виђао само Хаџи Тома,¹⁾ — и све што се зна о његовим односима са завереницима, оснива се на усменим саопштењима Хаџи Томе. После првог виђења с претендентом, Хаџи Тома је

¹⁾ Осим Хаџи Томе претендента је видео још и Вукашин Петровић, који се тада бавио на страни. Он је знао за заверу од својих пријатеља Генчића и Менадовића, али у њој није иначе учествовао. Тај човек, ни с ким потпуно искрен и врло опрезан кад му је кожа била у питању, био је једна врста полузавереника. И он је као Хаџи Тома уверавао да претендент неће одбити круну, ако му се понуди.

уверавао заверенике да ће претендент примити круну, ако му се она после свршеног преврата понуди. По ономе што је Хаџи Тома причао једном пријатељу који није припадао завереничком колу, претендент је био неповерљив и уздржљив. Испрва није хтео да чује ни за шта, јер није веровао нашим политичарима; тек кад је дознао да заверу не воде само политичари него и официри, он се заинтересовао за њу, али после тога имао је опет једну кризу сумње, и приликом последњег виђења с Хаџи Томом рекао је да диже руке од свега. Ово Хаџи Тома није доставио завереницима.

Претендент је боравио у Швајцарској. У Бечу као шеф карађорђевске пропаганде налазио се његов рођак Јаков Менадовић. Он је био тај који је приредио упад Алавантићев. Хаџи Тома имао је с њиме састанке и договоре. Генчић, који се није видео ни једанпут с Петром Карађорђевићем, видео се неколико пута с Јаковом Менадовићем. Без обзира на колебања претендентова, Менадовић је постојано радио на завери. После свршеног преврата он је своје завереништво отворено признао аустриском посланику.¹⁾

Уверени на основу казивања Хаџи Томе да могу рачунати на претендента, грађански завереници обавештавали су се још да ли би преврат изазвао веће дипломатске заплете. Генчић је разговарао с аустриским послаником у Београду и с руским амбасадором у Бечу. Није им наговештавао ништа о завери, него је само у опште разбирао, ко би могао доћи за краља, ако би се престо упразнио. Руски дипломат рекао је да о руском принцу, због отпора Аустрије, не може бити говора. Аустриски дипломат рекао је да о немачком принцу, због отпора Русије, не може бити говора. Генчић је на основу тога закључио,²⁾ да би кандидатура једног српског принца — Карађорђевића — била примљена и од Русије и од Аустрије као мање зло него што је за прву силу био немачки, а за другу руски принц. Друг Генчићев из Ђорђевићеве владе, Вукашин Петровић бавио се у Бечу као полуизгнаник. Генчић га је молио да се и он обавести како би Велике силе примиле династиски преврат извршен у Србији. Петровић, који је имао неких нарочитих веза с Калајем, сазнао

¹⁾ Constantin Dumba, Draibund - und Entente - Politik, стр. 176.

²⁾ Усмена казивања Генчићева.

је да преврат не би изазвао никакве веће заплете: он би био примљен од две највећа заинтересоване силе, Русије и Аустрије, и ниједна од ове две силе не би се противила избору Петра Карађорђевића за краља.

Бечки дописник *Тајмса*, Викем Стид тврди да је Аустроугарска влада зацело знала за заверу. Она је била потпуно обавештена о састанцима завереника у једној познатој бечкој кавани, и почетком марта (по новом) 1903, заједнички аустроугарски министар финансија Калај говорио је Стиду да је Краљ Александар запао у опасан положај, и можда неће имати још много недеља да живи. Када су стигле прве вести о Александровој погибији, Стид је опоменуо Калаја из његово предсказивање. Калај је одговорио да Александру није било спаса. По том је говорио о „сплеткама“ црногорског кнеза Николе, које су „угушене у клици“, и дао израза својој нади да ће Аустрија удесити односе с Петром Карађорђевићем, јер његов отац за своје владе није се никада свађао ни с Турском ни с Аустријом. . . . Полуслужбени бечки лист *Fremdenblatt*, крајње равнодушан према трагичној судбини Краља Александра, писао је да је Аустрији свеједно да ли ће у Србији владати Обреновићи или Карађорђевићи; она тражи од Српске владе само једно, а то је: исправно и пријатељско држање. На питање француског амбасадора, граф Голуховски потврдио је да је у *Fremdenblatt*-у тачно изражено гледиште Бечког кабинета. Међутим, неслужбена бечка штампа замерала је томе листу, што се пред погибијом једне крунисане главе показао тако хладан и неосетљив.¹⁾

Вероватно, Аустријанци су сматрали Краља Александра за неповратно изгубљена; њима је било главно спречити долазак руског принца или црногорског кнеза, оди. кнежевића, на српски престо; када су видели да се завера обрће у правцу Карађорђевића, њима се од свих могућности ова учинила за њих још најмање незгодна. Отуда ова философска мирноћа с којом су и Калај и Голуховски и *Fremdenblatt* посматрали династичку промену у Србији.

Грађански завереници, пошто су нашли новог краља који ће бити признат од сила, имали су да се постарају и за шефа владе који ће, после Александрове погибије, узети власт у

своје руке. Тај шеф владе требао је да буде Авакумовић. Од њега је тражен и добивен пристанак. Он није хтео да се меша у заверу, али новом стању које би завера створила, стављао се на расположење.

Круг грађанских завереника није се никако ширио. То су били увек исти људи: Генчић, Новаковић, Хаџи-Тома, Рајовић, Авакумовић. Најважнији су били Генчић, преко кога су ишле везе са војним завереницима, и Хаџи-Тома, преко кога су ишле везе са карађорђевићевцима.

За разлику од грађанских завереника, војни завереници једнако су ширили свој круг. Међу њима од првога часа налазио се капетан Драгутин Димитријевић Апис, који је имао нарочити дар да задобија пристајце, и да их неосетно увлачи у најопаснија предузећа. Смео је да понуди учешће у завери чак и онима који су на први поглед изгледали најнеприступачнији, и то на тако прост и природан начин као да их зове на излет, а не у заверу. Један пријатељ, када је чуо да он врбује заверенике међу Краљевим ађутантима и ордоначивима, узвикнуо је: „Ти, како си почео, понудићеш учешће у завери и самоме Краљу!“ . . . Права заводничка природа, он је тренутно умртвљавао код људи осетљивост за опасности и грешности својих планова; људи су газили за њиме у завере и злочине чили и весели, као да не знају шта чине. Он сам био је потпуно присебан. Пио је само воду, и имао је главу увек трезну.

Врбовање завереника вршено је како међу београдским официрима тако и међу официрима из унутрашњости: ако би преврат био само дело београдског гарнизона, могло би се десити да противу онога што буду свршили београдски официри устану њихови другови из унутрашњости, што би изазвало грађански рат. Међу завереничким групама у унутрашњости, најјача је била нишка група; нишки гарнизон нарочито се злопатио због неуредног примања официрских плата и војних приваљности; то је може бити и допринело да се ту створи повољно расположење за заверу.

Завереници су били махом поручници и капетани, тек прошарани по којим мајором. Увлачење виших чиновна у заверу задавало је муке: старији људи имали су и сувише обазривости и рачуна. Најзад је задобивен инжењерски пуковник Дамјан Поповић, који је требао да буде војни вођ

¹⁾ Wickham Steed, *The Habsburg Monarchy*, стр. 240 — 242.

завере. Али ни он није носио име опште познато у војсци. Тражио се један ђенерал с неоспорним угледом у официрском кору. Такав ђенерал није нађен међу активним него међу пензионисаним официрима. То је био ђенерал Јован Атанацковић, пензионисан и гођен због отпора Краљевој женидби. На његово име увучени су многи официри у заверу; завера у којој је била чак и тако истакнута војна личност као Атанацковић, изгледала је озбиљна ствар. Сам Атанацковић није задобивен од војних него од грађанских завереника, и то поглавито од Алексе Новаковића, свог кума и друга из детињства. Ни после уласка у заверу Атанацковић није општио с официрима завереницима. Он није одобравао мешање војске у политику, али ако би официри без њега свршили посао, био је готов ставити се новом стању на расположење. Избегавајући додир с војним завереницима, он је учествовао у договорима грађанских завереника. Његов став лично је на став Авакумовићев: обојица су били нека врста тајних ортака завереничког предузећа. За разлику од Атанацковића, Дамјан Поповић пристајао је да се виђа и разговара с официрима завереницима. Многи млађи официри нису се задовољавали што им је речено да је и Дамјан Поповић у завери. Они су то хтели чути из његових уста. Он их је радо примао, и они су се враћали од њега потпуно учврћени у свом завереништву. И ако је Атанацковићево име јаче звонило од Поповићева имена, Поповић је у припремама завере био ревностнији од Атанацковића.

Година 1902 протекла је у разграњавању и попуњавању завереничког круга. Било је опасности да завереници, уколико многобројнији, не постану и неспособнији за брз и сложен рад, и да се цела завера не расплине у празним разговорима. Генчићу се чинило да су се он и остали грађански завереници сувише ослонили на реч официра, који се само скупљају, а ништа не одлучују. Он је наваљивао да се војни завереници јаче обвежу, и то путем писмене заклетве, коју би сви потписали. 19 октобра састављена је таква заклетва; њу је у први мах потписало само девет официра (четири капетана и пет поручника). Тај први списак предан је Генчићу, и узиман од њега на траг кад год је требало потписати ког новог завереника. У једној прилици, кад им се учинило да је власт наишла на траг завере, завереници униште тај списак, али

доцније начине други, који нису више давали Генчићу, него га је Драгутин Димитријевић чувао код себе. После мартовских метежа, када су два официра завереника била притворена, Димитријевић, са знањем Анте Антића, али без знања осталих другова, уништи и овај други списак. Завереници су остали до краја уверени да су везани писаном заклетвом, и ако им је заклетва била претворена у прах и пепео. Други списак, као и први, потписан је само од војних, а не и од грађанских завереника; потписати списак, значило је дати тачију од главе, — и зато је број завереника био мањи у списку, него ван списка. Мартовски метежи јако су разгневили људе против Краља Александра; ако су се дотле официри морали врбовати у заверу, они су се сада пријављивали сами, али у том последњем часу, када је број завереника нагло растао, писмена заклетва није се никоме подносила на потпис, јер је већ била уништена.

III

После мартовских метежа, непопуларност Краља Александра била је већа него икада, и завереницима се чинило да извршењу њиховог плана ваља приступити „сад или никад!“ Завера је била већ потпуно уобличена. То није више била неодређена мисао неколико младих официра који би, не предвиђајући даље последице, хтели једним потезом ослободити Србију од Александра и Драге. То је сада било озбиљно превратно предузеће, које је требало да очисти с престола Обреновиће и постави на њ Карађорђевиће. У правом смислу речи, завера није била карађорђевска. Њу није смислио и покренуо ни Петар Карађорђевић нити који од његових присталица. Завереници нису се решили да уклоне Александра и Драгу зато што су хтели успоставити Карађорђевиће, него су, напротив, одлучили да зову Карађорђевиће стога што нису више могли да трпе Александра и Драгу. Уз то су имали на уму и ту околност, да је боље довести на престо Србина него странца, и да би успостављење Карађорђевића задавало мање дипломатских тешкоћа него избор црногорског кнеза или кога од његових синова за српског краља.

Новац у завери није играо велику улогу. Хаџи-Тома издао је око седамдесет хиљада динара, и то је било све. Има једно казивање да је тај новац подељен војним завере-

ницима; тих плаћених завереника, како изгледа, није било више од четворице, и то нису били млађи официри него старији. Главнину завере нису чинили шићарције него фанатици. — Људи који могу угазити у злочин, али се не могу добити за паре.

Војни завереници нису имали одређених политичких уверења, премда су под утицајем опозиционе штампе били склони веровати да је уставни режим бољи од личног. Грађански завереници били су, бар раније, присталице личног режима. Генчић је био министар унутрашњих дела у Ђорђевићевој влади, и то за време преког суда. Рајовић, који је под том истом Владом, био потпредседник Скупштине, покушавао је под Цицар-Марковићевом владом да прикупи напредњаке у дворску странку. Атанацковић, који је и ако војник припадао колу грађанских завереника, био је као год и Генчић члан Ђорђевићеве владе. Новаковић и Хаџи Тома били су више пословни људи него политичари, али и они, ако ни због чега другог, а оно из мржње на радикале, нагињали су личној режиму. Од грађанских завереника, само је Авакумовић стално стајао у опозицији према личној режиму. Остављајући њега на страну, могло би се рећи да се за једну заверу политички неискусних и магловито слободоумних официра закачила једна група политичара који су у своје време служили личној режиму или му бар симпатисали.

Од политичких странака, радикали нису учествовали ни с једним човеком у завери. Уопште, после несрећног искуства с Тимочком буном, они нису показивали много воље за буне и завере. У њиховим редовима било је више букача и карађорђеваца него у редовима осталих странака, али вођство странке држало се ако не баш сасвим исправно, а оно врло обазриво. У Чебинчевој афери, од радикалних првака учествовао је без сумње Ранко Тајсић, али осем њега по свој прилици нико други. Ивањдански атентат подметнут је радикалним првацима. Од ове завере коју су официри склопили против Краља Александра, радикални прваци стали су се склањати, чим су је намирисали. С гледишта страначког, та је завера била напредњачко-либерална, и то више либерална него напредњачка. Генчић и Авакумовић били су либерали; Хаџи Тома није се бавио политиком, али по својим породичним везама, као шурак Ристића и Милојковића, био је близак

либералима. Међу официрима, Дамјан Поповић, Анта Антић, Драгутин Димитријевић, Милан Гр. Миловановић били су такође по породичним везама либерали. Две велике либералне породице — Баба Дудићи и Хаџи Томићи — ушле су обе у заверу: Баба Дудићи преко Јована Авакумовића, Хаџи Томићи преко Николе Хаџи Томе. Краљ Александар почео је своју владу државним ударом против либералног намесништва и либералног министарства. Завера која ће му доћи главе, била је на неки начин либерална одмазда.

IV.

Пошто је завера замишљена не као атентат него као преврат, она је у свом извођењу морала бити добро прорачуната. Требало је не само свршити с Александром и Драгом, него је требало још отети и врховну власт, да се завереницима не би десило оно исто што убицама Кнеза Михаила, које су тадашњи властодршци одмах после извршеног убиства похватили и извели пред преки суд. На први поглед власт се није могла друкчије отети него буном, и то буном војске, пошто је буна народа била немогућа. Завереници нису господарили војском. Београдски гарнизон био је сав подривен њиховим људима, и у Нишу имали су своју јаку групу; с осталим гарнизонима нису били сигурни. У самом Београду они су само једног команданта пука увукли у своје друштво: команде већих јединица нису, дакле, биле њихове. Што је главно, ако су се официри отпадили од Александра, трупе су му у главном остале верне. Отворен позив на бунт чак ни у београдском гарнизону не би нашао одзива. Под таквим околностима, преврат се дао извести само на овај начин: Краљ и Краљица били би изненађени и побијени на спавању, и завереници би се одмах за тим дохватили врховне власти и прогласили новог краља. Све то имало је бити дело официра, а не војника; војници, уколико би били употребљени, не би знали зашто се управо употребљују. Војска, као уосталоме и цела земља, била би стављена пред свршени чин.

Краљ у својој Двору био је добро чуван. Ту је био генерал Лазар Петровић, који је ради Краљева умирења ноћивао у Двору; ту је био дежурни ађутант; ту је била дворска стража с три официра; ту је било четрдесет пет коњаника гардиског ескадрона; ту је био одред жандармерије: један официр и

шездесет људи. Савладати оволике гардисте и жандарме, и онда убити краљевски пар, изгледао је посао тежак и опасан, нарочито кад се имало на уму да је официра завереника било мање него оружаних чувара Двора. Завереници су морали тражити себи саучеснике међу оним официрима који су се налазили у дворској служби. Они су привукли на своју страну једног ађутанта и два капетана краљеве гарде. Помоћу тих саучесника завереници су се надали да ће лако продрети у Двор и његову војну одбрану збунити и растерати. Али шта онда ако Краљ или ђенерал Петровић или ко други од Краљевих присталица уграби прилику и узбуни београдски гарнизон? С погледом на ту могућност, завереници су се решили да ставе у покрет трупе. Имали су својих људи у свима пуковима; у шестом пуку сам командант, потпуковник Петар Мишић, био је њихов; према томе њима није било немогуће извести један део београдских трупа из касарне. Наравно, њима се не би рекло шта официри управо намеравају; оне би имале само да чувају Двор, докле официри не сврше унутра свој посао. Ако би који од команданата повео своје војнике у помоћ Краљу, ове трупе код Двора зауставиле би га, јер би им таква наредба, тобоже ради Краљеве сигурности, била издана. Тек после Краљеве погибије, трупе би сазнале шта се у Двору дешавало, али тада не би више било опасности: мртав поглавар нема присталица.

Овако сложен план није се могао извести без добре врховне команде. Пуковник Дамјан Поповић био је одређен за руковођа преврата, али он је навукао на себе сумњу Двора и био је премештен у унутрашњост. Његову улогу примио је онда пуковник Александар Машин, рођени брат првог Драгиног мужа. Он је живео у омрази са својом снајом, и после њеног закраљичења стављен је у пензију. И ако пензионисан, он се решио да у току преврата сам себе реактивше, и да се у бесправно навученој униформи — мало на Алавантићев начин — наметне трупама за команданта.

V.

Овако разграната завера, која се уз то спремала скоро две године, није могла остати тајна. У заверу је било помешано много њих, — не само војника него и грађана, не само људи него и жена. Број људи који нису били у завери, али

су за њу знали, бивао је сваког дана све већи. Чак и они који нису били посвећени у ствар, наслућивали су да се нешто спрема. Гласови о завери продрли су чак и у ширу публику, која их је доста мирно примила. Краљ Александар био јој је досадио непрестаним државним ударима; од своје женидбе, није више био популаран, а од мартовског крвопролића постао је чак и мрзак.

Било је неизбежно да за заверу начују Краљ и Влада. Краљ је био увек нервозан, бојао се смрти, и имао предосећање атентата. Још под Вујићевом владом наређивао је неправност у војсци, поштравао полициско чување Двора, бежао од времена на време из Београда у Ниш. Крајем 1901, убрзо после првог Гејчићевог састанка са завереницима, Краљ је добио доставу да се међу официрима нешто кува. У то време Краљ није страховао од војника, него од грађана, — и то од карађорђеваца, левокрилних либерала, и самосталних радикала. Алавантићев упад и писање опозиционе штампе утврђивали су га у том страховању. Према томе, прве доставе о војној завери сматрао је као сплетке његових противника, који би хтели да га заваде с војском. Он је наређивао ухођења карађорђеваца и опозиционара, — и јав пр. по његовој личној жељи, једном чиновнику министарства иностраних дела, за кога се мислило да је карађорђевац, отворен је једне ноћи писаћи сто и претресене хартије.¹⁾ На официре није се тако будним оком мотрило. Управо, тек од мартовских метежа, Краљ је постао и према њима неповерљив. Тада су два официра из завереничког круга затворена, али како се њихова кривица није могла утврдити, они су убрзо пуштени. У то време, доставе о официрској завери учестале су; полиција је узимала те доставе озбиљно; председник владе ђенерал Цинцар-Марковић и први ађутант ђенерал Петровић сматрали су зебње полиције за неосноване. Цинцар-Марковић, у својој охолости, није могао појмити да ће неко од официра смети да се буни против његовог режима. Петровић, као што се неки пут дешава куражним људима, није веровао у опасност зато што је се није бојао. И он и Цинцар-Марковић волели су војску, и сматрали су за своју официрску дужност да је бране од полициских достава. Тим ђенералима одгајеним у појмо-

¹⁾ Маршићанин, II, 11.

вима Милановог доба, официрска завера чинила се нешто морално немогућно, и они су затварали очи чак и пред јасним наговештајима.

Краљ Александар, међутим, био се јако узнемирио. Краљица такође. Она је непрестано плакала; он није имао више сна. И он и она ретко су се појављивали на улици. Краљица неких шест недеља није крочила из Двора. Краљ, када би морао да изађе, изилазио је са великом пратњом. Страже у Двору удвојене су; око Двора, жандарми постављени на све стране. 24, 25, и 26 маја била је прослава Београдског певачког друштва. У Београд је допутовало око 2000 лица, које певача које изасланика из иностранства и из унутрашњости. Краљу је достављено да ће се атентат покушати на њега било приликом полагања темеља за уметнички дом или двадесет шестог на концерту. Он није дошао на полагање темеља, него је послао маршала двора. На концерту су били и он и Краљица, али са свом полицијом на ногама. Прича се да је двадесет осмога у вече Краљ имао сукоб са генералом Цинцар-Марковићем. Краљ је тражио да се притвори и стави под преки суд један већи број официра, за које је чуо да су у завери. Цинцар-Марковић је бранио официре, нудећи чак и оставку. Да ли је Краљ доиста помишљао на завођење преког суда за официре, то се не може утврдити, али сигурно је то да је Краља, последњих дана маја, спопао велики страх од завере о којој му се сваки час понешто достављало. Он се забио с Драгом у Двор, и осећао се само ту сигуран. Завереници су, међутим, били ту крај њега, међу дворским официрима, и спремали се да га баш у Двору нападну.

VI.

Завереници су били само нешто мање узнемирени него што је Краљ био. Затварање њихова два друга после мартовских метежа, премештање пуковника Дамјана Поповића у унутрашњост, гласови да ће Краљ ускоро почети гоњења противника династије по једној листи на којој су и њихова имена, — све то испуњавало је заверенике неспокојством. Њима се чинило да је завера већ у пола проказана, — и ако не потегну они на Краља, потегнуће он на њих. Они су се одлучили да нападну Двор ноћу између 28 и 29 маја, јер је тада дежурни ађутант био њихов друг, пуковник Михаило Наумовић. Та

околност да је двадесет девети мај био датум погибије Кнеза Михаила, — никоме није падала на ум.

План напада утврђен је двадесет шестог маја. Једна група од двадесет осам официра имала је да продре у Двор. По једном казивању, бирани су: „махом официри који немају трупа, а из унутрашњости поименце позвани“¹⁾; по другом казивању, бирани су „махом приправници са Генералштаба и официри на служби при Војној Академији.“²⁾ И по једном и по другом казивању, напад на Двор стављен је у задатак официрима одвојеним од трупа: то је одговарало духу целе завере, која је била бунт официра, а не бунт трупа. Три батаљона VI пука, цео VII пук, једна артиљериска батерија, један ескадрон коњице били би изведени из касарне и размештени око Двора, који би на тај начин био оцепљен од целе вароши. Поједина одељења била би упућена да заузму пошту, телеграф, управу града, и да опколе станове министра председника, министра војног, министра унутрашњих дела, и команданта дунавске дивизије. Све ове мере смишљене су ради обезглављивања војне и грађанске управе, коју су завереници намеравали да, одмах после погибије краљевског пара, дохвате у своје руке. Командант дунавске дивизије Димитрије Николић чинио се завереницима врло опасан, јер је био човек храбар и Краљу веран.

Ако не у свима појединостима, а оно у главним тачкама, заверенички план извршен је онако како је и утврђен. Око два часа по поноћи група двадесетосморице, вођена капетаном Драгутином Димитријевићем, упала је у Двор, чију је капију отворио један гардиски поручник, такође завереник. Стражари на главном улазу дворске зграде отворили су врата на оштру заповест капетана Димитријевића и одмах су разоружани. Гужва је почела тек у соби где су спавали дежурни ађутант, који је био, и дежурни ордонанс, који није био у завери. Обојица су убијени одмах; ордонанс зато што је хтео дати отпора; ађутант зато што његов убица није знао да је и он у завери. Пошто кључеви нису нађени, врата од Краљевих одаја разваљена су динамитом, али када су завереници упали

¹⁾ Васић, 75.

²⁾ Живановић, IV, 347.

у Краљеву ложницу, краљевског пара ту није више било. Ложница је зјапила празна с траговима скорашњег бегства.

Тражење Краља и Краљице почело је одмах, али без присебности и методе, у бесомучној ужурбаности. Положај завереника био је до крајности незгодан. Они су пошли на Двор, не сачекавши један батаљон VI пука, који је требао да им служи као пратња и обезбеђење. Успут су срели и повели собом једну чету пешачке гарде, коју је извео из касарне њихов друг, капетан Љубомир Костић. Завереници су упали на главну капију; Костић, који је требао ући на жандармску капију, остао је са својом четом на улици, јер му жандарми, ни поред његовог наваљивања, нису хтели отворити. VI и VII пук још нису били стигли, исто тако ни артиљеријска батерија и ескадрон коњице. Шта ће бити са завереницима, ако се узбуни унутрашња и спољашња стража Двора? Њих није било ни тристак, и могли су изгинути сви пре него стигну њихови другови с трупама.

Унутрашња стража налазила се у подземним одајама. У тражњи Краља и Краљице завереници су се растурили. Једна група са капетаном Димитријевићем, гонећи једног гардиста за кога је у мраку помислила да је Краљ, сјурила се у подземне одаје. Унутрашња стража приуцала је и капетан Димитријевић пао је рањен. Али после тога унутрашња стража није се више мицала.¹⁾

Шта је радила спољашња стража? Она се узбунила тек када је пристигао онај закаснили батаљон шестог пука који завереници нису хтели сачекати. Тада је један поднаредник спољашње страже упао у Двор као из небуха, с узвиком: „Напред, за официрске полетушке!“ Он је одмах обарен револверским метцима завереника. У томе се разбудило и капетан коњичке гарде Петар Панајотовић, који није био завереник, и кога су завереници, преко својих људи у Двору, опали у вече 28 маја опијумом сасутим у вино. Разбуђен узбуном спољашње страже, он је, онако траповесан, стао прикупљати стражаре, али тек што их је постројио у дворишту, батаљон шестог пука продро је на главну капију. У пуцњави која се

¹⁾ По другом једном казивању, она је доцније изашла из подземља, прикупила се у једној собици крај главног ходника, и пуцајући кроз прозор и врата, држала неко време главни ходник под својом ватром.

тада отворила, капетан Панајотовић пао је рањен. Командант шестог пука, Петар Мишић брзо је савладао спољашњу стражу, загосподарио двориштем, и отворио жандармску капију капетану Костићу и његовој чети.

У томе су стали пристизати и други делови завереничких трупа: два батаљона шестог пука изведена из горњег града поручником Јовицом Јовичићем, цео седми пук стављен у покрет, за време спавања команданта, мајором Миливојем Анђелковићем, један коњички ескадрон са капетаном Бориславом Грујићем, једна артиљеријска батерија са капетаном Ђорђем Ристићем.

Двор је био потпуно у власти завереника: унутра, отпор страже савладан; споља, сви приступи заузети завереничким трупама. Али, ако су били господари Двора, завереници нису били господари Краља и Краљице; њих двоје измакли су им необјашњивим начином. Трупе распоређене око Двора нису биле поуздане. Њима су, истина, командовали завереници, али оне нису знале свој прави задатак. Речено им је, да се воде у Двор, јер је Краљ у опасности... Шта онда, ако се Краљ не пронађе пре свитања и пре буђења вароши? Оно што се могло сакрити од трупа за време ноћи, неће се моћи крити кад дође дан, — и ко зна да трупе не обрну онда оружје против својих команданата?

У том мучном положају завереници су долазили на мисао да сруше Двор топовима: Краљ и Краљица морали су бити негде у Двору; кад већ није било начина да се они истерају из свога скривалишта, најбоље је било затрпати их рушевинама двора. Пуковник Александар Машин није то дао. По његовом мишљењу, завереници су требали да узму власт у своје руке, и ако Краљ још није нађен и убијен. Машиново је гледиште усвојено, и наредба издана да се председник владе и министар војни убију. И ако опседнути у својим кућама, они су могли неким начином ухватити везу са војском и полицијом; у том случају, цела државна машина покренула би се одједном против завереника... Пошта и телеграф били су још раније заузети, а министарство унутрашњих дела опседнуто. Сада пошто је одлучено да се узме државна власт, Генчић је отишао у министарство унутрашњих дела да почне одатле издавати потребне наредбе. Међутим, командант шестог пука, потпуковник Петар Мишић истрчао је пред трупе са

по једним револвером у свакој руци и објавио да су Краљ и Краљица погинули. Узвикнуо је: „Живео Петар Карађорђевић!“ и стао пуцати у вис. Војници су такође стали клицати Карађорђевићу и пуцати из пушака. Куршуми су летели на све стране. Официри су имали муке да пресеку пуцњаву.

Завереници су држали пошту, телеграф, министарство унутрашњих дела. Влада и војска биле су обезглављене убиством ђенерала Цинцар-Марковића и Милована Павловића. Трупe пред Двором увучене су у бунт клицањем Карађорђевићу... Али све то није било довољно: ваљало је пошто пото наћи Краља Александра. Трагање за њиме продужено је, али с више методе. Ако је ико знао његово скривалиште, то је био његов први зђутант и главни поузданик ђенерал Лазар Петровић. Чим су упали у Двор, завереници су се постарали да начине безопасним ђенерала Петровића, који је ту ноћивао ради Краљеве безбедности. Једна одређена група упућена је да нападне ону кућицу у дворишту, где се налазила његова соба за спавање. Кућа је опкољена, али се унутра није могло, јер се Петровић био затворио и пуцао као из заседе. Задовољни што су га одсекли од Двора, завереници нису предузимали против њега ништа даље. Тек сада када им је он затребао ради изналажења Краља Александра, они су опет ударили на њега. Позвали су га да изиђе и да им помогне наћи Краља: иначе, биће убијен. Ђенерал Петровић изишао је потпуно обучен и одмах предао свој револвер; нико није запазио да он има још један револвер, који је задржао при себи. Уверавао је сасвим мирним тоном да не зна где Краљ и Краљица могу бити. Ишао је са завереницима по целом Двору из собе у собу, без икаква знака узбуђења. Чак се једном пожалио да ће озепсти, јер је заборавио понети капу: један од завереника пружио му је своју. Враћајући се поново у краљеву ложницу, потпоручник Велимир Вемић опази да се на оној страни која је била окренута улици, не налазе испод завесе прозори, како се у први мах свима учинило, него се налазе врата: удубљење за утурање кључа, и ако не најјасније, распознавало се. Уз ложницу налазило се, дакле, удубљење собче, — и требало је видети да се Краљ и Краљица нису ту склонили. Ђенерал Петровић покушао је скренути пажњу с кључаонице, уверавајући да „ту нема ништа“. Тек када су завереници затражили секиру да обију врата, Петровић

се одлучи да позове Краља на предају. „Величанство... Ја сам, — ваш Лаза! Отворите вашим официрима!“ Кроз врата се зачуо Краљев глас, сасвим обичан, нимало узбуђен: „Могу ли рачунати на заклетву мојих официра!?!“. Као пре три године, када им је саопштавао своју веридбу с Драгом, тако и овог пута — и ако под страховито промењеним приликама — Краљ је опомињао официре на њихову заклетву... Један од завереника узвикнуо је да Краљ може рачунати на заклетву официра. Каже се да су остали завереници узвикнули, да не може, — али оно казивање не изгледа сасвим сигурно. Како било да било, врата су се отворила, — и чим су угледали пред собом Краља и Краљицу, завереници су припуцали. Ђенерал Петровић потегаво је свој сакривени револвер на капетана Михаила Ристића, који је испалио први метак на Краља. Пре него што је Петровић окинуо, њега су оборили на земљу Ристић и још један завереник из својих револвера.

Драга, чим је припуцало, пала је Александру око врата. Да ли је она њега узимала у заштиту, или је код њега она тражила заштите? У сваком случају и она и он изрешетани су куршумима, — он са тридесет метака, она с осамнаест. Она је касапљена и мрцварена још и сабљама. Убијање краљевског пара извршено је у три часа и педесет минута, — два часа, дакле, после завереничког упада у Двор. Војсци је кроз отворен прозор, одмах објављено „да нема више тиранина!“ Убрзо затим „крвава и гола тела краљевских супружника била су избачена у двориште.“¹⁾

Осем Краља и Краљице погинули су још председник владе ђенерал Цинцар-Марковић; министар војни, ђенерал Милован Павловић, — и оба брата Луњевице, Никола и Николије. Министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић рањен је тешко. Цинцар-Марковић и Павловић убијени су по наредби пуковника Машина, с одређеним циљем обезглављивања законите владе. Убијање Луњевица и покушај убиства Тодоровићева било је лично дело некојих завереника, који су мислили: што више крви, тим боље...²⁾

¹⁾ Васић, 91. По једном казивању, нико није намеравао да лешеве баца у двориште. Лешеве су само истурени на прозор да их војска види; при томе леш Драгин случајно се скотрља у двориште, и тек тада један завереник изабаци за њеним лешем и Александаров.

²⁾ Постоји казивање да је и за Тодоровићево убијање Машина издао наредбу.

Већ је било крајње време да завереници сврше свој посао. Они официри који нису били у завери, већ су осетили да је Краљ у опасности и spremали су се да га бране. Командант дунавске дивизије, пуковник Димитрије Николић умкао је из своје опседнуте куће, одјурио на Бањицу, и узбунио осми пук. Нови дивизијар постављен од завереника телефонисао је из вароши пуковнику Николићу да седи с миром, јер је Краљ већ погинуо. Николић је захтевао да му то потврди један од његових бригадира, потпуковник Љубомир Милић, у коме је имао вере. Милић је брже боље отправљен на Бањицу, али он ту није стигао сам, него у пратњи два официра завереника, за које се не зна да ли су и каква упутства имали. Милић је затекао осми пук већ постројен. Николић је позвао Милића к себи, а завереницима рекао да застану. У тај мах завереници опале на Николића; Николић опали на њих; четири подофицира који су стајали уза њ, опале такође. Милић, у киши куршума као на бојном пољу, када се осврнуо, видео је с десне стране обореног једног завереника, с леве стране обореног другог завереника, а према себи, на растојању, испруженог дивизијара Николића. Један је завереник убијен на месту; други завереник и дивизијар Николић тешко су рањени. На пуцањаву, пук се кренуо сам од себе. Милић, узимајући команду на место рањеног Николића, зауставио је и смирио војнике; он им је објаснио да је Краљ Александар погинуо, и да се ново стање мора примити. По овоме што се дешавало на Бањици, види се да је мало требало па да официр пође на официра, војник на војника. Револвери су већ пуцали најмањим поводом или чак и без повода.

Двадесет девети мај испаво је много крвавији него што су завереници намеравали. На своме последњем договору, они су одлучили само убијање Александра и Драге. Убијање председника владе Цинцар-Марковића и министра војног Павловића одлучено је тек после упада у Двор, — и то у оном страху и нервозности која је обузела заверенике када нису нашли Краља у његовој ложници. Убијање браће Луњевице извршено је без претходног договора, лично иницијативом једног завереника. Убијање генерала Петровића, једног ордонаиса и једног ађутанта дошло је само од себе у ватри борбе. . . . И тиме списак жртава није исцрпен.

Завереници нису радили с присебношћу старих мајстора злочина, него са заносом и јуришем људи који сами себе шибају на дела изнад њихове нервне снаге. У два часа по поноћи требало је да група двадесетосморице крене с једним батаљоном шестога пука на Двор. Батаљон није стигао у уречени час. Код официра се осетило колебање и стрепња. Да пресече ствар, капетан Димитријевић командовао је друговима да, макар и без батаљона, појуре трчећим кораком на Двор. И у тој трци они су се сјурили на дворску капију онако заслепљени и неодољиви као човек који чини злочин из љубавне страсти. Све што су даље радили, било је у истом таквом јуришу, у истом таквом полусну.

Димитријевић, који је трчећим кораком, и без заштитног батаљона, повео другове, скрхао се рањен, јурећи једног гардиста у подземље. Пуковник Машин, који је после тога водио ствар, био је један миран Чех, са глатком господском кожом и хладним мачијим погледом. Завереници ће доцније с дивљењем причати о присебности са којом је издавао наредбе „као да командује на маневрима“. Аустриски посланик, који га је сутрадан видео, такође помиње његову мироћу и владу над собом: „Исправан и отмен у новој новцатој униформи као да се спрема за дворски бал, без труни прашине на оделу, без и најмањег знака узбуђења и умора на лицу.“ Он је тај који је својом присебношћу спречио рушење Двора, и он је тај који је без праве потребе, и из чисте предохране, наредио убијање Цинцар-Марковића и Павловића.

VII.

Десетогодишња Александрова влада помиње се обично као најјаловије доба наше новије историје. Својим честим променама Александар је доиста чинио немогућим методично вођење државних послова. Ипак, и за његове владе било је периода релативне сталности, када се нешто могло урадити, и када се доиста и урадило. На пр. за Новаковићеве владе, која је трајала од јуна 1895 до децембра 1896, и чију је спољашњу политику наставила Симићева влада, која је трајала до октобра 1897; па онда, за трогодишње владе Владана Ђорђевића од октобра 1897 до јула 1900, и најзад, за Вујићеве владе од марта 1901 до октобра 1902.

На пољу политичког законодавства Александрово доба није обележено никаквом трајном тековином. То је доба непрекидних уставних проба, кроз које су се провлачиле једне исте аутократске тежње. Самодржавље коме је Александар нагињао, није било чиста и отворена диктатура. Он није смео да влада без Скупштине, али Скупштина морала је да ради оно што он хоће. То самодржавље прикривено и прокријумчарено кроз скупштинске форме, није се могло одржати, као што се уопште лажни и неискрени системи не могу одржати.

Главне своје успехе Александрова влада имала је на пољу спољашње, војне, финансиске политике. У спољашњој политици, највећи је успех био тај што је у Македонији створена наша школска и црквена организација; заустављено побугаривање те покрајине, и задан Егзархату најјачи удар који је он икада добио. Краљ Александар занимао се много Македонијом, где се, по његовом мишљењу, решавала наша народна будућност.

У војсци, истина више Милановом него Александровом заслугом, појачан је стални кадар с двадесет нових батаљона, сразмерно томе повећан број официра, набављене нове вишеметне пушке, и уопште унет у војску дух самопоуздања и пробужена воља за рад.

У финансијама, ако није решено питање хроничног мањка и летећег дуга, учињене су бар припреме за његово решење, — прво, Карлебадски споразум од 1895, који је старе петопроцентне зајмове ујединио у нови четворопроцентни зајам и тиме смањио годишњину државног дуга; — за тим зајам од 1902, који је омогућио исплату летећих дугова.

На другим пољима државне политике није учињено ништа знатније. Сав напор на приредном пољу, на пр. оснивање земљорадничких задруга, кланичког друштва, извозне банке, потицао је више од заинтересованих привредних кругова него од Владе (премда је тај напор, када је једном почет, помагала и Влада од своје стране). На просветном пољу, за Ђорђевићеве владе намеравао је коренити преображај, али оно што је та Влада започела, доцније владе нису наставиле, и све се опет вратило на стари правац.

Главна дела Александрове владе остају, дакле, црквено-школски успеси у Македонији, појачање и наоружање војске, припреме за сређивање финансија. Александрова влада није

била сасвим јалова. Ипак, општи је утисак био да се за десет година с друкчијим владоцем дало постићи много више.

Као непосредан повод Александрове пропасти наводи се његова женидба неприликом и нероткињом. Од свих зала која му је та женидба донела, најгоре је било то што га је завадила с официрима. Официрска завера која га је стала главе, била је исто толико управљена против његове жене колико и против њега сама. Али не треба заборавити да је његова женидба много више покварила његове односе с официрима него с грађанским странкама. Најјача странка, радикали, нису били противници његове женидбе, него противници личног режима који је до његове женидбе трајао. Тај режим био је нарочито мрзак због преког суда који је заведен поводом Ивањданског атентата. Радикали су тврдили да је лични режим лишио народ не само политичких слобода него и правне сигурности; под тим режимом и невин човек могао је из неких наopakих политичких разлога бити осуђен на окове. Радикали су пристајали на све, чак и на Драгу Машини, али под условом да се с личним режимом престане.

Немајући после своје женидбе сигурног ослонаца у војсци, Краљ Александар био је принуђен попуштати радикалима као најјачој грађанској странци. Ове нужности свог положаја он је разумео само у пола, и пошто је учинио покушај споразума с радикалима, није у њему истрајао, него се после неког времена вратио на лични режим. И ако под успостављеним личним режимом нису чињени никакви нови огледи с преким судом, радикали су одмах обележили тај режим као напад на правну сигурност. Они га нису могли страшније оцрнити: онако широке политичке слободе какве су радикали захтевали, није желео цео свет, али правна сигурност требала је свакоме. Пред јавним мишљењем Александар је био жигосан као насилник који не поштује светињу суда и закона.

Та непопуларност коју су радикали створили Александру, окуражила је и официре против њега. Они су били уверени да, ако им само завера успе, народ ће их носити на рукама. Према томе, Александар није пао само због своје женидбе, коју официри нису могли да му опросте, него је пао још и због личног режима — изједначеног с преким судом — који су радикали хтели да руше у његовој личности. Они нису узимали икаква учешћа у официрској завери, али они су створили оно расположење духова које је чинило заверу могућом.

Александар је једно за другим изгубио љубав официра и проиграо поверење најјаче грађанске странке. Он није дозвољено јасно увиђао да само наслоњен на војску може војевати против радикализма, и да само под заштитом радикалне уставности може бити сигуран од официрских завера. Он је хтео истовремено да наметне официрима Драгу за краљицу, и да насупрот радикалима успостави лични режим. Таква борба на два фронта премашала је његову снагу, — и његова пропаст постала је неизбежна.

VIII.

С Краљем Александром истребљена је и династија Обреновића. Пред своју погибију он је стајао на врхунцу своје непопуларности, и узрок те непопуларности није лежао само у његовим деспотским тежњама, него још, и то много више, у његовој несрећености. Он је чинио и на пријатеље и на непријатеље утисак као да не зна шта хоће, и као да је неврастеничарска потреба промене постала главна црта његова карактера. За десет година владе правео је четири државна удара, променио три устава и дванаест влада, прелазео од личног режима к уставном и од уставног ка личном, — непостојан у личном режиму, неискрен у уставном. Макаквог правца да се стално држао, он би поред противника имао и присталица; овако, лутајући без правца, имао је само противнике и ниједног правог присталицу.

Лично, није био ни зао ни крволочан, али је патео од извесне хладноће срца и од извесног моралног слепила. Осем Драге, није волео никога. И према оцу и према матери понашао се с неприродном бездушносту и непристојношћу. Био је прикривен и лажљив, уживао је да подвали и насамари. Главни циљ његове унутрашње политике свео се најзад на завађање и цепање странака, на брукање и изигравање политичара. У спољашњој политици тако је врдао између Петрограда и Беча да му најзад нису веровали ни у Петрограду ни у Бечу. Не волећи никога и не разликујући зло од доброга, он је држао да му је све допуштено и да се може са сваким титрати; због тога при крају своје владе био је скоро од целог света остављен.

Он је имао политичке интелигенције. Умео је да говори и умује о политичким питањима; био вешт у препирци и преговорима; одликовао се оном нарочитом врстом духа која се тражи за сплетке и комбинације; у игри са странкама чешће је надмудрио он њих него оне њега. Али његова интелигенција, и ако неоспорна, није била висока и дубока. Њему је недостајала интуиција, брзо и непосредно схватање стварности. Он је предвиђао потезе својих противника и досећао се како да им доскочи; прави ток политичког живота и његове невидљиве снаге није осећао. Руководио се извесним претпоставкама о људској природи које су само у неколико биле тачне: уочавао је код људи само њихову себичност и кукавичлук; губио је из вида њихове наступе беса и лудила, кид они делају и без страха и без рачуна. По његовом приписном уверењу, ко је умео руковати опругом људске заинтересованости, тај се могао играти с људима као с луткама. Он није знао — то ће тек двадесет деветог маја дознати — да народ није кутија лутака, него један слабо заграђени зверињак. Лакоћа с којом је извршио свој први државни удар, и трпљивост с којом је народ подносио лични режим, сасвим су заслепиле Краља Александра. Он је уображавао да може све, ако само лепо удеси ствари. Отпорност људског материјала није више узимао у обзир; сваки лепо склопљен план чинио му се остварљив; као што није разликовао допуштено од недопуштенога, тако није разликовао ни могућно од немогућнога. Његов брак с Драгом открио га је до последња дана: он није разумео да је тај брак морално недопуштен, а политички немогућан, и покушао је да га изведе једним добро спремљеним препадом, који је, по његовом уверењу, морао успети нешто због његове властите мајсторије, нешто због кукавичлука наших политичара. Људи оштроумни, а нестварни успевају само привремено; пре а после стварност се покаже јача од њиховог домишљања, и то је онда њихова пропаст. Тако се и Краљу Александру десило да на неколико дана пошто је на скупштинским изборима изиграо све странке, буде убијен од својих официра.

Политичка интелигенција, али без праве политичке увиђавности, то је била једна од главних црта Краља Александра, и један од главних узрока његове катастрофе. Он чини утисак једног кабинетског радника одвојеног од света. С љу-

дима није имао ни моралне ни интелектуалне везе; отуда с једне стране, његова оскудица моралних обзира и моралног стида, — с друге стране, његово непријатељски једнострано схватање људи само са стране њиховог егоизма и њихових слабости. Његова политика, која се на први поглед чинила реалистична до цинизма, била је у свари једна игра у којој се више рачунало с уображеним него с позитивним чињеницама. То је било јако измозгљиво умовање једног човекомрца и особењака, који се на крају крајева исто тако вара у својим предвиђањима као што се варају и простосрдачне и оптимистичке природе.

Рођен на престолу, одгајен између четири зида свога двора, остављен после свађе својих родитеља готово сасвим сам себи, уведен из те самоће у политички живот одједном, посредством једног државног удара који је ишао глатко као добро вођена представа, Краљ Александар већ по свом одгоју није могао имати јако осећање стварности. Али не само његов одгој него и његова властита природа одвајала га је од стварности. Хладан, саможив, разочаран о људима пре него је стекао искуства о њима, спор у примању утисака који су се код њега слабо зарезивали, мавнички Јогунаст када би се по изузетку нешто јаче зарезало, без широке људске симпатије и широког духовног интереса, заинтересован само за своје политичке планове које је крадом од других неговао као тајне пороке, Александар Обреновић био је већ по својој природи скупљен и увучен у себе сама. Он је умро без породе, али не само по томе, него по целом свом бићу младог старца са закржљалим срцем и јаловим муровањем он је чинио утисак угасника куће Обреновића.

ГЛАВА VII.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ДРУГУ ВЛАДУ ОБРЕНОВИЋА.

I. ОБРЕНОВИЋИ.

Друга влада Обреновића, која је трајала од 1858 до 1903, не може се разумети, ако се не узму у обзир личне и породичне одлике владалаца те династије. Какви су то били људи? Прва двојица, Милош и Михаило, били су чисти Срби; трећи, Милан, био је по оцу Србин, а по мајци Влах; његов син Александар, рођен од мајке полу Влахиње полу Рускиње, имао је више туђинске него српске крви. Неписмен сељак, Милош, када се уздигао до силе и господства, живео је на начин турских паша и везира. Његов син Михаило провео је као изгнаник доста година у туђини, оженио се мађарском племићком, и добио и сам изглед страног благородника. Милан, рођен у Влашкој, школован у Паризу, опомињао је на оне влашке бољаре који се чешће виђају на париским булеварима него код своје куће. Александар, одгајен у Србији, био је, ако не по крви, а оно по начину живота и по личном укусу наш човек.

Сви Обреновићи лудовали су за женама. Милош, још источњак, гледао је на жену као на робинју; жене су му однеле доста новаца, али нису утицале на његову политику. Код његових наследника жена се почиње мешати и у политику. Михаилова љубав према сестричини заљубада је из основе његов систем владанине. Милан из љубави према једној обичној грађанки сишао је с престола. Александар, да би могао узети ону коју воли, окренуо је све тумбе и у војсци и у држави, — и најзад, изгубио због те жене не само престо, него и главу.

Какви су Обреновићи били у новчаним стварима? Милош је силом власти, а нешто и трговачком вештином, створио огромно богатство, — богатство раде и пабаба. Михило је живео на високој ноzi и био широке руке, али његова дарежљивост није прелазила у распикућство. Милан је био распикућа, слично и последње остатке Обреновићевског блага, и завалио се у дугове. Ни стечник као Милош ни дародавац као Михаило ни распикућа као Милан, Александар је био чуваран на малограђански начин.

Ниједан Обреновић није имао много срца. Милош је немилосрдно сатирао супарнике. Милан после Тимочке буле, Александар после Ивањданског атентата, па и сам Михило после Мајсторовићеве завере, — показали су се у својим одмаздама не само строги него сверепи. Ипак зато Обреновићи нису заслуживали име крволока. Ни Михаило ни Александар не носе ниједно политичко убиство на души. Милан је убијао, али у одбрани од завере и атентата. Милошева убијања, многобројна, дешавала су се у једно још примитивно доба. У династиској себичности и самољубљу Обреновићи су терали до краја, али жеђ људске крви која мори тиране лудакe, није се код њих опажала.

Ако нису имали срца, Обреновићи су имали, ко више ко мање, личне привлачности и вештине владања. Милош је умео са светом, и био велики вођ народа и у миру и у рату. Михаило је својом охолом достојанственошћу уливао поштовање гомили, а својом исправношћу и кавалерством задобијао оданост појединаца. Милан је и са гомилом и са појединцима био велики глумац, али имао је од времена на време наступе искрености и срдачности: мање уважавао од Михаила, он је стекао више личних пријатеља од њега. Са мање личног чара од осталих Обреновића, Александар је био, кад му је требало, мио и љубазан, и они који су га знали изблиза, имали су симпатије за њега.

Обреновићи су били не само првенствено, него искључиво обдарени за политику. Ван политике нису имали никаквог јачег духовног интереса. Милош је био неписмен. Михило је помагао књижевност, али више из патриотизма, него из љубави према њој самој. Милан је све своје знање црпао из разговора, а не из књига. Александар, који је читао доста, није се нарочито занимао ни науком ни књижевношћу. У опште,

Обреновићи нису били људи од књиге, а још мање уметничке душе. Нису били обдарени ни сликарским оком ни музичким ухом; Милан и Александар били су готово сасвим без слуха. У накнаду зато сви су Обреновићи били речити, — и то, изузимајући Михаила, речити не само у уском, него и у најширем кругу: они су умели да беседе с народом, — и то је управо била она врста дара која им је као политичарима била најпотребнија.

Обреновићи нису поред политичкога дара имали још и војнога. Једини Милош имао је тога дара, али и у њега војни дар био је слабије развијен него политички. Остали Обреновићи, и ако су много пажње обраћали на војску, нису били војници. Михаило је био бар лично храбар, али Милан, и ако је водио три рата, био је кукавица. Александар је био још мање војник него његов отац. Његов отац радо је носио униформу, радо се дружио с официрима, и радо је говорио о војним стварима. Александар се угодније осећао у грађанском оделу и више уживања налазио у разговорима с политичарима.

Врхунац својих политичких способности Обреновићи су достигли у Милошу. Он је имао и државничке памети и националног осећања и династиског инстинкта: све то троје ишло је код њега заједно, и узајамно се допуњавало. Код Михила се већ покварила равнотежа између државништва и патриотизма: његов националистички полет премашао је нашу тадашњу државну моћ. Милан је имао јако разумевање државе и њене организације, али у њега је национално осећање било слабо развијено, и зато је Српску државу и сувише одвојио од Српства. Александар није имао ни национално осећање Михаилово ни „државну идеју“ Миланову: политичка вештина Обреновића код њега се уситнила и претворила у сплетку и лукавство. Политички дар, потпуно код Милоша, прешао је на Михаила и Милана само у одломцима; код Александра он је већ стао да се дроби.

Неједнаки по политичком дару, Обреновићи били су једнаки по самодржачким склоностима. Милош је владао као мали султан, који свачију земљу и свачију жену може отети, свачију главу отсећи. Деспотизам свога оца Михаило је облагородио и обукао у форме западног бирократизма и централизма, угледајући се на државнике пре 1848, једног Метерниха

и једног Гизоа. Милан је тешко подносио уставна ограничења, тежио владалачкој диктатури са наслоном на војску, али без прекидања сваке везе с народом: ако није марио Скупштине, он је уживао да држи народу говоре и да му упућује прогласе: у његовим начинима било је нечега бонапартистичког. Александар правио је за десет година четири државна удара, и сматрао је и Устав и законе за играчку.

Сељачка породица, Обреновићи, су услед наглог господства и наглог цивилизовања, а може бити и услед јаког прилива туђинске крви, стали брзо да се измењу. Већ у другом трећем колону велико богатство Милошево почело се растурати, а његов политички дар опадати. Сој саможивих династа, Обреновићи су осећали неодољиву потребу владања и заповедња; сва њихова духовна снага ставила се у службу политичкој амбицији. Али, ако је амбиција усисала у себе све њихове способности, она није усисала у себе и све њихове страсти. Страст за женом била је у њих тако јака да је ни амбиција није могла савладати. Та страст за женом, двогубо опасна код онога који хоће да господари људима, лежала је на Обреновићима као породично проклетство, — и најзад је донела династији смрт.

II. РУСИЈА И АУСТРИЈА.

Влада Обреновића од 1859 до 1903 била је увучена у вртлог руско-аустријске источне политике. Русија и Аустрија биле су исто тако важни чиниоци нашег политичког живота као и наше домаће странке.

Русија је водила до Берлинског конгреса једну политику према нама, а од Берлинског конгреса другу. До Берлинског конгреса, ми смо њено главно логориште на Балкану, одакле има да пође први напад на Отоманску царевину. Док не дође време тога напада, наш је задатак да непрестаним узнемиравањем Отоманске царевине ометамо њено унутрашње сређивање и учвршћавање. Под Михаилом, Русија нас оружа за рат с Турском; под Миланом, када је рат почео, она нам даје новаца и шаље добровољце. Рат који смо ми започели 1876, она продужује 1877. . . До Берлинског конгреса ми смо доиста руска претходница на Балкану.

После Берлинског конгреса, новостворена Бугарска држава постаје место нас руска претходница. Али, ако Русија нема

више потребе да нас баца у бок Турској, она има потребе да нас баца у бок Аустрији. Она је преко воље пустила Аустрију у Босну и Херцеговину, одакле је та сила намеравала да се једнога дана спусти чак до Солуна. Србија је била у стању изазвати врење не само у Босни и Херцеговини него и у осталим српским земљама Хабзбуршке монархије, — и, разривана унутра, Хабзбуршка монархија постала би неспособна за надирање споља. По руском плану, ми смо имали да ломимо аустријску снагу, као што смо раније ломили турску.

До Берлинског конгреса, ми смо у спољашњој политици налазили мало додирних тачака с Аустријом. Она је гледала да одржи Турску, на чијем смо распаду ми радили. После Берлинског конгреса, Аустрија покушава да нас привуче к себи како не бисмо постали руско оруђе противу ње. Она нам даје врло повољан трговински уговор, који треба да утре пут царинском савезу, и закључује с Краљем Миланом једну тајну конвенцију која ставља нашу спољашњу политику под њен надзор. Русија би хтела да од нас начини легло панславистичких мутњи у српским земљама с оне стране Саве и Дунава. Аустрија би хтела да једнога дана и нас, као остале српске земље, увуче у свој оквир. Те две силе боре се на нашем земљишту за своју премоћ на Балкану.

Русија је имала неколико средишта акције: службену дипломатију, панславистичке организације, једну тајну полицију на самом Балкану. Панславистичка радња била је необично успешна. Панслависти хватали су код нас, с једне стране, цркву; с друге стране, ону странку која је кад била најјача. Митрополит Михаило био је свом душом њихов. Прво либерали, па онда радикали стајали су несумњиво под њиховим утицајем. Панславистичке идеје о узајамности свих Словена и о борби Словенства противу Германштине наизвиле су одзива не само код либерала и радикала, него скоро код све наше интелегенције. Под утицајем панслависта, наша интелегенција веровала је онако безусловно у скору пропаст германске премоћи, као што радничка класа, под утицајем Марксизма, верује у скору пропаст капиталистичког друштва. Стварајући једну идеологију и један фанатизам који је неодољивом снагом вукао наше људе у крило Русије, панслависти су освојили душу нашег народа. Они се нису задовољавали тим духовним освојењем; они су имали још и своју политичку радњу,

која се неки пут косила са радњом службене дипломатије. И на пр. чим се Краљ Милан подао Аустрији, панслависти почињу храбрити и подстицати његове највеће противнике: Црногорскога кнеза Николу, претендента Петра Карађорђевића, радикалну емиграцију прикупљену у Бугарској; има прилика кад је и сама Бугарска влада, свесно или несвесно, у служби панслависта противу Краља Милана... Радња руске тајне полиције на Балкану много је мање расветљена него радња панслависта. Та полиција потхрањивала је, ако не све, а оно бар неке од оних завера и атентата који су без престанка подривали Обреновиће. Код ових завера не треба губити из вида њихово психолошко дејство: висећи владаоцу над главом као вечита претња, оне су га нервно исцрпљавале, — и ако је владалац био и иначе слабонерван као на пр. Краљ Милан, оне су могле да му духовну равнотежу сасвим поремете.

Методe аустриске биле су много простије него методe руске. Русија се служила дипломатима, мисионарима, завереницима, Аустрија се служила дипломатима и уходама. Њено ухођење није било ни тако разгранато ни тако поуздано као што се обично мисли. Њена дипломатија била је старовремски бирократска. Русија је тежила да се популаризује код нашег народа; Аустрија је тежила да задобије за себе нашег владарца. Када је 1881 закључила тајну конвенцију с Краљем Миланом, она је мислила да је сада и са Србијом сигурна. Она није имала присталица у земљи, а није се ни старала да их има. Напредњаци, који су важили за аустрофиле, били су то само с пола срца, по политичкој нужди, и под притиском Краља Милана; после неког времена, и они су, као либерали и радикали, обрнули на руску страну. Аустријска дипломатија потцењивала је наш народ; признавала му је војничке способности, а одрицала све друге; по њеном мишљењу, у нас су страначке страсти биле јаче од државне идеје; ми с тога нисмо могли имати своју државу, и морали смо робовати политички зрелијим народима. Аустријски дипломати нису крили рђаво мишљење које су имали о нама, и узимали су према нама крут и надмен став будућих освајача и укротитеља. Руси, са својим причама о скорој победи Словенства, у којој ћемо и ми доћи до народног уједињења, морали су нам бити сто пута милији од Аустријанаца, који су нам на-

говештали да ћемо у скоро изгубити и то мало државне самосталности што смо имали.

Отимајући се за утицај над нама, Русија и Аустрија упућивале су нас свака другим правцем и у спољашњој и у унутрашњој политици. Русија нам је саветовала да обрнемо погледе ка Босни и Херцеговини; Аустрија нам је саветовала да их обрнемо ка Македонији. У унутрашњој политици, Руси су подржавали радикале у њиховој борби за уставност; Аустрија је подржавала Обреновиће и њихове тежње личног режима. Увучени у вртлог руско-аустриске борбе, ми нисмо више изгледали господари ни своје спољашње ни своје унутрашње политике: да ли ћемо споља, тежити припојењу Босне или припојењу Македоније, — да ли ћемо унутра, имати лични или уставни режим, — то је у великој мери зависило од односа руско-аустријских снага на Балкану.

Постепено, Русија је у нашој политици надјачавала Аустрију. Она је умела да обрне у свом правцу две главне идеје-силе нашег јавног живота: идеју уставности и идеју народног уједињења. Било је само једно питање у коме смо се ми могли развићи с Русијом: то је Македонско питање. Али Русија је и ту била вешта. И ако је Сан Стефанским уговором доделила Македонију Бугарима, она, после оставке Краља Милана, мења своје погледе на Македонију. Она призиваје у Македонији постојање српског елемента, и заступа мисао разграничења српско-бугарске сфере у тој области. На тај начин Русија налази додирну тачку с нашим национализмом не само у Босанском, него и у Македонском питању.

Аустрија је имала само један начин да удари клин између нашег национализма и Русије, — а то је да нас у Македонском питању подупре противу Бугара још одсудније него Русија. Али Аустрија, која нам је за Миланове владе сама свраћала пажњу на Македонију, показивала се у доцнијим разговорима о Македонском питању врло уздржљива, и ми смо имали утисак да она не би била рада да се због нас замера Бугарима. Држећи под својом влашћу Босну, мање од Русије наклонена нашем надирању у Македонију, готова помоћи Обреновиће у њиховој борби противу уставности, Аустрија је морала и сама увиђати да не може бити код нас популарна. Али она се падала да ће и без популарности одржати свој утицај у Београду. Испрва, уздала се поглавито у Краља

Милана; после његове оставке, ослањала се готово искључиво на трговински уговор, који је био монополисао главне предмете нашег извоза за њене пијаце. Затварајући границу нашим свињама, Аустрија је држала да, кад год хоће, може изазвати у нас привредну кризу и нагонити нас на попуштање у политичким питањима. Наоружана тако јаким средством притиска, Аустрија је сматрала за непотребно да још и нашу љубав задобија: и ако је нисмо волели, ми смо из економске зависности морали да је слушамо. Аустрија је била вољна да с Краљем Александром продужи ону политику коју је с његовим оцем започела, — и да се он оженио принцем Шаумбург-Липе, Аустрија би до краја остала пријатељ дома Обреновића. Али, кад је он у питању своје жељидбе изиграо не само аустриску дипломатију него и аустриског цара, у Бечу нису више хтели знати за њега. Аустријанци нису ни једног часа покушавали да место српског Двора бар српско јавно мњење привезу за себе: по својој старој навики да раде с владоцем, а не с народом, они су, после раскида с Александром, бринули само о томе како ће онога дана кад се Александар буде срушио под теретом властитих погрешака, довести на српски престо једну личност доступну аустриским утицајима. Од свих могућих кандидата Петар Карађорђевић учинио се Бечкој влади најмање незгодан: као што ће се доцније обелоданити, аустриска дипломатија никада се није тако преварила у својим предвиђањима као онда када је прихватила Карађорђевићеву кандидатуру. Она није разумела ту просту ствар да Карађорђевић, после слома Александровог „личног режима“, мора успоставити уставност: уставност значила је партиски режим, а од наших странака ниједна није била аустрофилска.

Докле је Русија утицала на наше странке и наше јавно мњење, Аустрија је правила тајне погодбе с нашим владоцима. Русија је повлађивала нашим националистичким тежњама, Аустрија је гледала да нас веже за себе економским интересима. Аустриска политика изгледала је реалистична, а руска сентиментална, али на крају крајева код нас је победила руска политика, а не аустриска.

III. ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ

За друге владе Обреновића, на земаљској управи одмјенвале су се ове странке: конзервативци, либерали, напредњаци, радикали. Изузимајући радикала, остале странке све су се истрошиле у власти, и у ствари свршиле су свој историјски задатак заједно с Обреновићима.

Конзервативци, који су владали под Кнезом Михаилом, били су више чиновничка клика него странка у правом смислу речи. Узети из круга највишег чиновништва, вођи конзервативаца нису имали никакав страначки програм. Они су представљали ред и интерес државне службе као такав, сматрајући да је правилно окретање административно-судске машине први услов државног напретка. По њиховим појмовима, странке су биле почетак распадања државе, и они су их прогонили не само из државне службе, него из целог јавног живота.

Либерали, који су, под Кнезом Михаилом, стајали у опозицији, били су у нас прва права странка. Они су имали свој програм и своје присталице у народу. Код њих ваља разликовати два слоја: слој од 1858 и слој од 1868. Слој од 1858 чинили су млади људи школовани у Немаукој и Француској и онијени слободоумним идејама од 1848. Они су били малобројни и непрактични, и сами собом не би имали много значаја, али приликом династиског преврата од 1858 они су се спојили с Обреновићевцима из народа и постали тако духовни вођи читаве једне војске сеоских газда и паланачких трговаца. Тој групи од 1858 недостајао је виши чиновнички кадар, и премда је имала већину у народу, није могла дати из своје средине владу од ауторитета. После погибије Михаилове, либерали праве погодбу с намесником Јованом Ристићем, који уводи у њихово коло добар део млађе бирократије: то је слој од 1868. Либерали, који су дотле имали публицистичку интелигенцију и народне трибуне — елементе потребније за опозицију него за владу — добијају сада разгранат чиновнички кадар, који их оспособљава за владу. Поставши владина странка, они привлаче к себи београдску чаршију и уопште новчане и пословне људе. Црква, захваљујући митрополиту Михаилу, јесте с њима још од 1858. Сабравши око себе више или мање све друштвене редове, либерална странка има један шарен програм за разне укусе. Она повлађује тежњама сељака, али не заборавља ни интересе чаршија и чиновника.

Она се заузима за ширење просвете, а одржава добре везе и с Црквом. Она проповеда западњачко слободњаштво и у исто време велича нашу стару патриархалну културу. Либерали се приказују народу у три вида: као странка династиска, која је 1858 вратила Обреновиће; као странка слободоумна, која се увек борила за права Народне Скупштине; као странка националистичка, готова да води рат с Турском. Од много-струких тежњи либералне странке, једна се, најзад, издваја као главна: то је национализам. Либерална влада води два рата с Турском, и њена главна заслуга у историји остаће да је извојевала државну независност. Али турски ратови сатиру популарност либералне странке. Сељак, који је у том рату платио и главом и малом, одваја се од либерала. Када после рата с Турском либерална влада долази у царински сукоб с Аустријом, она губи поверење трговачког реда. Њој остаје у главноме само још чиновништво, и наслоњена само на тај један стуб, она није у стању да се одржи.

Напредњаци, који 1880 преузимају власт од либерала, имају у својим редовима скоро сву млађу интелигенцију: либералима припада нараштај рођен крајем двадесетих и почетком тридесетих година; напредњацима припада нараштај рођен крајем тридесетих и почетком четрдесетих година. Напредњачки чиновнички кадар одликује се испрва више каквоћом него бројем, али у току седмогодишње напредњачке владе ствара се једно напредњачко чиновништво које ниу чем не уступа либералном чиновништву. Сељачку масу преотима напредњацима одмах на првом кораку радикална странка, која се организовала истодобно с напредном странком. Као свака владајућа странка, напредњаци привлаче трговце и пословне људе, али и ту им сметају радикали, који одводе са собом доста паланачких трговаца. Напредна странка називана је странком интелигенције, не само због врсноће својих интелектуалаца, него још и због њихове претежности над сељацима и трговцима, који су у тој странци били слабије заступљени него у осталим странкама. Због тога што у напредној странци интелектуалци нису много ометани и устављани од сељака и трговаца, она је у вођењу државних послова имала и брзине и куражи, — и за кратко време извршила многобројне реформе које су биле исто толико потребне колико и непопуларне. Без корена у народу, напредњаци нису показивали довољно отпор-

ности према Двору, и најзад су се од начелне странке претворили у дворску. Потпунији западњаци од либерала, они се нису одушевљавали нашом старом патриархалном културом, и радили су на модернисању наше државе с извесном ужурбаношћу, која је изазивала негодовање јавног мњења. Гледајући у нашој сељачкој демократији главну сметњу нашег културног напретка, они су помишљали на онакав парламент интелигенције и новчаних људи какав се видео у Француској за Луја Филипа. Од једног тренутка они су се држали на власти искључиво вољом Краља Милана; зато су и пали чим су се Милану лично замерили приликом његове размирице с Краљем Наталијом.

Радикали су се утврдили у власти тек после династичког преарата од 1903. Под Обреновићима, они су сами, без мешавине с другим странкама, луштени на владу само за малолетства Краља Александра од 1889 до 1893. Али, на влади или ван владе, они су од 1881, када је њихова странка организована, па све до последњих дана Српске државе, били исто тако важан чинилац наше политике као и сама Круна. Њихова снага лежала је у народу. Они су извршили политичко буђење сељака и његово страначко организовање. Либерали су говорили о правима народа у опште; радикали су говорили о класним интересима сељаштва. Либерали су имали велики број присталица у народу, али нису имали по целој земљи своје одборе који ће хватати и уписивати сељаке у њихову странку и бити са сељацима у сталном свакодневном додиру. Радикали су били први који су страначки дух унели у сељачку масу, и зато су неких четрдесет година уживали глас и популарност „народне странке“.

Трајући дуже и од једне наше странке, радикали су прошли кроз неколико мена, — и на пр. они који су их знали само за владе Краља Петра, морали су судити о њима сасвим друкчије него они који су их памтили још из доба Краља Милана. За владе Краља Петра, радикали су исто онако као либерали после 1868 обухватили скоро све друштвене групе и слојеве. Њихова се странка темељила на чврстом и пространом слоју сељаштва; за тим је долазио слој трговаца, индустријалаца, новчаних људи, па онда слој интелигенције, како престоничке тако и паланачке. Странка широког социјалног компромиса као некада либерали, радикали владају

потпуно Скупштином. Они имају на својој страни нову династију Карађорђевића, која је примила њихов Устав од 1888, а имају на својој страни и војску, јер је официрима који су извршили преврат од 1903, потребна радикална сарадња ради учвршћивања новог стања.¹⁾ Оваква каква је била за Краља Петра, на врхунцу своје моћи, радикална странка није била и у својим првим данима. Седамдесетих година, Светозар Марковић и његови следбеници били су једна група револуционарних идеолога, доста блиских ондашњем комунизму. Озлоглашени међу великим газдама, омаловажавани од високе интелигенције, Марковићевици су у први мах били упућени готово искључиво на кругове ђака и занатлија. Осамдесетих година, прво језгро радикалне странке чини једно коло народних посланика, састављено од сеоских газда и паланачких трговаца, за које се залепило неколико идеолога из старе Марковићеве групе. У народу, захваљујући агитовању попова и учитеља, радикализам се шири нагло; ипак зато, он је код интелигенције, чиновништва, буржоазије на рђавом гласу. У очи Тимочке буне, о радикалној странци говори се као о једној сељачкој руљи којом је преко паланачке њифтарије и сеоских попова загосподарила једва шака београдских интелектуалаца заражених руским nihilизмом. После Устава од 1888 и оставке Краља Милана, положај радикалне странке мења се из основе. Она долази на владу, и на брзу руку ствара свој чиновнички кадар од млађих интелектуалаца, који су у њу навалили као у странку будућности. Радикална странка добија своје ministre и своје саветнике као и остале странке. Пословни свет, чим ју је видео на власти, мирн се с њоме; после својих министара и саветника, радикална странка добија своје лиферанте, своје закупце дувана, своје велике извознике, своје управнике новчаних завода... Она се попуњава свима друштвеним састојцима који су владајућој странци потребни. Али Двор је и даље пун неповерења према њој, — а када јој Двор не верује, онда јој не верује ни војска. Десет година владе Краља Александра јесте доба велике унутрашње кризе и двојства: с једне стране, Двор, наслоњен на офицере и на

¹⁾ Радикална странка поцепала се још 1901 на две групе. О тој деоби не води се на овом месту рачуна, јер у основним питањима — питању националном, династичком, уставном, — обе радикалне групе биле су сложне.

последње остатке напредњачког и либералног чиновништва, — остатке угледне, али малобројне; с друге стране, радикална странка, која је задржала сав свој утицај на сељачке масе, и у исти мах дубоко продрла у редове интелигенције и буржоазије. Такво стање ствари, када најјача странка не може да буде династична, и када Краљ мора, као у освојеној земљи, да се војском обезбеђује од народа, такво стање ствари није здраво и не може трајати. На један или други начин морала се створити могућност за заједнички рад Круне и радикала. Један део официрског кора одваја се од Краља и врши династички преврат. Тек под новом династијом радикали, поред народног поверења, добијају поверење Краља и војске, и прикупљају око себе све политичке чиниоце и све друштвене групе.

IV. ДРУШТВЕНЕ ГРУПЕ.

За друге владе Обреновића има три друштвене групе чуји се утицај јаче осећа у политичком животу: чиновништво, сељаштво, војска. Интелигенција, која се такође помињала као важан политички чинилац, остала је дуго времена изједначена са чиновништвом, које је, због оскудице образованих људи у нашој новој држави, увлачило у себе скоро сву интелигенцију. Она интелигенција, која није хтела или није могла да се запосли у државној служби, постајала је обично поборник сељаштва. Као ни интелигенција, тако ни трговци нису представљали самосталну политичку снагу. Због неразвијености варошког живота, трговци нису били многобројни и нису се могли довољно одвојити начином живота и погледима од сељаштва. Они су имали своје посебне економне интересе, које су у штампи и Скупштини бранили упорно, али у општим политичким питањима њихов глас слабо се чуо.

За разлику од војске, која тек за друге владе Обреновића постаје политички чинилац, чиновништво и сељаштво дошли су до политичког значаја још раније. Кад је реч о њима, ваља узети у обзир и оно стање ствари које је претходило другој влади Обреновића.

1.

Стварање чиновништва у западно-европском смислу (биро-кратски систем) настаје тек после Милошева пада 1839. Прве основе чиновничког уређења поставили су Срби из Аустрије,

којима је лебдео пред очима образац аустријске бирократије. Добро плаћени и обдарени савкојаким повластицама, од којих је сталност била најважнија, чиновници су били прва господа у нашој простој и примитивној земљи. По Уставу од 1838, који није знао за установу Народне Скупштине, законодавну власт делили су између себе Кнез и Савет. У току времена Савет је постао искључиво чиновничка колегија, која је држала под својим туторством и Кнеза и Народ. У то време на чиновништво викало се као на господарску класу, која је присвојила себи сву државну власт.

Преврат од 1858 извршен у корист Обреновића, учинио је крај тој чиновничкој олигархији. Остајући чиновничко тело као што је и био, Савет долази у сасвим подређен положај према Кнезу. Кнез Михаило одузима чиновницима сталност: њихово премештање, отпуштање, пензионисање зависи од Кнеза. То је довољно да сломи силу и господство чиновника уопште, а саветника напосе. Чиновници нису више господари државе него кнежеве слуге.

Кнез Михаило хтео је одвојити чиновништво од политике; после његове погибје оно упада у политику више но икада. С Уставом од 1869 настају страначке борбе и страначке владе. Да је задржало сталност, чиновништво би како тако одолевало странчарству; овако, остављено на милост и немилост сваке нове владе, чиновништво постаје оруђе странака које се одмењују на влади. Чиновник је сада странчар који напредује кад „његови људи“ дођу на власт, — а бива запостављен и прогањан, чим „његови људи“ сиђу с власти. Устав од 1869 узроковао је не само странчарство, него и осирамашење чиновника. Сељачка Скупштина, на коју је тај Устав пренео законодавну власт, неће да чује за повећавање чиновничких плата сразмерно порасту цена; чиновничке плате губе све више од своје стварне вредности; чиновник, који је раније живео као господин, спушта се постепено на ступањ средњег staleжа. Што чиновнике највише упропашћује материјално, то су честа отпуштања и пензионисања. Чиновник је постао једна врста „сезонског радника“: он вуче плату докле је његова странка на влади, чим она падне с владе, он или губи плату сасвим или тавори са злехудом пенсијом. Свака странка опозиције вуче на леђима један чиновнички пролетаријат с којим не зна шта да ради. Чиновник, испрва „господар државе“, па

онда „кнежев слуга“, постаје најзад измеђар оне странке која га хлебом храни.

Али, и ако и морално и материјално подривено, чиновништво дуго времена задржава велики политички значај. Највећи и најбољи део интелигенције још је увек у чиновништву; наше чиновништво није обична бирократија, то је још и мандаринство. Људи од књиге и пера готово су сви у његовим редовима. Ниједну владу није могуће саставити без чиновничких интелектуалаца: какви су да су, они представљају мозак земље.

Подељена на три страначка табора, чиновничка интелигенција изгубила је свест општих чиновничких интереса и с њим јединство циља. У борби вођеној осамдесетих година између Круне и Народа, чиновничка интелигенција није била кадра учествовати као самостални чинилац, који би ту борбу умераво и регулисао, не дајући ни Круни ни Народу да сувише претегну на своју страну. Напредњаци су тежили да начине чиновничку интелигенцију таквим равнатељем, који ће се држати на истом растојању и од дворанства и од демагогије: њихов покушај показао се одмах на првом кораку неосстварљив.

2.

У нашој новој држави сељаштво је навек имало највећу важност. За прве владе Милошеве учињене су две судбоносне ствари: (1) из страха од Турака Милош није разоружао сељака; (2) из страха да народне старешине не постану једна господска класа с којом ће имати муке, Милош је спречио стварање спахилука и оставио земљу сељаку. Тако је створен слободан сеоски посед. Независан од спахија, и уз то наоружан, сељак је, у тако искључиво пољопривредној земљи као Србија XIX века, морао постати главна политичка снага. Сви режими без разлике морали су да воде о њему рачуна и да га мите.

Уставобранитељи обарају Обреновиће помоћу сељачке масе, којој обећавају оно што је она од Милоша узалуд тражила: потпуну слободу сточне трговине, коју је Милош гледао да монополише за себе и своје ортаке, — и потпуно обезбеђивање имовине, која није била сасвим сигурна због Милошева мешања у судске послове. Уставобранитељски режим постепено све се више бирократисао; али, све до његових

последњих дана, крај тога режима види се Вучић, велики вођ наоружаног сељаштва. Он је тај који као неки доживотни трибун одржава везу између чиновничке олигархије и народне масе.

Успостављење Обреновића 1858, као и њихоло обарање 1839 и 1842, извршено је уз припомоћ сељаштва. 1858 сељак очекује од „старог господара Милоша“ да притегне чиновнике, који су се осилили и дојадили народу. У исто време сељак напије за решењем питања кредита: ако му се што пре не обезбеди јевтин кредит, сва ће земља прећи из његових руку у руке зеленаша. Шта је друга влада Милоша и Михаила учинила за сељака? Не знајући како да му створи јевтин кредит, она покушава да му бар окућје обезбеди од продаје за дуг. С друге стране, она прихвата уставову Народне Скупштине, која под уставобранитељским режимом најје постојала. Скупштина, истина, има само саветодавни глас, али сељаци у први мах не траже ништа више него да Кнез од времена на време саслуша и људе из народа о народним тегобама. Преврат од 1858 јесте велики датум у историји сељаштва: том приликом у државној управи даје се места и Народној Скупштини као сталном представништву сељачких интереса. Либерална странка, због своје борбе за уставову Народне Скупштине, стиче поверење народа које ће трајати неких двадесет година.

После Михаилове погибије, династија Обреновића, сведена на једног, и то малолетног представника, принуђена је да се што јаче прибије уз народ. Уставна промена од 1869 преноси законодавну власт са чиновничког Савета, на сељачку Скупштину, која постаје други законодавни чинилац уз владоца. У први мах значај сељачке Скупштине није тако велики: сељак се више занима ситним локалним потребама него великом државном политиком, коју оставља Кнезу и његовим министрима; зато је првих десет година новог Устава и могућна влада једног Јована Ристића, који је, поред свег свог либерализма, бирократ у души.

Осамдесетих година две нове странке, напредњаци и радикали, свака од своје стране, чине нешто за сељака. Напредњачка влада закључује трговински уговор с Аустријом, који, повлашћивањем нашег аграрног извоза, доприноси економном снажењу сељака. Радикали уписују сељаке масом у

своју странку коју приказују као сељачку странку; буде код сељака свест о њиховим засебним класним интересима, и подстичу их на борбу против чиновништва, од прилике онако као што се радници подстичу на борбу против капиталиста или кметови на борбу против спазхија. У радикалном програму предвиђа се смањење чиновничких плата и потпуно укидање државних чиновника у локалној управи, коју би сви имали да воде народни изабраници („самоуправа“). Ослобођена полицијског tutorства, локална управа могла би слободно радити на економском развоју народа, који је под дотадашњим бирократским режимом, како се говорило, био занемарен.

Из страха од радикалне странке, Краљ Милан се одлучује на разоружање народне војске, коју је установио Кнез Михаило. Установљујући народну војску, Михаило је, на место старих пушака из устанка, дао сељаку савремено оружје у руку; он је смео то учинити, јер је у његово време сељак још слушао власт, и страначка агитација још није допрла до села. Осамдесетих година, када је сељак био уписани члан радикалне странке, народна војска значила је у ствари наоружани радикализам. Одлука Краља Милана о разоружању народне војске изазива у Источној Србији једну сељачку буну т. зв. Тимочку буну, која би због распаљене мржње сељака на чиновнике избила може бити и неким другим поводом.

Буна је помоћу стајаће војске брзо угушена, али тиме радикализам није савладао. После једног неуспелог похода на Бугаре, Краљ Милан се решава на одступање, и да би обезбедио престо свом малолетном сину, прави погодбу с радикалима. Устав од 1888, који је био плод те погодбе, имао је да уведе парламентарни режим, за који су се радикали, сигурни са својом већином у народу, већ годинама борили. После оставке Миланове, радикали владају неколико година под тим новим Уставом. Клуб радикалних посланика, у коме је велики број сељака, држи радикалну владу под непрестаним надзором; због те дотле невиђене претежности Скупштине над Владом говори се да је у нас настала диктатура једног сељачког коњвента. У локалној управи, изабрани одбори сужавају делокруг полиције, и стега власти у опште попушта. Бирократски систем, омрзнут код сељака, не

укида се, али се плате виших чиновника у неколико смањују. На први поглед изгледа да је државна организација, под навалом сељачке демагогије, изгубила доста од своје чврстине, али с друге стране очевидно је да се сељак, кроз радикалну странку која је завладала државом, почео мирити са државном идејом, према којој је раније, из мржње на чиновнике, био доста отпоран.

Краљ Александар, који ступа на владу 1893, укида већ идуће године Устав од 1888 и успоставља Устав од 1869. Тада се обелодањује слаба страна оног парламентаризма који су радикали засновали Уставом од 1888. У недостатку јаке буржоазије, која је стуб западног парламентаризма, радикали су покушали да сељаштво начине стубом парламентаризма. Тај стуб није се показао нимало чврст: када је Краљ укинуо Устав од 1888, сељаштво је тај државни удар мирно отрпело, чак је изгледало да није довољно свесно његовог значаја. За све време личног режима Краља Александра сељак је пасиван, његов бунтовни бес као да се истутио у Тимочкој буни; међу радикалним правцима, о сељачкој маси говори се као о „мртвом капиталу“; из очајања, неки од њих нагињу завереничком Карађорђевизму; други, многобројнији, саветују споразум с Двором ма по коју цену. Страначка организација коју је радикализам дао сељаштву, траје међутим и даље, — и кад год су избори слободни, радикали добијају већину. Лични режим Краља Александра радо би одвојио сељаштво од радикализма, и у питањима привредне политике изилази сељаку на сусрет колико је више могуће, али полициска стега коју је тај режим завео, и коју сељак нарочито осећа у својој општини, чини да они покушаји придобијања сељака остају без трајних последица.

При крају владе Обреновића, сељак, разоружан, није више способан за буну, која и иначе код сеоског становништва иде с већим натезама него код варошког. Али тај разоружани сељак јесте од радикала страначки организован, и у редовним уставним приликама немогуће је владати противу њега. Треба имати на уму ову околност. Радикална странка, која је испрва будила класну свест код сељака, није доцније водила класну сељачку политику. У радикалну странку продри су многобројни интелектуалци, трговци, и новчани људи; ти њени неселјачки састојци нису јој давали да се поводи

искључиво за сељачким захтевима, и она је често била принуђена да се креће средином између интереса сељаштва и интереса других друштвених група. Радикализам је био сељачка странка, али без праве сељачке идеологије.

3.

Наша стајаћа војска установљена је после стварања чиновништва и после страначког организовања сељаштва. За прве владе Милошеве постојало је малобројно „регуларно војводство“, искључиво ради одржања унутрашњег реда. Кнез Михаило, за своје друге владе, заводи народну војску, која значи општу војну обвезу, али без службе у касарни. Народна војска требала је Михаилу не ради одржања унутрашњег реда, него ради рата с Турцима. Михаило је живо радио на томе да народну војску снабде савременим пушкама и топовима, и да ради њене обуке створи један кадар позивних официра. Ти позивни официри, одмах после Михаилове погибије, уплићу се у политику. Министар војни, пуковник Блазнавац с официрима београдског гарнизона проглашава мимо Намесништво и Владу малолетног Милана Обреновића за кнеза. После турских ратова у којима се посведочила недовољност народне војске, Краљ Милан установљава стајаћу војску, помоћу које одмах угушује Тимочку буну: с једног извесног гледишта, Тимочка буна, која је планула поводом разоружања народне војске, била је окршај два војна система: стајаће војске, која зна само за верност према Краљу, и народне војске, прожете политичким страстима масе. У борби противу радикализма, Милан се поглавито наслањао на стајаћу војску. Он је одвајао официре од грађана као засебну касту, и неговао у њима осећање безусловне покорности према престолу. Докле су радикали будили класну свест код сељака, Милан ју је будио код војника. Као сељачка странка, радикали су имали за себе број; као официрски краљ, Милан је имао за себе оружану силу. Када је после Милана његов наследник Александар стао као од шале правити државне ударе и укидати уставе, општи је утисак био да је Краљ са својом војском много моћнији него радикална странка са својим сељаштвом. Приликом своје женидбе, Александар се завађа с оцем и губи популарност код официра. Официрски кор, у полубунтовном расположењу, чека само Миланову заповест па да устане противу Краља

Александра: тада се видело да је Краљ Милај више успео пробудити у официра расположење за своју властиту личност, него одгајити осећања верности према Краљу као таквом. После Миланове смрти моралне везе између официра и династије Обреновића скоро су сасвим прекинуте, јер као представник династије остао је само Краљ Александар, чија неприлична женидба с Драгом Машин тишти официре као љага ванета њиховој класној части. Ово официрско незадовољство, подржавано и бадрено необично смелом опозицијом једног дела грађанских странака, уродило је најзад једном завером. Официри убијају последњег Обреновића усред његова двора, и крче радикалима пут к власти.

Блазнавац, као министар војни у часу Михаилове погибије, први је дошао на мисао да војску употреби за политичке циљеве. Краљ Милај, затим, хтео је да помоћу стајаће војске наметне народу један систем владе који народ није марио. Официрска завера противу његовог сина обелоданила је код официра расположења више преторванска него права војничка: верни Краљу докле га воле, официри су били кадри да га искасапе чим се на њ наљуће. Обреновићи нису успели начинити од краљевског достојанства једну светињу за официре коју они поштују па ма какав био њен лични носилац. Они су створили војску, али без праве војничке идеологије.

V. ВОЋИ И ИДЕЈЕ.

Готово свака странка друге владе Обреновића дала је по једног човека који је са својих државничких заслуга добио једно од првих места у историји.

Главни државник конзервативне странке Илија Гарашанин припада једним делом свог рада уставобранитељском добу, а другим делом добу Кнеза Михаила. У уставобранитељском добу бавио се више унутрашњом него спољашњом политиком. Чиновничка олигархија, која је била обележје тога доба, могла се лако претворити у чиновничку обест и недисциплину; тражила се јака рука која ће чиновништво држати у запу, и ту јаку руку Гарашанин је једини од свих уставобранитељских вођа имао. Добар ред, у колико заведен у уставобранитељском чиновништву, јесте у главноме његово дело. Тај велики бирократ, кадар да обузда чиновништво, није био у стању изаћи на крај са дворским и саветским котеријама, и

не могући обезбедити јединство у врховима владе; он пада 1858 заједно с уставобранитељским режимом. Када се под Кнезом Михаилом диже поново, он се више не бави унутрашњом него спољашњом политиком, у којој се одликовао великом ширином погледа. Наш национални покрет увек је видео у вези са јужнословенским покретом и са покретом Балканских хришћана, — и по његовој замисли, наше ослобођење и уједињење требало је бити последица опште буне потлачених Хришћана Истока. По разним крајевима Отоманске царевине имао је своје поузданике, који су из потаје врбовали људе за устанак, и преко којих се у одсудном часу имао доставити народу новац и оружје. У унутрашњој политици бирократ, Гарашанин је у спољашњој политици имао нешто од оне смелости идеја којом су се одликовали револуционари од 1848. По својим методама није био ни демагог у унутрашњој ни дипломат у спољашњој политици, него канцеларски човек с јаким склоностима за тајно-полициске и завереничке начине.

Главни државник либералне странке Јован Ристић био је првенствено дипломат, вичан преговарању и погађању са Силама. Заступник једне мале земље, он се морао више поуздати у своју личну вештину, него у њену снагу и углед. Водио је два рата, али велики ратни министар није био; своју праву меру дао је тек на конференцијама после рата: из добре ситуације умео је извући највише што се могло, — из рђаве најмање што се морало. Те дипломатске особине пренео је и на поље унутрашње политике. Он није био човек од идеја него од метода, и његово главно дело — Устав од 1869 — вредно је поглавито као покушај да се, после једне династичке кризе, прелаз од личног режима к уставном изведе са што мање потреса, постепено и одмерено. Својом дипломатском хладноћом и уравнотеженошћу Ристић се одвајао од политичара свога доба, али што га је с њима спајало, то је јако национално осећање. У великим тренутцима оно је давало Ристићу једну смелост и упорство какво се ретко виђа код дипломата од заната.

Напредна странка, и ако је важила за странку интелигенције, није имала у својој средини ниједног човека који се могао мерити с Гарашанином и Ристићем. Ипак један од напредњачких првака, Милај Пироћанац, заслужује да се

помене као најчистији тип интелектуалца Обреновићевског доба. Човек од закона и дух либералан, он није хтео да служи Милану и његовим аутократским прохтевима. Жељан подићи нашу земљу на висину западно-културне државе, он је сумњао да за такав посао може задобити нашу сељачку Скупштину. Не могући ни у корак ни с Краљем ни с народом, он је, амбициозан до надмености, помишљао на успостављење старе саветске олигархије у ублаженом виду једног горњег дома. После пропасти тог плана, удесио је заверу либералних и напредњачких вођа, која би Краља Милана, после његовог неуспеха у Бугарском рату, натерала на полагање оружја пред странкама интелигенције. Али Пироћанац није ни с овом завером имао успеха. Промашени државник, Пироћанац је био велика политичка мудрица; у његовим списима јасно је приказан положај интелигенције у доба Обреновића, с њеним великим прохтевима и још већим разочарењима.

Главни државник радикалне странке Никола Пашић припада више Карађорђевој него Обреновићевској добу. У Обреновићевској добу, он се налазио чешће у опозицији него на влади, и био је познат и озлоглашен као странчар, демагог, и завереник. Ни врло речит ни врло писмен, он је имао један нарочити начин да води људе мигом и шапатам; његов утицај на масу толико је личио на утицај једног врача и чудотворца да су неки тумачили његову популарност трепетном заслепљеношћу и лудилом народа. Од почетка свога рада, он се уз питања унутрашње политике бавио и питањима спољашње политике. Маштао је о Балканском савезу, веровао у Русију, и у његовој глави годинама су се кувале и прекувавале мисли и планови о српском уједињењу путем Балканске револуције. Национални револуционар с магнетским утицајем на гомилу, он је био ближи Гарашанину него Ристићу, јер се и он више уздао у револуцију него у дипломатију, али његов утицај на гомилу Гарашанину је недостајао. Под Обреновићима, он није могао учинити много па пољу спољашње политике, јер је врло кратко време био на влади. Његова дуга министровања настају тек под Краљем Петром, и тада је његов удео у нашој спољашњој политици пресудан.

То су били главни људи Обреновићевског доба. Какве су биле руководне идеје?

За владе Михаилове, Уједињена Омладина била је један велики идеолошки покрет. Она је пробудила националну самосвест и енергију, и у томе личила на фашизам; за разлику од фашизма, она није умела да организује те снаге које је разбудила. У области практичне политике Омладински покрет постигао је много мање него што се од њега очекивало; ипак ни ту није прошао на празно, јер оно националистичко одушевљење које нас је 1876 одвело у рат с Турском, било је једна од последица омладинског покрета. Уз националну самосвест и енергију, Омладина је будила и личну самосвест и енергију, проповедајући ослобођење појединца од државне стеге и друштвених предрасуда. Може бити тај њен либерализам сметао јој је да национални полет који је изазвала, онако дисциплинише како је то фашизам учинио.

Насупрот Омладинској идеологији прожетој романтизмом јавила се идеологија Светозара Марковића са тежњама ка реалнијем гледању на свет. Своју критику Омладинског покрета Марковић је постепено раширио у критику свега нашег политичког развитка у XIX веку. Он се једини подухватио да тај развитак обухвати у целини и да га оцени критички. По његовом мишљењу наша млада држава много се више бавила стварањем и уређивањем чиновништва него подизањем материјалног благостања у народу. Наша интелигенција потпуно се одвојила од сељаштва, изгубила осећање социјалне стварности, и расплинула се у сањаријама националистичке мегаломаније. Ми смо створили једну врсту бирократско-власничке државе, чије издржавање исцрпљује економску снагу народа, и која је сузила унутрашње слободе ради неких несразмерних великих спољашњих задатака. Писање Светозара Марковића највише је допринело да су се осамдесетих година радикали организовали као сељачка странка, која економна питања ставља испред свих других. Али ако је своје прво надахиће радикална странка примила од Марковића, она је у свом даљем развоју израдила своју нарочиту идеологију у којој је од Марковићевог учења, у основи социјалистичког, мало остало.

Ако се оставе на страну идеологија Омладинска и идеологија Марковићева, све остале идеје Обреновићевског доба биле су производ политичких странака, а не самосталних мислилаца. У тим страначким идеологијама било је мало чет

изворног: оне су махом пресађиване са стране. Консервативци су огрезли у идејама старе полициске државе, схватајући однос власти и народа као однос оца и детета, учитеља и ђака. Либерали, чије је лево крило предњачило у Омладинском покрету, пренели су са Запада национализам и слободњаштво. Напредњаци су такође били напојени западњачким слободњаштвом, али оно је код њих имало већма буржоаско-олигархиски карактер него код либерала, и на то слободњаштво накалемљена је још идеја јаке државе у ондашњем Бисмарковском смислу. Радикали, као следбеници Светозара Марковића, почели су социјализмом, па су се после прометнули у борце за парламентаризам. У њиховом парламентаризму било је изворно само то што је скупштинска влада приказивана као једна врста заштите сељаштва од чиновништва. За разлику од либерала, радикали, верни свом социјалистичком пореклу, јаче су наглашавали потребу друштвене организације него личне слободе. За разлику од напредњака опет, они су друштвену организацију више тражили у оквиру самоуправних тела, него у оквиру централизоване државе. И то без сумње стоји у вези с њиховим социјалистичким пореклом, јер у време њихове младости европски социјализам имао је нечег противдржавног.

Све ове идеологије надмашале су на неки начин наше још неразвијене политичке и друштвене прилике, и приписивале су нашој страначкој борби више идејног значаја него што га је она у ствари имала. У ствари кроз све Обреновићевско доба, од друге владе Михаилове па до погибије Александрове, провлаче се ове две релативно просте идеје: (1) Сва три Обреновића — и Михаило и Милан и Александар — заступали су једну исту идеју, — идеју владалачког усредсређења власти и просвећеног деспотизма. По њиховом мишљењу, наш народ није био довољно културан за политичке слободе, и патио је од опште словенске неслоге, која је под слободоумним режимима терала до правог безвлашћа. Нашем народу требао је један владалац који ће га натерати на веће културне напоре и који ће му наметнути чврсту друштвену дисциплину. Михаило је хтео да влада с чиновницима, а не са странкама, Милан је насупрот уским локалним погледима сељачких Скупштина преузносио „државну идеју“, Александар је нашао формулу „неутралне владе“, — али под

разним називима сви су они имали исту политику: ред и рад наметнут озго! (2) Ако се изузму конзервативци Михаилова доба, онда све наше странке, — и либерали и радикали, па чак и напредњаци — тежиле су правном обезбеђивању грађана. Њима се чинило да Обреновићи хоће на крају крајева „самодржавање“, и да под изговором појачавања државне власти уништавају не само политичку слободу него и правну сигурност грађана. Да ли се под таквим источњачким деспотизмом да одиговати западна култура? Да ли је јака државна целина могућна тамо где су загнвени сви извори појединачне енергије?... Сатерати владоца у правне границе, то је био крајњи циљ и либерала, када су се борили за установу Народне Скупштине, и радикала, када су се борили за парламентаризам, и напредњака, када су, насупрот владоцу, мислили подићи један Сенат богатства и образовности.

Укратко, цела се ствар сводила на ово: шта је мање зло: власт јака, али деспотска, — или власт, учињена безопасном за грађане, али уједно учињена и немоћном. Између ове две крајности ваљало је наћи средње решење, у коме би „државна идеја“ и грађанска слобода биле измирене. То средње решење, за владе Обреновића, није нађено.

VI. ЗАКЉУЧАК.

Са друштвеног гледишта, тешко је замислити простију и једноставнију земљу него што је била Србија XIX века. Пре свега, то је земља мала, са не више него два и по милиона становника, и то тек при крају Обреновићевске владе.¹⁾ Њено становништво јесте истог етничког састава, исте вере, истог језика. Друштвене разлике скоро никакве: врх сељачке масе танак слој чиновничке интелигенције и трговачког богатства. У жилама чиновника и трговаца тече сељачка крв: многи од њих дошли су са села; они који су рођени у вароши, имали су очеве и дедове сељаке. У сеоском становништву имовинске разлике још слабо развијене: велики посед не постоји.

Задатци наше нове државе, и ако тешки, нису сложени. Ми имамо да у области једног доскорашњег турског паша-

¹⁾ Почетком друге владе Обреновића, 1859, број становника износио је више од једног милиона; 1884, близу два милиона; 1900, близу два и по милиона.

лука створимо савремену европску државу са њеним чиновништвом и војском, са њеним судом и школом, са њеним банкама и железницама. После тога, тој тако организованог Српској држави ваља припојити и остале Српске земље, које су још под туђином.

Ове државне задатке увиђа и прихвата више или мање сав свет. У спољашњој политици, све су странке и сви владоци ишли у главном истим националистичким правцем. Изузетак би чинио само Краљ Милан, али и он само донекле. Националист до Берлинског конгреса, он се после тога поколебао, и прегорео је Босну. Али у Македонском питању остао је националист, — и његов рад на подизању војске, макакве иначе биле његове побуде, служио је националној мисли. У унутрашњој политици било је више колебања него у спољашњој, али и ту сви су пре или после дошли до увиђања да морамо уредити државу по западно-европском образцу. Либерали су још по мало маштали о прилагођавању те организације нашим старим патриархалним наравима; радикали, у први мах, бунили су се, ако не противу западно-европске државе, а оно противу њеног централизма и милитаризма; — али, када су дошли на владу, и либерали и радикали продужили су посао својих претходника на пресађивању западно-европских установа. Посматрана с мало вишег гледишта, политика Обреновићевског доба, и спољашња, и унутрашња, показује довољно постојанства и јединства. Све стреми истим циљевима: националном јединству и европеизацији установа. Историска је заслуга Обреновића, да је Михаило с необичном снагом нагласио онај први циљ, а Милан овај други.

Земља једноставна са задатцима простим, Обреновићевска Србија ипак зато има историју бурну и крваву. Кнеза Михаила убијају. Краљ Милан, пошто је доживео војни бунт, сељачку буну, и два три атентата, даје оставку у тридесет петог години. Влада Краља Александра и почиње и свршава официјерском завером; између те две завере три државна удара; с Александром, кога убијају као и Михаила, династија Обреновића истребљује се у крви. Све то изгледа хаотично и крваво као каква хроника из италијанског ренесанса. Странци говоре да се наша земља налази у сталној кризи.

Земља једноставна, Србија је у исто време земља нова. Никакве традиције нису створене ни утврђене. Кроз цео XIX век рву се и кољу две супарничке династије, и ниједна није кадра да се коначно утврди; то одсуство династичке традиције јесте један од главних узрока сталних немира и потреса. Страначких традиција такође нема; све су странке нове, и у место да своје руководне идеје црпу из народне прошлости, ове преписују програме западно-европских странака; због тог подражавања западу, наша земља, иако није имала ни буржоазије ни радништва у западно-европском смислу, добија прво либералну, па онда социјалистичку странку... Код нас постоје друштвене групе и редови, али ни код једнога нема развијене класне свести. Радикализам је буди код сељака, а Краљ Милан код војника. То су тек први непотпуни покушаји; права класна свест и праве класне традиције не постоје. Једина традиција која постоји, чврста и стамена, јер негована вековима, то је национализам. Он је тај који даје надахнућа за велике подвиге и владоцима и странкама и народној маси.

Као што немамо израђених традиција, тако немамо израђених ни политичких нарави. Ми смо још млад и сиров народ, који тек почиње стицати политичко искуство, и који у недостатку вештине решава ствари силом. Наш сељак је у исто време и дуготрпелив и непопустљив. Он је кадар годинама и десетијама година трпети да га власт тлачи, па онда од једном, као из небуха, један велики народни покрет као онај од 1839, који је отерао Милоша, или онај од 1858, који је отерао Александра Карађорђевића, или онај од 1883, када се Источна Србија побунила... С друге стране, сељак је непопустљив. Он тера са својим правом мак на крај, радо се паричи, и због неке уображене правде заборавља стварне користи. Сељачки трибуни радикалне странке теже се дају превити на нужне уступке него њена интелигенција. Почевши од Адама Богосављевића, сељачки трибуни траже све или ништа; они још нису научили да је у политици као у трговини поравнање боље од парнице.

Ако је сељак задрт, задрта је и интелигенција, и то не толико из фанатичког одушевљења за идеје колико због необузданости личне амбиције. Интелектуалац Обреновићевског доба има нечега кичељивог и крутог. Политичари вични маневрисању као Гарашанин и Ристић даду се на прсте избро-

јити. Већина политичара нема мере ни у отпору ни у попуштању: или начелна и горда до непопустљивости и тврдоглавства, или опортунистичка до једне безначаљности која прелази у бескарактерност. Неки пут обе те крајности виде се код истог човека: једна у почетку, друга, на крају његовог рада.

Владаоци дома Обреновића нису у погледу политичке нарави ништа бољи од свог народа. И Михаило и Милан и Александар жртве су несавитљиве деспотске ђуди; Милан и Александар још су и неуравнотежени. Са таквим владоцима, таквом интелигенцијом, таквом сељачком масом никакво чудо ако је наш XIX век пун судара и катастрофа.

За друге владе Обреновића, на челу државне управе виде се махом Срби из Србије; Срби из Аустрије, многобројни и утицајни у администрацији, ретки су међу министрима. У почетку, прву реч у политици води западна и средњашна Србија; Гарашанин и Вучић, Ристић и Грујић јесу Швајцарци. Са радикализмом, вођство прелази на источну Србију; Пашић је Зајечарац, а Таушановић Алексинчанин; буну не диже више Гружа и Јасеница, него Тимок.

У недостатку племства и велике буржоазије, ми немамо политичаре коленовиће. Међу нашим политичарима преоблађују два типа: интелектуалац скоројевић и сеоски газда.

Интелектуалац скоројевић рођен је обично на селу или у паланци; саршио је гимназију код нас, а универзитет на страни. Њему се замера да га је велика наука којом је на брзу руку кљукан, покварила и умно и морално. Збуњен страним теоријама и страним примерима, он не уме више да се нађе у нашим приликама. Школован примитивац, он није у стању обуздати своју амбицију, и држи да му његова париска или хајделбершка диплома даје права на све.

У његову одбрану може се рећи да га школовање на страни није однародило. Његова вера у Србију и њену будућност остала је неокрњена. Он је, истина, амбициозан, али није покварен; међу интелектуалцима Обреновићевског доба сразмерно је мало „корупционаша“; интелигенција задржала је доста од старе патријархалне честитости.

Интелектуалац скоројевић показује се бољи у спољашњој него у унутрашњој политици. Илија Гарашанин и Јован Ристић јесу два изврсна министра иностраних дела; ни по

родољубљу ни по вештини они не уступају политичарима коленовићима. Националистичка традиција са Косовским митом даје интелектуалцима једну одређеност циља, једну усредсређеност снаге, један идеалистички полет који је сам собом јемство успеха.

У унутрашњој политици, интелигенција је заражена странчарством, које се развија нарочито осамдесетих година с појавом радикализма. Оно се простира на сва поља јавног рада, чак и на поље научно и књижевно. Оно продире у масу, и ми имамо агитаторе и демагоге велике снаге и замаха, као што су Никола Пашић, Пера Тодоровић, Коста Таушановић. Страначка борба прети да постане једна врста народне забаве или спорта; неки политичари као на пр. Милутин Гарашанин и Стојан Рибарац изилазе на глас поглавито као „прваци“ страначко-спортске утакмице. У мање уједињеној држави него што је Обреновићевска Србија онолико странчарство било би без сумње опасно. У Обреновићевској Србији, оно буди јачином својих надражаја интересовање за политику, и даје људима једну снагу у борби коју иначе не би имали. Без страначког заноса и лудила радикали не би никада истрајали у борби противу Обреновића.

Други тип нашег политичара, сеоски газда, није чист сељак. Он има истина своју земљу коју обрађује, али уз земљорад бави се по мало трговином, помало хатинским и буцакиским пискарањем, по мало зеленаштом. Сеоских газда има у свима странкама, али највише у радикалној, где глас сељачких трибуна, једног Димитрија Катића и једног Ранка Тајсића претеже неки пут над гласом свих министара.

Међу политичарима, интелектуалац без сумње умно надмаша сељака, али сељак има више материалног и моралног баласта. Материално, он је независнији од интелектуалца, јер није привезан за државну службу; морално он је од њега чвршћи, јер има дубљег корена у старој патријархалној култури, него интелектуалац у својој скорошњој западњачкој образованости. Журбу интелектуалца у европеисању установа сељак успорава и кочи. Интелектуалац, и онда кад није демократ, има у својој реформаторској захуктаности нечег револуционарног. Сељак, и онда кад демагог, представља, због свог отпора новим државним издацима, једну конзервативну снагу.

Као год интелектуалац, тако је и сељак националист и странчар. Национализам сељака мање тежи за ширењем преко границе него национализам интелектуалца, али у одбрани своје властите грудве земље сељак је готов на највеће жртве. То самопрегоревање сељака који брани државу као што би свој посед бранио, чини главну снагу наше државе у спољашњим тешкоћама.

Страначке страсти још јаче су распаљене међу сељацима него међу интелектуалцима. На селу има убијања и палевине из политичке освете, има мешања политике с хајдучијом, има чак и линчовања.

Како сељак и интелектуалац стоје према државној идеји? Сељак се никада није могао уздићи до свести о безличној и непристрасној правди. Суд за њега то је суд његових људи; чим судница није у његовом селу него у туђем, он кука да за њега нема правде. Исто тако ни државу не може да замисли одвојено од своје странке: његови једномишљеници морају заседавати у влади, као што његове комшије морају заседавати у суду: иначе он се осећа потлачен. Велики успех радикализма долази донекле и отуда што је радикализам са страначко-сељачком владом дао сељаку онаку пријатељски пристрасну власт какву је сељак тражио.

Интелектуалац је већма државотворан него сељак. Интелигенција је својим највећим и најбољим делом у државној служби; у чиновничкој канцеларији она се упознаје с државним механизмом и његовим нужностима, и поред свег свог странчарства долази до свести о неким вишим државним разлозима. Државна идеја интелигенције не поклапа се са државном идејом Обреновића. У страху од народних буна и карађорђеовских завера, Обреновићи налазе у јакој власти први услов своје безбедности на престолу. Њихово схватање државе јесте према томе војничко: један старешина коме сви грађани дугују безусловну покорност. Интелигенција схвата државу на већма грађански начин: она влада државом преко својих странака, а странке су слободан производ грађанског друштва.

У Обреновићевској Србији, најјача идеја-сила била је национализам. У борби с Турцима и у опасности од аустриског империализма, наш национализам постао је налик на фанатизам једне гоњене секте. Ни монархиско начело ни

класна свест нису имали онај значај који национализам. Због супарништва двеју династија, код нас се у XIX веку више развио династиски фанатизам него права преданост и верност према престолу. Због једноставности нашег друштва, ниједна друштвена група није израдила своју идеологију, и у политичкој борби било је више ситног страначког натицања него великих друштвених супротности. Од много већег значаја него монархиско начело и класна свест била је државна идеја. Она није имала изворну снагу национализма; развијала се споро, и није се јављала чиста, него помешана с другим идејама, као што су национализам, династијаштво, странчарство. Државна независност требала је народу ради његовог ослобођења од Турака; јака државна власт требала је династији ради њене сигурности; уставно и парламентарно уређење државе требало је странкама ради њихове владе. Храњени се састојцима национализма, династијаштва, странчарства државна је идеја стално јачала.

Обреновићевској Србији припада заслуга да је довршила организовање наше државе, започето под Уставобранитељима. Ту заслугу имају да поделе између себе владоци и политичари, али крајњи успех не дугује се само њиховом државништву, него и нашој националној енергији. Као у целој нашој историји XIX века, тако и овде, јачина националне енергије задивљује. Неписмена сељачка земља, без капитала и технике, ми смо за неколико десетина година имали да саздамо савремено државно уређење, које је изискивало и просвећеност и капитал и технику. То је на свој начин био исто тако велики задатак као ослобођење од Турака и одбрана од Аустрије. Народна снага била је напрегнута до прскања, — и многим се чинило да ћемо се сломити на једном послу који премаша наше моћи. Аустриска дипломатија предсказивала је да ће се наша држава распасти пре него што стигнемо да је организујемо; чак неки наши људи сумњали су да ли наша привредна снага достиже за терете савремене државе. Али, и покрај свега тога, ми смо у XX век ушли са створеном државом.

П Р И Л О З И.

I. — ВЛАДАНОВШТИНА.

После пада режима од 11 октобра, на Владана Ђорђевића дигла се и ала и врана; ниједан од чланова његове владе није толико нападан и грђен; цео режим од 11 октобра назван је по његовом имену „Владановштина“.

Са чисто историског гледишта „Владановштина“ је један мит, једно од оних раширених веровања која одговарају врло мало стварности. Режим од 11 октобра створили су и држали Краљ Милан и Краљ Александар, а не Владан Ђорђевић. Под тим режимом министри су уопште мало значили. Сва политичка питања расправљана су у Двору; министри су имали неке самосталности само у административним пословима. Владан Ђорђевић, и ако се радо истицао испред других министара као да би био неки канцелар, у ствари управљао је само министарством иностраних дела. У послове других министарстава слабо се мешао, већ и стога што су та министарства била махом у рукама људи много стручнијих од њега. Владан Ђорђевић био је без сумње један од најважнијих чинилаца режима од 11 октобра, али његов главни носилац није био. Зашто се онда сва одговорност свалила на њега? Је ли он у недостатку велике власти имао великих личних махна које су га начиниле такво мрским да је свет веровао за њега и што јесте и што није?

Његови противници говорили су о његовој корупцији и о његовој власничкој обести. По њиховим речима, то је био лаком и безобразан Цинцарин: када је усео на власт, није имао друге жеље него да се награби пара и да се натреса над нама правим Србима.

Као доказ о његовој корупцији наводило се то, да ручкове које је давао страним дипломатима Ђорђевић није плаћао

из свога редовног додатка на представљање, него их је плаћао из диспозиционог фонда. Осем тога путовао је често у иностранство, и то увек са добром дневницом. Ђорђевић се бранио да је његов додатка на представљање био недовољан, да је стога морао извесне издатке представљања пребацити на диспозициони фонд, и да то није чинио самовласно, него са Краљевим знањем и овлашћењем. У ствари, Ђорђевић није присвајао себи државни новац, него је само волео да се разбацује и господује о државном трошку. Све то што је њему уписивано у грех, постало је после неколико година опште правило. Али Ђорђевић је први почео харчити диспозициони фонд, и зато што је био први, он је имао да извуче грдњу и за себе и за друге.

Како је стајало са његовом власничком обешћу? Под режимом од 11 октобра било је без сумње гоњења и притиска, и то у већој мери него под ранијим владама Краља Александра. Први узрочници тог притиска и тих гоњења били су Краљ Милан и Краљ Александар, а не Владан Ђорђевић. За њега се не може рећи чак ни то да се много светио личним непријатељима: он је био свађалица, али не и злопамтило. Ако се ипак зато викало на њега, то је из ових разлога. Његово понашање било је надуто и набусито: мало је ко од наших министара умео да се тако напије као он. Чиновници су се жалили на његово издирање и натресање; молиоце је дочекивао као на виле; чак аустријски посланик, његов пријатељ и бранилац његове владе, помиње у својим извештајима његову „ароганцију“. У службеним изјавама и министарским говорима био је исто онако насртљив и уочљив као у својим новинарским чланцима и памфлетима; он је саблазнио цео свет једним говором у коме је, заборављајући на озбиљност и достојанство министра председника, упоредио Карађорђа са војним бегунцем... Волео је да се прави човек гвоздене руке, исмевао је слободњаштво, и говорио да је за нас главна пољопривреда, а не да ли ћемо имати „две или три литре слободе.“ Та осиноост става и говора, у којој је било више глуме и сујете него ичега другог, учинила је највише да се о Владану Ђорђевићу створи мишљење као о страховитом насилнику који је у првом реду крив за нечовечну стегу режима од 11 октобра.

Под називом *Крај једне династије* Владан Ђорђевић издао је три књиге записа о своје министровању. Ти записи најбоље обелодањују његову праву личност. Прво што пада у очи, то је да се Ђорђевић не бави тако много делима своје владе. Он није дао себи труда да прикупи сву потребну грађу; бацио је пред читаоце ону грађу која му се затекла под руком, па и њу нити је обрадио нити средио. То је једна маса аката и навода у којој се може наћи само онај ко претходно изради један регистар.

С друге стране Ђорђевић је дао у своје делу несразмерно много места новинарским полемикама. Он је сачувао све исечке из новина које је као шеф владе добијао од одељења за штампу; наводи их обилно у своје делу, побија њихове нетачности и одговара на њихове критике. Мртав и тром кад излаже дела своје владе, он у полемици са новинама има и живости и досетљивости. Јован Ристић, у својим успоменама, и ако осетљив на критике, ретко је кад полемисао. Он се ограничавао да свој рад изложи и објасни, али он је факте тако вешто прикупљао и везивао да је самим тим, и без нарочитог одговарања критичарима, давао најбоље оправдање свога рада. Владан Ђорђевић, напротив, оставља факте разбацане и необрађене, у стању сирове грађе, — и онда се хвата за гушу са својим критичарима, које гледа да савлада не толико јачином разлога колико жестином полемичарског темперамента.

Судећи по његовој књизи, Ђорђевић је, као министар, главну пажњу обраћао на своје односе према Краљу Милану и Краљу Александру. Као заљубљеном човеку код жене коју воли, тако Ђорђевићу код једног и код другог краља свака реч, сваки поглед, сваки покрет лица изгледа важан и пун неког потајног смисла. Најмањи знак краљевске непажње могао је да му поквари расположење; он се дурио и претио оставком као љубоморни муж разводом брака. Његови разговори са краљевима, онако како их је он забележио, опомињу својим узбудљивим тоном на старе „чувствителне“ романе. Приликом једног његовог објашњавања са Краљем Миланом, ми видимо Ђорђевића, како узима капу у десну руку, сабљу у леву, и стаје мирно пред Краља Милана. Милан га „грли и љуби. „Потресен и узбуђен“, Ђорђевић хвата се Миланове руке, али Милан не да. Пошто је „уздахнуо дубоко“,

Милан почиње говор. Владан га прекида и „скаче са столице“. Милан продужава. Када је Милан свршио, Владан који је дотле стајао, „више се сруши, него што седе на столицу“. Онда Краљ Александар узме реч. Владан га слуша „наслоњен лактовима на колена и подупирући рукама главу која му је пала на прси“... Сва ова бура душе изазвана је тиме што је Владан Ђорђевић хтео да одступи, што му то Краљ Милан није дао, и што се најзад Ђорђевић морао склонити да узме оставку натраг. Доиста је чудно да је једна тако сува политичка ствар као давање и повлачење оставке постала у машти и у приказивању Владана Ђорђевића нешто тако лирично. У односима са владоцима Ђорђевић је показивао једну сентименталност која је више приличила једном песнику него једном министру, и она нас код њега тим више изненађује што ван Двора, у односу с другим светом, он није био сентименталан ни најмање, него на против бруталан и осيون. Пред другим светом гвоздени канцелар; пред Краљевима, осећајан и узбудљив као трубадур.

Има једна црта у записима Владана Ђорђевића, која се не може прећутати: то је његова неверодостојност. Његове исказе немогућно је све проверити, али тамо где је проверавање могућно, наилази се неки пут на чудне ствари. На пр. он казује како је, као председник београдске општине, дошао у сукоб с министром унутрашњих дела Димитријем Маринковићем. Да ли због „своје урођене пакости и зависти“, или због „нарочитих заповести Краља Милана“, код кога је тада Ђорђевић стајао у великој немилости, јер је био штампао „праву историју Сливнице“, — Маринковић је као надзорна полицијска власт толико „малтретирао“ Ђорђевића да је он најзад дао оставку на председништво београдске општине¹⁾. То је казивање Ђорђевићево. Ево сада право стање ствари. Указ о уважавању Ђорђевићеве оставке носи датум 11 августа 1885, и на њему није потписан Димитрије Маринковић, као министар унутрашњих дела, него Милутун Гарашанин као заступник министра унутрашњих дела. Битка код Сливнице била је у новембру 1885; њену историју Ђорђевић је објавио тек 1887. Како је могуће Ђорђевићеву оставку на председништво београдске општине, која је дана 1885, објашњавати као последицу једног његовог списа из 1887? Маколики тиранин, Краљ

¹⁾ *Крај једне династије*, I, 292.

Милан није могао Ђорђевића унапред гонити за један спис који ће он тек две године касније објавити.

Други је пример још лепши. Почетком 1899 Владан Ђорђевић ишао је у Париз да заступа нашег Краља на сахрани председника републике Феликса Фора. Иако заузет послом, он је „морао откинути колико је требало времена за једну посету пијетета“. „Потражио сам“, вели он, „старог српског државника Јована Мариновића, који је, од како је у пензији, живео у Паризу, колико да му кажем хвала за његову одличну службу Отаџбини, а нарочито за велику заслугу коју је стекао за Србију приликом Кримског Рата. Када сам му то казао, старцу се напунише очи сузама, и он рече: Господине! Од како ја овде трајем моје последње дане, много је угледних Срба долазило у Париз. Ретко се ко од њих сетио да обрадује мене оронула старца, и да са мном проговори коју о нашој отаџбини, а камо ли да ми је казао тако љубазне речи... Ако би, не дао Бог, и вас постигла судбина свију досадашњих српских државника, онда ћете тек разумети, колико сте ми добра учинили, што сте ме се сетили... Са тешким срцем вратио сам се од Ј. Мариновића...“¹⁾

Е лепо, од свега овога ништа, али баш ништа није истинито. Нити је Ђорђевић чинио Мариновићу „посету пијетета“, нити му је говорио о Кримском рату, нити су се Мариновићу „очи напуниле сузама“, нити се Ђорђевић растао од њега „са тешким срцем...“ Ништа од свега овога није истинито, јер Мариновић, који је умро 1893, није могао 1899 примати Ђорђевићеве посете. Сам Ђорђевић, који казује у својој књизи да је фебруара 1899 био код Мариновића, помиње на другом месту тог истог дела како га је у мају 1898 Краљ Милан подругљиво упоређивао са „покојним Мариновићем“.²⁾

Нетачности Ђорђевићеве, које неки пут прелазе у чиста измишљавања, имају нечега наивнога. Ђорђевић не одступа од истине из рачуна и лукавства. И на пр. та измишљена посета код Мариновића није му била потребна ни ради одбране од какве оптужбе ни ради присвајања славе за неко велико дело. Целу ствар он је измислио без праве потребе, просто из жеље да се прави интересантан. То нису она кри-

¹⁾ Краљ једне династије, I, 172.

²⁾ Исто дело, I, 418.

вотворства историје каква налазимо у успоменама препредених политичара као Метерних и Талеран. Ђорђевићева измишљања пре би се могла упоредити са самохвалисавим ловачким причама.

Жеља да се прави интересантан, јесте једна од битних одлика Владана Ђорђевића. Гоњен том жељом, он је створио себи једну вештину сценичног приказивања властитих доживљаја, због које су његове успомене занимљиве великом броју читалаца. Све што се њему десило, добија у његовим успоменама изглед једне мале представе, — и у средишту те представе стоји сам Ђорђевић, осветљен и истакнут као „примадона“. На његово самоистицање и самохвалисање човек се не љути, јер одмах види у чему је ствар. Што је најлепше, Ђорђевић се не дичи и не пући толико својим делима колико својим ставовима. Њему је без сумње стало да покаже да је имао успеха у политичким пословима, али му је стало још више да покаже како се у овој или оној прилици лепо држао. Отуда његово заустављање на појединим сценама — стварним или измишљеним — које, истина, нису имале никаквог практичног значаја, али у којима је Ђорђевић, по свом бар мишљењу, начинио леп гест. Таква је на пр. она сцена између Краља Милана и Владана Ђорђевића коју смо раније навели. То је била једна ствар без утицаја на даљи ток догађаја: све што се десило, било је то да је Ђорђевић прво дао, па онда повукао оставку. Али, неважна за историју, та се сцена учинила Ђорђевићу ласкава за његову властиту личност, и зато јој је посветио у својим успоменама неколико страна, што је без сумње сувише, када се узме да су често, у тој истој књизи, најважнија политичка питања изложена у неколико врста, готово телеграфским стилем. Уопште, то је једна особина Ђорђевићева писања, да му се стил, чим није његова личност по среди, скрати и сасуши.

Ђорђевићева жеља да се прави интересантан и да историске догађаје приказује као своју личну параду, има без сумње дубљег корена у његовој природи. Али начин на који се он прави интересантан, изражава тачно моду његова доба. У њему се сусрећу и укрштају моде две различне епохе. Ђорђевићеве ђаковзне пале је у доба омладинског романтизма; његово мужанство у једно сасвим друкчије доба, — доба политичког реализма, када је Бисмарк био бог. Ђорђе-

вић је био растрзан између омладинског романтизма и бисмарковског реализма. Час нам се приказује као неизлечив идеалист, који за наше грубо реалистичко време има одвише срца и савести, и који служи своме Краљу са верношћу и пожртвовањем старинског витеза. Час нам се приказује сасвим друкчији: „пруски чиновник“, који рачуна само са чињеницама, неумитан и према себи и према другима, неустрашим пред јавним мњењем, и са војничком чврстином у вођењу државних послова која мекушцима може изгледати суровост и осиноост. Час Хамлет, час Бисмарк...

Та Ђорђевићева способност да престане осећати своју праву личност и да се уживи у једну уображену, била је потребнија једном приповедачу него једном политичару. Читајући његове министарске успомене, човек има утисак да је Ђорђевић једно радио, а друго уображавао, и да је из својих доживљаја непрестано испредао романи који су му сметали да види стварност онакву каква је. Он је начињен министром председником за време најстрожег личног режима, када је Краљ Милан као командант активне војске ширио незапамћени страх по целој земљи, и када су људи цептели не само од Краља и његових министара, него чак и од управника града и његових пандура. Срећући на сваком кораку понизна и преплашена лица, Владан Ђорђевић, занет сујетом, стао је уображавати да сав тај страх и трепет прави он сâм својом гвозденим енергијом. Он је навек имао ту бубу у глави да личи мало на Бисмарка; сада је пустио машти на вољу, и премда није имао нимало диктаторске способности, узимао је став једног диктатора са његовим страшним мрштењима и гримасама. И ако је Ђорђевићево диктаторство било само пантомима, обична публика која суди површно по спољашњим знацима, дала се преварити изгледом политичког громовника који је Ђорђевић себи начинио, — и наденула је име Владановштине једном режиму који у ствари није био режим Владана Ђорђевића.

II. — КАКО СЕ ПОСТУПАЛО С ПРИТВОРЕНИЦИМА ЗА АТЕНТАТ.

О овој ствари много се причало, али мало је писано. Највише податка објавио је прота Алекса Илић у књижици *Ивандански атентат и његове жртве* (Београд 1903). Прота Алекса није био радикал већ напрелњак; на њега се посум-

њало због његовог друговања са руским војним изаслаником пуковником Таубе, али како се истрагом ништа није могло противу проту утврдити, истрага је прекинута. Ево шта он казује о својим страдањима у главној полицији. Дотеран жандармима из свог винограда пешице у главну полицију, он је стрпан у неки мемљив подрум. Ту су заједно с њиме била испрва још два притвореника, па онда још шесторица. Остављен без постељних ствари, спавао је неколико ноћи на голем нечистом патосу, „испод кога су вриле стенице, буве и сваки гад“. Читава четири дана није добио ни хлеба ни воде. Без воде на летњој врућини, прота и његови другови запомагали су из гласа. Чуvari су им одговарали: „Не лармајте, бунтовници, поцркали!“ Тек петог дана притвореници су добили по пола хлеба и канту воде за све њих. После петнаест дана проти је допуштено да добави од куће постељне ствари и преобуку. Допуштено му је такође да се за свој новац храни из гостионице, али већи део његове хране чуvari су задржавали за себе.

У посмртним хартијама Стојана Протића нађене су ове забелешке (објављене у *Времени* 7 јула 1928). Њега су затворили у једну ћелију у којој није било ничега од ствари. Лежао је на голем бетону, преко кога је простро свој летњи капут, 36 или 48 сати. Неки пут ова простирка одузимана му је и место ње давано једно ћилимче: за све време притвора био је без постеље. Оковали су га одмах у гвозђе нешто теже од пет кила. Када је вођен на испит, стављали су му на руке још и лисице.

Др. Ђока Николић, над којим се као и над протом Алексом истрага морала прекинути, причао је после неколико година самом Владану Ђорђевићу ово: „Прва два дана нисмо добили ништа за јело, доцније смо добили само хлеба и воде, али воде сувише мало за ону врућину — било је у јулу — свега литар и по. Нису нас пуштали на поље да свршимо нужду, а нису нам дали ни суд за то у собу, него смо је вршили у пепелници од фуруне. Кад су то опазили, онда су нам наредили да сами изнесемо пепелнице, па су нам онда дали по једну кофу за то. Веснић је лежао на патосу и виквао из гласа: „Воде!“ Тек доцније допустили су да нам донесу постељне ствари и да нам доносе хране од куће. И оно мало што ми је мајка могла слати (јер сам је својом

зарадом издржавао) није допирало до мене, јер су жандарми све појели, осем по коју слојену супу“¹⁾

Казивања Николићева Владан Ђорђевић покушао је да обеснажи. Он вели да је после разговора с Николићем распитивао код чувара и жандарма главне полиције како се поступало с онима који су били притворени због Ивањданског атентата. По причању једног чувара и једног жандарма изгледало би да су и Др. Николић и прота Алекса јако преувеличали своје муке (*Министар у ајсу*, стр. 85 и даље). Питање се поставља, зашто о судбини притвореника Ђорђевић није распитивао за време свог министровања, него тек неколико година доцније, када му се Николић, претресајући старе успомене, случајно пожалио? Ђорђевић тврди да раније није ништа слушао о злостављењу притвореника. Међутим о томе се у велико зуцало по Београду, и писала је цела страна штампа. Што је главно, Ђорђевић заборавља своје властито писмо које је 21 новембра 1901 упутио радикалима, и које је објављено у београдским новинама. Ту стоји од речи до речи: „Ви сте под мојом владом страдали, — вас су под мојом владом *окивали у тешко гвожђе, мучили глађу и жеђу*, ваше невинне породице су страдале, вашу су децу изгонили из школе само зато што су ваша деца, ви сте испод терора моје владе једва изнели живе главе...“

Ко је био одговоран за ова злостављања у управи града? Притвореници су оптуживали самог управника Ристу Бадемлића. И ако њихова кривица још није била доказана, он се одмах од првог тренутка понашао према њима као да би били робијаши, — говорио им „ти“, псовао им оца и матер, неке чак и шамарао... Као год притвореници, тако исто Бадемлића терети и Настас Антоновић, који је био владин комисар код преког суда. У *Вечерњим Новостима* од 18 јуна 1903, он тврди да су му се сви притвореници жалили на Бадемлића, да су тек захваљујући њему, Антоновићу, могли додати постелне ствари од својих кућа, и да је он, због тог човечијег понашања према њима, имао сукоба с Бадемлићем.

И ако букварац, Бадемлић није био рђав управник, умео је да одабере људе и да подели посао. Али његова послуш-

¹⁾ Владан Ђорђевић, *Министар у ајсу*, стр. 67.

ност према Двору била је пандурска. Очајан што није ушао у траг припремама атентата, Бадемлић је своју неувиђаност пре атентата хтео да поправи својом суровошћу после атентата. Двор је непрестано тражио доказа противу радикала, — и у својој брзоплетој услужности према Двору, Бадемлић није нашао ништа паметније него да, ударајући радикале на муке, покуша изнудити од њих мало признања... У каквој је био прилици, види се по томе што је молио Д-ра Јована Данића да хипнотисе Пашића и Таушановића, и тако докучи од њих истину.¹⁾ Кад је Данић то одбио, Бадемлић је нашао неког другог лекара, који је хипнотисање почео Стојаном Протићем, за цело најнеподеснијим човеком за тај посао. У место признања од хипнотисаног Стојана, доктор је од једног Стојана у сасвим будном стању добио псовку и грдњу у лице.

Бадемлић је био од старе јерменске породице: кашљив и болешљив, жут у лицу, са црно обојеном брадом, и гадним урокљивим очима картаре и тровачице. Антоновић, који га је јавно кривио за нечовечно поступање с притвореницима, није био ни сам беспрекоран. И на пр. да се неки од притвореника одмах окују у тешко гвожђе, то су одлучили Бадемлић и Антоновић заједно.

Да су из Двора изрично наређивали мучење радикала, не би се могло рећи. Али оба Краља говорила су о радикалима с таквом јарошћу да је Бадемлић могао држати да је према радикалима све допуштено. Кад су се затим стали ширити гласови о злостављањима у главној полицији, ни један ни други Краљ није учинио ништа за поправку притвореничког стања.

III. — ТАЈНА ИВАЊДАНСКОГ АТЕНТАТА.

О приређивачима Ивањданског атентата има врло мало података, и стога ни о једном догађају из Миланове и Александрове владе нису чињене толике претпоставке као о Ивањданском атентату. Ми ћемо прегледати бар главније од њих.

(1) *Ашеништа* је удесио Краљ Милан.

По једној претпоставци коју су ширили поглавито Руси и радикали, атентат је удесио сам Краљ Милан. Зашто? Зато да би добио повода и изговора за уништење радикализма.

¹⁾ Казивање самог Д-ра Данића.

Ова се претпоставка оснива највише на томе што је Милан доиста хтео да поводом атентата сатре радикализам, — и на пр. он је до последњег часа настојавао да се радикални вођи Пашић и Таушановић осуде на смрт, и ако је добро знао да правих доказа о њиховој кривници нема. Али против ове претпоставке може се навести ово: (1) Као год што је поводом Ивањданског атентата хтео сатрти радикализам, Милан га је исто тако хтео сатрти и 1882 поводом Илкина атентата; за који је извесно да га није он удесио. Према томе, ако је он покушавао да се Ивањданским атентатом користи за своје политичке циљеве, то још не би морао бити доказ о наместности тог атентата. Уосталом, Краљ Милан не би био ни у нашој ни у општој историји једини владалац који је поводом једног атентата гонио опозицију и онда кад она није била крива. — (2) Краљ Милан је имао тако мало физичке куражи, да је тешко веровати да се смео изложити макар и једном намештеном атентату. Какав је био, он би се бојао да се тај лажни атентат не извргне у последњем часу у прави атентат. — (3) Они који мисле да је атентат удесио сам Милан, наводе као главни доказ ту околност, што је атентатор пуцао из револвера који није био напуњен куршумима. Али ова околност не стоји. Познати адвокат београдски, Марко Стојановић, пред чијом се кућом десио атентат, тврдио је да се једно револверско зрно зарило у његову кућу, „у дућански излог, у дрвету, готово до самог стакла“.¹⁾ Оно је остало ту заривено неколико година, и Стојановић га је, у једној полемици отвореној *после* истребљења Обреновића, помињао као доказ о стварности атентата. Да је атентатор пуцао из пуног револвера, потврђује се и тиме што је Краљ Милан био очешан, а његов ађутант рањен.

2) *Атентат је удесио Краљ Александар.*

Ову претпоставку изнео је Владан Ђорђевић, али не као претпоставку своју, већ као претпоставку Краља Милана. Изгледа, Милан је имао и писмених доказа против свог сина, али их је пред смрт уништио.

Ђорђевић је по Милановом казивању забележио ово:²⁾

Александар и Драга, знајући да Милан неће никада одобрити њихов брак, мислили су само о томе како ће се Ми-

лана отарасити. Руски војни аташе Таубе навео их је на мисао о атентату. Он им није саветовао атентат отворено. Његови су начини били језуитски. Он је непрестано дражио Драгу против Милана, она је дражила Александра, и код њега се у том надраженом стању мисао о атентату јавила сама од себе. Овај коначни психолошки резултат Таубе је и желео и предвиђао... Александар је удесио атентат преко подринског начелника Живка Анђелића, чије су везе с атентатором несумњиво утврђене. Анђелић је баш пред почетак судског претреса наћен обешен у својој ћелији. Александар се бојао да га Анђелић не изда, и зато је Анђелић морао да ишчезне.

То је претпоставка Краља Милана. Милан је имао једну особину која се виђа код неврастеничара: био је у стању да се уживи у једну претпоставку и да доведе у везу с њоме најразноврсније и најудаљеније чињенице. Женидба његовог сина толико га је узбудила да он није могао ни о чем другом да мисли. Усредсредив пажњу на тај један догађај, он је у свом пакпадном сећању доводио у везу с њиме и све раније догађаје. Сви су они на један или други начин припремали Александрову женидбу: ни један од њих Милан није више био у стању да проматра и да схвати независно од те женидбе. Међу тим ранијим догађајима налазио се и атентат; следствено, и он је морао стајати у вези са женидбом, као једна од њених првих припрема.

У своме везивању чињеница једне за другу, Милан се није служио доказима, него психолошким вероватностима. Другим речима, претпостављао је да су људи урадили оно што је по његовом познавању њиховог карактера било вероватно да ће урадити. Да ли је било и материјалних знакова да су то доиста урадили, он се није питао. Колико је та његова психолошка метода била несигурна, види се по томе што га је она, баш поводом Ивањданског атентата, довела један пут до једних, а други пут до других закључака. Непосредно после атентата, он је по тој методи закључивао да је атентат дело Пашића и радикала, јер му је мржња на Пашића и радикале наметала претпоставку да су ти људи у борби против њега способни за све. Али већ идуће године, кад је приликом женидбе свога сина открио и код њега непријатељске осећаје према себи, Милан је, по својој психолошкој методи, приписвао своме сину тај исти атентат који је раније приписивао

¹⁾ Мали Журнал, 19 јули 1903.

²⁾ Крај једне династије, III, 685 и даље.

радикалима. Интересантно је да су се и радикали против Краља Милана служили, у недостатку правих доказа, психолошким вероватностима, и на основу њих тврдили да је Ивањдански атентат удеоно он сам против себе.

Ђорђевић помиње и неке писмене доказе које је, како изгледа, Краљ Милан имао. Из Ђорђевићева излагања излази да ти докази нису били ништа друго него преписка вођена у очи атентата између барона Таубеа и Драге Машин. Ђорђевић није читао ту преписку, али Милан ју је читао, и по његовом казивању, Таубе није убеђивао Драгу да Милана ваља убити, него јој је говорио да ваља утицати на Краља Александра да свог оца уклони из земље. Шта би у томе било необичнога и сумњивога? То што је Таубе говорио Драги, руска службена дипломатија није престајала понављати од онога дана кад се Милан вратио у Србију и постао командант активне војске. Да је у интересу и српског народа и династије Обреновића да Краљ Милан буде што даље од Србије, то смо имали толико пута прилике да чујемо и од руског посланика, и од руског министра иностраних дела, па чак и од самога руског цара. Код Таубеа било би необично само то што није ишао редовним дипломатским путем, него је сплеткарио против Милана код милоснице његовог сина. Ово без сумње нису били сасвим исправни начини (премда се дипломатија у XVIII веку, па и доцније, њима служила), али од оваквог сплеткарења преко жена па до припрема атентата још је далеко... Миланова претпоставка да је Таубе сугерирао Александру мисао о атентату на тај начин што је потпустио Драгу да му непрестано говори против Милана, та је претпоставка сасвим произвољна. Ми можемо знати шта је Таубе Драги говорио, али да ли је поред тога мислио да преко ње још нешто и сугерира, то не можемо знати¹⁾.

По Милановој претпоставци, Краљ Александар се послужио подринским начелником као главним оруђем за припремање атентата. Да је Анђелић био умешан у припремање атентата, то би се могло извести отуда што је он издао атен-

¹⁾ Ја не тврдим да Таубе уопште није био умешан у атентат. Али, ако је био умешан, то није било преко Александра и Драге, него преко руске тајне полиције у Букурешту. С њеним органима могао је споразумевати се непосредним начином, није имао потребе да прибегава „сутестијама“, чији је успех несигуран.

татору Кнежевићу пасош за Букурешт. Али на основу чега се изводи, да је он ушао у припреме атентата баш по налогу Краља Александра? Ево како је Милан то доказивао: почетком маја 1899, када је долазио у Шабац, Краљ Александар хтео је дати Живку Анђелићу као начелнику округа подринског орден Милоша Великог. Краљ Милан је приметио да Анђелић није достојан тако високог одликовања, — и *вероватно*, Краљ Александар се доцније користио тиме да распали у Анђелића мржњу на Краља Милана. Ко зна, он је може бити предложио Анђелића за одликовање само стога што је предвиђао отпор Краља Милана...

Ова историја с орденом није никакав доказ ни о Александровом ни о Анђелићевом учешћу у атентату. Она би, тек ако би то учешће било доказано, могла послужити за тумачење Анђелићевих побуда. Само на основу тога што је Анђелић имао повода да се љути на Краља Милана, не би се смело претпоставити ни за њега самога, — а камо ли још и за Краља Александра! — да је био умешан у атентат. То је увек она иста Миланова метода: узимање психолошких вероватности за праве доказе.

Историја с орденом значила би нешто тек у вези с овим другим податком. Краљ Милан је од некуда чуо да се његов син жалио Живку Анђелићу да је постао лутка у очевим рукама: ако се не нађу родољуби који ће и њега и земљу спасти од Милана, он је решен сићи с престола. Милан не казује од кога је ово чуо, — према томе нема се могућности за оцену веродостојности овог податка. Свакојако тај податак који је Краљ Милан саопштио Ђорђевићу после Александрове женидбе, ваља упоредити с једним писменим документом који је он доставио Ђорђевићу пре те женидбе, за време истраге вођене о Ивањданском атентату. „У грдној хрпи аката ислеђења налазила се писмена препорука коју је Анђелић предао атентатору, кад му је издао пасош и кад је Кнежевић полазио за Румунију. У томе писму Живко уверава, да ће оба Краља скоро бити уклоњена.“¹⁾ Како да објаснимо да се ни Краљ Милан ни Владзи Ђорђевић нису више сећали тога писма кад су, после Александрове женидбе, правили претпоставке о његовом учешћу у атентату? Ако би доиста постојало једно-

¹⁾ Крај једне династије, II, 567.

Анђелићево писмо у коме се наговештавало скоро уклањање оба Краља, то би писмо било довољно да из основе заљуља Миланову претпоставку да је у припремама атентата Анђелић био Александрово оруђе.

За утврђивање историске истине најгоре је то што треба резонovati на основу података прикупљених од тако некритичног човека као што је био Владан Ђорђевић¹⁾. Он на пр. вели да је Краљ Милан чуо да се Александар жалио Анђелићу како га је његов отац начинио лутком. Од кога је то Милан чуо? Од људи којима је то Анђелић причао у највећем поверењу. Који су то људи били? Ђорђевић се није интересовао да то дозна од Краља Милана. Затим, он помиње оно Анђелићево писмо о скором уклањању оба Краља. Које је оно било упућено? Ђорђевић не одговара на то питање, и ако је Анђелићево писмо имао у рукама. Оно што је Краљ Милан слушао о Анђелићевом причању „у највећем поверењу“ и ово што је Ђорђевић прочитао у Анђелићевом писму, тешко се да ускладити једно с другим, али, како изгледа, Ђорђевић није ту нескладност ни запазио. Према податцима које је он забележио, изишло би да Анђелић и *јесте* и *није* био Александрово оруђе у припремама атентата.

Краљ Милан је у толико имао право, што је обратио пажњу на Живка Анђелића. Ако је Краљ Александар уопште био уплетен у Ивањдански атентат, то је могло бити само преко Анђелића. Он је не само био један висок чиновник него је још уживао нарочито Краљево поверење. Један од његових чиновника каже: „То није био обичан окружни начелник; њему је остављана слобода иницијативе као да би био члан владе, и он је смео узети много више на своја леђа него остали начелници“.

Али, пре него би се одговорило на питање, да ли је Александар био преко Анђелића уплетен у атентат, треба видети да ли је и колико сам Анђелић учествовао у припремама атентата.

Ако би се и за кога смело тврдити да је стајао у вези с атентатором Кнежевићем, то је за подринског начелника Живка Анђелића. Кнежевић, који се спремао за пут у Букурешт, није могао извадити пасош у Београду. Отишао је у

¹⁾ В. прилог I и IV.

Шабац, и ту је добио пасош, захваљујући искључиво Анђелићу. По распореду послова у подринском начелству, пасоше није издавао начелник него помоћник. Изузетно, Кнежевићу је издао пасош сам начелник Анђелић. Тог истог дана он је осем Кнежевићу издао пасош само још једном лицу; пет других пасоша издао је помоћник. Кнежевић није имао уверење општинског суда на основу кога се пасош издаје. Суд општине шабачке одрекао му је у два маха то уверење, јер он није био становник шабачке већ београдске општине. Анђелић је онда наредио суду општине шабачке да изда Кнежевићу уверење; његова наредба написана на једној цедуљи нађена је у општинском суду приликом истраге. Она гласи: „Овоме издати пасош. Живко“. Сумњиво је да Анђелић није ставио датум на своју цедуљу, и да није означио Кнежевића по имену. Све би то били знаци да није желео оставити сувише јасна трага о свом заузимању за Кнежевића.

Каква је разлога Анђелић имао да издаје Кнежевићу пасош овако неправилним начином? Тешко је претпоставити да је он то чинио по наредби Краља Александра. Кнежевићу је требало пасош због одласка у Букурешт; да су атентат удешавали Александар и Анђелић, они су га могли удесити и без Кнежевићева пута у Букурешт. У Букурешту било је седиште руске тајне полиције, и кроз Букурешт пролазили су Карађорђевићи и њихови агенти. Издавање пасоша Кнежевићу за Букурешт више би наговештавало заверенички договор Анђелића с Русима и карађорђевцима него с Краљем Александром.¹⁾ Анђелић није сумњив само по везама с Кнежевићем. Он је такође стајао у вези с Радомиром Милинковићем-Алавантићем, Савом Видаковићем, и Димитријем — Митом — Алексијевићем, — сва тројица познати карађорђевци. Видаковић, који је становао у Сремској Митроници, имао је задатак да растура

¹⁾ Има једно усмено казивање да је Анђелић, пред само затварање, рекао једном пријатељу да је по наредби из Двора издао пасош Кнежевићу. Чиновник који је први саслушавао Анђелића, причао је другачије. Анђелић се испрва бранио, да је издао пасош Кнежевићу овако као што би га издао свакоме ко би му донео уверење од општинског суда. На какав је начин Кнежевић дошло до уверења шабачког општинског суда, Анђелић је тврдио да не зна. Онда му је показана цедуља коју је он сам послао општинском суду. С разрогаченим очима Анђелић је устукнуо назад и пао на столицу. Па добро, питао је иследник, шта значи та цедуља? — То што видиш, рекао је Анђелић, — и није давао даље никаква објашњења.

по Србији антидинастичке брошуре које су му достављане из Беча и Минхена. Анђелић је био главни агент наше Владе за ухођење карађорђеваца: његове везе с ова три карађорђеваца објашњавале би се донекле његовом уходничком службом. Али што је у њима сумњиво, то је ово. Неке појединости Анђелић је криво од министра унутрашњих дела и није их признавао ни пред истражником. Он је имао с Видаковићем погодбу о којој није ништа јавио свом министру, и међу његовим хартијама нађено је једно писмо Алексија Карађорђевића Алавантићу, о коме министар унутрашњих дела такође није ништа знао. Постојање тога писма Анђелић је одрицао пред истражником све докле му оно није показано; онда се ударио по челу и узвикнуо да је ту ствар сасвим сметнуо с ума. С друге стране, он је тврдио да још од 1887 није више имао везе с Алексијевићем; међутим, нађено је једно писмо које му је Алексијевић писао 1896.

Анђелић је увек важио помало за карађорђеваца. Краљ Милан служио се њиме за ухођење, али му није веровао. Међу напредњацима, чијем је колу Анђелић припадао, причало се још пре атентата да је Анђелић у више прилика врбовао самога Милутина Гарашанина за Карађорђевиће, уверавајући га да би се он боље слагао с Петром Карађорђевићем него с Миланом Обреновићем. Један од најглавнијих карађорђеваца Јаков Ненадовић рекао је после Анђелићеве смрти једном обреновићевцу: „Био је и ваш и наш“.

Карађорђевац у обреновићевској полицији, Анђелић је био подједнако способан да служи, а и да вара, обе династије. Према томе тешко је ухватити за чији је управо рачун ушао у Ивањдански атентат. Они који у њему виде Александровог агента, оснивају своје сумње поглавито на том факту, што је он пред почетак судског претреса нађен обешен у својој ћелији. По њиховом мишљењу, он се није убио сам, него је био убијен. Ко је други имао интереса да га убије него Александар, који се бојао да Анђелић, ради своје одбране, не открије њега као главног приређивача атентата... Али против ове претпоставке може се навести следеће. Стручна лекарска комисија која је прегледала Анђелићев леш, изјавила се за самоубиство. Анђелић се обесио за видела; за време његова вешања сва врата на затвореничким ћелијама била су отворена, јер је у то време вршено бријање и шипање

завереника¹⁾; да се Анђелић није обесио сам, остали притвореници чули би неку вику и лупу, тим пре што је он био једна људескара коју је било тешко савладати: међутим, нико од притвореника није чуо ништа. Приликом извиђаја о Анђелићеву вешању, један од притворених радикала, Добросав Ружић, рекао је на саслушању да би као противник режима волео да може пружити доказа да је Анђелић убијен од других, али мора признати да из Анђелићеве ћелије и поред отворених врата није до њега допро никакав сумњив крик ни тресак.²⁾

Анђелић је оставио иза себе две цедуље: једну за жену, а другу за брата, — и у обема цедуљама говорио је о својој одлуци да изврши самоубиство. Те су цедуље и по рукопису и по стилу његове.³⁾ У цедуљи писаној брату он даје о својим новчаним приликама такве подробности какве је само он могао знати. Разлога за самоубиство Анђелић је имао. Не само да га је Кнежевићев пасош јако теретио, него је он још и једну другу ствар вукао на леђима. Као начелник подринског округа, изузео је неправилним начином 35.455 динара из депозитне касе. За ову суму Главна Контрола тражила је забрану на пензију Анђелићеву и прибелешку на његово непокретно имање. Првостепени суд довео је о томе решење 28 јула 1899. Публика је приметила да се Анђелић обесио баш у очи почетка претреса код преког суда; публика није приметила, јер није била о томе обавештена, да је у очи свог вешања Анђелић саслушаван о новцу изузетом из касе начелства округа подринског. Није немогуће да га је ово и одлучило на самоубиство, на које је вероватно он помишљао и раније.

Они који су га гледали у затвору, говоре о његовој утучености и мрачном изгледу. Један полицијски чиновник овако га описује. Лежао је на постељи простртој по поду, јер кревета није имао. Његово лице, увек цигански црнурасто, било је сасвим потъмнело, образи упали, и нос издужен као

¹⁾ Ово њихово дотеривање наређено је због јавног претреса преког суда, који је сутра дан имао да почне.

²⁾ Казивање Милана Н. Христића, који је по наредби министра правде лично извиђај о Анђелићеву вешању.

³⁾ Анђелић се бавио новинарством, и направио је себи читањем народних песама и Св. Писма један нарочити стил. Његово писмо жени: „Нујка, руке које најљуће...“ сасвим је у том стилу.

у мртваца. Црна брада, коју је бојио, почела је губити боју, и беле су длаке избијале. Изгледао је као мумија, и крај његове постеље на којој је лежао као проштац, стајао је као последњи остатак његовог некадашњег господства и кицош-лука пар нових лакованих ципела у којима је био затворен.

Вероватноћа је велика да Анђелић није убијен, него се убио сам, када се видео у безизлазном положају, — с једне стране, закачен за Кнежевића, коме је издао пасош, — с друге стране, потрзан на одговор за неправилно изузет државни новац. Да ли је и колико био умешан у атентат, није рекао никоме. Постављен својом службом на опасну међу где су се сусретале обреновићевске уходе и карађорђевици, добро награђен од Обреновића, а срцем још увек на страни Крађорђевића, он се могао упустити у дружбу с Кнежевићем само као ухода, да похвата конце завере која се око Кнежевића плела. — а могао је у једном тренутку када се његово притајано карађорђевоство разбудило, истински улетети у завереничко коло. Њему је требало много новца јер је био широке руке, волео карте и жене; према томе могло га је намамити у заверу и то, што су ту, како изгледа, били и Руси с великим парама. Ако се он није помешао са завереницима искрено, него само ради ухођења, онда је он једним opakим стицајем околности ухваћен у властитој клопци. Радећи сам без знања свог министра, он није био кадар доказати пред преким судом да је био завереник само привидни.

Макаква била тајна коју је Анђелић однео собом у гроб, то је, изгледа, била само његова тајна, а не и тајна Александра Обреновића. Сачувана су писма Александрова Драги Машин из времена атентата. Ако и према коме, Александар је према њој био искрен, — нарочито у тим данима своје велике заљубљености када није могао имати од Драге та не и исповедао јој се о свему као свом душебрижнику. У једном писму од 25 јуна, дакле сутра дан после атентата, он каже да је највише крив Влајко Николић. „Још се не зна, али што се види, имаће највише меса Таушановићевих и Пашићевих пријатеља“... Додаје да има сумње да је умешан шеф руске тајне полиције, а можда и барон Таубе... У другом једном писму без датума, писаном вероватно пошто је текст пресуде преког суда био већ утврђен, Александар

каже: „Једно ти се могу заклети, а то је да ако се који и многи кривац није извукао, ниједан од ових осуђених прав није...“ По овоме би изгледадо да Краљ Александар не само није удесио атентат, него је напротив искрено веровао да је атентат дело радикала. Краљ Милан имао је у то доба исто уверење, — и он га је вероватно пренео и на свога сина. У писмима која је Александар писао Драги о атентату, нема ни једне речи коју Милан не би могао потписати. Ова чињеница никако се не слаже с доцнијим претпоставкама Милановим да је атентат удесио Александар под сугестијом Драгином.

3) Једна претпоставка о аџенџији.

Као год што се не може доказати да је атентат дело радикала, тако се не може доказати ни да је дело Миланово или Александрово. Када је реч о атентатима, човек је обично склон претпоставити да иза њих стоји већа група, и то знатнијих људи који су радили по добро смишљеном плану. Међутим, примера има доста да је атентат личан потез једног занешењака или злочинца, или да је иза атентатора стојала мала група незнатних људи који нису имали у свом раду много плана.

Готово на све који су га видели, атентатор Кнежевић чинио је утисак једног бадавације са закржљалом памећу и животињском енергијом. За време своје службе у војсци, свађао се и тужакао с друговима, био ћутљив и љут. Његове женске историје јесу историје једног мужјака који нема срца већ само апетита. Своје исказе мењао је неколико пута, и то кашто из основе; у њима има бесмислица и детињарија; све је неодређено и мутно као да је Кнежевић тек упола био свестан онога што се с њиме збивало. Међу његовим исказима има један, да се он одлучио на атентат само због тога што није могао наћи службу, и што му је не знам ко рекао да је неће ни наћи, јер Краљ Милан не трпи Бошњаке. И доиста он је изгледао такав да се могао сам од себе у тренутку великог дерта одлучити на атентат. Али исто тако могао је бити наговорен и од другог, и то без много муке, јер такве су природе подложне сугестији.

Да Кнежевић није ишао у Букурешт, и то са пасошем добивеним од Живка Анђелића, претпоставка би била до-

пуштена да се одлучио на атентат сам. Пут у Букурешт и Живко Анђелић чине вероватнијом другу претпоставку, да је Кнежевић био од некога употребљен. У његовим исказима помињу се две групе: једна група из Димићеве ликерцинице с Влајком Николићем као главном личношћу; друга група са средиштем у Букурешту, из које је позната само једна личност: Живко Анђелић. Везу између две групе Кнежевић није умео да објасни, али толико се види да је право руководство атентата било код друге групе. Кнежевићеве искази разликовали су се у појединостима јако између себе; што је у њима остајало стално и непроменљиво, то је пут у Букурешт с пасошем добивеним од Анђелића. Анђелић се не помиње само у оном исказу у коме је Кнежевић одједном порекао све што је догле говорио, и узео тврдити да је атентат извршио сам, без ичијег наговора. После неколико дана он се поново вратио на своје раније исказе да је ишао у Букурешт са знањем Анђелића. Ово сталио терећење Анђелића тим је значајније, што је полицији било много више стало добити доказе против Влајка Николића него против Живка Анђелића.

Анђелићева веза с групом из београдске ликерцинице није утврђена. Из те групе само се Влајко Николић помињао као човек који је имао неког договора с Анђелићем; али Николић је уверавао да се с Анђелићем није ни познавао. Има једна друга група с којом је Анђелић сигурно нешто имао: то је група карађорђевских агената која је имала средиште у Митровици и врзала се око Шапца. Међу њима пада у очи Радомир Милинковић Алавантић. Тај Алавантић, који се пред преким судом приказивао као Анђелићев повереник за хватање антидинастичких брошура, погинуће 1902 приликом једног неуспелог бунтовног покушаја с узвиком: „Живео Карађорђевић“. Алавантић се дописивао с Алексијем Карађорђевићем, и једно Алексијево писмо упућено Алавантићу нађено је код Анђелића. У том писму писаном у октобру 1898, Алексије вели: „Пратим политику из далека, и као Србин ја сам дубоко ожалостан видев како се дешава, — и као Карађорђевић жао ми је што не могу помоћи онима који пате...“ Деведесетих година Алексије се био укљубавио и водио неку своју политику независно од претендента Петра Карађорђевића. Је ли се Кнежевић видео с Алексијем у Букурешту? Он га не помиње ни у једном исказу, али кад му је

показана његова слика, рекао је да се с тим човеком видео у Букурешту.¹⁾ Исто тако кад му је показана слика букурешког стана шефа руске тајне полиције Грабова, атентатор је рекао да је био у тој кући. Пред атентат Грабов је долазио тајно у Србију; после Александрове женидбе дошао је јавно, и тада је пред нашим полицајцима грдио Краља Милана као „злодјеја“... „Само када је онога злодјеја нестало из земље“, рекао је Таси Миленковићу.

Све ово као доказ не би било довољно, али било би довољно као повод за сумњу противу карађорђеваца и руске тајне полиције. Петар Карађорђевић лично није био ни најмање умешан у атентат; чак Краљ Милан у четири ока признавао је да се против њега није ништа нашло. Али међу карађорђевцима било је доста немирних људи, и ти немирни људи много су што шта чинили на своју руку, без знања и питања претендента. У руској тајној полицији било је такође свакојаког света, — пустилова, бивших нихилиста, којима су завере и атентати лежали у крви, и који су мировали само онда када би их руска влада гвозденом руком притегла. Свака руска влада није имала ту гвоздену руку, — и тајна полиција, чим би осетила да се из Петрограда не мотри на њу тако строго, стала би делати на свој начин, — и онда се та организација која је имала да буде само средство политичке шпионаже, претварала у средство политичког злочина. Према томе не би било немогућно да су Ивањдански атентат направили неки нестрпљиви карађорђевци у друштву са неким пустиловима из руске тајне полиције.

Почетком 1902 десио се Алавантићев бунтовни покушај, чија је позадина много јаснија него позадина Ивањданског атентата. Кога видимо у тој позадини? Карађорђевице и агенте руске тајне полиције. Те две групе стајале су, дакле једна с другом у вези и заједнички радиле противу Обреновића. Није невероватно да је Ивањдански атентат, као и Алавантићев покушај, био плод њихове заједничке радње.

С Алавантићевим покушајем Ивањдански атентат има извесне сличности по неозбиљности и лакоумности свог извођења. Алавантић је ушао код Шапца, прерушен као генерал, само с три четири пратиоца, рачунајући ваљда да својом генералском униформом покрене свет на буну. Ивањ-

¹⁾ Казивање Василија Симића, државног тужиоца.

дански атентат покушан је исто тако на срећу. Агента је узет тако рећи с улице; другога који ће му се наћи при руци, није имао, и све његово оружје био је један јевтин револвер.

За Алавантићев се покушај зна да његови приређивачи нису рачунали на успех, него су хтели да праве ваџар и сеју пометњу. Може бити, ни приређивачи Ивањданског атентата нису хтели ништа више. Може бити, они су овако умовали: Ако атентат успе, — добро! Ако не успе, ипак ће се нешто добити: Милан и Александар закрвиће се са радикалима; настаће терор, — и династија Обреновића имаће да преброди једну тешку кризу... Ако су приређивачи правили овај рачун, они се нису преварили. Атентат, истина, није успео, али је имао за последицу преки суд, који је упропастио углед не само режиму од 11 октобра него и Краљу Милану, па донекле и Краљу Александру.

IV — ХРДЛИЧКИНА МИСИЈА

Своју мисију код Краља Александра и Краља Милана мајор Хрдличка изложио је у једном службеном извештају. О тој мисији говори и Владан Ђорђевић у своме делу *Крај једне династије*¹⁾. Казивање Ђорђевићево не поклапа се са казивањем Хрдличке.

Ђорђевић тврди да је Хрдличка био само код Краља Александра, коме је саопштио усмену поруку цара Фране Јосифа да ће, ако устреба, доћи аустриски монитори на Карабурму да спрече стрељање Пашића и Таушановића. Хрдличка тврди да је био код оба краља, и да је обојици показао писмо Голуховсково, да ће Аустрија, у случају погубљења Пашића и Таушановића, прекинути благонаклону политику према Србији. О мониторима ни речи. У једном познијем извештају аустриског посланика каже се, да су се доиста код Сланкамена находила три монитора, али да је он молио да се они не спуштају из Сланкамена у Земун. Он је желео избећи и сам изглед једне војне претње, на коју у осталоме у Бечу нико није мислио.

Ђорђевић тврди да је 3 септембра био примљен од Краља Александра одмах после Хрдличке. Он није знао шта је

Хрдличка говорио, и опет је, као год и Хрдличка, одвраћао Краља од погубљења Пашић-Таушановићева. То погубљење називао је „личовањем“, и ако би се оно извршило, претио је не само својом оставком, него и својим иступањем из српског држављанства. Тек после тога Краљ је саопштио Ђорђевићу Хрдличкину мисију и претњу мониторима. Ђорђевић је „скочио са столице као опарен“, и одмах дао оставку због „нечувене интервенције“ једне стране државе у наше унутрашње ствари. Оставку је траго тек онда када му је министар финансија Вукашин Петровић објаснио да претња мониторима није „интервенција“, јер није узвињена у ноти аустриског посланика, него у усменом саопштењу аустриског војног изасланика.

Хрдличка тврди да је Владан Ђорђевић подешавао своје држање према држању Краља Милана. Када је видео да се аустриско гледиште у Пашић-Таушановићевом питању не свиђа Краљу Милану, и он се уз Краља Милана одупирао томе гледишту. О Ђорђевићевој оставци било је, истина говора, али не поводом Хрдличкине мисије, него поводом једног чланка у *Fremdenblatt*-у, који је узимао у заштиту радикале. По мишљењу Краља Милана, Ђорђевић је требао да одступи на име протеста против тога чланка. Краљ Александар, напротив, хтео је да Ђорђевићева влада сачека Скупштину, и успео је наметнути своју вољу и Краљу Милану. Казивање Хрдличкино допуњује аустриски посланик барон Шисл: оба Краља била су „крвожедно расположена“; Ђорђевић им је, из рачуна, повлађивао; тек после Хрдличкине мисије, узео је говорити да је и он био увек за благост.

Као што се види, између Хрдличке и Ђорђевића има доста неслагања. Хрдличка је био војник, и мало је вероватно да је извртао ствари у службеном извештају; у осталоме он није имао никаквог личног интереса да то чини. Ђорђевић напротив био је лично заинтересован, и као што смо већ имали прилике да покажемо (вид. прилог I), могао је да оде врло далеко у „прерађивању“ историских чињеница.

У његовом приказивању Хрдличкине мисије много што шта изгледа невероватно. Невероватно је прво то да је Франа Јосиф претио мониторима. О томе нема ни трага у аустриским изворима, и то не личи ни на Франу Јосифа ни на његовог министра Голуховскога, који су били врло прибран и оба-

¹⁾ Књига друга. Глава XXXII.

зриви дипломати. Међутим, то личи на Владана Ђорђевића, за кога смо на другом месту видели како је дипломатске тешкоће хтео одмах да решава претњама рата, војним демонстрацијама на граници, мобилисањем дивизија... Мало је вероватно затим то, да је Владану Ђорђевићу, министру иностраних дела, његов колега из финансија морао објашњавати разлику између усмене представке војног аташеа и писмене представке посланичке, и да је он тек после те лекције из дипломатског права увидео да није требао ни давати оставку. Најзад мало је вероватно то, да је Владан Ђорђевић с једне стране, претио оставком, ако се изврши стрељање Пашић-Таушановићево, — а с друге стране давао оставку што је то стрељање и Аустрија покушавала да спречи. Он је имао довољно искуства да зна да сам, без помоћи Аустрије, голом претњом своје оставке и „иступања из држављанства“, није у стању спасти главе двојици радикалних првака. Његове две миме оставке стоје у такој логичкој несагласности да човек не може ни у једну да верује.

У истини биће оно што аустриски извори кажу. Ђорђевић није давао оставку ни због намераваног стрељања Пашић-Таушановићева ни због Хрдличкине мисије, него ју је давао због једног чланка у *Fremdenblatt*-у. Па ни ту оставку није давао из властитих побуда, него по мигу Краља Милана. У својим успоменама он је, по својим навикама да се прави интересантан, дао тој оставци једно образложење које она није имала у ствари, али које је ласкало његовој сујети. По том накнадно подметнутом образложењу, Ђорђевић није падао због једног новинарског чланка, него због претње самога Фрање Јосифа, и то још мониторима. Ово претварање једног новинарског чланка у мониторе најбоље показује са колико је приповедачке маште Владан Ђорђевић прерађивао своје доживљаје.

V. — ОБРАЋАЊЕ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ У КАТОЛИЧАНСТВО.

Обраћање Краљице Наталије у католичанство рашчуло се тек пошто је било свршено: све дотле тајна је тако добро чувана да у Београду нико ништа није унапред знао. Обреди обраћања извршени су последњих дана марта 1902 у Берк-сир-мер, осамљеној варошници на Атлантику, насеље-

ној рибарима. Осем рибара, ту је било само још болесника, и на обали се опажао велики број низазаних болница. У једној скромној болничкој цркви извршени су и обреди Наталијина обраћања у католичанство. Уз њу је у тој прилици била породица шпанског маркиза де Кастриљо. Прво причешће у својој новој вери Краљица Наталија узела је на дан годишњице смрти једне кћери маркиза де Кастриљо, с којом се била јако спријатељила.

Краљичина промена вере објашњавала се овако. После женидбе свога сина, она је прекинула дружбу не само са Србима, него и са Русима: сред своје дубоке увевљености остала је сасвим сама. У том тренутку она се познаје у Биарицу, на домак шпанске границе, са богомољском шпанском породицом де Кастриљо. Једна девојка из те породице постаје њена добра пријатељица; та девојка убрзо умире; заједничка жалост још више спаја Наталију и породицу де Кастриљо. Наталија је готово стално са тим Шпанцима, и то не више у Биарицу, него у малом месту Берк-сир-мер, где они имају у болници једно дете. У њиховом побожном кругу Краљица Наталија не само има прилике да чује него има прилике и да види колико утехе један католик, чак и најтеже увевљен, налази у својој вери.

Промена вере била је може бити за Краљицу Наталију једини излаз из њене моралне кризе. Женидба њенога сина била је само повод да та криза избије са свом својом жестином; прави узроци кризе лежали су у самом карактеру Краљичином. У времену од 1881 до 1884 она је у више прилика стављала на хартију мисли и опажања о себи самој. Те забелешке, у вези с оним што је опште познато о њеном животу и раду, дају нам могућности да њен карактер познамо.

Краљица Наталија патила је од самозаљубљености. Њени самоописи почињу обично описима њене физичке лепоте: потпуно свесна своје донста врло велике лепоте, она, на једном месту, упоређује себе саму са „младом богињом“. Ништа мање била је уверена и о лепоти своје душе: управо лепота њенога тела била је само одсев лепоте њене душе. Она је говорила о себи самој као о „вишем бићу“, и држала да је по својој природи, ако не по свом васпитању, била способна за највеће политичке улоге. Веровала је у Бога, и била милосрдна, али њено милосрђе имало је нечега охолот: она се није

спуштала до оног на кога се смилувала, него му је дарovala милост с висине, као неко одликовање. Имала је кокетерије, волела да се допадне, али њена кокетерија била је безлична и хладна. Више јој је говело дивљење непознате гомиле, него једног уског круга позваника и пријатеља. Није јој било стало ни до чијег мишљења: према ономе коме се не би допала, није осећала срдње, него жаљења и презирања. Мако-лико се хвале и части пред њу просуло, она је то примала као нешто што јој по праву припада: чак ни онда када је од грађанке постала владарка, није се много изненадила. . . После тог чудесног скока среће њена је машта и даље сањала о неким још већим успесима, који ни њој самој нису били сасвим јасни.

Љубазна, разговорна, казујући чак одвећ смело шта о коме мисли, она ипак није никоме отварао срце: поверити се коме, значило је сићи са своје висине и помешати с обичним светом. Силом и претњом није се могло ништа од ње добити; чак преговарање и споразумевање ишло је с њоме потезе; својевољна и потпуно уверена о часности свога гледишта, она је своје гледиште бранила онако упорно као што би своју част бранила. С друге стране, када би једном доказала себи самој да је њена дужност да нешто учини, она је то чинила без колебања и устезања, не хајући за сметње и опасности, У таквим приликама она је имала храброст и гордост не једне обичне жене него једне амазонке. Иза све њене часности и јунаштва осећало се нешто недужно: изгледало је да искушења и страдања она не подноси из љубави према некој личности или из вере у неко начело, него просто из поноса, који ју је стегао као неки сјајан оклоп, и не да јој учинити ниједан покрет који не би био прав и достојанствен.

Она је рекла сама за себе: Ја сам добра из осетљивости, себична из поносности, љубазна из сујете. Главна њена особина која је потчинила себи све друге, и донекле их извитоперила, био је њен понос, — orgueil feroce, како је сама рекла.

Та жена необично лепа, заљубљена у себе саму, хладна и прекомерно поносна, имала је један живот који је баш за њен понос био стално мучење. Судбина ју је довела на престо; али то што је имало да буде задовољење њеног поноса, донело јој је многобројна унижавања. Пре свега њен муж

увредио је њен понос својим неверством. Она је патила више него што је хтела признати, када је видела да је он оставља ради жепе које нису имале ни њену лепоту ни њено „узвишено биће“. Јачина њене патње показвала се у неумољивости њених одмазда. Али не само својим неверством, него целом својом личношћу Краљ Милан вређао је њен понос. Он није имао ни моралног достојанства ни личне храбрости; на те његове махне, баш стога што сличне махне није сама имала, она се зграњавала, и говорила о њему као о најгореј кукавици. Он је имао много више интелигенције од ње, нарочито за политику, али имао је много мање карактера. Његова интелигенција њој се чинила интелигенција опсенера и шарлатана: то је био политички глумац и лажан велики човек, — ништа ни налик на оног јунака и витеза каквог је она, у својим маштањима горде и не врло чулне жене, желела себи за друга. Сукоб који је најзад морао избити између две тако супротне природе, завршио се њеним великим унижењем. И ако је она као жена била часна и поштена, Краљ Милан се развео с њоме, скинуо јој круну с главе, затворио јој Српску границу и забранио приступ у Двор. Када се, после његове оставке, вратила у Београд и наставила у обичној грађанској кући, он је употребио последње остатке своје силе и утицаја да је жандармима протера као какву белосветску скитницу. После ступања свога сина на престо, она се неко кратко време поново показала на Двору са свима почастима Краљеве мајке, али унижења која су њен понос чекала од сина нису била ништа мања него унижења која је претрпела од мужа. Њен син оженио се њеном дворском госпођом, једном сиротом удовицом, коју је она прихватила са својим охолом милосрдјем, и која је у њеним очима изгледала само нешто мало боља него њена собарица. И та жена подигнута њоме из ништавила, и сва срећна да носи њене старе хаљине, од једном се обрела на престолу, и као „владајућа Краљица“ надвисила њу, Краљеву мајку. И врх свега још та жена толико је отуђила од ње њенога сина да је он јавно, преко новина, прекинуо с њоме, и чак јој претио судом. Од свих могућих унижења, писала је Наталија једној пријатељици, ово је било најгоре. Ранија унижења долазила су од човека, њенога мужа Краља, ово последње унижење долазило је од једне жене, — и то какве! — њене полуслушкиње!

Тај страховити удар њен понос није могао преживети. Пошто је препатила највише што се могло препатити, она је осетила да њен понос, тај велики мучитељ њена живота, најзад је оставља. Она је била исцељена од њега као од једне таштине: њој је пукло пред очима да Бог тражи од нас да будемо смерни и кротки. Цео њен живот са свим својим провлачењем кроз паклене кругове поноса изгледао јој је сада само чистиште и припрема за ово последње увиђање. Њен понос, испрва тако сигуран и неумолив, одвугао је под учестаним ударима судбине, и разлио се у своју супротност, — хришћанску смерност и слатки заборав своје властите личности.

Да ли је католичка црква, дознавши за ову душу на мукама, потпустила у згодном часу своје душеловце, који су је полако и неосетно својим мелемима и својим опојним средствима уљушкали и успавали у католичанство? Или је, напротив, скрхана од бола, она сама, инстинктивно, потражила католичку цркву као једино могуће исцелиште? На ова питања не може се одговорити. Како било да било, она се налазила у таквом душевном стању да јој је после свију бура и бродолома поноса био преко потребан одмор у пристаништу хришћанског самоодрицања којим се католичка црква тако вешто служи као леком за најтеже душевне болести.

Без сумње, ни наша највиша морална усхићења нису сасвим чиста од малих земаљских слабости, — и зато и Краљица Наталија, стављајући се под окриље католичанства, бежала је вероватно од православне цркве, која јој је постала мрска онога дана, када је благословила брак њенога сина са Драгом Машин.

VI. — ЈЕДАН РАЗГОВОР СА ПЕРОМ ТОДОРОВИЋЕМ.¹⁾

Ја сам познао Перу Тодоровића тек у другој половини његова живота, када је већ био отпадник радикалне странке. У то доба познајство с њиме није било врло пријатно; ми смо се сретали само случајно, и никада нисмо разговарали дуго. Али 1902 мени су требали податци за једну расправу

¹⁾ Белешке које сам узео непосредно после овог разговора, пронале су у рату. Ово је сада писано по сећању, и саопштала се више због психолошког него због историског интереса.

о Светозару Марковићу. Ја сам се обратио на Тодоровића као његовог најмилијег ђака. Тада, први и последњи пут, имао сам са Тодоровићем дужи разговор.

Тај ђак Светозара Марковића био је тада новинарски најамник Краља Александра Обреновића. У своме листу бранио је владу ђенерала Цинцар-Марковића, за коју се поговарало да је наумна укинута Устав. Радикали су били бесни на Тодоровића што се он, некадашњи слободњак, ставио у службу реакције. Њихови млађи новинари уобичајили су да му име пишу малим почетним словима као да би био ствар а не човек. Идући на састанак с њиме, ја сам се могао замерити многим личним пријатељима који су стајали у опозицији према влади Цинцар-Марковићевој.

Тодоровић ме је примио у једној дугој соби за рад, слабо осветљеној једном лампом на писаћем столу. Изгледао је дебео као какав пивар, јер му је од неке чудне болести у јетри трбух био страшно отекао. Али чим је после првих поздрава опет сео за сто, који му је прикрио трбух, он није више лично на гојазна пивара, него на истрошена болесна човека. Јер сада се пажња усредсређивала на његову лицу, које је изгледало као опустошено олујама живота. Његов поглед некада тако жив и напрасит био је испод оловно саживих капака као угашен; кожа лица била је пре времена остарела и помодрела; глава са већ прогрушаном косом и брадом падала је на груди као код болника.

Када сам рекао Тодоровићу да су ми потребни податци о Светозару Марковићу, он мало поћута, па онда поче:

— Сирмах Светозар! Видим га сада као да стоји ту преда мном, — видим га какав је изгледао када је изашао из пожаревачког затвора... Сенка од човека, сав прозрчан, ништа не говори, него стао крај мене и милује ме руком по коси.

Тодоровић је говорио тешко, с прекидима. У овој слабо осветљеној соби тај глас — као кроз сан — једнога човека с полузатвореним погледом чинио је утисак једне спиритистичке седнице на којој се призива Марковићев дух.

Тодоровић је још неко време причао о Марковићу. Мене је Марковић занимао поглавито као идеолог. Тодоровић се сећао њега поглавито као човека. То је за њега био један драг покојник, чија успомена буди само сетне осећаје. Он је хвалио његово добро срце и његову нежност према пријатељима. Ко

би слушао Тодоровића, никада не би помислио да је Марковић био један од наших најоштријих полемичара и најнемилијих критичара, него би држао да је то био неки песник који је млад умро. Слика Марковићева, која се зарезала Тодоровићу у сећању, била је слика болесног пријатеља који га у предсећању скорје смрти милује руком по коси. Све друге успомене на Марковића биле су потиснуте том сликом, и она није давала више Тодоровићу да види Марковића какав је био у ствари.

Ја сам опет покушао да скренем разговор на Марковићеве идеје, и запитао сам Тодоровића колико су Марковић и његово друштво стајали под Марковим утицајем.

— Боже мој! рече Тодоровић, колико сам вечери као ђак у Цириху провео за својим столом читајући Маркса. На пољу бљешти месечина са глечерима и језером, негде у комшилуку певуше девојке, а ја се мучим с оним рогобатим Марковим реченицама, — и мислим, то је прави живот, а она месечина и девојке није ништа. И још се каже: „Младост лудост!“. Камо среће да је лудост! Него човек, док је млад, мудрује и сувише...

Тодоровић се беше удаљио од главне ствари, и ја сам морао да га вратим на Маркса. Он рече:

— Први пут чуо сам за Маркса од једног руског пријатеља који ми је позајмио „Капитал“ на читање. Био је то слабуњав младић, без сумње туберкулозан, са мутним наочарима. Доцније сам чуо да је отеран у Сибир као један од најопаснијих нихилиста, — а верујте, био је то тако миран и кротак човек да, штоно кажу, не би могао ни мушицу убити. Ето какав је тај царистички систем: једно јагње претворило је у вука.

Изазивајући успомене своје социјалистичке младости, Тодоровић је оживљавао и свој некадашњи начин мишљења и осећања. Он се поново гневно на царизам, и ако се режим последњег Обреновића, који је он бранио у новинама, није много разликовао од царизма.

Са руских нихилиста Тодоровић пређе на руске нихилисткиње.

— Ах, да знате каква су то била узвишена створења! Чисте као анђели: никада човек у њихову друштву ништа грешно да помисли, — прожете и озарене одушевљењем за идеју.

Сав идеализам са којим сам ступио у политички живот, поцрпао сам из разговора с њима.. После моје покојне мајке, то су ми најсветије успомене.

Тодоровић ућута, и преко лица разли му се нека туга. Цела његова младост ђака револуционара, тако различна од његове садашњости новинарског најамника, морала му је изаћи пред очи, — и он је гледао у њу с оним елегичним расположењем, с којим старац гледа своје младићске фотграфије.

Ја поменух Тодоровићу да ми је необјашњиво како су Марковић и његови следбеници, знајући за Маркса, могли проповедати социјализам у Србији. По Марксу, социјалистичко друштво треба да изађе из капиталистичког друштва као његова нужна последица. У Марковићево време ми још нисмо били у капиталистичкој фази; да ли је Марковић мислио да се капиталистичка фаза може прескочити, па одмах ући у социјалистичко друштво?

— Ах, рече Тодоровић, сећам се има тако нешто код Маркса.

Очевидно, он се тих ствари слабије сећао него својих руских другова и месечних ноћи циришких. На прагу старости, он није ништа више давао за теорије. Живот — и успомене живота било је за њега све.

Ја нисам хтео пустити Тодоровића из дилеме у коју сам мислио да сам га затворио; од две ствари једна: или су наши први социјалисти веровали у Маркса, и онда нису могли бити социјалисти у Србији, — или нису веровали у Маркса, и онда њихов социјализам није имао теориске подлоге.

Тодоровић ми одговори прилично немарно:

— Ми смо, истина, читали Маркса, али нисмо се освртали баш на сваку његову зачкољицу.

Мало дарнут, узех објашњавати Тодоровићу да није реч ни о каквој зачкољници, него о језгри Марксова учења. Ја сам морао говорити оштрије, јер и Тодоровић поче мало живље.

— Мени је сада тешко, рече он, да Вам баш потанко објасним како смо и зашто ми постали социјалисти. У сваком случају, живи пример руских нихилиста утицао је на нас више од свега другог. Вера је прилепчива, — и када смо видели, како наши руски пријатељи верују безусловно у социјализам, веровали смо и ми. Нама је истинитост социјализма изгледала потпуно доказана тиме што је било младих људи и жена, —

и то каквих људи, и каквих жена! — који су били готови за тај социјализам погинути на губилишту или провести најбоље године у сибирским рудницама.

Тодоровић се био исправио за својим столом. То није више био скрушен човек који се са тугом сећа прохујале младости. Под утиском успомена он је своју прошлост преживљавао поново. Као галванисан, правио је покрете и узимао ставове некадашњих дана, — и његове очи светлупале су чудновато.

— Ми смо читали много, рече он, али ипак зато практични рад значно је за нас више него теорија. Наши руски пријатељи говорили су нам: Уђите што пре у живот и борбу, тако ћете најпре научити шта и како треба да радите. Без сумње, живот је тежак, бићете гоњени, долазићете у искушења, и имаћете разочарања, — али ако сте надахнути правом вером, она неће пред тешкоћама клонути, него ће напротив ојачати... Тај говор наших руских пријатеља тако је утицао на нас да многи од нас нису могли дочекати да сврше школу, него су одмах јурнули у борбу. Нас су називали странком „несвршених ђака!“ У место диплома ми смо имали нешто што више вреди: имали смо свето одушевљење за идеју, и не само да нисмо бежали од опасности, него смо се управо такмичили ко ће веће жртве за начела поднети. Такви какви смо били, ми се нисмо питали да ли је социјализам у Србији могућан; ми смо жудели за социјалистичким друштвом просто стога, што ми лично ни у којем другом друштву нисмо могли бити срећни. То је за нас била таква потреба срца да као заљубљен човек нисмо ни хтели ни могли водити рачуна о спољашњим сметњама.

Тодоровић је све више падао у ватру. Његова реч текла је лако и живо као некада на тајним састанцима наших младих социјалиста. Давно заборављене фразе и тираде долазиле су му опет на уста; цео говор који је сада држао мени, морао је раније држати више пута у кругу својих пријатеља, јер он је говорио с оном сигурношћу и одсечношћу са којом човек и после много година понавља декламацију научену у младости.

Један занимљив психолошки процес збивао се у њему. Речи из прошлости нису се враћале у његово сећање саме; оне су вукле собом сву ону поворку мисли и осећања које

су некада изражавале. Тодоровић је заборављао своју садашњост новинарског најамника и поново се враћао у своју прошлост политичког идеалиста и апостола. Садашњост је отурао као ружан сан; оно што је био некада, постајало је опет стварност и јава.

— Ето видите, рекао је у један мах, ја и моји другови страдали смо за своја начела више него иједан нараштај до нас, вукли смо букагије, гледали смрти у очи... И опет зато, када се свега тога сетим, мени није ништа жао и криво, него ме напротив подилази неко слатко и поносно осећање, — осећање до краја испуњене дужности и посведочене мушкости. И чини ми се да када бих имао поново да живим, ја не бих ни хтео ни умео да живим друкчије него што сам живео... Допустите једном старијем човеку да вам да искрен савет: имајте начела која ће вам бити и од живота дража: без тога живот је очајно празан...

Да је он сам већ поодавно остао без таквих начела, — и да се показао способан живети у својим зрелим годинама сасвим друкчијим животом него у својој младости, — Тодоровић на то није више мислио. Што је најчудније, на то ни ја више нисам хтео да мислим. Савести политичког морала које је давао тај човек називан плаћеником реакције, — нису ме изненађивали и нису ми изгледали неприкладни, — толико је Тодоровић био оживео своју ранију моралну физиономију... Да би моја обмана била потпуна, он се не само морално него и физички подмладио. У току говора стао је шетати по соби, и удаљен од лампе која је стајала на столу, дошао је у сенку. Трагови болести и старости нису се више распознавали на његовом лицу; коса и брада потамнеле су; очи услед живог, ватреног говора светлиле се као младе; његова отеченост и трбушатост постала је у полумраку неки таман плашт који га је свега обавио, — ту на неколико корака од мене стајала је младићска прилика Пере Тодоровића, повампирена у црном огртачу старих балада.

Што је човек једном био, то не престаје бити никада више. Прилике могу једну нашу личност потиснути у позадину, — и из богате ризнице наших моралних могућности извући другу једну. Али ова ранија личност није ишчезла за увек; једна ситуација може је свакога тренутка поново извући на површину. Обично, то је само тренутно светлупање, после кога

стара личност, као дух, опет ишчезава. Тако и овога пута, баш када је Тодоровић био у пуном замаху своје поново распалене социјалистичке речитости, врата се нагло отвориле, и у собу рупи с неотесаним треском чизама један жандарм држећи у руци неку куверту. То је било писмо из министарства унутрашњих дела, — „врло хитно“.

Тодоровић није могао бити бруталније опоменут на своју садашњост и на свој зависан положај према Влади. Он се трже као преплашен, и пође несигурним корацима ка писаћем столу да потпише куверту коју је жандарм натраг тражио. И кад је поново дошао на светлост лампе, у његовој физиономији није било више ни трага од малочашње младићске ватре и заноса; преда мном је опет стајао онај човек са мртвим погледом и мртвом кожом који ме је био дочекао тегајући се са својим отеченим трбухом.

VII. — МАРТОВСКИ МЕТЕЖИ.

Ми смо изложили ток метежа у главном по казивању управника града; овде прилажемо ради допуне, а у неколико, и ради исправке, казивање, једне сасвим веродостојне личности која је, као великошколац, учествовала у метежима.

„Тог дана, у недељу 23 марта, одржали смо збор пре подне на Великој Школи. Учионица је била дупке пуна. Све је врло. Пронеле се биле вести, и кроз омладину, да ће Краљ да укине Устав. Свако је осећао потребу да нешто учини, да му је дужност да нешто учини. При свем том никаква одлука није пала јавно. Уместо тога познатији великошколци из разних клубова међу собом се договоре да се тог истог дана, у пола два, нађу у дворишту Велике Школе и покушају уличну демонстрацију. Послани су неки да позову и ђаке Трговачке академије и виших разреда гимназија. Решено је да се искористи и збор трговачких помоћника заказан за то исто поподне због познатих књижица.

У уречено време дошло је на заказани састанак око двадесет нас. Није било много говора. Би одмах решено да се на мала врата изиђе у Караџићеву улицу, одатле Кнез Михаиловом до Двора и ту да се протестује. Рачунали смо, да ћемо дотле већ бити помогнути и ђацима осталих школа, а на Теразијама и трговачким помоћницима.

Као сад да гледам: Иван Ратковић, онда правник сада адвокат у Ужицу, дохвати једну дугу прљаву метлу, диже је као заставу; мала врата бише отворена, и наша се, у том тренутку не тако јака група нађе на улици. Уз непрекидне и силне узвике „Живео Устав“ (и Ивана Ратковића с оном метлом: „Овим ћемо очистити министарске фотеље“), кренемо из Караџићеве у Кнез Михаилову, а одатле преко Теразија ка Двору. Између Теразиског кварта (данашње Министарство правде) и атељеа М. Јовановића (данашњи Колосеум) већ је био постављен кордон жандарма с једним писаром. Жандарми нас кундацима почеше заустављати, не сувише грубо. Ми застадохмо. Настаде звиждање, добацавање, узвици „Живео Устав,“ и одједном полетеше каменице на жандарме. Сећам се врло добро да сам се у том тренутку нашао лице у лице с једним старијим високим жандармериским наредником. Он није имао пушку, већ као и писар само револвер. Једна каменица прелетела преко моје главе и удари га посред лица. Ни макнуо се није. Само је с времена на време рукавом брисао крв.

Овај кордон жандарма није био много јак, али је ипак успео да нас задржи. И тако ми не доспесмо до Двора. Мислим да нам гомила до овог тренутка није била много порасла. Она је порасла кад смо се после тога повлачили ка средини Теразија и даље у Кнез Михаилову улицу.

2. Ватрогасци су били изведени, мислим, око пет сати. Ја сам у том тренутку био ту негде око Варошког суда. Ништа нису постигли: очисте пред собом оно мало простора докле бије млаз воде, а ми сви и даље стојимо, изван домашаја шмркова, смејемо се, добацујемо, грдимо, нарочито кад се чуло да је из Двора наређено да нас шмрковима растерају. Тек по том су из побочних улица почеле избијати грунице жандарма.

3. Ја лично први метак сам чуо од оне групе жандарма која је из Управе кроз Караџићеву улицу избила на Кнез Михаилову. Ту код Ђукановића погинуо је, чини ми се, и пок. Крстић (мислим да сам му име упамтио), ђак Трговачке школе, ако се не варам.

4. Војска је изишла пред вече. Чело колоне је стигло отприлике до средине данашње Академије наука. Ту је било толико загустило од света да се даље није могло. Чим је

колона стала, официр који је јахао на челу (мислим један мајор), саже се напред и у тишини која завлада упита врло уљудно, готово пријатељски: „Молим вас, браћо, где су господа великошколци?“ „Ево нас“, узвикнусмо нас пет шест, колико нас је стварно у том тренутку и било пред њим у оној маси. „Молим вас, господо великошколци, обрати се он нама, саветујте свет да се разиђе. Војска није полиција, војска мора да пуца у месо!“ На то се заори: „Живела војска!“ Он покуша поново да нас убеди, али маса му просто не даде да говори. Чим што заусти, из стотине грла се на мах разлегне: „Живела војска, Живела војска!“ Имао сам утисак да и војска и полиција без убеђења бране режим који је већ био умро у души народној, и што је било фатално за династију Обреновића, умро неосетно“.

РЕГИСТАР ЛИЧНОСТИ.

- Абдул Хамид, султан 165, 257
 Авакумовић, Јован 106, 149, 219, 220, 262, 263, 265, 293, 299, 318, 342, 345, 348, 349
 Адем Зајим 259
 Алвантић-Миланковић, Радомир 109, 127, 276—278, 351, 411, 412, 416, 417
 Александра од Шаумбург-Лине, принцеза 136, 137, 150, 325, 372
 Алексијевић, Димитрије 411
 Алимпић, Душан 308, 309
 Андоновић, Јеврем 2, 3, 7, 9, 11, 99, 105, 149, 208, 219, 220, 299, 318
 Анђелић, Живко 98, 108, 111—113, 115, 116, 407—416
 Анђелковић, Милivoје 365
 Антић, Анта 341, 346, 349
 Антоновић, Василије 321, 324
 Астоновић, Нагас 109, 140, 179, 180, 189, 195, 302, 404, 405
 Атанасковић, Јован 40, 346, 347
- Бадемаћ, Риста 99, 109, 113, 404, 405
 Батенберг, кнез Александар 135
 Бацковић, Марко 188
 Белмарковић, Јован 333
 Бисмарк 401, 402
 Блазнавац, Милivoје 383, 384
 Бољетинац, Иса 258, 260
 Буковиц, Влахо 182, 172
 Бутењев 82
- Васић, Драгиша 308, 309, 313, 316
 Васић, Милош 145, 146, 254, 255
 Велимировић, Јеврем 254
- Велимировић, Пера 254, 292—296
 Величкић, Житојина 316
 Велковић, Војислав 137, 138, 263, 265—267, 271, 294
 Вемић, Велимир 356
 Веселиновић, Јанко 95
 Веслић, Милеко 403
 Видаковић, Сава 411, 412
 Вујић, Михаило 104, 176, 187, 195, 210, 221, 237, 244, 249, 250, 253—255, 258, 259, 266, 270, 271, 278, 280—289, 292, 294, 319, 351, 358
 Вучић, Тома 380
- Гарашанин, Илија 384—386
 Гарашанин, Милутин 6, 7, 393, 399, 412
 Генић, Ђорђе 105, 106, 123—125, 128, 138—140, 167—170, 341—343, 345—348, 351, 355
 Гершић, Глава 231
 Голуховски, граф 76, 81, 119—121, 130, 137, 154, 159, 174, 175, 344, 419
 Грабов 113—116, 158, 166, 209, 261, 277, 417
 Грехов 71
 Грол, Милан 267, 340
 Грујић, Борислав 355
 Грујић, Сава 110, 118, 176
- Давидовић, Љубомир 263
 Давић 250, 328—331
 Данић, Јован 405
 Денић, Павле 309
 Димитријевић, Драгутин 345, 346, 349, 353, 354, 359

- Двић, Михаило 108, 109, 112, 127, 416
 Домановић, Радоје 268, 270, 314, 340
 Думба, Константин 311, 324
- Баја, Јован 8, 126, 176, 249, 250
 Ђорђевић, Андра 19—21, 25, 26, 94, 167, 168, 316, 317, 333, 336
 Ђорђевић, Владан 1, 3—12, 14, 16—18, 20, 24, 30, 38—42, 45—47, 49, 50, 53—59, 61—69, 71—76, 78—83, 85, 87, 88, 91—93, 95, 97, 102, 109, 113, 129—132, 135—139, 147, 149, 166—168, 177—179, 181—183, 186—191, 196, 197, 218, 219, 224, 231, 235—237, 258, 271, 272, 295, 296, 299, 316, 333, 347, 359, 396—404, 406, 408, 410, 418—420
 Ђорђевић, Михаило 87
 Ђурић, прота Милан 99, 109, 126—129
- Ерентац 120
- Жадовски 67, 68, 70, 82, 95
 Живановић, Живан 11, 12, 30, 33, 38, 40, 106, 141
 Живковић, Љубомир 96, 99, 108, 109, 116, 126—129, 133, 206, 207, 263—266, 271, 274, 275, 286, 342
 Жујовић, Јован 272
- Зичи, граф Јефимије 190, 191
 Змај, Јовановић Јован 340
- Игњатијева, граф 329
 Извољски 156
 Илић, прота Алекса 402—404
 Илић, Стеван 311
 Иннокентије, митрополит 143
- Јовановић, Алекса 143—146, 165, 175, 180, 183, 184, 186—188, 190, 195, 196, 215
 Јовановић—Мута, Љубомир 307
 Јовић, Јовица 355
- Калај 54, 78, 276, 343, 344
 Каженић, Љубомир 308, 309
 Карађорђевић, Александре 412, 416
 Карађорђевић, кнежевнић Петар 66, 68, 97, 108, 109, 115, 130, 173, 175, 177, 249, 261, 279, 342—344, 346, 356, 370, 372, 375, 386, 412, 416
 Кастриљо, де (породица) 421
 Катин, Димитрије 393
 Кнежевић, Бура 98—100, 107—113, 115, 126, 127, 409—411, 413—416
 Ковачевић, Љубомир 285
 Ковачевић, Петар 108, 109, 127
 Коле 209, 210
 Константиновић, Александар 255, 271, 272, 323
 Костић, Љубомир 354, 355
 Костић, Петар 73
 Кривошић, Димитрије 109, 110, 115, 116, 127
 Куен Хедервари 325
 Кујунџић, Милан 9
- Лазаревић, Лазар 145
 Ламсдорф, граф 290, 291, 321—324, 332
 Лацковић, Стеван 113
 Лешјанин, Љубомир 137, 138
 Лозанић, Сима 27, 30, 40, 105, 106
 Лукић, Никола 98, 266
 Луковић, Стеван 267
 Луњевица, Никодије 215—217, 266, 273, 334—336, 339, 340, 357, 358
 Луњевица, Никола 142, 143, 266, 271
 Луњевица, Никола П. 357, 358
- Мамулов 113
 Мансуров 68, 129, 130, 150, 151, 156—158, 261
 Маринковић, Димитрије 196, 204, 275, 399
 Маринковић, Павле 172, 196, 197, 204, 250, 254, 264, 287, 321, 333
 Маринковић, Јован 400
 Марковић, Јефрем 107
 Марковић, Јелена 99
 Марковић, Младен 126

- Марковић, Светозар 62, 376, 387, 388, 425, 426
 Маршњанин, Божа 214, 303, 305, 307—310, 333
 Машин, Александар 350, 355, 357, 359
 Машин, Драга 87, 136—144, 147—165, 167—173, 178, 190, 192, 196, 197, 200, 209—217, 245, 255, 257, 261, 262, 269, 273, 276, 277, 279, 280, 290, 291, 309, 310, 323—327, 332—336, 338—341, 347, 349, 350, 352, 354—358, 361—363, 384, 406—408, 414, 415
 Миланковић, Таса 417
 Милић, Љубомир 358
 Милићевић, Михаило 79
 Миловановић, Милан Гр. 349
 Миловановић, Милован 95, 176, 195, 204, 246, 247, 265, 266, 282
 Милојековић, Радивоје 348
 Мирко, кнежевнић црногорски 255, 323, 324, 326, 327, 335
 Митровић, Милорад 340
 Михаило, митрополит 24, 369, 373
 Мишић, Петар 350, 355
 Мишковић, Јован 138, 172, 174
 Мола Зека 259
 Морфов 69
 Мостић, Милан 116, 264, 285, 287
 Мурајов, граф 68, 72, 118, 119
- Наумов 69
 Наумовић, Михаило 352
 Начовић, 329, 331
 Недаковић, Јаков 126, 276, 277, 342, 343, 412
 Нешић, Боривоје 139, 140, 167
 Никола, кнез црногорски 72, 73, 79, 95, 97, 115, 254, 255, 262, 370
 Николчевић, Светозар 296
 Никוליћ, Андра 156
 Никוליћ, Влајко 99, 108—112, 114, 126, 127, 414, 416
 Никוליћ, Димитрије 353, 358
 Никוליћ, др. Ђока 127, 403, 404
 Никослић, Никола 307
 Новаковић, Алекса 342, 345—347
 Новаковић, Ђорђе 127
- Новаковић, Стојан 2, 6, 7, 9, 26, 49, 65, 75, 79, 83, 175, 196, 198, 204, 290, 359
- Обреновић, Краљ Александар 1—5, 9, 11—14, 60, 61, 63, 65—69, 71, 74, 76, 77, 80—92, 94, 95, 97, 100, 108—110, 113, 120—122, 125, 126, 130, 132, 134—146, 148, 150—165, 167—179, 181, 184, 188—190, 192—200, 202—217, 219, 221, 225—227, 229, 231, 245, 248, 250, 253—257, 260—263, 266, 267, 270—285, 287—302, 307—326, 329—342, 344, 347—352, 354—368, 372, 375, 376, 382—384, 388, 390, 396—399, 406—411, 414, 415, 417—419
 Обреновић, Јован 325
 Обреновић, Краљ Милан 1—6, 8, 9, 13, 14, 41—47, 54, 58—61, 64—72, 76, 78, 80, 83, 84, 86, 89—92, 96—111, 113, 114, 116, 127, 129, 131—134, 136—139, 141—143, 145—151, 154—156, 158—160, 165—168, 170, 173—179, 183—185, 189—199, 206, 217, 234, 243, 255, 274—276, 278, 280—281, 302, 324, 332, 338, 339, 360, 365—372, 375, 376, 381, 383, 384, 386, 388, 390, 396—401, 405—410, 412, 415, 417—419, 423
 Обреновић, Кнез Милош 82, 84, 142, 325, 365—368, 377, 379, 380, 383
 Обреновић, Кнез Михаило 3, 4, 62, 99, 107, 134, 185, 331, 340, 349, 353, 365, 368, 373, 378, 380, 381, 383—385, 388—390
 Обреновић, Краљица Наталија 2, 3, 96, 110, 136, 150, 151, 155, 157, 162, 163, 170, 178, 209, 217, 263, 281, 312, 332—334, 375, 420—424
- Пантићевић, Иван 127, 128, 263
 Павловић, Милован 145, 292, 293, 330, 333, 356—359
 Павловић, Милорад 340
 Панајотовић, Петар 354, 355
 Пандуров, 73

Паприков 327, 328
 Пашањ, Никола 8, 9, 99, 109—111, 114, 117, 119—129, 132, 133, 172, 175, 206, 232, 268, 275, 276, 285—288, 290, 342, 386, 393, 405—407, 414, 418—420
 Петров, Рачо 325, 329
 Петровић, Вукашин 3, 46, 48—51, 58, 60, 87, 88, 107, 113, 137—141, 145, 168, 342, 343, 419
 Петровић, Ђорђе 273
 Петровић, Лазар 190, 191, 279, 281, 349, 351, 356—358
 Петровић, Настас 264
 Петровић, Христина 211, 212, 215, 216, 279
 Петронијевић, Милош 190, 336
 Пироћанац, Милан 198, 204, 385, 386
 Поповић, Алекса 131
 Поповић, Богдан 267
 Поповић, Дамјан 345, 346, 349, 350, 352
 Поповић, Лазар 109, 189, 195
 Поповић, Михаило (министар финансија) 187, 245—248
 Поповић, Михаило (народни посланик) 264
 Поповић, Стеван Д. 3, 58, 60
 Продановић, Јаша 267, 293, 340
 Протић, Милодраг 188, 189
 Протић, Стојан 8, 99, 109, 116, 126—129, 225, 264, 284, 296, 308, 320, 342, 403, 405
 Путник, Радомир 43, 297

Радев, Симон 252
 Радовић, Димитрије 302
 Радојловић, Радоје 127
 Рајковић, Драгомир 342, 345, 347
 Ратковић, Иван 430
 Рашић, Михаило 331, 336
 Рибарац, Стојан 2, 7, 10—12, 106, 149, 205, 208, 219, 220, 262, 263, 265, 271, 293, 299, 318, 393
 Ристић, Ђорђе 355
 Ристић, Јован 2, 7, 9—14, 106, 107, 348, 373, 380, 381, 385—387, 398
 Ристић, Михаило 357

Романос 80
 Ружић, Добросав 413
 Сарафов 251—254, 261
 Смић, Василје 107, 109, 110, 113
 Смић, Ђорђе 1, 2, 8, 42, 65, 66, 69, 70, 75, 79, 83, 138, 156, 195, 198, 354
 Смић, Свистислав 253, 254, 261, 263, 264, 266, 267
 Скервић, Јован 267, 340
 Сњегирев 209—211
 Соларовић, Леонид 139, 145, 146
 Срећковић, Михаило 138, 184
 Стамболов 93, 135, 251, 329
 Станојевић, Аца 109, 127, 286—288
 Станојевић, Драгиша 6, 125
 Стевановић, Ђорђе 141
 Стевановић, Никола 219, 333
 Стид, Викем 344
 Стоилов 251
 Стојановић, Димитрије 13
 Стојановић, Љубомир 263, 267, 302
 Стојановић, Марко 406

Тајсић, Ранко 72, 109, 110, 126, 128, 188, 348, 393
 Таубе 113, 156, 158, 403, 407, 408, 414
 Таушановић, Коста 8, 99, 109, 114, 117, 119—122, 126—128, 132, 271, 274, 275, 393, 405, 406, 414, 418—420
 Теотокис 79
 Тодоровић, Велимир 292, 367
 Тодоровић, Пера 6, 15, 123, 288, 301, 329, 393, 424—430
 Туцовић, Димитрије 307

Ћирић, Илија 139, 333

Урошевић, Антоније 108, 127

Фердинанд, кнез бугарски 71, 72, 79, 172, 254, 327, 328
 Фирићлијан, владика 71—75, 174, 250, 257, 259
 Фор, Феликс 400

Франасовић, Драгутин 138
 Франца Јосиф, цар 63, 72, 130, 326, 334, 335, 419, 420
 Хартинг 251
 Хаџи Тома, Никола 342, 343, 345, 347—349
 Хрдиџица, 113, 121, 122, 126, 130, 418—420
 Христић, Коста 189—191
 Христић, Милан 413
 Христић, Никола 5, 6, 138, 141, 142
 Цинцар-Марковић, Димитрије 44, 137, 138, 184, 290, 292, 296—301, 309, 314, 316, 319—321, 323, 324, 330, 333, 347, 351, 352, 356—359, 425
 Цинцар-Марковић, Марко 111
 Чариков 194, 209, 216, 260—262, 291, 292, 323, 324
 Шнел, барон 120, 419
 Шурдиловић, Светозар 333
 Шчербина 327

ПОГРЕШКЕ.

Стр. 6 врста четврта озго место *слично десисло* треба се *слично десило*
 Стр. 348 врста трећа озго место *старији* треба *гошво искључиво старији*
 Стр. 350 врста седма озго место *кајешана* треба *официра*.